

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ОЛЕКСАНДР РУБЛЬОВ
ЛАРИСА ЯКУБОВА

**ОРГАНИ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ
В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ:
УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД**

Київ — 2014

Рубльов Олександр, Якубова Лариса. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід.

На тлі суспільно-політичної історії радянської України автори досліджують обставини створення та організаційні проблеми існування інституцій, відповідальних за здійснення політики коренізації в середовищі етнічних меншин. У центрі уваги видання перебувають історія Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК та долі її співробітників.

Відповідальний редактор: д-р іст. наук, проф. *С.В. Кульчицький*

Рецензенти:

член-кореспондент НАНУ *В.М. Даниленко*,
д-р іст. наук *Я.В. Верменич*,
канд. іст. наук. *Г.Г. Єфіменко*

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
25.04.2013 р. (Протокол № 4)

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ I. Україна на шляху становлення державної політики стосовно національних меншин	26
Національні меншини у добу національно-визвольних змагань	34
Загальнотеоретичні аспекти дослідження більшовицької етнонаціональної політики в УСРР	43
РОЗДІЛ II. Час вичікування і помилок (1920–1923)	57
Етнічні меншини УСРР на початку 1920-х рр.	57
Етнополітичний курс більшовиків в Україні на початку 20-х рр.	63
Зміст проблем етнічних меншин у контексті коренізації	105
Розділ III. ЦКНМ та її місцеві органи	129
РОЗДІЛ IV. Історія коренізації в долях	225
«Національні справи» та їхній вплив на життя нацменгромад України	225
Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна»	236
Сава Георгійович Ялі	267
Давид Мац: «учитель справедливості»	301
Аврам Самоілович Гітлянський (Прозументер)	313
Зінаїда Іоффе	320
Яків Кантор	321
Серафім Міцев	323
Іцхок Сударський	327
Липман Зельманович Урбах	331
Афанасій Іванович Дівіджієв	334
Післямова	339
Посилання	345
Іменний покажчик	389

ВСТУП

З'ясування сутності глибинних етнополітичних процесів, які змусили більшовицький провід суттєво скорегувати національну політику в колишніх околицях Російської імперії, зокрема Україні, залишається актуальним науковим напрямком. Його подальше розгортання бачиться нам у площині комплексного дослідження етнонаціонального розвитку післяреволюційної України, українців і етнічних меншин. Прикметною складовою етнополітичної історії УСРР є минувшина спеціальних установ з питань національної політики, яка мало висвітлена в спеціальній літературі, хоча сама по собі яскраво ілюструє і загальні напрямки радянської етнополітики в міжвоєнну добу, і стан міжетнічних відносин в УСРР.

Основні відомості про створення Відділу національних меншин НКВС та ЦКНМ (далі — ЦКНМ) при ВУЦВК, їхню компетенцію, кількісний склад та результати роботи¹ знайшли своє висвітлення у тепер вже хрестоматійній праці Б. Чирка — автора першого у вітчизняній історіографії комплексного дослідження історії національних меншин міжвоєнної України. Характеризуючи діяльність відділу, як малоефективну, Б. Чирко, певне, наслідував схему викладення історії коренізації в УСРР, усталену в працях радянських і партійних функціонерів 20–30-х рр. (зокрема, П. Буценка, Я. Саулевича, М. Василенка). Він зауважив, що вона не могла бути іншою через складну економічну ситуацію в країні, надзвичайну гостроту внутрішніх проблем, які уряду доводилося вирішувати в умовах розрухи та голоду 1921–1922 рр. Початок політики коренізації в УСРР стосовно етнічних меншин дослідник цілком слушно пов'язав з утворенням Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК, зауваживши, що компетенція установи, визначена в положенні «Про комісію у справах національних меншостей при ВУЦВК та її місцеві органи» (22 жовтня 1924 р.), була ширшою за аналогічні права Відділу національних меншин НКВС². Простеживши основні етапи формування місцевих органів Комісії, Б. Чирко цілком обґрунтовано відзначив значне зростання їхніх штатів упродовж 1925–1928 рр., що, однак, не означало відсутності проблем у їхній діяльності. Історик зауважив, що спроби місцевих органів влади ліквідувати ОБНМ були не поодинокими. В грудні 1927 р. президія ВУЦВК зобов'язала Першотравненський, Уман-

ський, Полтавський та Роменський окрвиконкоми відновити ліквідовані перед тим ОБНМ та посади уповноважених у справах національних меншин³. Після здійснення адміністративно-територіальної реформи 1930 р. посади інструкторів по роботі серед національних меншин ввели до складу деяких районів, унаслідок чого загальна їхня чисельність зросла до 130 осіб⁴. Навесні 1932 р. нацменкомісії з'явилися в складі обласних виконкомів, та вже 1934 р. вони були ліквідовані. Лише при Київському, Вінницькому й Одеському ОВК натомість створили відділи по роботі серед національних меншин (з завідувача та двох інструкторів). «Центральні органи Комісії у справах національних меншостей активно діяли до середини 30-х рр.»⁵, — обтічно зауважив дослідник, не уточнивши, про які «центральні органи» йдеться.

Б. Чирко розкрив загальну динаміку створення мережі національних секцій партійних організацій, які, на його думку, посідали особливе місце в управлінні сферою міжнаціональних відносин. Щоправда в епіцентрі уваги дослідника опинилися не інституційні підвалини їхньої діяльності, а політичні суперечності з польською, німецькою (зокрема — менонітською) та єврейською громадами⁶. Вони послідовно розглядаються в усіх наступних розділах монографії, що цілком відповідає тій ролі, яку відігравали партійні органи в усіх сферах життєдіяльності радянського суспільства міжвоєнної доби.

З часу виходу в світ монографії Б. Чирка історіографія з дотичної проблематики зросла стократ. Втім, слід зауважити, вона стосується переважним чином окремих етнічних громад чи регіонів. Згадками про існування спеціальних державних установ етнополітичного регулювання рясніє чи не кожна публікація, та далі відомостей про час існування, компетенцію та окремі факти про напрямки їхньої діяльності справа, на жаль, не йде. Перегляд наявної історіографії засвідчує, що і причини створення цих органів, і їхня роль у здійсненні політики коренізації, тим більше — місце в більшовицькій концепції вирішення національного питання, зрозумілі переважній більшості авторів лише у загальних рисах.

Окремі аспекти розробки теоретичних та організаційних засад радянської етнополітики в УСРР упродовж 20–30-х рр. ХХ ст. розкриті в працях О. Антонюка⁷. Науковець дійшов висновку, що курс на коренізацію «був обумовлений падінням престижу інтернаціональних гасел і цінностей в умовах, пов'язаних з переходом до непу, лібералізацією суспільства, зростанням опозиційних настроїв у республіках і регіонах і суто практичної складності управління територіями з іншими мовними та культурними орієнтаціями населення; погіршенням міжнародної обстановки і намаганням розіграти національну карту для виправдання геополітичних домагань»⁸. З метою управління процесами реалізації «спеціальних заходів сприяння політичному і культурному розвитку націо-

нальних меншин», на думку О. Антонюка, були створені спеціальні структури. Йдеться передовсім про нацменвідділ НКВС та ЦКНМ при ВУЦВКу, однак у поле зору науковця потрапили тільки найбільш загальні відомості про їхню структуру та напрямки діяльності.

Піднесені характеристики внеску згаданих інституцій у покращення умов соціально-економічного та етнокультурного розвитку етнічних меншин, передовсім євреїв, знаходимо у монографії В. Орлянського⁹. В ній дослідженню державних органів у справах національних меншин присвячений цілий підрозділ. В останньому, щоправда, компетенція та сфери впливу партійних і радянських органів етнополітичного регулювання практично не розмежовані і, відповідно, не проаналізовані. Необізнані студенти та аспіранти, зважаючи на твердження В. Орлянського, певне, уявлятимуть ЦКНМ билинним богатирем, який самотужки боровся з «русотяпами» та «держиморадами» на просторах України, що лежала розчавлена Голодомором.

Більш поміркованою у своїх судженнях є пізніша за часом оприлюднення стаття В. Орлянського «Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК та українське єврейство (1920-і рр.)»¹⁰. На думку дослідника¹¹, спонукальним чинником перегляду тактики радянського будівництва став абсентеїзм виборців на виборчій кампанії 1923 р. Своєю чергою «специфічність і невідповідність усього апарату до реалізації політики коренізації викликала необхідність у створенні якогось спеціального державного органу, що безпосередньо займався б справами національних меншин»¹². Проаналізувавши обставини діяльності відділу національних меншин НКВС, дослідник дійшов висновку, що ЦКНМ стала «принципово іншою структурою». Серед завдань нового державного органу він назвав також (пункт «д») «забезпечення національним меншинам політичних прав і залучення їх до радянського будівництва». Не менш сумнівними, на наш погляд, є й наступне твердження дослідника: «Щоб перебороти небажання місцевих органів влади виділяти штатні одиниці для окружних бюро (ОБНМ), їхні працівники були зарековані в штати ЦКНМ»¹³.

Проаналізувавши кількісні показники нацменапарату за 1925 р., В. Орлянський дійшов цілком прогнозованого, але від того не менш необгрунтованого висновку, що «проблеми єврейського населення були якщо не пріоритетними, то, у всякому разі, найважливішими». Наводячи відомості про формування місцевої ланки нацменорганів та його законодавчо-циркулярне супроводження, дослідник, наслідуючи радянські ідеологічні кліше, цілком серйозно зазначив, що «важливим моментом у становленні роботи цього органу [йдеться про ЦКНМ — *Авт.*] було те, що вона проходила в період здійснення [так у тексті — *Авт.*] щодо поживлення діяльності Рад, залучення до роботи широких мас, причому

різних верств населення, розвитку критики, боротьби з бюрократизмом, пропаганди принципів народовладдя. Ця обставина не могла не відбитися на стилі роботи як центрального апарату, так і на місцях». Загалом позитивно оцінивши діяльність ЦКНМ щодо вирішення низки нагальних проблем єврейської громади, В. Орлянський виокремив наступні етапи діяльності установи: 1924–1926 рр. — організаційний, на якому установі «доводилося найчастіше виступати в ролі збудника республіканських відомств і місцевих органів влади задля зацікавлення їх справами національних меншин»; 1927–1928 рр. — етап комплексного вирішення проблем. З квітня 1928 р. — після ухвалення постанови ВУЦВК про посилення роботи серед національних меншин (10.04.1928 р.), на думку історика, розпочався новий етап діяльності ЦКНМ, оскільки «у республіці широко розгорнулася робота з пристосування буквально всього радянського апарату до обслуговування нацменшин, незалежно від їхньої чисельності і місця проживання, — сутність етапу він охарактеризував доволі розлого, — Вихід такої постанови кардинально змінював ситуацію: якщо раніше, до цієї постанови, ЦКНМ і ОБНМ фактично були єдиними, хто предметно займався питаннями реалізації декрету про рівноправність мов, то тепер ці органи стали виконувати роль, координаторів цієї роботи, тому що питаннями реалізації цього декрету були зобов'язані опікуватися тепер всі державні установи й організації. У зв'язку з цим статус державних органів у справах нацменшин значно підвищився». Відомості про заслуховування на засіданнях ЦКНМ звітів ВРНГ, Вукоспілки, Вукоопкредитспілки та інших установ наводяться ним на доказ бурхливого розвою нацменроботи. Щоправда, в статті зазначається, що на етапі адміністративно-територіальної реформи «серйозно ускладнилася робота ЦКНМ, тому що окружні бюро у справах національних меншин були головним реалізатором на практиці політики коренізації. Саме тут, на цьому рівні, були зосереджені основні сили штатних працівників системи державних органів з роботи з національними меншинами».

Підсумовуючи досвід діяльності ЦКНМ упродовж 20-х рр., В. Орлянський зазначає, що «саме наявність цього спеціального державного органу дозволила налагодити реалізацію політики коренізації в повному обсязі за невеликий проміжок часу досягти певних результатів»¹⁴.

Оглядом відомості про історію виникнення та діяльність нацменорганів містить невеличка стаття О. Жуковського¹⁵. Висвітлюючи передісторію створення нацпідрозділів КП(б)У та КСМУ, дослідник зазначає, що створення нацменсекцій при КСМ було першою спробою «партійних структур нівелювати перепону, з одного боку, між іноетнічним населенням і титульним етносом, а з другого, — між самими етнічними групами, показавши таким чином однакове ставлення партії до всіх. На

підтвердження цьому були створені спеціальні підрозділи нацменшин, які пропагували серед своїх етносів правильність політики комуністичної партії шляхом організації мітингів, співбесід, курсів для широких мас та членів партії, партійних шкіл, клубів тощо»¹⁶. Зупинившись на обставинах діяльності партійних та комсомольських осередків, у другій частині публікації О. Жуковський врешті переходить до висвітлення заявленої проблематики і наводить побіжні відомості про відділ національних меншин НКВС та ЦКНМ при ВУЦВКу. Так само в загальних рисах змальована ним історія створення Рандацмену НКО та його органів на Правобережжі. Не менш поверховими та ситуативними виглядають і висновки.

Вибіркові відомості про діяльність загальновідомих, але від того не менш загадкових, органів містить публікація Т. Іванової¹⁷. Розгляд діяльності більшовиків невмотивовано розпочинається нею з Комісаріату з питань єврейської національності і фактографічно доводиться лише до 1930 р. Це, однак не завадило авторці зробити стандартні висновки про те, що «політика коренізації, що впроваджувалася в регіоні, передбачала залучення в партійний і державний апарат представників компактно проживаючих в республіці національних меншин. Це стало першим кроком по залученню національних меншин регіону до будівництва радянської влади. Показник участі населення національних районів Південної України у виборах до рад всіх рівнів був досить високим. Політика коренізації сприяла збереженню культурних надбань представників різних національностей південноукраїнського регіону»¹⁸.

Марними залишаються сподівання відшукати більш докладні відомості у публікаціях, спеціально присвячених ЦКНМ. Серед прикрих необгрунтованих заявок на дослідження проблематики виділяються статті О. Плясецького¹⁹. В одній із них він, наводячи класичне визначення понять «громадянське суспільство»²⁰ та «групи інтересів», цілком серйозно намагається розглядати заявлену проблематику на прикладі радянської України, вважаючи, що задекларовані в положеннях про діяльність установи засади її функціонування знайшли беззастережне втілення в реальному житті.

Про те, що дослідникам історії міжвоєнного періоду доведеться витратити ще чимало сил, аби донести до свідомості пересічного читача як базові теоретичні, так й інституційні засади здійснення більшовицької національної політики, свідчить банальність, ба, навіть, непрофесійність низки публікацій, оприлюднених у фахових виданнях. Яскравим прикладом такої псевдонаукової творчості є стаття В. Шабельнікова з претензійною назвою «Формування й організація діяльності системи національного районування у 1920-х роках». Ставлячи за мету дослідити функціонування й організацію діяльності системи національного району-

вання у 1920-х рр., останній зі скепсисом заявляє: «Чомусь дослідники в своїх працях досить спрощено поставились до аналізу цього важливого явища. На нашу думку, в літературі не знайшли належного висвітлення питання історичних і етнографічних особливостей створення національних районів і сільрад»²¹, — і це в 2010 році (!). Зверхньо висловившись про роботу своїх попередників, дослідник-початківець своєю чергою полінувався навіть коректно назвати установи по роботі серед національних меншин. Посилаючись на архівний фонд ЦКНМ, він проголошує: «28 квітня 1924 р. при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті розпочала роботу *Центральна Адміністративно-Територіальна Комісія у справах національних меншин* [виділення наше — Авт.], та її відділення на місцях за участю фахівців»²². Нарешті зацікавлений читач має нагоду дізнатися, що постановами «ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про виділення районів Катеринославської губернії з переважаючим німецьким населенням» від 11 червня 1924 р. Раднаркому УСРР «Про виділення національних районів та сільрад» від 29 серпня 1924 р., ухваленими IV сесією ВУЦВК 19 лютого 1925 р. [...] встановлювалася ціла низка пільг для створення національних районів, селищ і сільрад»²³. Нагадаємо, йдеться про двократне зменшення норм чисельності населення для створення національних районів і сільрад до 10 тис. та 500 осіб відповідно. З не меншим подивом попередники видатного науковця з'ясують, що Станично-Луганський російський національний район насправді називався Старо-Луганським²⁴, а відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 11 червня 1924 р. «Про виділення районів Катеринославської губернії з переважаючим німецьким населенням» передбачалося створення аж п'яти «німецьких національних районів у кордонах деяких округів та у складі окремих колишніх волостей» і називалися вони Молочанський, Терпіннівський, Пришибський, Чернігівський і Петропавлівський (!).

Набавившись досхочу із безсистемно і абияк згрупованими відомостями щодо кількості національних адміністративно-територіальних утворень по різних роках і регіонах, В. Шабельніков апелює до думки Надії Іванівни Мельник, щоправда, вважаючи її чоловіком, і поблажливо зазначає, що і «в історії болгарського населення України, зокрема, його районування, залишаються ще недостатньо вивченими багато питань, особливо економічного характеру та діяльності національних районів і сільрад»²⁵.

Логічним результатом нестримної дослідницької заповзятості стали прогнозовано «серйозні» висновки: «Протягом 1925–1930 років адміністративно-територіальний поділ України в цілому відбувався з урахуванням національної ознаки. В результаті вже в кінці 1920-х років виділення національних районів і рад надає поштовх культурному відродженню

етнічних груп населення, поживає економічне і соціальне життя в них. Але цей процес було перервано встановленням тоталітарної системи влади. «Національний ренесанс» тривав недовго — до кінця 1920-х — початку 1930-х років. У наступний період, приблизно з 1932–1933 років, державна політика в силу названої причини щодо національних меншин різко змінюється. Позитивний досвід, нагромаджений у сфері національної політики, був невинувато засуджений»²⁶.

На жаль, фактичні й термінологічні помилки чи неточності перетворилися на візитку публікацій останнього десятиріччя. Вочевидь кількість не автоматично переходить у якість. Перекручення назви ЦКНМ чи невірні тлумачення аббревіатури доволі часто зустрічаються навіть у фахових виданнях. Так Є. Іванов у своїй статті «Болгарська діаспора півдня України в контексті болгарсько-українських відносин» зазначає, що ЦКНМ була структурним підрозділом КП(б)У²⁷. У списку скорочень, що додається до документального покажчика А. Морозової та Н. Полетун, до речі, виданого за фінансового сприяння Американського Єврейського Об'єднаного Розподільчого Комітету «Джойнт» за програмою «Спадщина», ЦКНМ розшифровується як Центральний комітет національних меншин²⁸. Загальновживаним штампом стала фраза про те, що до ЦКНМ входили представники національних меншин. Широкий діапазон думок спостерігається й навколо кінцевої межі існування ЦКНМ. Так, О. Махова зазначає, що комісія припинила свою діяльність у 1938 р.²⁹, решта дослідників, спираючись на опис фонду ЦКНМ у ЦДАВО України, відносять кінцеву межу існування установи до 1941 р., навіть попри цілковиту відсутність архівних справ.

На щастя, присутні й вдумливі розвідки, що намагаються розбавити загальне задогматизоване середовище свіжими думками. О. Сучкова, зокрема, пропонує власну періодизацію радянської національної політики: «1921–1923 рр.: організаційний; 1924–1928 рр.: період активного впровадження політики коренізації; 1929–1932 рр.: інерційний, стагнаційний період коренізаційної політики; кінець 1932 р. — перша пол. 1937 р.: курс на зближення націй (намагання уніфікувати культурні та освітні процеси серед українців і представників нацменшин при збереженні національної форми освіти і культури); з другої пол. 1937 р.: впровадження курсу на «злиття націй», русифікація»³⁰.

Державні органи та громадські структури, створені владою для здійснення коренізації в середовищі національних меншин, передовсім євреїв, дослідниця об'єднала в наступні групи:

І. По державній лінії: 1) Центральна комісія у справах нацменшостей (ЦКНМ) при ВУЦВК та її підрозділи на місцях у структурах: окрвиконкомів — окрбюро (ОБНМ), міськрад — секцій, а потім бюро, райвиконкомів — уповноважених; 2) Державний орган, що координував

роботу різних відомств по переселенню євреїв на землю, — Комітет по земельному облаштуванню єврейських трудящих (УкрКОМЗЕТ).

II. По партійній і громадській лінії: 1) Голоvbюро євсекцій при ЦК КП(б)У та євсекції при окружках КП(б)У; 2) Євсекції при ЦК ЛКСМУ та інструктори в округах; 3) Євсекції в профспілкових структурах; 4) Євсекції в кооперативних об'єднаннях; 5) Товариство по землеоблаштуванню єврейських трудящих (УкрТЗЕТ).

III. По адміністративно-територіальній лінії: 1) Виділення єврейських національних районів, селищних і сільських Рад; 2) Створення змішаних районів і сільрад із чітко визначеним положенням єврейського населення в цих утвореннях.

Зазначивши, як і переважна більшість істориків, що «ЦКНМ при ВУЦВК проіснував до 1941 року», О. Сучкова водночас наголосила, що «починаючи з 30-х років його діяльність, як і місцевих структур, була позбавлена будь-якої самостійності та спрямована не на задоволення потреб нацменшин, а на виконання внутрішньополітичних кампаній. Зміцнення політичного режиму перетворювало вказану структуру на формальний придаток до виконавчої гілки радянської влади. Система управління справами нацменшин стала складовою частиною партійно-радянського апарату. Повна ієрархічна залежність низових ланок управління від вищестоящих не дозволила національним процесам зайняти самостійне місце в суспільному житті країни, підпорядковувала національну політику різним політичним акціям. По суті, був демонтований механізм управління національними відносинами, а сам процес їх вільного розвитку фактично загнаний в жорстко централізовані бюрократичні рамки»³¹.

Підводячи підсумки опрацювання вітчизняними науковцями історії радянських і партійних інституцій, безпосередньо причетних до здійснення національної політики в радянській Україні, слід зазначити наступне.

Впродовж останнього десятиріччя спостерігається сталий інтерес дослідників до подальшого опрацювання проблем етнонаціональних відносин та державної національної політики міжвоєнної доби. Тисячі публікацій тією чи іншою мірою висвітлюють окремі аспекти проблематики. Однак, лише незначна їхня частина сприяє якісним зрушенням у розумінні цього складного і суперечливого історичного явища. Левова частка публікацій хибує не тільки фактичними неточностями чи помилками, доволі банальна у своїх судженнях і висновках, а й не гребує відвертою компіляцією.

Не менше проблем існує й у російському науковому інформаційному просторі, щоправда вони мають іншу природу. Історія української версії коренізації на загал розглядається в контексті загальної історії СРСР. Для

сучасного російського наукового дискурсу тогочасна українська модель радянського будівництва з притаманними їй суспільно-політичними і теоретичними дискусіями, як і раніше, перебуває на далекій периферії російського суспільно-політичного життя. На додаток сучасні потреби зміцнення центральної влади вкотре заважають науковцям поглянути на регіональні версії націобудівництва інакше, аніж під кутом зору сепаратистської загрози. Цілком прогнозовано й український досвід дістає висвітлення лише як ілюстрація боротьби до- і відцентрових сил. В епіцентрі уваги дослідників традиційно перебувають загальнотеоретичні питання, історія центральних органів етнополітичного регулювання, історія окремих громад і регіонів.

В якості позитивних наслідків політики коренізації традиційно відзначаються сприятливіші умови для вирішення низки економічних проблем та господарських завдань, імпульс, наданий політикою, *поступальному* розвитку культурних і *національно-побутових* [виділення наше — Авт.] традицій національних меншин³². Зазначені узагальнюючі висновки найхарактерніші для історіографії 1990-х рр. із притаманною їм ідеалізацією досвіду політики коренізації. Втім і нині сучасники на загал затято наслідують традиції, закладені свого часу визнаними авторитетами в дослідженні дотичної проблематики — Е. Песікіною, Р. Абдулатиповим, Л. Болтенковою, Н. Бугасем, А. Вдовіним, Г. Макаровою та ін.³³

Водночас останніми роками спостерігається вибухове зростання цікавості російських істориків до досвіду створення та діяльності національних адміністративно-територіальних одиниць. У підоснові його перебувають прагматичні потреби сучасної російської влади стосовно осмислення причин, які спричинили створення вогнищ хронічних конфліктів, що мають виразне етнічне забарвлення. Власне, сучасна російська влада, як ніколи, зацікавлена в науковому аналізі історично апробованих моделей вирішення національного питання.

Сучасне російське інтелектуальне середовище перш за все задається питанням, чому, власне, в 1923 р. з низки можливих історичних альтернатив був обраний національно-територіальний принцип державного будівництва, наслідком якого стала розбудова системи національно-державних та адміністративно-територіальних утворень, в якій низові національні одиниці — національні райони та сільради — були найбільш чисельними. Дослідження проблематики на загал відбувається в контексті розбудови концепції позитивного досвіду вирішення національного питання, скалькованої з радянської історіографічної концепції реалізації більшовицького «бачення національного розвитку держави». Найбільш значущі досягнення російської історіографії узагальнені в ґрунтовному дослідженні О. Кайкової³⁴, і резюмувати їх можна наступним чином:

- створення мережі національних адміністративно-територіальних одиниць, з одного боку, стало закономірним наслідком радянського національно-державного будівництва;

- це була специфічна форма самовизначення, яку керівництво держави використало для включення компактних національних груп (що проживали в іноетнічному оточенні) до системи радянської національної державності. З іншого боку, її можна розглядати як один з проявів «політики поступок націоналам і національним пересудам [«предрассудкам» — Авт.]», якої партійне та державне керівництво дотримувалося до середини 1930-х рр.;

- рішення про ліквідацію мережі національних районів і сільрад не означало, що можливості для їхнього поступового розвитку вичерпані. Передовсім воно свідчило про усвідомлення владою *негативних наслідків* дроблення території на дрібні й дрібніші адміністративно-територіальні одиниці за національною ознакою. Зокрема, була *усвідомлена нелогічність адміністративно-територіального влаштування, при якому тільки незначна частина районів офіційно визнавалася такою, що має національну специфіку, а за переважною їхньою частиною такої специфіки не визнавалося* [тут і далі виділення наше — Авт.];

- національні райони та сільради виявилися втягненими в соціально-економічну модернізацію кінця 1920–1930-х рр. *Але як форма, що була покликана забезпечити всебічний розвиток етнічних меншин, вони повною мірою не могли продемонструвати свої можливості;*

- в результаті впродовж 1920–1930-х рр. не вдалось *до кінця вирішити проблему національних меншин шляхом створення національних адміністративно-територіальних одиниць*. Можливості вирішення проблеми етнічних меншин у формі створення національних адміністративно-територіальних утворень були реалізовані лише частково. *Досвід Радянської держави у вирішенні проблеми національних меншин на основі національно-територіального принципу виявився суперечливим і неоднозначним*. З одного боку, розвиток національностей (в тому числі нечисленних та дисперсно розселених) у межах своїх національних утворень *сприяв збереженню етнічними групами своєї національної ідентичності*. З іншої сторони, поширення виробленої в 1917–1922 рр. моделі національно-державного влаштування на всю територію держави і на всі національності заклало основу для відособлення на національному ґрунті, що приховувало в собі *загрозу державній цілісності*.

Висновкам О. Кайкової вторять і автори, які найбільш послідовно відстоюють позиції російського етноцентризму³⁵. Вони зауважують, що на низовому рівні адміністративно-територіальної структури СРСР пов-

ною мірою проявилася неспроможність національно-територіального принципу будівництва держави, «коли переважна частина районів опинялася ніби поза національністю або їм не належало бути національними». Ряд дослідників, які тривалий час фахово займаються історією національних районів, не криючись, демонструють цілковите нерозуміння сенсу в існуванні національних адміністративно-територіальних утворень, як таких.

Отож, для російських дослідників на загал залишається ніби невідомим, що райони, не виокремлені в якості національних, вважалися в такому разі російськими, оскільки ніякими іншими бути просто не могли. Не останню роль у вибудовуванні дослідницьких наративів відіграє й та обставина, що чимдалі більше «національне», як таке, штучно відокремлюється від контексту суспільно-політичного життя СРСР, в якому воно ніколи в радянській історії не було фактором першочергової значущості. Певна ретрансляція попередньої думки міститься у висновках дослідників, які виокремили національне адміністративно-територіальне будівництво в якості атрибуту «національного непу», основним наслідком якого стало невиправдане дроблення території країни за етнічним принципом³⁶.

Лише останніми роками в Росії та на пострадянських просторах з'являються праці, що торують шлях новим підходам до наукового осмислення радянської національної політики міжвоєнного періоду. Безперечно сприятимуть подальшому заглибленню в проблематику археографічні публікації останнього десятиріччя, здійснювані в контексті розсекречення російських архівів³⁷. Найбільш продуктивні результати отримують науковці, які ставлять перед собою не загальні, а конкретні завдання, такі як, скажімо, вивчення механізмів взаємодії центральної владно-партійної еліти та місцевих національних лідерів; причин еволюції, джерел поповнення та конфліктів інтересів (груп) усередині національного чиновництва; динаміки якісних змін кадрового потенціалу національних автономій тощо. Заглиблення в названі аспекти проблеми коренізації приводить дослідників до якісно відмінних від усталених в історіографії висновків. Для прикладу можна навести дисертаційне дослідження К. Нікульшиної³⁸, присвячене національному представництву в місцевих органах влади автономних республік і областей РРФСР 20-х рр. ХХ ст. Дослідниця цілком слушно зазначає, що тривалий час російські історики вважали 20-і рр. «найбільш благополучними і результативними в здійсненні національної політики новою владою. Нині очевидно, що національна політика більшовиків цього періоду та її результати були далеко неоднозначними й дуже суперечливими»³⁹. Вона констатує, що склад і діяльність місцевої управлінської ланки впродовж непу безпосередньо залежали від здійснюваної центральним більшовицьким керівництвом

розбудови централізованої держави та єдиної народногосподарської системи. В дисертації на широкому матеріалі доведено, що місцеві органи влади *комплектувалися* [принципово важливо розуміти, що вони саме «комплектувалися», а не обиралися, як зазначалося в офіційних документах, законодавчих актах, пресі і, значною мірою, історіографії — *Авт.*] з таким розрахунком, аби, з одного боку, забезпечити національне представництво в органах влади; з іншого, — очолити й контролювати розпочатий процес радянсько-партійного будівництва. Не менше умотивованими є й наступні два зауваження дослідниці: 1) «Основною причиною протистояння центральних органів влади з керівництвом національних окраїн, що зростало протягом усіх 20-х років, була суперечність між задекларованими самими більшовиками принципами «самовизначення» й децентралізації господарського життя країни (в роки НЕПу), та сталою тенденцією на формування централізованої держави»; 2) «Політика коренізації була спрямована на формування такого складу національних кадрів партійного та радянського апаратів автономій, які б були активними провідниками та беззастережними виконавцями політики партії в регіоні. Тим самим повною мірою забезпечувалося централізоване керівництво з Москви, необхідне для ефективного функціонування радянської держави»⁴⁰.

Такі, доволі суголосні з партійними ухвалами X, XII з'їздів ВКП(б) та решти центральних і регіональних форумів умовиводи, на диво, поки що тонуть в загальному потоці російсько-центричної літератури, яка і далі твердить, що провідною метою коренізації було сприяння національно-культурному розвитку етносів на постімперських просторах. Окремі, найбільш затяті поборники цього більшовицького експерименту, зазначають, що не лише національно-культурному, а й політичному розвитку.

На жаль, відповіді на питання: чим було національне питання для партії, які цілі і завдання ставила вона в сфері національних відносин, як співвідносилися вони із завданнями соціально-економічної модернізації та зміцнення більшовицької влади, якими були мотиви й причини ухвалення доленосних для країни рішень, і дотепер формуються в контексті парадигми історичної прогресивності державної єдності та російського етноцентризму.

Епізодичними залишаються звернення російських істориків до історії здійснення коренізації в найбільшій зі слов'янських братніх радянських республік — УСРР. Найвідомішою серед робіт, присвячених українській версії політики коренізації, залишається монографія Олени Борисьонок⁴¹, видана ще 2006 р. «Радянська українізація 1920–1930-х рр. була одним із методів більшовицького націобудівництва, що врешті мало визначальне значення для подальшого етнополітичного розвитку Української СРР», — таким чином можна резюмувати це знакове в російській історіографії

дослідження. Аналізуючи розвиток української історіографії з проблематики, дослідниця зазначила, що «... українські історики розглядають українізацію як політику в сфері мови, культури, науки, освіти, поза її економічними й соціальними аспектами, що вкупі з потребами розробки концепції національної історії заважає співвіднести тогочасні події в Україні з загальносоюзними тенденціями». Певною мірою відзначене зауваження мало сенс на момент його висловлення. Однак, слід зауважити, що й російські науковці, закликаючи до співвіднесення регіональних процесів із загальносоюзним контекстом, на загал асоціюють загальносоюзні інтереси із загальноросійськими, що вочевидь не є тожним. Певний час це доволі чітко усвідомлювала й декларувала кремлівська владна верхівка, проте, це стосувалося відносно нетривалого проміжку 1920-х рр.

Названий «незначний» нюанс ігнорується, чи не помічається значним колом сучасних російських істориків. Нездоланною перепоною на шляху переосмислення тогочасного досвіду традиційно залишається так зване «російське питання». Так Г. Костирченко свого часу зазначив, що українізація викликала остракізм службовців з числа росіян та євреїв⁴². Як наслідок виникало цькування українців-комуністів з боку російськомовних членів партії. У такій складній ситуації партійне керівництво змушене було постійно корегувати свій курс. «У подальшому національна політика сталінського керівництва на Україні являла собою емпіричне шарахання із сторони в сторону (від «українізації» апарату до його «деукраїнізації»)), — такого висновку дійшов В. Шишкін. Підпорядковувалася така політика єдиній меті — збереженню централізованого керівництва з Москви⁴³.

В цілому спонукальний мотив запровадження коренізації з'ясований російськими колегами доволі давно. Цьому значною мірою сприяла відвертість партійних ідеологів 1920-х рр. Ємно й стисло причини проголошення коренізації висловив на I Всеросійській нараді представників автономних республік і областей та губернських відділів у справах національностей (18–21 грудня 1920 р.) Л. Каменєв. Його тогочасні висловлювання залишають доволі мало місця для маневру сучасним месіанським амбіціям російськоцентристів: «Ми впродовж цієї війни самі навчилися, зрозуміли це, як урок стратегічний: необхідна єдність центру й околиць, як для спасіння центру, так і для спасіння околиць [...] стояти сам на сам проти світового імперіалізму, не маючи резервів у мільйонних господарствах, розташованих на окраїнах, ми боротьби з імперіалізмом не витримаємо. Нам потрібні резерви. Ми знаємо, що не можна ці резерви мобілізувати наказом. Вони повинні рости знизу, тобто зростати на основі власного культурного розвитку, користуючись власною мовою, власним судом, послуговуючись тими комуністами, які вийшли з його власного середовища»⁴⁴.

Повертаючись до монографії О. Борисьонок, слід зауважити, що попри її значущість для інформування російського інтелектуального простору про історію коренізації в УСРР, висвітлення цього базового явища модерної історії українства не можна вважати вичерпним. Про це свідчать, зокрема, специфічні відгуки на монографію з табору лівої російської політологічної думки, яка використовує її фактичний матеріал для спекуляцій навколо проблеми російсько-українських відносин і російсько-українського культурного протистояння. Невелика за обсягом робота, синтетична за своїм змістом, зрозуміло, й не претендувала на всеохоплююче висвітлення проблеми. В ній анонсовані лише найбільш прикметні грані величезного наукового напрямку. Висвітленню обставин українізації системи управління присвячений невеличкий підрозділ, в якому згадуються провідні нормативно-правові акти українізації та його кількісні прояви. Якісне ж наповнення українізації, на жаль, лишилося поза увагою дослідниці, так само, як і коренізація в середовищі етнічних меншин. До речі, в роботі помилково зазначено, що ЦКНМ при ВУЦВК була створена у вересні 1923 р.⁴⁵

Не випадково, як нам здається, на перший план у дослідженні вийшла проблема буксування, а згодом і згортання українізації, причини якої авторкою відшукувалися в соціально-економічній та суспільно-політичній царинах. Причинам латентного (і не лише) опору українізації в монографії приділено доволі багато уваги. Дослідниця зазначає, що один із партійних форумів 1926 р.⁴⁶ зазначав, що соціальне коріння російського шовінізму «залягає в товщі російського міщанства [...] й інтелігентсько-спецівському прошарку». Констатуючи, що взаємини між проукраїнськи налаштованою частиною суспільства і поборниками «великоросійського шовінізму» склалися «вельми напружено, оскільки мова йшла не про відсторонені матерії та ідеї загалом, а й про чисто практичні питання (прийом до вузів, робочі місця й т. і.)», О. Борисьонок водночас не помітила того очевидного факту, що ані російськомовне міщанство, ані інтелігентсько-спецівський прошарок жодного реального впливу на окреслені «практичні питання» українізації не справляли. Серед соціальних прошарків, налаштованих проти українізації, О. Борисьонок називає також чиновництво (останнє, за її висновками, було поголовно російськомовним), старе міське населення, пролетаріат, частину професорсько-викладацького складу вузів. Втім, ця констатація факту, цілком очевидного впродовж 1920-х рр., на наш погляд, мало що дає для продуктивного наукового аналізу заявленої проблематики.

Дослідниця цілком справедливо відзначила, що псевдозацікавлені акції «поглиблення, розширення, прискорення» тощо українізації, періодично проголошувані ЦК КП(б)У в першій половині 1930-х рр., втратили сенс у контексті боротьби за суцільну колективізацію України. Діяльність

нового ставленика Кремля П. Постишева засвідчила, що «в українізації та українізаторах більшовицьке керівництво віднині зовсім не мало потреби, але публічно зміна офіційного курсу була проголошена лише в 1938 р.»⁴⁷.

Загалом тим чи іншим аспектам історії здійснення національної політики в радянську добу присвячена низка праць російських дослідників, втім, навіть у найбільш потужних із них⁴⁸ українська лінія простежується лише пунктирно. Зауваження про те, що коренізація спричинила хіба що не дискримінацію росіян у національних провінціях притаманні не лише російській історіографії. Хибують ними й знані закордонні дослідники. Серед них Т. Мартін⁴⁹ — автор вітально стрінутої російською суспільно-політичною думкою книги «Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР. 1923–1939.», що в 2012 р., завдячуючи фонду «Президентский центр Б.Н. Ельцина», побачила світ у російському перекладі. В роботі на основі різномірних джерел розглянуті питання формування й еволюції радянської національної політики у республіках СРСР з 1923 р. до другої половини 1930-х рр. Не поділяючи захвату російських колег цим «висококласн[им] дослідження[м] найбільш складного періоду в історії радянської національної політики», що тим не менше спромоглося стати «класикою в англословянському науковому середовищі»⁵⁰, звернемо увагу на наступне.

Дослідницька парадигма Т. Мартіна викристалізувалася в боротьбі тоталітарної та ревізійної шкіл. На розвиток ідей Р. Суні та Ю. Сльозкіна про те, що СРСР упродовж усієї історії свого існування підтримував розвиток національних культур, Т. Мартін висунув концепцію «СРСР — перша в світі імперія позитивної діяльності», підтвердженню якої передовсім і підпорядковане його оглядне дослідження. «Основна ідея і, власне, новизна роботи Мартіна порівняно з попередньою історіографією вдало підкреслені автором у самій назві книги», — зазначає в рецензії на неї О. Воронович⁵¹. На наш погляд, якщо й варто говорити про новизну праці, то лише в тому, що стараннями Т. Мартіна концепція «СРСР — імперія зла» трансформувалася в твердження «СРСР — перша в світі імперія позитивної діяльності». Ця лексема добре запам'ятовується і, певне, принесе позитивні [«позитивістські» — *Авт.*] плоди в напрямі покращення міжнародного іміджу СРСР та більшовицької внутрішньої політики. Завдання це нині доволі актуальне як для Заходу, так і для Росії. Що ж до наукової вартісності роботи Т. Мартіна та відповідності його концепції історичним реаліям, то на цей рахунок виникає низка зауважень, що за сукупною вагою варті майже 700-сторінкової праці Т. Мартіна. Не всі з них мають стосунок до заявленої в нашій монографії проблематики, отож зупинимось лише на частині з них.

Т. Мартін вважає правомірним поширення на СРСР політологічного терміну «Affirmative Action Empire» (С. 11), поширеного в країнах роз-

винутій демократії. Він позначає переваги для представників етнічних, расових, сексуальних і/чи гендерних меншин перед представниками більшості, зокрема при прийомі на роботу. «Радянський Союз був першою в світі імперією позитивної діяльності. Нова революційна Росія, першою з традиційних європейських держав здійснила спротив націоналізму, що підіймався, відповівши на нього систематичним сприянням розвитку національної свідомості етнічних меншин й створенням для них багатьох характерних інституційних форм моноетнічної держави» (С. 10).

Добре відомому і в радянській, і в сучасній українській/російській історіографії історичному явищу привласнене нове ім'я. Стараннями Т. Мартіна політика коренізації отримала нову міжнародну назву — «політика позитивної діяльності» (ухвалена відповідно в квітні 1923 р. на XII з'їзді ВКП(б)). Остання на його думку включала не лише сприяння національним меншинам [до речі, цей термін у його книзі, як і решта взаємопов'язаних супутніх категорій «нація», «народ» тощо вживаються без визначень і пояснень, що приводить врешті до згадок про такі нації, як лугові та гірські марійці, мігрели тощо — *Авт.*], а й «антиросійські заходи». Приводом для висунення даної тези стало так само мало обґрунтоване твердження, що «партійне керівництво сприймало росіян із недовірою, почасти навіть бачило в них джерело загрози, і затруднялося визначити їхній статус і роль у новій системі» (С. 11). «П'ємонтський принцип» та намагання зміцнити міжнародний авторитет спонукали більшовиків розробити особливу національну політику, яка передбачала створення національних територій для всіх національностей (аж до сілрад) (С. 14). Як зазначає Т. Мартін, радянські керівники вважали, що кожна національність повинна була отримати хоча б якесь національне територіальне утворення. За рахунок включення до них [знов-таки, з не цілком окреслених мотивів — *Авт.*] національних колгоспів їхня кількість обчислена дослідником у понад 10 тис. одиниць.

Національні ради з'явилися, на його думку, «ненавмисно» — як результат регіоналізації (районування). На початку вони були чисто економічною ініціативою, а виникли внаслідок маніпулювання з районуванням (С. 52) [під ним маються на увазі адміністративно-територіальні реформи 1923–1926 рр. — *Авт.*]. Система національних рад була скерована на посилення етнічної сегрегації» (С. 106).

Т. Мартін не приховує, що Україна була обрана ним для ілюстрації власної концепції не випадково. Саме тут «система національних рад набрала кінцевої («окончательной») форми до середини 20-х рр. [це зауваження є явним перебільшенням — *Авт.*] і далі поступово була розповсюджена на весь Радянський Союз. Противагою українському «показовому випадку» обраний так званий «Радянський Схід». Фактично, зважаючи на те, що ілюстративний матеріал до останнього прикладу не

згрупований хронологічно і включає лише найбільш одіозні аспекти коренізації в різних автономних та республіканських територіальних утвореннях (Татарстан, Азербайджан, Туркменістан, Закавказзя і т. і.), що унеможлиблює ґрунтовні підсумки, не буде перебільшенням зауваження, що в центрі дослідження Т. Мартіна перебуває саме український досвід здійснення коренізації, а також взаємини між кремлівською та харківською владним верхівками. Слід зазначити, що справді прикметно дослідником висвітлена лише українізація, що ж до коренізації в середовищі етнічних меншин, то остання не дістала скільки-небудь пристойної уваги. Втім, зазначене, доволі штучне, звуження предмету дослідження не завадило науковцю зробити низку принципівих висновків.

1) Розвиток ситуації в УСРР відіграв ключову роль у трансформації радянської національної політики в середині 1930-х рр.

2) Попри всі зусилля центральних і республіканських (українських) властей всебічна українізація провалилася, оскільки мала значне коло супротивників в усіх соціальних верствах суспільства. За висновками Т. Мартіна коренізація повсюдно зайшла в глухий кут у 1932 р. Не звертаючи увагу на соціальну складову тогочасної реальності, йдучи в фарватері тогочасних політичних оцінок (зокрема, матеріалів політичних процесів СВУ, Кубанської справи тощо), дослідник зауважує, що в підставі явища перебували жонглювання «жорсткою» та «м'якою» лініями, внутрішній супротив політиці в самій партії, врешті — критичне загострення невдоволення росіян.

3) «Російське питання» відіграло не останню роль у згортанні політики позитивної діяльності [не чіпатимемо його лише через те, що воно безпосередньо не стосується заявленої нами проблематики — *Авт.*].

Практично кожен із підрозділів монографії починається з парадоксального питання, розгляду якого присвячується наступний. Фактично для Т. Мартіна вся історія національної політики більшовиків — один нескінченний парадокс, на жаль, — нездоланий за допомогою його дослідницької парадигми. «Ця глава розпочалася з парадоксального питання: як держава, керівництво якої зовсім не намагалося зробити її моноетнічною (воно домагалося зовсім протилежного), прийшло до широкоюсяжних етнічних чисток? Адже етнічні чистки 30-х рр. не супроводжувалися діями, які сприяли асиміляції, навпаки, вони посилювали примордиальну сутність національностей в Радянському Союзі?» — зазначає він у 4 розділі (С. 463).

Надумана парадоксальність постановки і загальної проблеми дослідження, і її окремих аспектів вочевидь обумовлена банальною відсутністю достатніх знань соціально-економічної та етнокультурної історії Російської імперії та постімперських просторів, притаманною представникам позитивістської школи. Їхню відсутність автор намагається компенсувати

введенням до наукового обігу нових категорій та дефініцій. «Нові явища заслуговують і нової термінології. Радянський Союз в якості багатонаціонального утворення краще за все визначити як імперію позитивної діяльності (Affirmative Action Empire). Я, звісно, позичив цей сучасний американський термін, який використовують для визначення політики надання пільг етнічним групам, що в минулому постраждали від дискримінації. Така політика всюди поширена в усьому світі й відома під різними назвами: «компенсуюча дискримінація», «преференційна політика», «позитивна діяльність», «позитивна дискримінація» [...] я віддаю перевагу саме терміну «позитивна діяльність», тому що, як було сказано вище, він точно відповідає саме тій концепції радянської політики, що була обрана: здійснювати позитивну діяльність, а не дотримуватися нейтралітету» (С. 31).

Не менш показними і водночас публіцистичними є й решта нових понять, введених ним в обіг. Ось найбільш прикметні з них: «тотальна українізація» (С. 149), «сталінський соціалістичний наступ» (С. 285), «ортодоксальна політика партії» (С. 335), «трансграничні національні зв'язки» (С. 376), «кампанії терору епохи культурної революції» (С. 402), «українська криза» (С. 442), «тиха коренізація» (С. 505), «перехід від етнічного розмноження до етнічної консолідації» (С. 553) і т. і.

Серед низки питань, що так цікавили дослідника, виділяється наступне: «Скільки ж насправді існувало радянських національних політик — одна чи дві?» Початок 1-ї він бачить у 1923 р., 2-га викристалізовується з 1932 р. Матеріал книги, присвячений відповіді на нього, засвідчує, що для Т. Мартіна історія національних відносин і національної політики в СРСР — це не єдиний динамічний процес, а низка констант, жорстко прив'язаних до законодавчої основи. Дається взнаки особливість мислення людини, яка формувалася як особистість у правовій державі, конституційна основа якої не змінювалася впродовж усієї історії існування. Для неї імовірність того, що в логічній послідовності «явище — закон — діяльність» взаємодія між структурними компонентами може бути цілком відсутньою, є мізерною. Саме цей незрозумілий для представників західної цивілізації нюанс існування радянського ладу часто-густо зводить нанівець їхні намагання зрозуміти сутність подій і процесів радянської історії. Про те, що національні процеси в СРСР не монтуються в загальнопоширені на Заході соціологічні концепції, ще в 1988 р. писав В. Заславський. Він зазначав, що унікальність радянської системи є такою, що західні соціологічні схеми (зокрема, моделі «внутрішнього колоніалізму», «розподілу праці») можуть пояснити її лише почасти, та й то не завжди⁵². Попри це скільки-небудь суттєвого прогресу в напрямку ґрунтовного переосмислення радянського досвіду здійснення національної політики не спостерігається й нині.

Нас же більше цікавить погляд Т. Мартіна на управлінські аспекти здійснення «політики позитивної діяльності». Дослідник не наводить жодних фахових чи кількісних характеристик радянських управлінців, обмежуючись лише тим, що називає установи, які здійснювали коренізацію. «Організації, що здійснювали «м'яку лінію» [тобто, коренізацію — *Авт.*], працювали безпосередньо з представниками радянської громадськості, і їхня місія полягала в тому, аби представити радянську політику в максимально привабливому світлі. Такими видами діяльності, здійснюваними в руслі «м'якої лінії», були прийом звернень («прошений») і прохачів, виправлення «перегинів», відновлення в правах, роздача нагород і проведення агітації за масову участь у виборах і радах. А ось організації, що діяли в руслі «жорсткої лінії», спеціалізувалися зі свого боку, на тому, аби зберігати більшовицьку пильність і забезпечити проведення стрижневої політики більшовиків і захист її фундаментальних цінностей. Типовими прикладами діяльності, здійснюваної в руслі «жорсткої лінії», були викриття ворогів, підтримка пильності, прийом наклепів, а також арешти ворогів та їхнє заслання» (С. 38). До органів «м'якої лінії» Т. Мартін відніс ЦВК, Раду національностей ЦВК, ВЦВК РСФРР та його відділ національностей, Наркомпрос РРФСР та Комітет по просвіті національних меншин (Комнац). Органи «жорсткої лінії» були покликані здійснювати нагляд над першими. Це: ОДПУ — НКВС, ЦКК, ЦК ВКП(б) та його структурні підрозділи (нац. сектор, кадровий відділ, оргбюро і політбюро) (С. 38).

Повсякчас згадуваним аспектом діяльності органів «м'якої і жорсткої лінії» є коренізація управлінських структур. «Сталін вважав (і сучасні теорії націоналізму, як правило, підтверджують його думку), що більшість вищих посад (хоча й не всі) на своїх національних територіях повинні займати представники титульних національностей. Проте сучасні нації бажають, як правило, не лише, щоб ними правили співвітчизники, але також щоб їхні керівники відносилися до даної національної культури й любили її» (С. 305–306), — солідаризується з «батьком народів» Т. Мартін. Однак, він замовчує той очевидний факт, що титульні національності, крім усього зазначеного вище, прагнуть права вибору. Саме цей мало значущий нюанс обійдений увагою американського науковця. Для нього не важливо, що радянські управлінці, які опинилися на своїх посадах внаслідок коренізації фактично були маріонетками, позбавленими жодної реальної влади. Такими само відстороненими від реального політичного життя були й обчислені ним 147027915 / 161753175 (С. 566) «особистих національностей»⁵³.

Повз увагу науковця пройшов і той факт, що в жодній із згадуваних ним країн світу, що практикують політику позитивної діяльності, суспільство не було так системно й безальтернативно позбавлене права

приватної власності, безцеремонно відсторонене від реального політичного процесу, позбавлене власної волі і механізмів її реалізації. Вилучення концепції з реального соціально-економічного контексту [автор і не приховував, що в полі його зору перебуватиме переважно політична сторона проблеми — *Авт.*] привело до створення рафінованої соціологічної схеми, яка є, власне, схемою і, на жаль, мало співвідноситься з історичною правдою.

Не заперечуватимемо, що робота Т. Мартіна, ймовірно, відіграє позитивну роль, спонукавши західного читача до перегляду схем і концепцій, усталених за часів холодної війни та залізної завіси. Що ж до вітчизняної історичної науки, то вона в своїх кращих зразках давно далеко попереду. Не викликає заперечень думка про новаторство радянської національної політики. Не секрет, що державно-політична та соціально-економічна конструкція, створена більшовиками впродовж 20-х рр., не мала світових аналогів. На часі не констатація цього факту, а вивчення цього непересічного періоду людської історії — фактичного нового виду цивілізації (чи, може, псевдо-цивілізації), в якій співвідношення й характер взаємодії таких категорій як «особистість», «суспільство», «влада», «державна», набули, сподіваємось, історично неповторюваних форм.

Загальні аспекти формування принципів національного регулювання модерної доби простежуються в російському перекладі оригінальної роботи Жюльет Кадіо⁵⁴ «Лаборатория империи: Россия/СССР. 1860–1940» (М., 2010). У великій узагальнюючій праці, що охоплює цілу історичну епоху від Великих реформ до початку Другої світової війни, досліджуються управлінські практики та інструменти владарювання на просторах Російської імперії. На відміну від Т. Мартіна Ж. Кадіо не бачить принципової різниці між імперією Романових та імперією в її радянському варіанті, оскільки «радянська влада використовувала мову, поняття та інститути, що сформувалися в попередній період, перекомбінуюючи їх, і внаслідок цього отримала нові ефекти, однак, їхня зовнішня новизна, на її погляд, не повинна затуляти від нас їхньої наступності».

По суті дослідниця зосередилася не на з'ясуванні відмінностей між відповідними управлінськими системами [і правдиве заглиблення в цю проблему, слід зазначити, привело б її до інших не менш важливих висновків — *Авт.*], а на відповіді на питання, «яким чином національність перетворилася на новий інструмент державного управління»⁵⁵. Дослідницький інструментарій авторки став підосновою доволі цікавих висновків та узагальнень, втім суто історичні здобутки її роботи нечисленні. Не позбавлений певної умоглядності розділ, присвячений радянському періоду, хвибує окремими фактичними помилками. Зокрема, Ян Саулевич у ній названий головою ЦКНМ при ВУЦВК⁵⁶.

Найближче до розуміння сутності соціально-економічних та етнокультурних процесів в СРСР, на нашу думку, підійшов проф. Фрайбурзького університету і заступник директора Німецького історичного інституту (м. Москва) Віктор Деннінгхаус. Його остання монографія⁵⁷ є напрочуд вдалим концептуальним осмисленням проблеми взаємовідносин більшовицької влади та найбільш розвинених у соціально-економічному, етнокультурному та політичному відношенні національними меншинами, умовно об'єднаними під час теоретичної дискусії 1923 р. в групу «західні національні меншини». Найбільш чисельною і суспільно активною серед них була німецька громада, втім величезний фактографічний матеріал праці дозволяє повноцінно простежити еволюцію в СРСР польського, естонського, фінського, латиського, латгальського та литовського питань.

В дослідженні відзначаються значні суперечності в інтересах і політичних засадах діяльності центральних, республіканських і регіональних органів влади, що здійснювали заходи етнополітичного регулювання. Саме ними обумовлювалися, на думку дослідника, хвилі «українізації», «білорусизації», «полонізації», які то змінювали одна одну, то взаємно нашаровувалися. Значне місце в роботі посідає переосмислення більшовицької концепції національного питання загалом, проблеми національних меншин, трансформацій теорії в конкретній практиці державотворення (Розд. 1, С. 32–76). Не випадково чільне місце в ній посіло висвітлення діяльності Наркомнацу, відділу національних меншин НКН та його регіональних відповідників, Ради Національностей ЦВК СРСР, відділу національностей при Президії ВЦВК, Ради в справах просвіти нацменшин Наркомпросу РСФРР та національних секцій ЦК ВКП(б) (Розд. 2, 3). На відміну від решти закордонних дослідників В. Деннінгхаус не обмежується цитуванням широко відомих політичних гравців і навіть не зупиняється на висвітленні мало відомих загалу тогочасних концепцій вирішення національних проблем (С. Диманштейн, А. Досов, А. Мережин). Він нанизує на канву факт за фактом і відтворює багатомірну картину взаємовідносин влади і національних меншин в усіх сферах життя як такого. Власне, робота В. Деннінгхауса одна з небагатьох, в яких етнополітична історія міжвоєнної доби — це не лише історія здійснення більшовицької національної політики, це історія її корегування в контексті взаємовідносин «влада — суспільство». Так, взаємовідносин не паритетних, багато в чому антагоністичних, але від того останні стають ще більш вагомим викликом владі. В. Деннінгхаус цілком обґрунтовано зазначає, що з початком суцільної колективізації ці відносини вступили в тривалу смугу сталої конфронтації, гострота якої була знята методами індивідуального і масового терору.

Цей принциповий висновок, доволі співзвучний висновкам вітчизняних учених, однак, не завадив В. Деннінгхаусу побачити і відзначити ту

величезну організаційну діяльність, що була проведена в той час спеціальними нацменорганами. Для нього це не невирішуваний парадокс (як для Т. Мартіна), а реальне віддзеркалення двоїстості й суперечливості більшовицької влади, її інтернаціональних гасел і практики розбудови унітарної держави. Вони проявлялися з перших днів існування Наркомнацу — координаційного центру здійснення більшовицької національної політики. Впродовж нетривалого, суперечливого і проблемного періоду існування Наркомат перетворився на «посередника між центральними органами радянської влади і неросійськими національностями, полегшуючи російськомовному центру контроль над національними країнами. Він був не стільки «представництвом інтересів» національностей, скільки «агітаційним органом» центрального уряду, тобто інструментом централізації. Сутність його полягала в створенні національних адміністративно-територіальних одиниць (республік і областей) і об'єднання їх у межах унітарної держави» (С. 631). Згодом, після ліквідації Наркомнацу, його функції перейшли до низки державних органів, відділів і комісій у національних справах республіканських ЦВК, контрольованих відповідними партійними структурами, однак, мета їхньої діяльності в цілому залишалася незмінною.

Робота В. Деннінгхауса, безумовно, є найціннішим з останніх історіографічних надбань з проблематики, однак, український контекст у ній майже відсутній: Відділу національних меншин НКВС УСРР присвячений красномовний абзац (С. 95), а ЦКНМ при ВУЦВК — одне речення (С. 146). Це ще більшою мірою зміцнило нас у прагненні висвітлити ту сторінку історії етнонаціонального життя народу України, до якої у фахівців з низки причин десятиліттями не доходили руки. Наявність вагомих досліджень, які доволі чітко вималювали загальносоюзне тло етнонаціонального життя в модернізованій більшовиками імперії, безумовно, робить зрозумілішими тогочасні події в УСРР, але не розкриває їхню специфіку, що врешті і приводить низку дослідників до парадоксальних висновків стосовно політики коренізації загалом, соціальної бази спротиву їй та причин формування останньої зокрема. В запропонованій роботі ми намагатимемося простежити саме інституційні засади здійснення більшовицької національної політики в УСРР з усіма найбільш вагомими її організаційними і технічними проблемами. Занурення в цю, так би мовити, «управлінську кухню» спроможне багато прояснити і в причинах повсякчасного буксування політики коренізації, і в причинах її згорання.

Зрозуміло, що ми не претендуємо на вичерпне висвітлення історії тогочасних органів етнополітичного регулювання. Це дослідження лише однієї, хоча й доволі важливої і показової, сторінки їхньої діяльності і, водночас, запрошення до спрямування дослідницьких зусиль у цьому напрямку.

РОЗДІЛ І

УКРАЇНА НА ШЛЯХУ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ СТОСОВНО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Національною меншиною вважається фізичний масив (група) людей не корінного етнічного статусу, яка живе в сучасному для себе етно-середовищі. Вона включає осіб, які мають громадянство країни, і за визначенням не відіграють провідної ролі в суспільстві, що обумовлює необхідність відстоювати власні політичні права і забезпечувати в разі необхідності юридичний захист представників етнічних громад. Національна меншина поступається чисельністю іншим етнічним групам, але має достатній потенціал для впливу на політичне життя регіонів проживання і країни в цілому. Прагнучи зберегти етнічну ідентичність, національні меншини створюють спеціальні інституції, національні культурні центри, освітні установи, засоби масової інформації та ін. Приналежність до національної меншини визначається суб'єктивно і не вимагає зворотного визнання етнічної групи, на відміну від приналежності до етнічної групи, яка є об'єктивною і визначається генетично. Формування національної меншини супроводжується етапом етнічного відродження (створення національних культурних товариств, освітніх центрів, активізація історичної пам'яті); так званою мобілізацією етнічної групи, тобто переходом етнічної групи від елементарного задоволення мовних, культурних, релігійних потреб до організованого захисту соціально-економічних інтересів. Наступним етапом розвитку національних меншин у сучасному світі є «політизація етнічності» шляхом висунення політичних вимог, розробки політичних програм, створення відповідних політичних партій.

Становище національної меншини в країні та її історії визначається перш за все типом держави. Сучасна політологія виділяє три основні типи модерних національних держав — держави-нації, громадяни яких мають рівні права, незалежно від етнічної приналежності; біетнічні або багатонаціональні держави, в яких проживають дві або більше так званих титульних націй, кожна з яких прагне впливати на державну політику; а також держави, що націоналізуються, в яких провідна нація прагне забезпечити культурно-національну гомогенність суспільства. В зв'язку з

тим, що більшість держав світу, зокрема, Україна, є поліетнічними, регулювання відносин між державою, як такою, народами країни, а також між етнічними групами набуває особливого значення. Етнополітика становить комплекс заходів, які визначають функціонування державного організму у сфері міжнаціональних стосунків певного етнополітичного організму, який включає етнічну більшість («титульний народ», що становить основу державності), етнічні меншини (окремі структурні елементи) та діаспору етнічної більшості.

Наведені вище характеристики відбивають сучасне (затвержене принаймні в Західній Європі) ставлення держави до проблем етнонаціональної політики, і водночас окреслюють ті державотворчі орієнтири, якими намагається послуговуватися молода українська державність у своєму русі. Втім, ці суто політологічні визначення мало чого прояснюють у житті етнічних спільнот, які мешкають на теренах нашої країни, і намагаються, спираючись на досвід (ще доволі пам'ятний) існування щонайменше в трьох величезних імперіях — Російській, Австро-Угорській та Радянській — вибудувати новітню матрицю етнозбереження в сучасних, надзвичайно складних умовах. Для низки громад, які десятиліттями балансує на межі зникнення, мало важить віднесення їх чи до корінних народів, чи до національних меншин, чи до титульної нації. Питання докорінної перебудови засад етнонаціонального відтворення однаково гостро стоїть і перед українцями, і перед рештою етнічних громад. Величезний вплив на невизначеність етнонаціональних перспектив справляє, звісно, хронічна соціально-економічна депресивність низки регіонів України, яка в купі з глобальною фінансово-економічною кризою катастрофічно обмежила внутрішні можливості громад підтримувати свій культурний поступ. Однак, і хронічна політична криза, яка відклала проблеми етнонаціональної політики в найзапиленішу шухляду вищих органів державної влади України, відіграє непересічну роль у накопиченні проблем у сфері етнонаціонального буття держави та суспільства. Те, що державна участь у житті етнічних громад впродовж двадцяти років незалежності вичерпується визначенням пріоритетів підтримки й розвитку державної мови і декларативним *status quo* стосовно решти громад, вже дало свої «солодкі» плоди: потроху зводиться нанівець культурно-освітній рух громад, меншає кількість національних організацій та видань, колись грандіозні плани розбудови освіти національними мовами звелися до існування культурно-освітніх осередків, фінансованих переважно з-за кордону, національно-культурний ренесанс громад має місце переважно на усіялих «круглих столах» і конференціях. Що ж до повсякденного життя: Україною шириться расизм, національна нетерпимість, замість національних культурницьких товариств розвивається «національний бізнес», замість національних шкіл зростає мережа націо-

нальних ресторанів, на межі зникнення перебувають караїми й кримчаки, решта громад потроху розчиняються в оточуючому середовищі. Лише лінивий не помітить, що ідея вільного етнопонаціонального розвитку без відповідної програми державної підтримки національної освіти перетворює право рівності мов на фікцію, а право рівного етнопонаціонального розвитку — на право відповідного представлення в наукових, зокрема історичних, дослідженнях, і не більше того. Врешті, крім голосних промов про те, що загрожені народи потрібно рятувати, а етнічні мови підтримувати, насправді нічого не відбувається. Україна, як колиска низки самобутніх етнопонаціональних спільнот, потроху втрачає свій неповторний, доволі незручний щодо державного управління, колорит.

Та чи відповідає це інтересам самих етнічних громад? І чи не час потроху звільнитися від інфантилізму та братися до справи, не чекаючи, поки влада почне вирішувати їхні проблеми? Споглядання сучасного становища національних меншин у країнах західної демократії не позбавляє наших співвітчизників відповідальності за власний народ і власну країну. Своє нинішнє — гарантовано сите й забезпечене — становище західноєвропейські меншини здобули в запеклій політичній боротьбі за власні права і майбутнє, отож, наше майбутнє шляхом «запозичення» самої лише правової моделі регулювання відносин «держава — національні меншини» від початку приречене на поразку.

В контексті висловленого вище корисно принаймні в загальних рисах окреслити етапи актуалізації в суспільстві проблеми національних меншин, як такої, та пошуків шляхів її врегулювання.

Поняття «національна меншина» ввели до теоретичного вжитку австрійські соціал-демократи (ідеологи австро-марксизму К. Ренер, О. Бауер) під час опрацювання проблеми відносин між державними й недержавними націями та розробки концепції національно-персональної (екстериторіальної) автономії. Прогнозуючи потенційні загрози, обумовлені активізацією національно-визвольних рухів, європейська суспільно-політична еліта наполегливо працювала над теоретичним вирішенням «національного питання». Серед можливих сценаріїв була національна програма австрійської соціал-демократії, ухвалена в 1899 р. на з'їзді в Брюні. Засадами, які спроможні були перетворити Австрію з країни «національних усобиць» на державу, де панує «національний порядок», були визнані перетворення Австро-Угорщини на «демократичну союзну державу національностей»; створення замість коронних земель національних самоуправних одиниць, законодавча та адміністративна влада в яких перебуватиме в руках національних палат, обраних на підставах загального, рівного та прямого виборчого права; охорона прав національних меншин спеціальним законом, встановленим імперським парламентом; парламентське вирішення проблеми загальної мови спілкування⁵⁸.

Інтереси дисперсних спільнот пропонувалося задовольняти шляхом запровадження екстериторіальної автономії.

Ідеї теоретиків австро-марксизму виявилися із зрозумілих причин доволі близькими соціал-демократії Російської імперії, зокрема, продуктивно інтерпретувалися С. Бубновим в контексті опрацювання «єврейського питання». Національно-культурна автономія для російського єврейства, в його інтерпретації, передбачала запровадження самоуправління єврейської громади, створення національної школи і забезпечення свободи мови. Ці ідеї стали політичною платформою низки політичних єврейських партій. В основу політичної програми Загального єврейського робітничого союзу Литви, Польщі та Росії (Бунду) були закладені, зокрема, завдання вилучення з-під державного контролю функцій, пов'язаних з культурним життям, і передання їх націям в особі спеціальних місцевих і центральних установ, обраних усіма її представниками на підставах виборчого права.

Тоді, як українці, власне, ще не визначилися у своєму «самостійництві», російські євреї, кількість яких у західних провінціях Російської імперії (Литва, Латвія, Білорусія, Польща, Україна) сукупно перевищувала 2 мільйони осіб, перетворилися на політичного форварда ідеї національно-персональної автономії, дотепно трансформували її в низці політичних концепцій від правих до ліворадикальних. Єврейське містечко зустріло ХХ ст. «вагітним» ідеями національного і соціального визволення — врешті саме воно стало рушійною силою революційних змагань першої чверті ХХ ст. і надало особливого колориту національному революційному рухові в Україні. Процес революціонування єврейського містечка внаслідок погромів, що прокотилися імперією у 80-і рр. ХІХ ст., яскраво віддзеркалив у спогадах один із найвидатніших «єврейських територіалістів» Макс Шац-Анін⁵⁹: «Мои товарищи и я искали решения и глубоко волновавшей нас национальной проблемы. С увлечением читали мы попадавшие к нам первые номера ленинской «Искры», и нас привлекало то, что одним из программных пунктов партии российских социал-демократов было признание равноправия всех угнетенных царизмом наций, признание их прав на самоопределение. Помню летние вечера, когда мы конспиративно, группами отправлялись на лодках далеко за город по реке и там до самой зари горячо дискутировали о возможных путях и перспективах революции. Значительная часть учащихся полагала, что революция автоматически решит все вопросы, в том числе и национальный. Среди учащихся была группа бундовцев, видевших решение еврейского вопроса лишь в культурной автономии. Но я и мои товарищи уже тогда не представляли себе культурную автономию в отрыве от территориальной автономии. Мы страстно искали синтез между усвоенными нами общими принципами и неотложной задачей при-

общения широких еврейских масс к аграрно-индустриальному труду путем заселения какой-либо не освоенной еще территории. С детства запечатлелись в душе рассказы о страшной волне погромов 80-х годов, о массовой эмиграции евреев из черты оседлости в поисках очага, мирного труда и хлеба. К этому времени среди учащихся появились и горячие сторонники сионизма.

Мы пытались выработать свой собственный синтез научного социализма, интернационального решения всеобщих проблем трудящихся с решением специфических задач еврейских трудящихся. Так образовались у нас первые кружки социалистов-территориалистов. Мы мечтали о «широкой пролетаризации» еврейских масс и увлеклись надеждами и поисками»⁶⁰.

Пізніше ці «надії й пошуки» втілювалися в дисертацію (1908 р.), в якій на основі дослідження правового становища народів Швейцарії, Австро-Угорщини, Туреччини та Росії, М. Шац-Анін висловив думку про те, що прогресивний розвиток багатонаціональних держав можливий лише шляхом заміни механічного розподілу за губерніальним принципом на принцип федеративного союзу рівноправних національних республік. У багатонаціональних областях Росії «персональний принцип автономии должен быть применен как дополнение к территориальной национальной автономии»⁶¹, вважав М. Шац-Анін. Він передбачив зростання ваги національного фактору в подальшій історії людства, цілком слушно зауваживши, що людське суспільство переважно розвивається на окремих територіях у різних державах. Ідея федералізму підносилася тоді ще зовсім молодою людиною (23-річним студентом-юристом) як панацея від хворобливого стану міжнаціональних відносин. Вона, як тоді вбачалося, була спроможна поєднати загальні соціально-політичні завдання зі специфічними національними інтересами, примирити принцип інтернаціоналізму з принципом національного самовизначення. Винесені в передмові до видання дисертації 1910 р. слова, стали пророчими: «Велика и сложна задача поддержания прочного мира между народами. Зигзаги истории нередко приводили народы на поле брани, разделяли их и снова объединяли. XIX век — «век национальностей» — положил начало разбору этого «национального хаоса»: малые родственные национальности стали консолидироваться в крупные, сплоченные объединения. В огне боев, под грохот орудий возникли большие нации современности. Измученное бесконечными войнами человечество жаждет мира. XIX век, пришедший под торжествующие возгласы «Свобода, равенство, братство!», не принес, однако, народам освобождение от войн. Век мира еще не наступил. Ныне цивилизованное человечество ожидает от нового XX века завершения усилий его предшественников. Оправдает ли XX век эти надежды? Приведет ли он к тому долгожданному миру, о котором тысячелетиями так горячо мечтали народы?»⁶².

Доволі скоро питання, яке для піднесеного романтика-революціонера М. Шац-Аніна було кроком у напрямку наближення до високої істини, стало розмінною монетою в політичній боротьбі низки політичних сил, які використовували його безпринципно й кон'юнктурно. Не в останню чергу саме через це ХХ століття перетворилося на епоху доленосних потрясінь для народів і світу.

Та це станеться згодом. А тоді, після поразки революції 1905 р., національне питання потроху опановує думками суспільно активних верств населення. Студент Шац-Анін захоплено слухає промови досвідченого революціонера В. Леніна про російську революцію та інтернаціональний робітничий рух. Ленін майже вдвічі старший, його думки доволі близькі єврейським революціонерам: вирішення національного питання правитиме за основну мету майбутньої російської революції, будь-які форми національного пригноблення, шовінізм, ксенофобія неприпустимі, лише органічний зв'язок національного з інтернаціональним є шляхом до загальнолюдського блага. Рівноправність всіх народів, великих і малих, є обов'язковою умовою державного ладу соціалістичної епохи⁶³.

РСДРП(б) протиставила ідеї національно-культурної автономії⁶⁴ гасло автономії національно-територіальної. В партійній програмі 1903 р. ідеологією майбутнього устрою була проголошена республіка, організована за принципом обласного «самоврядування для тих місцевостей, які відзначаються особливими побутовими умовами і складом населення». Проголошувалися право населення діставати освіту рідною мовою в створюваних за державний кошт навчальних закладах; право кожного громадянина висловлюватися рідною мовою на зборах; запровадження рідної мови нарівні з державною в усіх місцевих громадських і державних установах; право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави. Подальший розвиток більшовицької концепції вирішення національного питання ґрунтувався на беззастережному визнанні догми про те, що права національних меншин може гарантувати тільки пролетарська революція, що запровадить диктатуру пролетаріату.

Розвиток українського політичного мислення натомість відбувався за образним визначенням М. Кармазіної між «молотом» і «ковадлом» двох наймогутніших імперій сучасності, які уміло насаджували ідеї меншовартісності та шкідливості національно-визвольних рухів, як таких⁶⁵. Наприкінці ХІХ ст. у загальних рисах окреслився ліберально-самостійницький напрям бачення майбуття України (його передовсім презентували «громади»). Більше симпатиків набув ліберально-федералістський напрям, який виступав за перебудову Росії на засадах федералізму й конституціоналізму (октябристи, прогресисти, кадети, українці-кадети). Федеративна ідея стала панівною в українських інтелектуальних колах

завдяки М. Драгоманову та О. Шульгіну, які відзначали її цілковиту реальність, існування спільних стратегічних інтересів з Росією та, що найважливіше, результативність у міжнародній практиці.

Націонал-демократи виступали за створення національної державності, як найбільш адекватного засобу забезпечення національного «я». Консервативне крило націоналістичного руху (ідеолог М. Міхновський) посилалося на втрачені права українців доби Б. Хмельницького. Радикали на чолі з Д. Донцовим заперечували можливість будь-яких взаємин із Росією і розглядали українську державність як підоснову панування українців у Східній Європі.

Вагомий внесок у кристалізацію ідеї автономізму зробив М. Грушевського, який розцінював її як крок до створення Європейської федерації [ідея, зауважимо, доволі суголосна сучасним політичним реаліям — *Авт.*]. Автономія уявлялася ним як форма державного устрою, при якій представники різних націй забезпечуються рівними правами. Пафосно майбутній голова Центральної Ради УНР твердив, що українці, які віками потерпали від національного гноблення, самі не стануть гнобителями⁶⁶. Соціалісти-федералісти покладали на «всесвітній федералізм» місію оновлення життя, примирення людства в межах соціалістичного суспільства⁶⁷. Федералізм проголошувався засобом відродження всього суспільства, незалежно від національної приналежності. Так, І. Франко зазначав, що автономія надасть всім інородцям громадянську свободу та її гарантії⁶⁸.

Втім, загалом в українській інтелектуальній та політичній еліті не було ознак єдності стосовно поглядів на майбутню державність та принципи її формування. Більше того, політичні сили, що прагнули національного визволення були в меншості. З 31 партії, що відзначилися на політичному небосхилі України впродовж 1890-х — 1905 рр., тільки 15 представляли національно-визвольний рух, з них 7 — український⁶⁹, решта — проголосили програми боротьби за права національних меншин (у більшості то були єврейські політичні сили).

Тим часом нацменсередовище підросійської України перебувало на периферії суспільно-політичних процесів. Частина колишніх емігрантів на початок ХХ ст. вже була значною мірою асимільована і рухалася у фарватері провідних регіональних політичних рухів. Частина, оберігаючи засади традиційності, ставила метою консервацію та збереження етнічної ідентичності, як такої. Решта емігрувала в пошуках нової долі. Лише зовсім незначна частка національних громад стала на шлях усвідомлення назрілих політичних вимог у контексті парламентських та демократичних зрушень, в інтересах поступального етносоціального та етнокультурного розвитку, відповідного викликам стрімко змінюваного світу.

В епоху революційних потрясінь ідеї визволення українців з-під імперського ярма заволідали думками широких верств інтелектуалів, які, однак, доволі реалістично оцінювали свої можливості щодо їхньої реалізації. В якості можливих шляхів досягнення цієї мети називалися війна чи революція (національне повстання). Обидві ввижались реальними тільки за умови закордонної підтримки. Виснажлива Перша світова війна була сприйнята окремими українськими лідерами (зокрема, Д. Донцовим) як передвісник національного визволення. Націоналісти були впевнені, що в разі поразки Росії Австро-Угорщина і Німеччина будуть змушені вирішити «українське питання», причому — безперечно на користь України⁷⁰.

Як часто буває, історія зло пожартувала над фундаторами української національної ідеї: опробування їхніх доктрин припало на часи найжорстокіших потрясінь, кривавих світової та громадянської воєн, революції, кількох хвиль воєнних інтервенцій. Саме в таких обставинах ідеї «батьків нації» проходили перевірку на життєвість. Низка з них була відкинута, як непотріб.

Фатальну роль в українській історії відіграла та обставина, що українське питання безпосередньо залежало від результатів Першої світової війни: це була не пересічна локальна проблема, а питання світової ваги, в якому була зацікавлена низка політичних гравців першої величини. Росія й Австро-Угорщина належали до ворогуючих блоків, і кожна з монархій претендувала на ту територію етнічної України, що була поза межами її впливу. Оскільки абсолютна більшість європейських державних діячів вважала український народ «неісторичним»/«недержавним», його етнічні території перетворилися на розмінну монету у воєнному протистоянні імперій Романових, Габсбургів і Гогенцоллернів. Українське питання виступило потужним фактором міжнародної історії, але не як органічне питання самовизначення українців, а як «камінь спотикання» на шляху експансіоністських планів світових імперій, які претендували на українські етнічні землі для власного звеличення. Росія з її одіозною тріадою («Самодержавство. Православ'я. Народність.»), відстоювала існування «общерусской» національної ідентичності, в якій білорусам та малоросам відводилася роль побічних гілок руського народу. Частиною малоруського племені загальноруської нації в контексті цієї доктрини вважались також буковинські, галицькі та закарпатські українці. Єдиним цілком адекватним шляхом вирішення проблеми роз'єднаності східнослов'янських племен ввижалося звільнення «під'яремної Русі» від чужинського панування, яке стало підосновою експансіоністських настроїв початку ХХ ст.

Українське питання знайшло певне відбиття в стратегічних планах світових держав (Німеччини й, меншою мірою, Австро-Угорщини)

напередодні та під час Першої світової війни. Україна розцінювалася ними лише в якості чинника послаблення (розвалу) Російської імперії. В революційних ситуаціях початку ХХ ст. в Російській імперії українське питання відіграло доволі помітну роль, врешті піднявшись до рівня політичної проблеми, стрижнем якої стала ідея створення власної державності. Втім, український національно-визвольний ідейний потенціал розвивався в контексті загальноросійського революційного руху і залишався багато в чому залежним від нього не лише організаційно, а й концептуально.

Національні меншини у добу національно-визвольних змагань

Буремний 1917 рік став своєрідним часом істини вагомості національного питання. Зречення Миколи II, крах імперії Романових, прихід до влади тимчасового уряду й стрімка дестабілізація політичної ситуації в провінціях позначили віхи епохи доленосних потрясінь, що врешті невідомо змінили політичну карту Європи. Небувалої теоретичної та політичної гостроти набула проблема самовизначення національних меншин та їхнього конституювання на постімперських просторах. Тимчасовий уряд у Декларації від 3 березня 1917 р. скасував всі обмеження громадян за національною ознакою, ухвалив правові гарантії прав людини. Однак, проголошення загальнодемократичних засад вирішення національного питання не призупинило піднесення національно-визвольних рухів та розвал величезної імперії.

Тернистим шляхом йшло становлення української державності та визначення становища національних меншин у ній. На етапі виникнення будь-якої держави постає перед проблемою визначення пріоритетних напрямків внутрішньої політики, зокрема, й у сфері міжнаціональних взаємин. Україна в 1917 р. не становила виключення. В добу національно-визвольних змагань проблема самовизначення національних меншин та їхнього конституювання на постімперських просторах набула небаченої теоретичної та політичної гостроти. Повалення монархії, прихід до влади соціалістично-демократичного уряду дали населенню України надію на поліпшення становища. Звичайно, національні меншини також були зацікавлені у демократизації суспільного життя та вирішенні низки наболілих проблем. За короткий проміжок часу представники об'єднань національних меншин розгорнули бурхливу політичну діяльність. Яскравий приклад вдалої реалізації політичної стратегії демонструвала єврейська громада. В силу відповідних історично зумовлених чинників поруч із євреями вагому роль у політичному житті постреволюційної України відігравали росіяни та поляки. Решта етнічних громад поволі підтягувалися до першого ешелону політичних гравців. Однак, у конкретних історичних

обставинах фронтальної зовнішньої загрози, відторгнення Румунією частини українських земель національне питання з суто соціального перетворилося на питання державної безпеки.

До початку революції більшість революціонерів вважали, що остання, так би мовити, вирішить національне питання автоматично. Однак, те, що здавалося єврейським соціалістам просто вирішуваним завданням, виявилось найскладнішою проблемою суспільно-політичного руху часів національно-визвольних змагань. Пізніше безпосередній свідок тих подій у Києві М. Шац-Анін згадував: «Революционные события 1917 года явились для нас великой школой и испытанием наших теоретических программ и планов. Лопались, как мыльные пузыри, старые иллюзии... На Украине был выдвинут принцип национально-персональной автономии для проживающих там национальных меньшинств — русских, поляков, евреев. Однако в политической жизни Украины брали верх консервативно-самостийные элементы. Развивалось и крепло петлюровское движение с явно выраженным шовинистическим отношением к другим народам как на Украине, так и за ее пределами. Спутником этого снова стал антисемитизм. Народные массы натравливались на евреев. Я сам воочию убедился в том, как в Сквире местными властями и гайдамаками был планомерно подготовлен, проведен, а в нужный момент приостановлен жестокий еврейский погром»⁷¹. Насувалися часи взаємної недовіри та непримиренної конфронтації...

Втім, саме тоді була здійснена низка видатних для свого часу спроб сполучити провідні досягнення суспільно-політичної думки з повсякденною державотворчою практикою. В основу вирішення національного питання УНР були покладені теоретичні напрацювання західноєвропейської соціал-демократії. Правове підґрунтя національної політики в Україні було сформульоване під час Українського національного з'їзду (6–8 квітня 1917 р.), резолюція якого зазначала, що одним із головних принципів майбутньої української автономії у складі Російської Республіки стане повне забезпечення прав національних меншин, які живуть в Україні. Доповідачі на з'їзді зауважували, що внаслідок суттєвих кількісних диспропорцій між народами України автономна українська держава повинна стати гарантом прав національних меншин, вона ж має забезпечити їм самоуправління на територіях компактного проживання, рівноправність у судових та адміністративних установах. На з'їзді обговорювали різні теоретичні моделі вирішення національного питання. Так, П. Понятенко виступав за право національних меншин на національні з'їзди для обрання постійних рад, що мали представляти національні меншини в Крайовій Раді; поділ країни на адміністративно-судові округи та забезпечення прав національних меншин у судових й адміністративних органах; створення національних та змішаних шкіл; забезпечення свободи

релігійного культу та підтримки культурного розвитку громад за рахунок крайових бюджетів.

Резолюція Українського національного з'їзду «Про розширення складу Центральної Ради» (7 квітня 1917 р.) проголосила квотний принцип представництва національних меншин в керівництві ЦР — 25%. 8 серпня 1917 р. мандатна комісія доповіла про введення до складу УЦР 104 членів від російських політичних партій, 50 — єврейських, 20 — польських, по одному — від молдаван, німців, татар, білорусів, чехів, греків, болгар, менонітів. Не важко помітити, що громади, які мали на той час власні національні партії, отримали вагоме представництво в уряді, для інших мандати виділяли через громадські організації.

В створеному 17 червня 1917 р. уряді було передбачене Секретарство з міжнаціональних справ, очолюване С. Єфремовим. 11 липня 1917 р. відбулося перше засідання Генерального секретаріату за участю представників національних меншин. 25 липня 1917 р. Секретарство з міжнаціональних справ було реорганізоване у Секретарство охорони прав національних меншин (очолив О. Шульгін). Заступниками голови секретарства стали М. Зільберфарб (Об'єднана єврейська соціалістична партія), від поляків — М. Міцкевич, росіян — М. Одинець. Пізніше підрозділ поповнився заступниками М. Зільберфарба І. Хургіним (Соціалістична єврейська робітничка партія), М. Міцкевича — В. Рудницьким (Польський демократичний централ). Згодом М. Зільберфарб змінив на посаді В. Лацький (ідеолог сіоністського руху, автор праці «Федералізм і державність»). 7 листопада 1917 р. секретарі стали комісарами у справах національностей на правах генеральних секретарів.

Водночас М. Зільберфарб, М. Міцкевич і М. Одинець очолювали окремі секретарства з єврейських, польських і російських справ (надалі — міністерства), що були сформовані відповідно до Статуту Генерального секретаріату. Функції секретарства визначили Декларації Генерального секретаріату від 27 червня та 29 вересня 1917 р. В цих документах відобразилася еволюція самої УЦР та поглядів на шляхи вирішення проблем національних меншин на постімперських просторах: якщо в першій йшлося про об'єднання національностей для боротьби за зміни Росії в напрямку автономно-федералістського устрою, то в другій — про захист національних меншин від обмежень у громадянських і політичних правах, сприяння національним організаціям, створення інформаційного відділу.

Принципово важливими були ухвали З'їзду народів (8–15 вересня 1917 р., м. Київ). Постанова «Про загальнодержавну та крайові мови» (15 вересня 1917 р.) визначила статус російської, як загальнодержавної у Російській Федеративній Республіці, й анонсувала вдосконалення законодавства щодо сфер застосування крайових мов. Постанова Генерального

секретаріату (18 вересня 1917 р.) ввела на теренах УНР українсько-російську двомовність. Заступникам секретаря з національних справ було надане право спілкуватися і вести діловодство мовами національних меншин. III Універсал УЦР (7 листопада 1917 р.)⁷² гарантував національним меншинам право використовувати рідну мову при зверненні до державних установ. Російська, єврейська та польська мови повинні бути відображатися на нових державних кредитових білетах та українських грошах.

Найзначнішим етапом у теоретичному опрацюванні й практичному вирішенні національного питання в УНР слід вважати ухвалення закону «Про національно-персональну автономію». Гарячі й тривалі (30 грудня 1917 р., 2, 3, 6 січня 1918 р.) дискусії навколо законопроекту, підготованого М. Зільберфарбом, засвідчили антисемітизм окремих членів Малої Ради. Та все ж 9 січня 1918 р. законопроект був затверджений. Виступаючи на засіданні Малої Ради, член УЦР від Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії М. Літваков зазначив, що з ухваленням закону національні меншини набули нового статусу і стали рівноправними громадянами УНР. Чинність закону була підтверджена IV Універсалом УЦР (11 січня 1918 р.).

Нагадаємо, що закон «Про національно-персональну автономію» був включений до тексту Конституції УНР. Згідно з нею великороси, євреї та поляки отримали національно-персональну автономію на підставі прямої дії Конституції, інші громади могли скористатись цим правом, надіславши до Генерального суду колективну заяву, підписану не менш ніж 10 тис. громадян УНР відповідної національності. Процедура набуття національно-персональної автономії передбачала ухвалення Постанови Генерального суду на публічному засіданні протягом шести місяців, повідомлення відповідних органів та оприлюднення ухвали. Саме право передбачалося реалізовувати через органи Національного союзу, які створювалися громадянами. Вони ж мали складати так звані національні кадастри на основі самовизначення громадян.

Національні збори (або Установчі збори представників певної нації) проголошувалися вищим представницьким органом національних меншин. Їх обирали громадяни УНР з числа представників певної національної меншини, старших 20 років на загальних демократичних засадах за пропорційним принципом. Національні збори були покликані визначити структуру та компетенцію Національного союзу. Вирішення можливих суперечностей з парламентом покладалося на погоджувальну комісію. На зборах обиралася Національна рада, що була вищим законодавчим органом Національного союзу. Остання вважалася державним органом і повинна була фінансуватися з державного і місцевого бюджетів. Крім того, Національні союзи наділялися правами формувати власні бюджети, законодавчої ініціативи та представництва інтересів націо-

нальних меншин у державних і громадських організаціях. Суперечки між Національним союзом, центральними і місцевими органами державної влади та самоврядування, іншими Національними союзами мали розглядатися в адміністративному суді. Справа управління освітою для росіян, євреїв та поляків була передана відділам освіти при національних секретаріатах і національним радам освіти при них.

Не важко помітити, що підхід лідерів УЦР до вирішення національного питання, визрілий у запеклих наукових і політичних баталіях, був доволі оригінальним і мав на меті упослідження та примирення політичної ініціативи найбільш активних національних громад. На час становлення організаційних принципів існування УЦР російські, польські та єврейські партії вже були впливовими політичними гравцями, що ж до інших — враховувати їхні інтереси в новостворюваній державності передбачалося у міру політичного оформлення національних рухів та висунення етнічними громадами усвідомлених вимог. Отож, держава брала на себе зобов'язання не чинити перепон на шляху політизації етнічних громад, а, зрештою, у міру зростання національних еліт та кристалізації національної свідомості — безперешкодно вмонтувати новостворювані вищі представницькі органи національних меншин (Національні збори) до загальної конструкції вищих органів державної влади. Слід відзначити, що такий підхід мав як свої плюси, так і мінуси. Однак, не можна заперечувати того, що перспективно він був одним з найдемократичніших у світі, оскільки перетворював державну машину, як таку, та політизовані національні громади на рівноправних політичних партнерів, що в конструктивному діалозі мали формувати внутрішньополітичне життя майбутньої України.

Концепція регулювання царини міжнаціональних відносин в УНР була однією з найпрогресивніших в Європі, але й найбільш утопічною в тих обставинах. По-перше, надання національним меншинам права національно-персональної автономії передбачало високий рівень політичної самоорганізації громад та громадянської відповідальності їхніх представників. По-друге, непереборною проблемою стала соціалістична складова діяльності українських урядів з притаманними їй утопічними ілюзіями, недбальством до розбудови держави та найважливіших її інститутів (армії, органів державної безпеки тощо, які б могли оборонити проголошені перетворення на зовнішньому та внутрішньому рівнях). Це врешті перетворило більшість законів УНР на декларації.

Отже, досягнення УЦР у вирішенні національного питання не слід переоцінювати. — Лояльність національних меншин до процесу конституювання української нації та її одержавлення так і залишалася переважно недосяжним ідеалом українських урядовців. Лідери деяких національних громад виступили проти постанови УЦР про скликання Україн-

ських Установчих зборів. IV Універсал привітали лише поляки, хоча незадовго до цього вони виявили гостро негативну реакцію на III Універсал, що ліквідував велике польське землеволодіння в Україні.

З'їзд німецьких колоністів Херсонської та Бессарабської округ (квітень 1918 р.) висловився за те, щоб німці не приймали українського громадянства. Відверто антидержавницька позиція німецької громади та її активна зовнішньополітична підтримка з боку німецького уряду впродовж 1918–1921 рр. надали потужного поштовху визріванню ідеї створення національних адміністративно-територіальних утворень. Відомо, що під час переговорів у Брест-Літовську німецька сторона домагалася визнання колоністів німецькими емігрантами і вимагала права встановлення протекторату над російськими/українськими німцями. Під час окупації німці неодноразово намагалися втілити сценарії створення самостійного державного німецького утворення (на умовах протекторату): чи то у вигляді федерації національних районів, чи то у формі обласної автономії в національному вигляді, чи то у формі незалежної держави (колонії) Крим-Таврія.

Найбільш непримиренною щодо українських самостійників була позиція російської громади, яка не визнавала статусу національної меншини. Однак не лише росіяни виявилися ментально не готовими до існування етнічних громад в іншому контексті, аніж імперський. На нелояльне ставлення національних меншин до УЦР, як вагомий чинник її політичних невдач, вказували Д. Дорошенко та В. Вінниченко. Перший, зокрема, скептично висловився про ставлення національних меншин до закону «Про національно-персональну автономію», який на його думку «не викликав ніякого признання з боку тих, кого мав ушчасливити, — з боку національних меншостей»⁷³. Найбільшою ж перешкодою гармонізації міжетнічних відносин у добу УНР, власне, як завжди, стала не дискусія на вищих щаблях політикуму, а повсякденна практика між-національних відносин, яка знала безліч прикладів державного свавілля, починаючи від звільнення з державної служби неукраїнських громадян та виселення їх за межі країни, репресій щодо російської та польської преси, закінчуючи єврейськими погромами. Спільна заява представників національних меншин у Малій Раді наприкінці березня 1918 р. щодо порушення закону «Про національно-персональну автономію» засвідчила великі проблеми у сфері практичного запровадження вагової правової бази УНР.

Гасло національно-персональної автономії було політичною платформою державного розвитку ЗУНР. 19 жовтня 1918 р. прокламація УНРади задекларувала намагання залучити національні меншини до управління ЗУНР. Національним меншинам запропонували скерувати своїх делегатів до УНРади, передбачалося також надання їм національно-культурної

автономії майбутньою конституцією. Відозва 1 лютого 1918 р. закликала поляків, євреїв та німців до участі в УНРаді, а також підтвердила рівноправність громадян незалежно від їхньої національної та релігійної приналежності. Уряд Є. Петрушевича не приховував, що натомість очікував від національних меншин лояльного ставлення та визнання нової української влади. 18 листопада 1918 р. УНРада ухвалила постанову про створення польського, єврейського та німецького секретарств. 5 квітня 1919 р. було створене секретарство з єврейських справ.

Уряд ЗУНР сприяв утворенню Німецької національної ради ЗУНР та Єврейської національної ради Східної Галичини у Станіславі. Лідери ЗУНР розглядали їх як прообрази загальнонаціональних громадських організацій національних меншин, через які останні могли у майбутньому реалізувати право національно-культурної автономії. Закони від 15 квітня 1919 р. «Про вибори (виборча ординація) до Сойму ЗОУНР» і «Про скликання Сойму ЗОУНР» передбачали обрання парламенту на основі загального, рівного, таємного, прямого, пропорційного права. Він мав складатися з 226 послів (з яких — 33 поляка, 17 євреїв, 6 німців). Поляки, євреї та німці набули право вільного використання рідної мови у своїх взаєминах з органами влади та управління. Закон 13 лютого 1919 р. «Про основи укладання шкільництва на ЗОУНР» дозволив відкривати національні школи. В низці місцевостей національні меншини встигли скористатися наданим правом: у Станіславі, Тернополі, Стрию та Коломиї працювали єврейські державні гімназії, Станіславі — німецька. Відкриття польських гімназій зрвалося через відмову польських вчителів скласти присягу на вірність ЗУНР.

Впродовж існування ЗУНР виходило 11 газет єврейською мовою і одна німецькою. Для охорони польського і єврейського населення були створені спеціальні відділи національної поліції, які певний час діяли в Станіславі, Луцьку та Львові. Незважаючи на те, що на представників національних меншин не поширювався військовий обов'язок, євреї та німці добровільно вступали до Української Галицької Армії. В її лавах діяв єврейський відділ (курінь), який передбачали розширити до бригади.

Про послідовну демократичну позицію ЗУНР щодо вирішення національного питання свідчила низка конституційних актів 1920–1921 рр., які не були реалізовані внаслідок поразки визвольних змагань. Втім і в ній існували приклади безпідставного інтернування поляків, незаконних ревізій, фізичних покарань, антисемітських виступів, закриття газети Єврейської національної ради, єврейських погромів у Тернополі, Станіславі, Дрогобичі.

Суперечливого характеру набула діяльність у сфері регулювання етнонаціональних відносин у гетьманаті П. Скоропадського. 8 липня 1918 р. Рада Міністрів Української Держави скасувала чинність закону

«Про національно-персональну автономію», внаслідок чого були ліквідовані великоруське, польське та єврейське міністерства. Чиновників їхніх підрозділів перевели до кадрового резерву. Газета «Нова Рада» назвала скасування ухвал Центральної Ради поверненням національної справи до початкового періоду революції. Але, слід визнати, що проголосивши принцип надання рівнозначної допомоги всім громадянам незалежно від національної приналежності, гетьманат зробив багато корисного для справи політичного дорослішання національних меншин. За його сприяння була створена нова єврейська партія, російський національний центр, проведений єврейський санітарний з'їзд, всеукраїнський польський з'їзд, відновлена діяльність чехословацького комітету. 11–13 серпня 1918 р. відбулися вибори до Тимчасових єврейських національних зборів (що мали стати вищим представницьким органом Єврейського національного союзу).

Реанімація низки найбільш резонансних ухвал ЦР відбулася за часів Директорії. У «Зверненні до російської, єврейської і польської демократії на Україні» (листопад 1918 р.) Директорія проголосила про відновлення принципів етнонаціональної політики УЦР та необхідність запровадження національно-персональної автономії. 24 січня 1919 р. відповідний закон гетьманату був скасований. Ще до повернення до Києва був створений Відділ у справах національних меншин на чолі з С. Гольдельманом. Втім, формальне відновлення правових гарантій прав національних меншин, не заперечувало їхнього нехтування на справі. Так, в УНР були заарештовані російські православні ієрархи, порушувалися мовні права росіян, ігнорувалися вимоги поляків про надання їм права національно-персональної автономії. В цілому, за влучним висловом В. Винниченка «неукраїнців силою, брутально примушували поважати українство». Взаємини влади та національних меншин склалися доволі проблематично. Росіяни ігнорували українську владу, поляки зайняли позицію «холодної лояльності» і зробили ставку на відновлення власної національної державності. Тільки євреї, в особі Єврейського національного секретаріату вітали перемогу Директорії⁷⁴.

На цей час єврейська громада вже мала доволі чітко оформлені вимоги і уявлення про форми їхньої реалізації в УНР. 6 квітня 1919 р. секретаріат звернувся до Директорії з доповідною запискою, в якій пропонував визнати Тимчасові національні збори і Національний секретаріат законодавчим і виконавчим органами єврейської автономії до скликання Установчих зборів євреїв України. Функції посередника у взаєминах між державою та автономією мав виконувати статс-секретар або головний керуючий у справах єврейської автономії (на правах міністра). Відносини між новоствореною державною машиною та єврейськими лідерами не були безхмарними: конфлікт між українським та

єврейським проводом унаочнився в призначенні міністром єврейських справ А. Ревуцького без узгодження його кандидатури з Єврейським національним секретаріатом. Тим не менше, плідна праця міністерства в подальшому стала основою розбудови правових засад існування євреїв в УНР. До його компетенції віднесли реєстрацію актів громадянського стану, юридичну допомогу, представництво в державних і громадських організаціях, виконання яких покладалося на Громадську раду і Громадську управу⁷⁵.

Логічним продовженням попередніх пошуків у галузі врегулювання взаємин української державності та національних меншин стало законодавче закріплення основ мовної політики. 1 січня 1919 р. побачив світ закон «Про державну мову в УНР». На розвиток закону 24 січня 1919 р. був запроваджений наказ міністра освіти, який надав право національно розмежованим установам видавати документи мовами національних меншин. Зі свого боку Рада Народних Міністрів ухвалила закон «Про карну відповідальність за образу національної чести та достоїнності».

В надзвичайно складних внутрішніх та зовнішньополітичних умовах Директорія намагалася підтримувати дію задекларованих УНР демократичних свобод особи та народів. До складу уряду входило міністерство єврейських справ (очолюване П. Красним). Конституційні проекти містили статті, що мали сприяти дотриманню прав національних меншин. Верховний орган уряду УНР у вигнанні (Рада Республіки), на думку її фундаторів, повинна була складатися з 67 депутатів, у тім числі — 6 євреїв, 2 поляків і німця. В Україні натомість мало діяти Народне представництво, на яке покладалася нагляд за реалізацією права національних меншин на національно-персональну автономію. Намагання заручитися широкою підтримкою національних меншин втілювалися в законах «Про громадянство УНР», «Про встановлення Єдиної національно-державної школи та про Статут єдиної школи» (1921 р.) закордонного уряду УНР.

С. Петлюра вважав інтеграцію представників національних меншин у державотворчі процеси України важливим завданням уряду, аби вони стали «не явними чи тайними ворогами [...] державності, а державно підпорядкованими та чесними громадянами Української Держави»⁷⁶.

Спільною хобою українських державних утворень 1917–1920 рр. було недотримання балансу соціально-економічних та національно-культурних інтересів різних верств суспільства. Лише комплексний підхід до вирішення проблем матеріального й етнокультурного відтворення суспільства був спроможним зберегти і зміцнити незалежність України, перетворивши її на одну з найбільш демократичних країн тогочасного світу. Тим не менше, рівень законодавчого опрацювання проблеми міжетнічного співжиття та взаємодії етнічних громад із державою, був таким високим, і

запустив такий потужний імпульс самоорганізації громад, що більшовики, завоювавши Україну, змушені були зважати на це.

Наприкінці 1919 р. як внутрішнє, так і зовнішньополітичне становище УНР вкрай ускладнилося. Більшовики визнали момент слушним, щоб вдатися до активного відновлення в Україні радянської влади. Цьому сприяла й поразка Німеччини в Першій світовій війні, що дала можливість офіційно оголосити про розірвання Брестської мирної угоди і висунути претензії на українські землі. В середині лютого 1919 р. радянські війська увійшли до Києва, а до липня 1920 р. — зайняли майже всю Правобережну Україну.

Новий уряд набув цілковито російського забарвлення. Російською була адміністрація. Відверта русифікація вкупі з політикою комунізації на селі спричинила хвилю селянських повстань. З Дону наступала Добровольча армія, на Правобережжі розгорнула воєнні дії армія УНР. За таких обставин радянський Уряд залишив Київ. Переважна частина України майже до кінця 1919 р. залишалася окупованою Добровольчою армією А. Денікіна. Почався кривавий етап боротьби за владу між трьома силами, дві з яких несли на своїх знаменах національну політику імперського зразка: одна в реставраційній версії, друга в модифікованій інтерпретації всесвітнього союзу радянських соціалістичних республік.

Поразка національно-визвольних змагань і утвердження радянської влади в Україні започаткували новий етап в модерній історії її етнічних спільнот. Остаточо закріпившись на теренах України, більшовики почали шукати шляхи заволодіння думками та почуттями населення. Проаналізувавши помилки 1917–1920 рр., партія схвалила курс на коренізацію, який на Україні отримав назву «українізація». Саме «пластична», за визначенням С. Кульчицького⁷⁷, національна політика стала основою вирішальних перемог більшовизму в національних республіках.

Загальнотеоретичні аспекти дослідження більшовицької етнонаціональної політики в УСРР

Проблематика складних, суперечливих і доволі конфронтаційних взаємин етнічних громад України з більшовицькою владою традиційно розглядається згідно з успадкованими від радянської історіографії теоретичними кліше, які мало хто з сучасних дослідників намагається наповнити реальним змістом. Внаслідок цього історія проголошення коренізації й досі доволі часто трактується як акт доброї волі більшовиків, які, начебто, прагли забезпечити народам країни належні умови для вільного етнокультурного розвитку та подолання негативних наслідків національного гноблення в царській Росії. Нерідко лунають зауваження, що метою коренізації було надання національним меншинам

політичних прав, чи сприяння їхньому політичному розвитку. Як би далеко не просувалися історичні студії в більш віддалених періодах радянської дійсності, початковий етап радянського будівництва з його комуністичним штурмом та раптовим переходом до непу та коренізації сприймаються апріорі як чудо прозріння В. Леніна, який у такий спосіб спромігся надати життєдайного імпульсу більшовицькій державній конструкції. Лишаючи поза увагою загальну величезну теоретичну відстань, яка розділяла більшовицьку псевдодержавність воєнно-комуністичного зразку часів громадянської війни та її модифіковану модель періоду непу, сучасні дослідники етнонаціонального життя України врешті упускають із виду, що національний фактор відіграв непересічну роль у переосмисленні засад більшовицької доктрини пролетарської революції та практики її щоденного втілення впродовж 20-х рр. Відкритий та латентний опір низки етнічних громад справили вирішальний вплив на формування внутрішньої політики більшовицької влади і змусили останню перейти від декларацій до реального вирішення низки спровокованих нею ж проблем у сфері міжнаціональних взаємин.

Як засвідчує аналіз історіографії проблеми, фактографічне опрацювання історії етнічних меншин і міжнаціональних відносин значно випереджає аналітичну працю, що, звичайно, не йде на користь загальному поступові історичних досліджень, оскільки саме теоретична праця, як найважливіша складова розвитку історичної науки і теорія, як система особливого типу знань, отриманих внаслідок дослідження конкретного предмету, характеризують плідність багаторічної діяльності науковців. Теорія, ж без сумніву, є не лише підсумком певних дослідницьких процедур, але й формою організації наукового знання, і крім того — ще й вищою формою вираження наукових знань⁷⁸. Очевидно, що аналіз етнонаціональної політики більшовиків має здійснюватися в контексті теоретичного переосмислення історії міжвоєнного періоду взагалі, проблем українізації, зокрема.

Етапне видання «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки» (К., 2003) свого часу підсумувало результати багаторічної дослідницької праці П. Бондарчук, Я. Верменич, Л. Гриневич, В. Даниленка, О. Ковальчук, В. Масценка та В. Чумак. Широкий діапазон думок навколо проблеми авторський колектив монографії схильний був пояснювати відсутністю відповідної методологічної розробки проблем коренізації 20–30-х років⁷⁹. Методологічна криза, яка стала прикметною ознакою низки історичних праць періоду незалежності, звичайно досить суттєво впливала на осмислення феномену коренізації. Проте вирішальну роль у поляризації наукових уявлень справляла не вона, а зміна державної історичної парадигми, багатополарність політичного мислення і, як наслідок, тиражування множини історико-політичних доктрин, які прийшли

на зміну монолітній радянській державній історичній ідеологемі. Зміна теоретико-методологічної парадигми у суспільних науках загалом та в історичній, зокрема, обумовила трансформації концепції етнонаціонального та етнодержавного розвитку України. Процес цей, незважаючи на зміцнення суверенітету України, принаймні, в суспільних дисциплінах не можна вважати завершеним і нині.

Пострадянська парадигма в українській історичній науці не є монолітною і включає кілька версій: 1) власне, *пострадянську*, як модифікований варіант концепції спільності історичного шляху східнослов'янських народів на теренах їхнього етнічного ареалу, що включає Росію, Білорусь і Україну; 2) *україноцентричну*, представлену в низці теоретико-методологічних праць, зокрема, в роботі «Етнос. Нація. Держава: Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду» (К., 2000). Остання робить наголос на «процес українського етнодержавотворення в його історико-національних проявах». Сутність парадигми полягає в тому, що вона розглядає державність «як політичний вимір життєдіяльності етносу, що, в свою чергу, трансформується в націю». Між іншим у ній заявлено, що «Україна є чи не винятком, адже саме в ній відбувся моноетнічний процес утворення нації, тобто — українська нація, на відміну від багатьох європейських країн, стала результатом розвитку одного етносу — українського»⁸⁰; 3) *етноцентричні*, які відрізняють виразні орієнтації чи, навіть, теоретико-методологічна залежність від закордонних наукових центрів. Найбільш наочно це проявляється в працях з історії єврейської громади, що трактують історію меншини 20–30-х рр., виходячи з ідейних засад сіонізму як державної доктрини Ізраїлю; 4) *еклектичні*, з доволі невиразними ситуативними ознаками класифікації та систематизації фактичного матеріалу.

Офіційною стала «державницька парадигма з виразним національним аспектом». Держава нею розглядається як найважливіша форма реалізації самовизначення народу, його суверенітету. На думку Л. Нагорної у поверненні до джерел, відновленні престижу національних цінностей, утвердженні національної державності вбачаються шляхи оздоровлення суспільства, його згуртування, запорука швидкого входження до європейської сім'ї народів⁸¹. Затвердження офіційної історичної парадигми є величезним стимулом для розвитку суспільних наук, зокрема, історії, оскільки її розробка вимагає належного теоретичного опрацювання й обґрунтування національної ідеї, чіткого окреслення понять нації, націоналізму, національних меншин тощо.

Суспільствознавці краще за інших розуміють, що розбудова нової держави і відповідного їй суспільного організму вимагає певної ідеологічної основи (частиною якої є державна історична парадигма), спроможної зцементувати багатопольярне суспільство, піднести окремі його

складові над корпоративними інтересами і цінностями заради спільної мети. Втім, яким би бажаним не було виокремлення в якості вісі сучасного українського державотворення української національної ідеї в ближчому майбутньому внаслідок гостроти соціально-економічних проблем це не можливе. Не можливе воно й через те, що етнічні (національні) меншини, які поруч з українцями впродовж принаймні 60 років новітньої історії існували в режимі «стиснутої пружини», поки що не готові поступитися власними суспільно-політичними амбіціями. Правдиве відображення їх історії взагалі й за часів коренізації, зокрема, є важливим кроком як на шляху відновлення історичної справедливості, так і розробки відповідної державної історичної парадигми.

Важливою передумовою цього є усталення методологічної бази і термінологічної основи дослідження. Розгляд сучасної історіографії засвідчує, що низка дослідників заплуталася в нетрях політологічних визначень і концепцій, що заважає їм віднайти опору у визначенні становища етнічних меншин під час політики коренізації. Очевидно, що складність полягає у внутрішній суперечливості досліджуваного історичного періоду, химерному переплетінні окремих атрибутів демократії з кричущими виразками диктатури, що унеможливають однозначність висновків. Як наслідок, перевага віддається групуванню фактів відповідно до концепції поступової еволюції радянської політичної системи в бік тоталітаризму. Типову концептуальну канву досліджень унаочнюють вислови на кшталт: «Елементи демократичних початків, що існували, у системі радянської влади виявилися не в змозі протистояти становленню адміністративно-командної системи і утвердженню методів її функціонування»⁸². Не лише вони свідчать, що частина науковців всерйоз «забула» ленінське вчення про «диктатуру пролетаріату» і мало переймається з'ясуванням особливостей її запровадження в УСРР. Звичайним стало змішування політологічних, соціологічних та історичних термінів, екстраполяція ознак сучасних демократій на ґрунт першої половини ХХ століття. Отже, визначення співвідношення термінів «демократія», «тоталітаризм», «унітаризм», «диктатура» та взаємодії об'єктивних історичних процесів і явищ, які вони позначають, у політичній історії УСРР міжвоєнного періоду залишається напрямком пріоритетних інтересів дослідників на найближчі роки.

В зв'язку з цим наведемо визначення термінів, що становлять основу теоретичного опрацювання заявленої проблематики. *Демократія* — це форма державно-політичного влаштування суспільства, основана на визнанні народу джерелом влади, на принципах рівноправності та відсутності станових привілеїв. *Тоталітаризм* — одна з форм авторитарних держав, яка характеризується цілковитим контролем держави над всім життям суспільства, одержавленням легальних організацій, не обмеже-

ними законом повноваженнями властей, фактичною ліквідацією конституційних прав і свобод, мілітаризацією суспільного життя, репресіями стосовно опозиції та інакомислячих⁸³. *Унітарною* є цілісна, єдина держава, частини якої є тільки адміністративно-територіальними підрозділами (областями, районами, департаментами тощо). За умов унітаризму існує єдина для всієї держави система права, стереотипна схема організації й підпорядкування органів влади, єдина конституція, спільна центральна влада, «урядова вертикаль». За іншими ознаками унітарна держава може бути централізованою чи децентралізованою, демократичною чи авторитарною тощо.

Важливо, що названі поняття не виключають одночасне існування відповідних історичних явищ, а характеризують особливості державного і суспільного організмів на різних щаблях їхнього функціонування. Перше визначає основоположний принцип організації суспільства, яке не є тотожним державі, формування інститутів влади та законодавчої бази їхнього існування. Друге характеризує методи дії державної влади, владарювання. Третє визначає одну з існуючих на сьогоднішній день у світовій практиці форму організації державного, а подекуди й національно-державного устрою.

Довільне змішування названих понять привело до формування певної ідеологічної матриці, в рамках якої, за влучним спостереженням П. Надолішнього, «федералізм розглядається як синонім демократизму, а унітаризм кваліфікується як тоталітаризм в національному питанні. Іншими словами, нібито унітарний державний устрій несумісний з демократичним суспільством»⁸⁴. Це своєю чергою спрощує не лише авторські концепції, а й деформує реальні обриси етнонаціональної та етнополітичної історії України, зводячи її до простих механістичних концепцій. Слід визнати, відносини між суспільством в особі етнічних меншин та владою впродовж досліджуваного періоду були далекими від ідеальних форм «суспільного договору», ґрунтувалися переважно на засадах адміністративного примусу, проте спрощення практики вирішення національного питання в СРСР, її аналіз поза конкретним історичним контекстом шкодить загальній ідеї створення об'єктивної історії ХХ століття. Поміж тим взаємовідносини між владою і етнічними меншинами, їхній характер і змістовне наповнення наочно відображають характер політичної системи СРСР і рівень зрілості етнічних складових суспільства.

Місце етнічних меншин у країні та її історії визначається перш за все типом держави. За визначенням сучасних дослідників, етнополітика включає комплекс заходів, які визначають функціонування державного організму у сфері міжнаціональних стосунків певного етнополітичного організму, який включає етнічну більшість (яка становить основу державності), етнічні меншини та діаспору етнічної більшості. Визначення

принципів етнодержавотворення стало тяжким випробування для більшовицької доктрини впродовж 1917–1921 рр.

Врешті більшовицька етнополітика в УСРР спромоглася збочити національно-демократичний рух зі шляху конституювання політичної нації. Акцент національно-державного будівництва був зроблений на національно-територіальній автономії, а не на політичному самовизначенні. До того ж етноси СРСР були не суб'єктом політичних процесів, а лише об'єктом державного впливу. Більшовицька концепція державного будівництва на базі диктатури пролетаріату виходила за рамки національно-державного будівництва, оскільки її метою було затвердження всесвітнього комуністичного ладу, який мав піднятися над національними інтересами і національними державними кордонами. Русійною силою процесу мала стати ідеологія інтернаціоналізму — світогляду, в якому класові інтереси пролетаріату ставилися над національними. Програмні матеріали партії стверджували, що кращою формою реалізації поставленого завдання могла стати єдина централізована держава, вони ж не приховували своєї ворожості до ідеї національної держави і вважали останню шкідливою розвитку революційного пролетарського руху. Вважалось, що централізація стане запорукою здійснення найважливіших загальнодержавних перетворень і забезпечуватиме вирішення проблем економічного, політичного і духовного розвитку. Принципи побудови пролетарської державності, власне, були скопійовані з практики партійного будівництва, що в часі забезпечило нерозривне зростання державного і партійного організмів.

Попри виразні (а в часі — визначальні) централістські пріоритети більшовиків концепція коренізації посіла непересічне місце в теорії та практиці побудови держави диктатури пролетаріату. Саме тому визначення місця коренізації в комуністичній доктрині залишається актуальною науковою проблемою. Сукупність поглядів і зауважень, висловлених упродовж 20–30-х рр. провідними партійними функціонерами з її виводу, важко назвати теорією. Як слушно зауважує Г. Алексєєва, певна концептуальна поліфонічність, «погляди К. Маркса, лєнінські новації (про перемогу революції в одній країні) і особлива позиція Троцького (теорія перманентної революції) давали широкі можливості для різних тлумачень питань революції в минулому, сучасності, майбутньому»⁸⁵. Це повною мірою стосувалося трактування коренізації як окремими республіканськими урядами, так і діями союзного рівня. Власне партійна позиція, закарбована в матеріалах партійних з'їздів і конференцій, була доволі пунктирною.

Започаткування коренізації стало вимушеним тактичним відступом від теорії марксизму, завданням якого було збереження територіальної цілісності Країни рад. За її допомогою союзне керівництво, з одного боку,

забезпечило собі певний перепочинок для перегрупування сил за рахунок зменшення відцентрових політичних процесів; а, з іншого, більш ґрунтовно підготувало перехід багатонаціональної країни до соціалізму. Протягом непу, який розглядався як поступка дрібнобуржуазній селянській стихії, більшовики планували «дотягти» країну до такого рівня розвитку виробничих сил і відносин, який би дозволив безболісно запровадити в країні соціалізм і здійснити прискорену модернізацію.

Прагнення соціально-економічної і культурної модернізації (виведення Росії на «магістральний шлях світового розвитку») наскрізь просякало політичне життя на постімперських просторах, воно становило вісь політичних програм більшості політичних сил, у тому числі — і національно-демократичних. Більшовики схрестили ідею модернізації з комуністичною теорією. Створена ними радянська виробничо-владна конструкція мала унікальний мобілізаційний потенціал. З теоретичної точки зору, подолання соціально-економічної, технічної і культурної відсталості постімперських територій від розвинених країн Європи та США було основою узгодження ленінського плану соціалістичного будівництва з марксистською теорією. Названій меті слугував пакет розроблених вищим партійним керівництвом соціально-економічних, політичних і культурних заходів, які мали, впливаючи з різних сторін на суспільство, забезпечити його прискорене «дозрівання». Їй же була підпорядкована й політика коренізації, що повинна була забезпечити популяризацію основних соціально-економічних заходів уряду в середовищі етнічних складових країни, а з часом — і запровадження цих заходів руками їхніх представників. Згодом політика коренізації мала забезпечити широку й цілковиту підтримку радянської влади з боку всіх етносів СРСР. У союзному масштабі коренізація розглядалася не як самостійна соціо-культурна програма, а як інструмент запровадження в життя інших, більш важливих, соціально-економічних програм.

Реальне життя внесло суттєві корективи в теоретичні міркування більшовицьких лідерів. Історія запровадження коренізації в УСРР засвідчує, що захід, який розглядався як допоміжний, у місцевих умовах перетворився на самодостатню програму, що посіла власне місце в історії, розвивалася й поглиблювалася протягом 1923–1933 рр. теоретично, соціально й культурно. Коренізація, як напрямок суспільно-політичної діяльності правлячої партії, стала частиною цілісної системи соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних перетворень (реформаторського і революційного характеру), засобом і шляхом докорінної перебудови основ існування і відтворення суспільства, яке стало на шлях цивілізаційного переходу.

На початку 20-х рр. В. Ленін дав лише поштовх політичній думці в напрямку націоналізації процесів соціалістичного будівництва. Допоки

більшовики чекали всесвітньої революції, вони не вважали за потрібне розвивати політичну теорію в цьому напрямку. Затухання революційної ситуації в Західній Європі в сукупності з системною кризою і голодом 1921–1922 рр., поставило їх перед необхідністю деталізації практичних кроків у регулюванні сфери міжнаціональних взаємин на час перехідного періоду, який, нагадаємо, на початку 20-х рр. розглядався як підготовчий етап всесвітньої революції. Сподівання на останню почали розвіюватися вже в першій половині 20-х рр., а наприкінці 20-х рр. кістяк політичної думки формували вже уявлення про Росію, як колиску всесвітньої революції. Загроза розповзання фашизму, затвердження тоталітарних режимів у Західній Європі, боротьба політичних доктрин у великій європейській політиці, небезпека зовнішнього вторгнення прискорили мілітаризацію СРСР.

Практика побудови соціалізму в СРСР виявляла мало спільного з марксистською теорією. Комунізм у трактуванні низки більшовицьких функціонерів означав тільки одне: ліквідацію приватної власності на засоби виробництва. Здійснення суцільної колективізації показало, що вищі ешелони більшовицької партії примітивізували концепцію комунізму, звівши її до певної суми соціально-політичних і культурних заходів, пристосованих до технічно і культурно відсталої країни. Відповідні процеси відбувалися й у сфері етнополітичного регулювання. З середини 30-х рр. більшовицький провід перейшов до неприхованого політичного терору по відношенню до найменш «радянізованих» етнічних громад, що унаочнювало перехід відносин між етнічними меншинами та владою до якісно нового етапу.

Середина 30-х рр. стала часом протиприродного поєднання заходів коренізації, масових політичних репресій і депортацій етнічних громад, які підносилися як вінець ленінської національної політики. Проблема визрівання тоталітаризму та терору, як знаряддя його затвердження, виразно простежується на прикладі етнічних громад. Мало хто сьогодні розглядає терор як ірраціональний акт тоталітарного режиму, параною диктатора. Терор в очах його виконавців мав конструктивний зміст. Він походив з модерних ідеологій та практик, пов'язаних із втручанням держави у приватне життя не лише окремих людей, а й цілих народів. Терор здійснювався бюрократичними методами соціального планування, спрямованими на подолання відсталості і створення нового типу цивілізації.

Не останню роль у зміні акцентів більшовицької доктрини відіграла боротьба союзного центру за підкорення республіканських субцентрів політичної думки та дії. Епохальність змін сутнісних ознак буття, які здійснилися протягом 20-х — першої половини 30-х рр. у СРСР і світі, визначила зміну політичних акцентів у практиці коренізації, що ж до її

проявів у часі слід відзначити наступне. В історичній ретроспективі коренізація виглядає як хвилеподібний процес, який то посилювався, то втрачав свою актуальність відповідно до гостроти соціально-економічних і політичних проблем. Коренізація запроваджувалася непослідовно, адже весь час залежала від політичної кон'юнктури. Прикметною рисою коренізації була теоретична невідповідність ленінському вченню з національного питання, виробленому в 1913–1917 рр. Напередодні створення СРСР В. Ленін висловив кілька суттєвих зауважень щодо необхідності змін у практиці національної політики, втім, надалі думання в цьому напрямку не розвивалося. У верхівці ВКП(б) не знайшлося теоретика з хистом В. Леніна, який би міг розвинути ленінські тези до рівня політичної теорії.

При проголошенні (це видно з матеріалів XII з'їзду ВКП(б)) політика коренізації мала виразні соціально-економічні і суспільно-політичні акценти, але з часом (на межі 20–30-х рр.) звелася до адміністративної і культурницької програми. Тогочасна зміна акцентів цього найбільш вдалого і підтримуваного місцевими елітами соціального проекту диктувалася базовими потребами кремлівської верхівки в епоху завершального комуністичного штурму. Серед поточних політичних викликів найвпливовішими були наступні: 1) критичне загострення суспільної напруги внаслідок здійснення суцільної колективізації та індустріалізації, що в найбільш традиційних етнічних громадах набуло виразних антирадянських проявів (масова еміграція, повстанський рух тощо); 2) намагання упередити формування республіканських і регіональних субцентрів влади, які могли б очолити опорний рух провінцій, що, набувши національного підтексту, мав всі можливості перетворитися на найпотужніший фактор політичної дестабілізації СРСР та загрозу самому його існуванню; 3) поглиблення міжнародної економічної кризи, наслідком якої стало відродження реваншистських настроїв у великій європейській політиці, що своєю чергою спричинило розгортання політики «зміцнення кордонів» по обидві сторони радянських рубежів.

Централізація державного управління і тоталітаризація державного і суспільного організмів із супутніми їм ігноруванням політичних прав і свобод особи і народів, мілітаризацією, репресіями стосовно потенційної опозиції, перетворення пошуків «ворогів народу» на системну державну політику, виголошення переліку ворожих радянській системі народів та їхня подальша депортація — такими були прикметні риси політичної історії СРСР 2-ї половини 30-х рр. Але навіть у таких обставинах *формальне* підтримання *формальних* ознак коренізації залишалось дієвим знаряддям доволі обмеженого арсеналу заходів Кремля, яке забезпечувало підтримання ілюзії влади трудящих/народу. Саме тому політика коренізації, попри фактичне знищення наприкінці 30-х рр. її запровад-

жувачів і теоретиків, ніколи офіційно не засуджувалася. Наголос на викритті націоналістичних збочень з одночасною демонстрацією зовнішніх ознак розвитку культур, соціалістичних за змістом, національних за формою, у національних адміністративно-територіальних утвореннях забезпечили СРСР достатній запас міцності аж до Другої світової війни.

Отже, внаслідок дії взаємозалежних соціально-економічних і політичних факторів коренізація набула ситуативного характеру і на різних етапах свого запровадження проявлялася як:

- засіб політичного миротворення;
- компроміс ідеологій, який дозволив більшовикам на етапі розбудови радянської державно-політичної системи суттєво послабити табір політичних опонентів;
- засіб і форма націоналізації більшовизму;
- формат соціалістичного будівництва на певному етнічному ґрунті (концепції М. Скрипника і О. Щумського);
- знаряддя боротьби за верховну владу (Й. Сталін);
- мета етнокультурної та державницької еволюції українства (М. Грушевський);
- шлях національно-культурного відродження;
- метод гармонізації міжнаціональних стосунків у СРСР.

На різних етапах радянської історії вага окремих складових та їхнє співвідношення суттєво змінювалися. Змінювалася також впливовість апологетів коренізації, причому в часі визначальною стала тенденція до вихолощення життєвого сенсу політики, її формалізації та спрощення.

Полярність оцінок як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників щодо коренізації пояснюється тим, що вони фокусуються переважно на одному чи декількох аспектах цього історичного явища в той час, як воно пронизувало наскрізь усю життєдіяльність суспільства в її соціально-економічній, політичній і культурній царинах. Отож робота по визначенню її сутнісних наслідків у ньому вимагає системного підходу.

Зокрема, дослідженою лише в загальних рисах залишається проблема втілення концепції коренізації в практиці національно-державного будівництва та її вплив на процеси державотворення в УСРР. Розбудова Радянського Союзу відбувалася на тлі гострої політичної сутички борників автономізму та федералізму. Загальновідомим є і той факт, що УСРР та інші радянські республіки, створені за етнічною ознакою, домоглися права на існування завдяки послідовності й амбітності своїх урядів. На тлі баталій, що розгорнулися на X, XI та XII з'їздах РКП(б) навколо принципів утворення СРСР, а згодом проголошення політики коренізації, ідея створення окремих адміністративно-територіальних одиниць для етнічних меншин виглядає нонсенсом. Доволі складно узгодити потяг до створення безлічі дрібних адміністративних формувань націо-

нального характеру (читай, подальшого дроблення СРСР) з практикою зростаючої централізації адміністративної системи, формуванням унітарної держави і одночасною відмовою значно численнішим етносам у праві створення власних територіальних одиниць у межах союзної держави. Не менше суперечливих питань виникає під час дослідження історії окремих управлінських структур і напрямів.

Становлення управлінської моделі УСРР у складі СРСР відбувалося на тлі незгасаючої боротьби двох тенденцій: традиційного імперського централізму, що органічно вкладався на матрицю так званого демократичного централізму; і відцентрових устремлінь, що мали на меті розширення й поглиблення адміністративної незалежності республіки. Протягом 20-х років СРСР у цілому вже сформувався як унітарно-децентралізована держава. На нашу думку, він не був чистим типом унітарної держави, хоча центральне державне керівництво доклало безліч зусиль, аби це відбулося. Одним із вирішальних чинників, що унеможливив повну централізацію, була багатонаціональність СРСР загалом, і УСРР, зокрема. Саме строкатість етнічного складу країни, що перебувала на доіндустріальній стадії розвитку, спричинила внутрішню суперечливість і складність її адміністративно-територіального структурування.

Своєрідні «ідеологічні ножиці» між принципом інтернаціоналізму та ідеями коренізації, попри ідеологічні виверти купи партійних ідеологів, кремсали бюрократичну систему СРСР зверху донизу. Думка про те, що національний розвиток був можливий лише в межах відповідних територіальних утворень, упродовж другої половини 20-х рр. доволі скоро поширилася в партійному середовищі і стала визначальною в політичному розвитку СРСР. Вона беззастережно екстраполювалася навіть на зовсім нечисленні етнічні громади, наприклад, аджарських греків, розпорошених в межах кількох селищ. На Всесоюзній нараді з питань освіти і культурного будівництва серед греків СРСР (10–13 травня 1926 р.), представник Аджарії висловився наступним чином: «Питання про освітню роботу серед греків ускладнюється тим, що в межах Радянського Союзу нема автономної грецької одиниці, відсутній центр національної культури»⁸⁶.

В мисленні держапаратчиків усіх рівнів з очевидною ясністю вимальовувалася логічна послідовність: кожна етнічна громада повинна мати власний адміністративно-культурний центр, який стане осередком розквіту нової соціалістичної етнічної культури; певна сукупність регіональних етнічних субцентрів повинні мати республіканський, чи, принаймні, союзний центр, який корегуватиме і спрямовуватиме переможну ходу новостворюваної соціалістичної німецької, єврейської, польської, грецької і т. і. культури на заздрість капіталістичного світу, під схвальний

гомін прогресивного людства. Неприємні, неочікувані корективи у наївні судження радянських управлінців з неповною початковою освітою як завжди внесла реальність: у повсякденній роботі з'ясувалося, що інтереси та сподівання розпорошених по безкраїх просторах СРСР етнічних громад, м'яко кажучи, не співпадають; мови й побутова культура помітно відрізняються; «союзний центр» культуротворення в особі купки політемігрантів відірваний від народних мас і нічого, окрім роздратування останніх, викликати не спроможний. Попри те «червоний бронепоїзд» рухався, рухався доволі швидко і лягати під нього жоден з управлінців низової чи республіканської ланки управління не мав найменшого бажання. Поїзд «летів» швидше й швидше, проблем менше не ставало: вони тільки накопичувалися. Ось чому, всі ті, хто їхав на ньому чи то с білетом у «першому класі», чи то «зайцем» врешті усвідомлювали, що силовий варіант вирішення низки проблем лише відкладається в часі, проте невідворотно наближається.

Оскільки політика коренізації в СРСР запроваджувалася в особливому правовому полі без визначення дефініцій «національна меншина», «корінний народ», «титульна нація» та ґрунтувалася на запереченні принципу надання якійсь мові статусу державної, то й залежні від цих основоположних етнополітичних засад похідні не набули чіткої вербалізації. В урядових постановах, що супроводжували адміністративно-територіальне будівництво стосовно етнічних меншин, поняття «адміністративно-територіальна одиниця з переважаючою [етнічною] людністю» та «національна адміністративно-територіальна одиниця» використовувалися як синонімічні. Підзаконні акти переважно оперували терміном «національні ради і райони» тоді, як постанови РНК та ВУЦВК, на основі яких створювалися конкретні адміністративно-територіальні одиниці, як правило, використовували дефініцію «адміністративно-територіальна одиниця з переважаючою [етнічною] людністю». Безумовно, терміни доволі близькі, але не синонімічні, проте радянська законодавча практика 20-х рр. досить часто хибувала недбайливим ставленням до термінології.

Виокремлення рад і районів з переважаючою людністю етнічних меншин згідно з буквою закону мало на меті запобігти защемленню прав останніх у царині використання рідної мови в контексті українізації, проте не повинне було створювати прецедент виключності того чи іншого народу. Згідно з діючою Конституцією та іншими урядовими актами, національні ради і райони були місцевими осередками диктатури пролетаріату, яка позбавила досить широкі соціальні верстви етнічних громад політичних прав і послідовно збільшувала частку позбавленців протягом 20-х рр., довівши її до максимального рівня на початок суцільної колективізації. Називаючи адміністративно-територіальні утворення в місцях компактного розселення етнічних меншин національними,

слід пам'ятати, що то були адміністративно-територіальні одиниці з діловодством національними мовами, а не територіальні автономії певного етносу. Те ж саме твердження цілком справедливо можна віднести до всієї радянської квазідержавної конструкції. У такий спосіб був унеможливлений процес фактичної суверенізації не лише України, а й решти псевдо-державних утворень у складі СРСР.

Масова мобілізація під гаслами національного відродження і створення національних адміністративно-територіальних утворень, як засвідчує історичний досвід, є важливою складовою політизації етносу. Історія 20–30-х років у цілому не знає прикладів масових етнополітичних процесів ані в середовищі титульного етносу УСРР, ані в середовищі етнічних меншин. Більшовицький уряд СРСР уміло деполітизував націоналістичні рухи в республіці, припинив їхнє критичне зростання на початку 30-х рр. і тим самим загальмував процес визрівання природних внутрішніх процесів формування української політичної нації. Етнічні меншини в своїй більшості насторожено споглядали удавані битви більшовицького проводу з удаваним ворогом («буржуазним націоналізмом») та його не менш гучні, але такі ж віртуальні перемоги над останнім. Рівень політичної мобілізації меншин протягом 20–30-х рр. був вкрай низьким і не відповідав надприродній активності більшовицького уряду. Громади розгублено дивилися на низку великих і малих проектів уряду, який згори привносив типові для всієї країни моделі удаваного соціально-економічного і культурного прогресу. В цьому процесі власне від громад нічого не залежало, жодна з урядових програм не була усвідомлена громадами, виношена в надрах власної етнічної свідомості. Тому і наслідки їх були доволі суперечливими.

Підсумовуючи сказане вище, слід зазначити, що міжвоєнний період залишається одним з найбільш складних для аналізу і типологізації соціально-економічних, суспільно-політичних та етнокультурних процесів в середовищі етнічних громад України та їхніх відносин із владою. Глибоко вкорінена в свідомість істориків радянська теоретико-методологічна матриця обумовлює підсвідоме прагнення до створення історичних схем і концепцій, які б чітко визначали причинно-наслідкові зв'язки між теорією і практикою більшовизму та реальним життям суспільства. Це знаходить свій прояв у тиражуванні національно-демократичної матриці, яка, власне, є дзеркальним відображенням радянської історичної парадигми. Такий підхід позбавлений раціональності. На перешкоді створення завершених історичних схем постає проблема парадоксальності історичного процесу 20 — першої половини 30-х років. Партійно-радянська господарська, державницька і культурницька практика зображалася сучасниками-функціонерами як чітка, теоретично бездоганна і системна стратегія формаційних перетворень. Насправді ж усі

складові внутрішньої політики більшовиків в епоху непу були суцільним політичним маневруванням, спрямованим на зміцнення партійного контролю і захоплення «командних висот» в усіх галузях життєдіяльності суспільства. Відносини між владою та суспільством/етнічними меншинами на загал і нині трактують як однолінійний процес, сутність якого визначалася регулюючим і спрямовуючим впливом першої в світі соціалістичної держави. Між тим історія 20–30-х рр. знає безліч прикладів провальних і тупикових державних програм в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Ми далекі від того, щоби перебільшувати вагу власної позиції етнічних меншин у житті радянської України, втім безспірно, що дієвість низки державних програм впродовж непу в їхньому середовищі прямо пропорційно залежала від відповідності останніх інтересам етнічних громад.

Цілком слушною видається думка В. Євтуха про те, що «жодні закони чи етнополітика держави, якою б ідеальною вона не була, не вирішать проблем етнічних меншин, якщо останні не будуть мобілізувати свої внутрішні ресурси [...] етнічна меншина функціонуватиме як цілісний структурний елемент поліетнічного суспільства, особливо у плані свого відтворення, лише тоді, коли будуть наявні відповідний кількісний склад, відповідна поселенська структура, демографічна ситуація, бажання зберегти свою самобутність тощо, тобто ознаки, які не завжди визначаються державною політикою, й котрі у зарубіжній етносоціології дістали назву «конституційна наповненість структури етнічної меншини»⁸⁷. З огляду на останнє, визначення специфічних ознак життя етнічних громад України та зміни їхньої конфігурації під впливом системних заходів радянського уряду вимагають подальшого вивчення.

В контексті висловленого доцільно висвітлити історію взаємовідносин між більшовицькою владою та етнічними громадами УСРР саме в інституційному аспекті вертикалі радянських органів етнополітичного регулювання, що існувала впродовж 1921–1934 рр. Своє завдання ми бачимо у прикметному визначенні якісних характеристик існування відповідних установ та окресленні наслідків їхньої діяльності.

РОЗДІЛ II

ЧАС ВИЧІКУВАННЯ І ПОМИЛОК (1920–1923)

Етнічні меншини УСРР на початку 1920-х рр.

Глибока економічна криза, спричинена докорінною зміною взаємин власності і суспільного розподілу праці, протягом 1921–1924 рр. справляла визначальний вплив на всі галузі життя знов утворюваного в УСРР суспільства. Вплив цей мав переважно негативний характер. Побудова молодої країни, її суспільного базису, всіх його соціальних складових, формування підвалин духовного виживання народу відбувалися на базі вкрай обмежених суспільних ресурсів, взаємної недовіри та міжнаціонального розбрату, в злиднях та голоді.

Не останню роль у формуванні клімату міжнаціональних взаємин відігравав формат взаємин влади та суспільства, який на початковому етапі радянського будівництва вибудовувався на тотальному всеосяжному терорі. Навіть найбільш помірковані з більшовицьких ідеологів вважали червоний терор органічною складовою етапу встановлення радянської влади. Не випадково М. Бухарін без тіні сумніву твердив: «Пролетарское принуждение во всех своих формах, начиная от расстрелов и кончая трудовой повинностью, является, как парадоксально это ни звучит, методом выработки коммунистического человечества из человеческого материала капиталистической эпохи»⁸⁸.

Цей «людський матеріал» і в соціальному і в національному відношенні в Україні був надзвичайно строкатим. Під впливом воєнних дій та революційних потрясінь етнонаціональна конфігурація країни змінилася докорінним чином. Значні маси людності (це передовсім стосувалося євреїв Правобережжя) знялися з обжитих місць і подалися до великих міст. Переважна частина російських мігрантів, сподіваючись виїхати за кордон, вимушено осіла в Південній Україні, передовсім у промислових і портових містах. Суттєву частку російських мігрантів становили учасники бойових дій на боці радянського уряду, який у 1918–1920 рр., то займаючи терени республіки, то відступаючи з них, постійно нарощував тут свою військову присутність і чисельну перевагу. Із закінченням бойових дій саме ця частина російських мігрантів, перевірена в боях,

склала основу радянського апарату всіх рівнів влади, посівши керівні посади на стратегічних промислових і транспортних підприємствах, створивши кістяк майбутньої партійної й радянської бюрократії. Внаслідок громадянської війни в Україні опинилася й нечисленна, проте політично дуже активна латиська громада, що складалася з латиських стрільців і справляла на початку 20-х рр. непересічний вплив на життя республіки.

Перша світова війна знедолила сотні тисяч людей, внаслідок чого в Україні зросла кількість дисперсних етнічних громад, таких як, греки⁸⁹ (вихідці з Туреччини та Передньої Азії), грузини, вірмени, ассірійці, корейці, китайці тощо. Існування цієї групи мігрантів в Україні визначала та обставина, що вони переважно були іноземними підданими. Через політичну нестабільність початку 20-х рр. їхня натуралізація в Україні загальмувалася. Більша їх частина не набула громадянства УСРР аж до початку 30-х рр., що своєю чергою вкрай обмежувало їхні соціально-економічні перспективи в країні.

Визначити міграційне сальдо для різних етнічних груп населення на початку 20-х рр. не видається можливим через відсутність вірогідних статистичних джерел, проте численні матеріали місцевих органів влади та НКВС достатні для того, щоб стверджувати — на початку 20-х рр. відбулися найзначніші після другої половини XVIII — першої половини XIX ст. зміни в етнічному складі України та співвідношенні етнічних груп у низці її регіонів. Це стало підосновою подальшої космополітизації найбільших міст Південної України. Серед новоприбулих домінували росіяни, які представляли крайні політичні табори російського суспільства. Водночас внаслідок Першої світової війни в Україні опинилися значні групи біженців. Останні, як правило, осідали в містах, оселялися нечисленними громадами-земляцтвами, за своїм соціальним станом були ремісниками і робітниками. В культурному відношенні вони значно відставали від корінного населення, через мовний бар'єр практично не монтувалися в культурне середовище постімперського простору.

Промисловий занепад і масове безробіття перетворювали відзначені зрушення в етнічній структурі міст України на величезну суспільну проблему. Великі міста на початку 20-х рр. перетворилися на вогнища інтенсивних інтеграційних процесів, що відбувалися болісно й конфліктно.

Та, слід відзначити, що наплив біженців із тогочасних «гарячих точок» світу, був не єдиною складовою етнонаціональних процесів в Україні. Натомість республіка втратила значні трудові, і, що вкрай важливо, інтелектуальні ресурси. Першими за межі Країни рад виїздили представники заможних верств населення всіх етнічних громад, починаючи з представників правлячих кіл титульної нації Російської імперії, закінчуючи можновладцями етнічних меншин. Потужною була вимушена

еміграція політичної еліти, починаючи з фундаторів Центральної Ради, діячів уряду П. Скоропадського, лідерів Директорії, закінчуючи Н. Махно та безліччю ватажків повстанських селянських загонів. Відтік найбільш суспільно активної частини населення республіки, передовсім інтелігенції, відбувався й протягом 1921–1922 рр. через примусове вислання за межі радянської країни.

В першій половині 20-х рр. не йшла на спад хвиля еміграції євреїв та німців (передовсім менонітів). Переважну частку емігрантів до країн Західної Європи, США, Канади, Латинської Америки становили найбідніші верстви етнічних меншин, які важко було звинуватити у контрреволюційності. Це, своєю чергою, свідчило про значні проблеми в сфері національних відносин в єдиній у світі країні, де в ході революцій 1917 р. переміг і став у влади пролетаріат. На думку керівництва радянської України, активізація еміграційного руху мала вкрай негативні зовнішньополітичні наслідки, оскільки підривала авторитет пролетарської революції. Буржуазні ж уряди через міжнародні суспільні організації сприяли збільшенню еміграційного руху з радянської України, вміло використовуючи його, в пресі зокрема, для дискредитації внутрішньої й зовнішньої політики Країни рад. Шпальта зарубіжних видань рясніли відомостями про економічний і культурний занепад колись квітучих іноземних колоній.

Внаслідок внутрішніх міграцій відчутних змін зазнало становище селянських за складом етнічних груп, таких як, німці, болгар, гагаузи, греки, чехи. Численна група німців, депортованих на початку першої світової війни царським урядом на схід Російської імперії, лише 1918–1920 рр. повернулася у вимушено залишені оселі, що були зруйновані або перейшли до нових власників⁹⁰. Інтенсивні міграційні процеси в місцях компактного розселення поляків Волині спричинила Радянсько-Польська війна. Моноетнічні до війни колонії греків, болгар, гагаузів помітно розбавилися російськомовними біженцями. Рятуючись від голоду й страхіть воєнного часу, вони мешкали тут до 1924 р., аж поки не відбувся перелом у справі подолання безробіття, й вони дістали змогу поповнити міське населення.

В подальшій долі етнічних меншин тогочасні еміграційні втрати відіграли непересічну роль. Характерна для них за визначенням неповна соціальна структура набула ознак універсальності. Втративши найбільш заможну частину громадян, етнічні общини опинилися на межі етнокультурного виживання, оскільки етнокультурний розвиток, зокрема існування національної освіти, літератури, мистецтва, відбувалося коштом внутрішніх ресурсів громад без будь-якої державної допомоги. Різке зниження сукупного культурного рівня згодом стало підосновою формулювання відомої радянської тези про культурну відсталість національних

меншин. Поволі відроджувальний рух етнічних меншин, бурхливо здійснений «навесні народів» у 1917 р., сховався нанівець. За винятком єврейських, в Україні припинили своє існування всі національні партії. Отже, етнічні меншини втратили можливість формулювати й відстоювати на державному рівні свої специфічні соціально-економічні, політичні і культурні прагнення.

Глибшими й різноплановішими за зміни суспільного статусу були трансформації соціальних відносин. На початок 20-х рр. внаслідок експропріаторської політики більшовиків, росіяни втратили не лише статус титульної нації, а і його економічне підґрунтя. Після ліквідації поміщицького й церковного землеволодіння, одержавлення промислових підприємств, і, врешті, фізичного винищення чи еміграції верхів російського суспільства, росіяни в Україні за соціальними ознаками наблизилися до показників решти недержавних етносів.

Друга за чисельністю етнічна меншина України, єврейська, внаслідок погромів і воєнного комунізму втратила економічно найпотужнішу частину своєї громади. В республіці залишилися найбідніші шари єврейської спільноти, переважно містечкової, які виживали за рахунок посилок та грошових переказів закордонних родичів. Подальша пауперизація громади загострювала соціальні суперечності і проблеми, живила емігрантські настрої, спотворювала економічне й культурне життя регіонів, де переважала єврейська людність.

Радянська земельна реформа вцент зруйнувала ідилію попереднього етапу історії поземельних відносин у місцях компактного розселення колишніх іноземних колоністів. На відміну від земельної реформи Центральної Ради та Директорії, які ліквідували в Україні велике землеволодіння і створили державний земельний фонд, радянський Закон про землю (1918 р.), знищив приватну власність на землю як таку. Вістря земельної політики більшовиків 1920–1921 рр., що здійснювалася шляхом конфіскації й перерозподілу через мережу ревкомів і КНС земельних ділянок, засобів виробництва і майна найзаможнішої частини селянства, було спрямоване проти сільської дрібної буржуазії, так званих куркулів. Практика хазяйнування землевпорядних комісій на місцях була такою, що колишні колоністи стали малоземельними. Експропріаторська вакханалія, що охопила Україну на початковому етапі радянського будівництва, привела до огульного відрізання у етнічних громад засівних земель, пасовищ та угідь на користь українських і російських земельних громад. Прикриваючись революційними гаслами, ревкоми залишали нацменгромади господарювати на непридатних чи малоприсаєдбаних землях. Німецькі, болгарські та грецькі села в 1920–1921 рр. повсюдно підпали під так зване «поселищне розкуркулювання». В результаті у першій половині 20-х рр. економічна міць і пересічна заможність іноземних

колоністів залишилися в згадках, попри те, що побутові умови були кращими, порівняно з українським і російським селом, яке ледь животіло. Натомість повсякденною реальністю стали напружені, конфліктні взаємини між колишніми колоністами й сусідами-слов'янами. Бійки громада-на-громаду на сільських межах перетворилися на звичайну справу. Місцеві органи влади були завалені скаргами знедолених, а райвиконкомівці вирішували проблеми наїздами, зазвичай розмахуючи наганом і обкладаючи громади колоністів новими непідйомними податками.

Українська політична еміграція, втративши можливості впливати на перебіг справ у країні, пильно придивлялася до рухливого українського суспільства і робила перші кроки в його науковому вивченні. Демографічне дослідження етнічних меншин в УСРР і за кордоном відбувалося паралельно. Перші ґрунтовні розвідки знаходимо в праці М. Шаповала «Велика революція і українська визвольна програма» (Прага, 1928 р.). Дослідивши щабель урбанізації українців та трьох найчисельніших етнічних меншин (росіян, євреїв і поляків) на початку 20-х рр. дійшов висновку, що «українська нація майже вся хліборобська: в містах живе на Вел. Україні з кожної сотні українців коло 9 душ, а на селах більше 91. Що ж до жидів, то з їх більшість живе в містах: 66,2% на Вел. Україні. Ті ж жиди, що живуть на селах, є в більшості не хлібороби, а торговці, ремісники, службовці тощо. Що ж до росіян на Вел. Україні, то з їх в містах живе 54%, а в селах 46% причім, на селах вони не всі хлібороби, а є між ними торговці, урядовці, ремісники. Значить, на Україні скрізь одне явище: українці більш 92% хлібороби, 4–5% робітників, останнє припадає на ремісників, крамарів і дрібну службу інтелігенцію. Поміщиків і буржуазії, помимо кількох одиниць, нема. В містах українці знаходяться на соціальному низу (робітники, прислуга, ремісники, трохи дрібних крамарів і такі «промисловці», як фурмани, огородники то що»⁹¹.

Відстоюючи тезу про неструктурованість української нації та несправедливу міжнаціональну систему розподілу праці, М. Шаповал свідомо чи ні ігнорував особливості соціального становища селянських за своїм складом етнічних меншин, водночас не помічаючи зрушень, викликаних подіями 1917–1921 рр. у соціально-економічному становищі всіх без винятку етнічних громад. А між тим наведені ним відомості про зайнятість етнічних груп перед революцією унаочнювали докорінні соціальні зрушення у найчисельніших етнічних меншинах. Фактично на 1921 р. відбувся перерозподіл нацменлюдності між містом і селом на користь останнього. Так, скажімо, при практично незмінній частці українського сільського населення, 1920 р. питома вага росіян у селах зроста порівняно з 1917 р. з 18 до 46%, євреїв з 2,5 до 33,8%, поляків з 51 до 74%. Екстраполяція даних 1920 р. на 1917 р. (через відсутність таких) дала

М. Шаповалу змогу довести до логічного кінця концепцію української національної революції як революції, спрямованої на структурування української нації та виправлення несправедливого суспільного розподілу праці між етносами України. Водночас вона позбавила його можливості побачити, що в ході революційних подій відбувся повний злам попередньої моделі функціонування суспільства і системи міжнаціонального розподілу праці, як його складової частини.

На відміну від М. Шаповала, українські урядовці впродовж 20-х рр. більш прагматично і розсудливо ставилися до збору та аналізу статистичних даних, оскільки це було запорукою ефективності управлінських рішень, схвалюваних на їхній основі. Згідно з попередніми приблизними відомостями ЦКНМ, у першій половині 1924 р. питома вага соціальних верств у найчисельніших етнічних громадах (без росіян) виглядала наступним чином:

Соціальна структура етнічних меншин у 1924 р.⁹²

	Селяни	Робітники	Службовці	інші
Євреї	7%	20% кустарів і 20% робітників	–	53%
Німці	95%	–	–	5%
Поляки	85%	8%	–	7%
Болгари	95%	–	–	5%
Греки	95%	–	–	5%

Через відсутність вірогідних джерел аж до Всесоюзного перепису урядові установи змушені були працювати наосліп. Заст. голови ЦКНМ Я. Саулевич у записці В. Затонському від 31 грудня 1926 р. звітував: «Безпосередніх даних про кількість інтелігенції по окремих національностях УСРР немає [...] Відносно найбільша кількість інтелігенції порівняно з українським населенням є у євреїв, а також у греків (куркульська й заможна частина яких, долучаючись до російської культури, давала масове виробництво інтелігенції), дещо менше у болгар (білогвардійська еміграція до Болгарії в 1920 р.). Відносно мало інтелігенції у поляків (реєвакуація та еміграція в роки громадянської війни)»⁹³. Спираючись на окреслені ресурси, радянський уряд України мав здійснити в нацменсередовищі анонсовану Кремлем соціальну і культурну революцію.

Етнополітичний курс більшовиків в Україні на початку 20-х рр.

Етнополітична ситуація в Україні, слід зауважити, була непересічною і складною щодо державного регулювання. Її складність обумовлювалася не стільки вагомістю представництва меншин в етнічній структурі країни, скільки строкатістю ознак етнічних громад. Останні, зокрема, суттєво розрізнялися за адресою міграції (західно- і східноєвропейські, азійські, з союзних республік) і, відповідно, причинами міграції (в цьому сенсі окреме місце посідали політемігранти). За мовними ознаками етнічні меншини складали кілька груп. Найчисленнішими серед них були представники індоєвропейської, слов'янської і тюркської мовних сімей. Держава не могла ігнорувати існування представників китайської, корейської сімей, а також низки народів, які не мали власної літературної мови.

Суттєві відмінності існували в соціальній структурі етнічних громад. Окреме місце посідали колишні колоністи, містечкові євреї, роми. Епоха комуністичного штурму вибила з під-них економічний ґрунт, знищила усталену систему господарювання і традиційні етнічні форми зайнятості. Рівень урбанізації був найвищим у середовищі нечисленних дисперсних громад (вірмени, грузини, литовці, естонці, корейці, китайці тощо) та євреїв. Найбільш урівноваженою була соціальна структура росіян, які майже порівну склалися з селян і городян. Решта етнічних громад були селянськими. Серед меншин, власна історія яких нерозривно була пов'язана з історією України можна було назвати окремі групи старожитнього польського, білоруського, російського селянства. Колишніх іноземних колоністів, які на той час мешкали в Україні близько 150-ти років, пов'язували з новою батьківщиною заплутані відносини, які перейшли в нову фазу після здійснення більшовицької аграрної революції. Значну суспільну проблему становила натуралізація новоприбулих, як біженців, так і політемігрантів.

Названі типологічні особливості етнічних меншин у сукупності з докорінною переорієнтацією виробничого і суспільно-політичного життя на постімперських просторах створили такий «коктейль» етносоціальних та етнонаціональних проблем, який був винятковим явищем тогочасної світової політичної практики.

Слід констатувати пересічне погіршення умов економічного й культурного відтворення етнічних громад в УСРР, порівняно з дореволюційними часами. Декларація прав і свобод народів Росії, на якій будувалася етнополітика радянського уряду, залишалася суто декларацією. Визнаючи рівність народів, уряд на практиці не робив нічого для запровадження дієвої національної політики, що б корегувала й спрямовувала економічну, суспільну й культурну ініціативу не лише етнічних меншин, а й титульної нації. Основними напрямками етнополітики українських біль-

шовиків у часи воєнного комунізму були нагляд, стримування та заборона національних за змістом і формою рухів та організацій. Перебуваючи на позиціях пролетарського інтернаціоналізму, здійснюючи радикальну соціально-економічну політику в місті й на селі, більшовицька диктатура на першому етапі соціалістичного будівництва не бажала помічати, чи, радше, ігнорувала національні прагнення народів України й проблеми у сфері міжнаціональних відносин в очікуванні завершального етапу все-світньої пролетарської революції.

Такий підхід став причиною накопичення проблем у відносинах між народами України, деформації комплексу етносоціальних та етнокультурних відносин у країні. В умовах докорінної зміни суспільних відносин власності й виробництва, господарського занепаду не достатньо було проголосити рівність і право етносів на самовизначення, треба було здійснювати зважену етнополітику, яка була б здатною утримувати суспільство на межі вибуху за рахунок залагодження міжетнічних суперечностей і попередження міжетнічних конфліктів. До розуміння цього партія підійшла в 1921 р., який став зламним в історії УСРР. Перегляду базових засад внутрішньої політики більшовиків передувала низка невдач на революційних фронтах, що підштовхнули Кремль до усвідомлення неможливості продовження революційної експансії в Європі. 13 серпня 1920 р. радянські війська оволоділи населеним пунктом в 23 км від Варшави, а з іншого боку підійшли до приміської фортеці Модлин. Проте наступного дня поляки перейшли в контрнаступ, армія М. Тухачевського опинилася за Бугом. У жовтні було підписане перемир'я, після чого Раднарком розпочав демобілізацію велетенської радянської армії.

Теоретичне осмислення поточного моменту і перші практичні висновки прозвучали на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. Нова ситуація у взаємовідносинах із зовнішнім світом породила термін «капіталістичне оточення». З'їзд заслухав доповідь Л. Каменєва «Радянська республіка в капіталістичному оточенні». Доповідач висловився гранично чітко: «Чи ставив хто-небудь коли-небудь з відповідальних комуністів перед собою завдання створити господарство соціалістичної Росії, не спираючись на все світове господарство в цілому, на його техніку, на його винаходи, на його сировину, на сировину всього світового господарства? Ні, це завдання так поставити не можна»⁹⁴.

В. Ленін висловив свій погляд на ситуацію дещо пізніше, у липні 1921 р. На IV конгресі Комінтерну він заявив: «З першого погляду ясно, що в інших капіталістичних країнах, після укладення миру, який би поганий він не був, викликати революцію не вдалося»⁹⁵. Через кілька місяців, на IX Всеросійському з'їзді рад він, здавалося, перекреслив багаторічні спроби «пробудити революційний Схід і Захід»: «Виявилось, що на цю пряму дорогу ... іншим народам вступити не вдалося»⁹⁶.

Висновки X з'їзду ВКП(б) приголомшили й дезорганізували республіканський партійний загаль. У незавізованому обіжнику по НКП читаємо: «1921 р. — період глибокого зламу. Завершення військових завдань, затримки в революційному розвитку Європи, криза господарства, неврожай і як наслідок усього цього зміна господарської політики створюють передумови для інших напрямків масової політики, для іншого темпу життя»⁹⁷.

Грунтовні зрушення відбулися не лише у Кремлівських владних коридорах і кабінетах, а й у поглядах на питання державної влади, державного будівництва, організаційні засади формування управлінського апарату. Тоді, як Україною раз за разом проходили війська і кілька разів на тиждень змінювалася влада, в Росії цілком очевидно вже діагностувалося розкладання партійно-радянської моделі влади. Пройшовши через соціально-економічний колапс комуністичного штурму, більшовики спочатку відкинули ідею бездержавності та прямого «комуністичного» розподілу продуктів харчування, а за цим почали переосмислювати принципи державного будівництва як такого. Популістські гасла на кшталт: «Кожна кухарка може керувати державою!», як і раніше ще добавляли більшовицьким пропагандистам рейтингу на мітингах, однак у Кремлі зрозуміли, що влада в тій конфігурації, що сформувалася впродовж 1917–1920 рр., довго не протримається. Якщо пролетаріат вдавалося утримувати в жорстких лабетах дисциплінарних судів, то методів ефективного контролю над новим чиновництвом усіх рівнів поки що не вигадали. А саме воно, те що звикло до «надзвичайщини» більшовицького терміду, керування шляхом масових розстрілів та висилки до таборів, привело врешті більшовицький режим до управлінського колапсу. Вседозволеність, фактично не підзвітність таких собі «політемісарів», була бомбою уповільненої дії. Одним із перших це усвідомив В. Ленін, який в листопаді 1920 р. закликав впливати на бюрократію шляхом розвитку свідомості, підвищення культурного рівня та самодіяльності робітничої маси. Під його тиском партія доволі скоро запровадила нові принципи кадрової політики: прискіпливий відбір, встановлення індивідуальної відповідальності, поетапні перевірки. «Иначе из бюрократизма и волокиты, которые нас душат, не вылезть» — підсумував вождь світового пролетаріату⁹⁸.

Наприкінці грудня 1920 р. висновки В. Леніна звучать доволі песимістично: «Я понимаю серьёзность бюрократизма, но мы его уничтожение в партийной программе не ставили. Это не вопрос съезда — это вопрос целой эпохи»⁹⁹. Згодом, у серпні 1922 р. XI партконференція схвалила доволі дотепне вирішення проблеми заохочення бюрократичної верхівки до сумлінної, самовідданої і чесної праці: партпрацівники керівного рівня отримали низку привілеїв, підвищені зарплати, гарантоване

житло, безкоштовне лікування, можливість оздоровлення на курортах та у санаторіях.

Партпрацівник місцевого рівня був приречений на геть інше життя. Впродовж 1923 р., коли величезна більшість членів партії розчарувалася в ідеї всесвітньої революції, місцеву бюрократію охопила апатія. Події в Рейнській області підсилили песимістичні настрої серед партійців, які, споглядаючи розгортання непу, почали висловлювати незадоволення аскетичним побутом та матеріальними негараздами. Газетні публікації досить випукло підносили тему повсякденного життя партійця і таким чином виносили її за межі партійного кола. Відповідні замітки виходили тоді в рубриці «Партійна робота». Під псевдо А. Р. у статті «Побут партійця» один із членів партії не лише критично змальовував повсякденність пересічного комуніста, а й намагався теоретизувати з цього приводу. Життя комуністів впродовж 1917–1921 рр. змальоване ним лаконічно: «Голодні пайки, стояння в черзі за обідом після занять, холодна кімната... жодного особистого життя». Інша справа — доба непу. Тут «особисте життя для комуністів [...] виступає більш рельєфно, ніж раніше. Якщо раніше особистісне «Я» затушовувалося, якщо напівголодний партієць раніше забував про себе, мало піклувався, віддаючи переважну частку часу партії, то нині, коли він отримує більш менш пристойне утримання, маючи можливість купити костюм, придбати дещо з предметів розкошу, обставити свою кімнату більш менш пристойною обстановкою, — особисте його життя доволі часто переважає над партійним[...]» Саме в цьому А. Р. вбачав загрозу боєздатності партії. Негативний вплив міщанського «багна» (болота), суперечок з жінкою (нареченою) з питань побуту для партійця був незаперечним. Однак, значніші загрози партії крилися у ній самій, а, вірніше, в економічній нерівності партійців. Вищість партійної номенклатури над комуністами, які отримували «мізерні ставки по 2–3 категоріях», внаслідок чого ледь животіли, закладала внутрішній конфлікт в організації. Як вкрай загрозливе зображувалося становище сільських партійців, які прискореними темпами «окуркулювалися», відправляли релігійні обряди, співалися і внаслідок цього відкликалися з партії¹⁰⁰.

Не секрет, що село суттєво відрізнялося від вируючого повоєнного міста у своїх повсякденних звичках. На відміну від поліетнічних міст, села залишалися осередками виразної етнічності. Власне, рівень соціально-економічного розвитку певного села (регіону), його культурне обличчя та колорит були безпосередньо пов'язані з домінуючими етнічними групами. До початку політики коренізації на етнічну специфіку села зважали лише в контексті завдань більшовицької агітації й пропаганди. Етнічна специфіка, як така, в цей час більшовиків не цікавила. Один з перших дописів, що стосувалися життя нацменсела, був присвячений

болгарському жінвідділу с. Цареводарівка Бердянської округи, датований 23 серпня 1923 р.¹⁰¹ Преса побіжно, однією реплікою, повідомляла, що у В.-Токмацькому районі Мелітопільщини в німецьких селах всі завдання радянської влади виконуються вчасно, але «якось механічно», школи всі функціонують, населення переважно заможне.¹⁰² Сількор С. Р., відзначаючи появу кочових циган у районі, ганьбив знахарство та ворожбу, котрими кормилися «ці гастролери». «Пора вже було б привчити цей народ до осілого життя й заборонити їм бродити по селах і обдурювати селян. Це змусило б циган зайнятися якоюсь виробничою справою»¹⁰³.

Раптовий серпневий сплеск цікавості до етнічних громад був не випадковим і обумовлювався зміною внутрішнього політичного курсу більшовиків. До поворотного 1923 р. проблеми етнічних меншин накопичувалися на цілком «інтернаціональних» засадах¹⁰⁴. Суцільний світоглядний хаос поглинув село у повоєнні часи. Численні дописи сількорів та подорожуючих можна звести до наступного: хата-читальна існує на папері, вчителі безвідповідальні та бездіяльні, діти покинуті напризволяще, обкрадають сади й баштани, підлітки та молодь пиячать, деруться, влаштовують поножовщину¹⁰⁵, процвітає самогоноваріння та безпросипна пиятика дорослого населення і, як наслідок шириться епідемія венеричних хвороб.

Наприкінці 1923 р. газетні шпальта накрила лавина повідомлень про виключення з партії та винесення доган за недотримання партійного статуту (вінчання, участь у Водохрещі, хрещенні тощо): партія посилила дисципліну й зайняла «кругову оборону», тепер вже проти внутрішнього ворога — дрібнокапіталістичної непмансько-куркульської стихії. Огляд радянської преси приводить до висновку, що на вищих щаблях більшовицького проводу чітко усвідомлювали — влада Кремля zagrożена... Загрожена не зовнішніми факторами... Не небезпекою реставрації... Загроза — всередині країни. Країна не керована, народ деградує, нові принципи соціальної організації не спрацьовують, суспільство дезінтегроване і складається з низки ворогуючих етносоціальних груп. У цій ситуації, власне, й розпочався новий великий політичний проект Кремля — політика коренізації. Останню вочевидь недалекоглядно розглядати як самостійну, чи самодостатню політичну програму (в цьому полягала, як показала історія, фатальна помилка українських націонал-комуністів). Це був лише один, хоча і доволі важливий, крок назустріч народу на шляху створення закритого радянського суспільства зразка другої половини 30-х рр.: зцементованого ідеями Великого ривка, дружби народів, безоглядної любові до вождя ... а, вірніше, — тотального всеосяжного страху.

Аби з'ясувати витоки політики коренізації, повернемося трохи раніше.

Ленін жорстко критикував Сталіна з його ідеєю автономізації, агітуючи за створення Союзу соціалістичних республік. Звичні при цьому звинувачення грузина Сталіна у великоросійському шовінізмі, були нічим іншим як дієвим зняряддям досягнення конкретних політичних цілей у суспільстві, яке ще відчувало доволі гостру оскомину від імперії Романових. Доволі суперечливий у контексті більшовицької доктрини принцип завдяки авторитету В. Леніна був підтриманий X Всеросійським з'їздом рад 30 грудня 1922 р. II Всесоюзний з'їзд рад 31 січня 1924 р. затвердив першу Конституцію СРСР, в якій проголошувалася рівність народів. Рішення, що згодом перетворилися в трактовці радянської історіографії на епохальний за значенням крок у створенні братської сім'ї народів, на момент ухвалення сприймалися, скоріше, як вистражданий у боях компроміс. Його завданням була стабілізація суспільно-політичної ситуації на постімперських просторах.

Болюче й суперечливо змінювався етнополітичний курс більшовиків на Україні. Консультації з приводу організації спеціальної радянської установи, яка б здійснювала адміністративний контроль за національними меншинами, перш за все — їхніми національними організаціями, тривали в вищих партійних інстанціях України та Росії протягом 1920–1921 рр. 15 липня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У висловило свою принципову згоду на створення в УСРР Наркомнацу¹⁰⁶ за прикладом однойменної структури¹⁰⁷ РСФРР.

Потреба здійснювати відповідну роботу в середовищі не російськомовного населення і раніше спонукала партійні та радянські інституції включати до свого складу секції, групи, столи і т. і. по роботі з національними меншинами. Зокрема, ЦК КП(б)У в січні 1920 р. у своєму обіжнику запропонував бюро в губерніях із значною кількістю населення етнічних меншин створити національні секції. За визначенням ЦК, такі секції мали, «діючи під постійним наглядом [...], займатися усною й письмовою агітацією та пропагандою мовою відповідної національності, [організовуючи] клуби, [скликаючи] збори, мітинги, курси, лекції тощо, [видаючи] листівки, газети, журнали, брошури і т. і.»¹⁰⁸ Одночасно циркуляр підкреслював, що створення національних секцій припустиме лише при губернських бюро КП(б)У. Всілякі спроби спустити національні секції до рівня місцевих організацій партії розцінювалися як відступ від позицій пролетарського інтернаціоналізму. «Осередки і фракції [у профспілках. — *Авт.*] мають бути спільними для всіх робітників», — підсумовувалося у зверненні¹⁰⁹.

Незважаючи на те, що створення національних секцій було не обов'язковим, а питання доцільності їхнього існування мало вирішуватися губпарткомом у кожному окремому випадку, більшість губернських комітетів у місцях концентрації етнічних меншин вимушено створювали

секції, що в 1920–1922 рр. активно працювали з нацменнаселенням УСРР, переважно міським. З часом секції перебрали на себе частину функцій радянських установ, займалися не лише агітацією та пропагандою, а й здійснювали первинний контроль за діяльністю національних організацій, керували репатріацією біженців та військовополонених, намагалися вирішувати адміністративні і судові проблеми погромлених євреїв тощо¹¹⁰.

До літа 1920 р. в Україні було створено досить широку мережу національних секцій у складі партійних комітетів, підпорядкованих відповідним національним відділам (бюро) агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. З квітня 1920 р. при ЦК діяв естонський відділ агітації та пропаганди з секціями у Харкові, Києві, Одесі та єврейський відділ з секціями у Харкові, Катеринославі та Одесі. У травні започаткував свою роботу латиський відділ (секції у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві), а з червня — литовсько-білоруський відділ, згодом перейменованій у литовське бюро при ЦК КП(б)У. В червні 1920 р. було створено Центральне комуністичне бюро народів Сходу. Загалом у 1920 р. в складі КП(б)У діяло близько 100 національних секцій.

З 1922 р. в ЦК КП(б)У функціонував окремий підрозділ — Підвідділ національних меншостей Відділу агітації та пропаганди. В його структурі були відокремлені Головне бюро єврейських секцій, Центральне бюро німецьких секцій¹¹¹, Центральне бюро литовської секції, Польське бюро, латиська, болгарська та інші секції. Роботу серед китайців, корейців та деяких інших нечисленних етнічних груп здійснювали спеціальні інструктори. З часом національні секції були створені й у складі ЦК ЛКСМУ¹¹².

Втім сама констатація факту їхнього існування мало що говорить про сутність і результативність діяльності тогочасних нацменустанов та про настрої, що панували в ті часи стосовно етнонаціональних проблем і в ЦК КП(б)У і в суспільстві.

Характерний зліпок поточної ситуації залишив інструктор корейського підвідділу ЦК КП(б)У, створеного в січні 1922 р.

«В отдел нацменьшинств при ЦК КП(б)У

Инструктора по корейским делам

Синтаюр о поездке его в

Екатеринославскую и Запорожскую
губернии, с 19/1 по 8/2.22 г.

доклад

[...] По прибытии в г. Запорожье в Губкоме и Исполкоме я получил сообщение, что в районе Запорожской губернии корейцев и китайцев, регистрировавшихся у них, не имеется. Далее обратившись к начальнику

гарнизона города, который сообщил, что в частях гарнизона города Бердянска имеется 250 красноармейцев, — китайцев, находящихся в распоряжении Опродкомгуба. Из означенных 250 чел. — красноармейцев-китайцев 80% коммунистов. Политпросветительная работа протекает слабо, в виду отсутствия инструктора-организатора. Кроме того при Губчека имеется 7 красноармейцев китайцев находящихся при 107 батальоне войск ВЧК. Закончив работу в Запорожской губ., мне следовало ехать с той же целью в Донецкую губ., но ввиду того, что с 1-го февраля предложения на право проезда по ж. д. выданные билеты от гражданский учреждений и организаций анализированы [так у документі — *Авт.*] и потому, что запорожский губком в выдаче мне аванса на поездку в Донецкую губ. отказал, а мог лишь выдать деньги на ж. д. билет до Харькова и во все время пребывания моего в г. Запорожье в течение недели выдал мне всего 100 000 суточных на существование, на которое я прожить неделю не мог. Я вынужден был выехать в Харьков, не закончив всей работы по Донецкой губ. От г. Запорожья и до Харькова я ехал 5 суток: в пассажирский поезд попасть было очень и очень трудно: никаких содействий в посадке, как в городе Запорожье, а также в Синельникове и Лозовой, несмотря на все мои обращения к железнодорожной администрации, не последовало. Я и просил, и требовал, но голос мой оставался вопиющим в пустыне. Кругом саботаж, самое отрицательное отношение к уполномоченным центральными органами. Между тем, как под боком ж. д. администрации, идет бойкая открытая спекуляция билетами. Садится «бароном» спекулянт и на лице у него ехидная улыбка, а центр ждет сведений от командировочного лица, а последнее мечется из стороны в сторону, пропуская поезд за поездом, не в состоянии сесть в поезд. В конце-концов прозябание мое по станциям закончилось тем, что принужден был продать шинель и проесть ее, чтобы не умереть голодной смертью. Эта поездка настолько истрепала меня, что, если пришлось бы продолжать мою поездку в Донецкую губ., я последнюю не в состоянии был бы выполнить, ибо я окончательно лежал бы в больнице.

При сем прилагается материал работы:

1. Учетный список, 2 справки и протокол Корейского собрания.

9/2.22 г.

Инструктор по корейским делам [...]»¹¹³.

Побіжний перегляд архівних матеріалів відділу нацменшин при ЦК КП(б)У засвідчує, що описана ситуація впродовж 1920–1923 рр., власне, була типовою. Не важко помітити й доволі кумедну тенденцію існування нацменсекцій та нацменінструкторів: лишень приймається рішення про їхнє створення чи затвердження на посаду, аж дивисься — через місяць-другий їх вже нема — звільнили через відсутність потреби

чи за скороченням штатів. Зазначена особливість напрочуд постійно відзначалася і в Харкові, і на місцях. В доповідній записці на ім'я Д. Лебеда, датованій 21 березня 1922 р., вже колишні інструктори ЦК КП(б)У по корейських справах Ф. Сінтаюр та китайських справах І. Пак писали буквально наступне: «По сокращению штатов ЦК КП(б)У были ликвидированы китайский и корейский инструкторские подотделы, ответственными инструкторами которыми были мы.

С тех пор китайские и корейские рабочие потеряли всякую связь с Коммунистической партией, ибо, кто иной, как не член данной национальности может знать духовные, культурные и жизненные потребности своего народа. Национальные группы, которые по своему языку, обычаям, правам резко отличаются от других национальных меньшинств, населяющих Украину, кроме того, что лишились своих представителей Центральной партийной организации, не могут иметь даже своих представителей в Центральном советском учреждении.

После ликвидации подотделов мы возбудили вопрос перед Отделом Нацменьшинств Агитпропа ЦК, чтобы нас откомандировали в Отдел национальных меньшинств НКВД для ведения советской работы.

На первых порах был откомандирован один из нас — Сингатор [так у документі — *Авт.*].

Заведывающий Отделом при НКВД тов. Сударский для окончательного разрешения вопроса подал докладную записку Наркомвнуделу тов. Скрыпнику, где указал, что организовать отдельные подотделы этих национальных групп нет надобности, ввиду их немногочисленности, но, принимая во внимание их оторванность от общей массы населения, высказал мнение об оставлении при отделе их представителей в качестве Центральных инструкторов по ведению советской работы.

Наркомвнудел указал, что вопрос о привлечении к советскому строительству, что является одно из важнейших задач Отд. Нацменьшинств, таких мелких национальностей еще не возник, и поэтому он ходатайство тов. Сударского отклонил, таким образом вопрос решен — китайские и корейские рабочие лишены своего представительства в Центральных учреждениях республики. Это губительнейшим образом отзовется на них, поистине, ужасное положение.

На Украине по не точным сведениям проживают китайцев — около 21 000 человек, корейцев около 4 000 человек. Они все — рабочие. Большинство их служило в Красной Армии. Теперь по мобилизации многие уволены.

Поступить на службу они не могут ввиду сокращения штатов, и поэтому среди них безработица достигла больших размеров. Голод свирепствует необычайно. Развилась большая смертность. Если не принять никаких мер и оставить вопрос без определенного разрешения, то эти нацменьшинства погибнут от голода, холода, невежества и болезней.

Работать среди них можно. Можно устраивать производственные артели, рабочие коллективы, можно их вовлекать в крупную индустрию, можно приобщать их к сельскохозяйственному строительству республики, при содействии различных соворганов, как, например, управления совхозами Наркомзема, Профсоюзов и т. д. Все эти мероприятия являются одними из важнейших задач Отдела нацменьшинства НКВД. Для работы в этом направлении благоприятствует то обстоятельство, что эти народности, хотя они и малочисленны на Украине, живут не разбросанно — одиночками или десятками, а сконцентрированы в определенных городах Украины — г. Харьков, г. Киев, г. Одесса, г. Мелитополь, Донбасс, г. Бахмут, г. Бердянск.

На основании вышеизложенного просим Вас сделать распоряжение об оставлении двух центральных инструкторов по ведению советской работы среди Китайцев и Корейцев при Отделе нацменьшинства НКВД и способствовать скорейшему разрешению в положительном смысле этого вопроса, так как промедление угрожает большими опасностями для этих национальных групп»¹¹⁴.

Цілком зрозумілим було намагання колишніх інструкторів залишитися на таких малопомітних і клопотливих посадах: голод і безробіття не лишали вибору, вони мали дбати про своє особисте існування. Те ж, що робота їх приносила вкрай сумнівні результати і була малопродуктивною, так само не викликало сумнівів. Для того, щоб дійти такого висновку, достатньо переглянути один зі звітів китайського інструкторського підвідділу за півтора місяці 1922 р. В ньому читаємо: «1) Одно абщее собрание среди китайских рабочих и каммунистов в доме общежитье. Отв. Инструктор тов. Пак выступил с речию о коммунистической идее и о палажении Дальняго Востока; 2) Одна беседа среди китайских рабочих и каммунистов. Инструктор Пак читал газетны сведения среди безграмотных рабочих о положении рабочих Европе и Востоке; 3) Прибыли в г. Харьков китайские рабочие и демобилизованные красные армейцы в каличестве 58 человек и эти люди не имея памещение живут на станции. Тов. Пак по этому поводу абрашался в Центр. Жилищ. Отдел о выдаче для их памещения; 4) Из Одессы ат китайского инструктора Ян Сана палучено протакал о деятельности его партийной работы; 5) 8 китайские каммунисты и 27 безпарт. рабоч просят атправить их на фронт. По этому делу подано заявление в ЦК КП(б)У [витяг наводиться без коректив — Авт.]»¹¹⁵.

Можна тільки здогадуватися, яку роботу міг проводити такий інструктор в середовищі голодних безхатченків, враховуючи, що вони були професійними військовими найманцями і щонайменше п'ять останніх років провели в окопах і чонівських загонах, виконуючи ті розпорядження Кремля, на які власні громадяни були нездатні. Слід зауважити, що

на початку 20-х рр. робота нацменінструкторів ЦК КП(б)У, власне, й зводилася до соціалізації надзвичайно небезпечного (озброєного) контингенту нацменшин, які опинилися на теренах України під час воєнних операцій по її захопленню та «утихомирненню» населення непокірних регіонів, пізніше — у зв'язку із вилученням продрозкладки.

Попри гостроту внутрішньополітичної ситуації в лютому 1922 р. у нацменсекціях ЦК КП(б)У відбулися тотальні скорочення. Так, скажімо, в латиській секції замість 10 інструкторів¹¹⁶ залишилися 3, у березні штатні посади скоротили до 2-х. Цілком вмотивованим видається висновок голови латсекції Лілака: «Ясно, что продолжать работу в прежнем масштабе не представлялось возможным и потому о работе во всеукраинском масштабе не может быть и речи. Последнее время работа выразилась главным образом в текущей переписке, и письменного инструктирования»¹¹⁷. Стримано, без пафосу відображені ним і наслідки діяльності латсекції: «В связи с НЭП культурнопросветительная работа на местах, кроме Харькова, сильно сократилась, самостоятельные Латклубы кроме Харькова и Киева ликвидированы, а интернациональные клубы нигде живой деятельности не проявляют»¹¹⁸.

Тоді, як ЦК КП(б)У, інтернувавши за межі республіки значну частину революціонерів-іноземців з метою розгортання світової революції, потроху скорочував штати нацменсекцій, виконавча гілка влади, напроти, — намагалася створити їх. Саме на цей час припадають спроби реанімувати діяльність нацменвідділу НКВС та організувати в його складі додаткові підсекції, зокрема латиську. Тоді ж була проведена нарада Центрального бюро латсекції та представників місць, у центрі уваги якої перебувало питання оптимізації роботи в середовищі громади. Коло заходів і форм роботи, окреслені нарадою, сміливо можна назвати компромісними. Ухвали унаочнювали надзвичайно складний перехідний стан постреволюційного суспільства. «1. До окончательной репатриации и оптации латышей, необходимо существование латсекций в Харькове, Екатеринославе и Киеве для ведения партийной работы как среди беспартийных рабочих масс, так и среди членов секции.

2. Совещание находит ненужным существование секций в Одессе и Запорожье, чтобы проживающие в названных местах латыши-рабочие не порвали связи с латвийским пролетариатом и смогли получить новейшую литературу, а также информацию о положении в Белой Латвии, при Одесском и Запорожском Губпаркомах, необходимо иметь представителя, который избирается местными коммунистами латышами и утверждается Паркомом. Представителем созываются собрания, устраиваются митинги, распространяется полученная литература и ведется партийная работа согласно указания паркома и Бюро латсекции, с которым поддерживается регулярная связь.

3. Существующие в Харькове, Екатеринославе и Киеве секции имеют по одному работнику, который содержится Губкомом. Совещание предлагает Центральному Бюро немедленно провести указанное постановление в жизнь.

Касаясь работы на производственных предприятиях, совещание подтверждает резолюции 3-й Всеукраинской Конференции Латсекций и предлагает Латсекциям проводить это постановление в жизнь»¹¹⁹.

Аналогічні проблеми розглянула й Перша всеукраїнська нарада комуністів-литовців¹²⁰, що відбулася 5-8 серпня 1922 р. Упродовж 1921 р. з території України на батьківщину було відправлено понад 25 тис. литовських біженців, внаслідок настійливої більшовицької агітації вирішили залишитися близько 15 тис. осіб.

Певне пожвавлення діяльності нацменсекцій окреслилося в серпні-вересні 1922 р., що ж до її форм — вони лишалися незмінними. Інструктори збирали репатріантів на мітинги на вокзалах, лякаючи їх страхітливими картинами білого терору в буржуазній Латвії. Найвищим досягненням пропагандиста вважалася відмова виїздити з Країни Рад.

Виголошуючи ревні революційні промови на безлічі мітингів, нацменінструктори (переважна більшість їх були політемігрантами) самі чимдалі менше вірили в перманентну революцію і все менше хотіли лишатися в СРСР: занадто різуче відрізнялася тутешня дійсність від тих рожевих західноєвропейських мріянь, які спонукали їх приїхати робити революцію до Росії. Апатія та розчарування стали постійними супутниками нацменпрацівників усіх рівнів. Доволі виразно вони висловлені в заяві інструктора-організатора ЦБ Литсекції Томаша Ясюнаса (18 січня 1922 р.): «Находясь в данное время в распоряжении ЦБ Литсекции почти что без дела, не получая никакого задания в отрасли своей работы, а лишь только занимаясь одной лиш перепиской Литовской литературы, каковой имеется очень малое количество, считаю мое пребывание в ЦБ Литсекции совершенно бездельной работой, и мне, как работающему коммунисту с 1918 года, не позволяет совесть работать совершенно не приносящую пользу делу нашей цели.

А посему прошу ЦБ Литсекции откомандировать меня у Учразпред ЦК КП(б)У для направления меня в другое место, где бы я мог чувствовать себя, что я приношу пользу для республики» [стилістика оригіналу збережена — *Авт.*]¹²¹.

Проблеми супроводжували нацменроботу в середовищі німців: на 4 січня 1922 р. налічувалося 2 німці-комуністи на роботі у всеукраїнських установах, 5 — губернських, 8 — повітових. Близько 40 осіб працювали на селі, обіймаючи посади голів волвиконкомів, сільрад та повітових партійних осередків¹²².

Тоді, як інструктори ЦК КП(б)У потерпали від відчуття безцільності своєї праці, інструктори на місцях просто не діяли. Реальний стан регіональних нацменустанов красномовно висловлений у рукописній записці «Про роботу серед німців-колоністів на Україні» завідувача німецької секції ЦК КП(б)У Гохштегера (4 січня 1922 р.). У ній йдеться про те, що німсекції при губвиконкомах всі ліквідовані. Німсекція при губнаросвіті існує лише в Одесі. Внаслідок відсутності місцевого апарату центральні відомства — Відділ національних меншин при НКВС та Наркомпросі — фактично позбавлені можливості здійснювати хоча б якусь роботу. В якості визначальної причини такого становища назване «цілком негативне» [в оригіналі — «совсем отрицательно» — *Авт.*] ставлення радянських установ до нацменорганів¹²³.

Крім «цілком негативного» ставлення місцевих органів виконавчої влади до нацменустанов була й інша, доволі банальна, причина їхнього непоказного стану — відсутність кадрів. Причини надзвичайного кадрового голоду окреслені Гохштегером вичерпно: «[...] Самые лучшие работники среди нем населения были бы коммунисты. (Знают немецкий и русский язык, украинские и местные условия, психологию немцев-колонистов, которые им доверяют). Но среди колонистов мало коммунистов и их общее и политическое образование слабо.

2. Русские работники не подходят: не знают языка, психологию и структуру немецкого крестьянства, население им не доверяет [...]

8. Немецким иммигрантам трудно работать: не знают русский язык, настоящие условия, в большинстве ишедшие из городского пролетариата. Их можно использовать только там, где другие опытные и решительные товарищи, которые могут им удалить все имеющиеся затруднения и дать руководство.

9. С бывшими военнопленными обстоит лучше, но у части из них подобное явление, как у иммигрантов. Их марксистское образование в общем слабо. Они часто устают, тянет их на родину к другой работе в подходящих им условиях.

Немцам, хотя из заграницы, не особенно трудно узнать психологию колонистов и приобрести себе их доверие. Колонист признает их как «немецких людей»¹²⁴.

«Потяг на батьківщину для роботи в звичних умовах» виявився доволі сильним і у самого нацменінструктора ЦК КП(б)У. 21 березня 1922 р. Гохштегер написав заяву із проханням звільнити його від виконання обов'язків голови німсекції: «Прошу освободить меня от должности Завнебюро и откомандировать для работы на селе.

Причины моей просьбы: 1. Существование нембюро не имеет смысла при малом количестве немецких парт. работников на местах.

Письменную агитацию и пропаганду среди немецкого населения проводит и планомерно развивать — невозможно ввиду недостатка финансовых средств и литературных работников»¹²⁵.

29 червня 1922 р. намагання Гохштегера вирватися з обіймів більшовицької влади виявилися вже більш виразно: в заяві до Агітпропу ЦК КП(б)У він писав наступне: «В виду того, что с 15 июля эвакуация бывших австрийских военнопленных на счет австрийского правительства прекращается, я прошу на основании цирк. телеграмма ЦК РКП от конца апреля откомандировать меня в Москву для выезда на родину или в случае невозможности, заменить меня в настоящее время другим утвердить это, чтобы мне в будущем при возможности замена представилось право уехать на родину на счет партии [текст наводиться без коректив — Авт.]»¹²⁶.

Отож, протягом 1920–1923 рр. національні секції Агітпропу ЦК КП(б)У являли собою на загальну штучні, формально існуючі органи попри те, що саме вони покликані були керувати розвитком національної політики владної партії на етапі її затвердження в Україні. Так само від випадку до випадку, під час суспільно-політичних кампаній оживали нацменвідділи при виконкомах. З початком регулярної радянської роботи національні підвідділи вимушений був утворити Народний Комісаріат освіти. 12 серпня 1921 р. при Наркомосі була створена Рада національних меншин. Протягом 1920–1921 рр. нацменсекції були відокремлені при всіх губернських відділах народної освіти. Завдяки їм зростала мережа навчальних установ, робітничих клубів, гуртків з ліквідації неписьменності національними мовами. Фронт діяльності нацменсекцій і підвідділів ГубВНО зростав у міру запровадження в життя Кодексу УСРР про освіту. В ньому, зокрема, йшлося про те, що радянський уряд через НКП та його місцеві органи забезпечує населення всіх націй і національних меншин України вихованням та освітою національними мовами¹²⁷. Згідно з Кодексом, мовою викладання в початковій школі була національна, в окремих випадках допускалося одночасне використання як допоміжної російської чи української мов. Законодавство України обіцяло громадянам країни вільний доступ до освіти національними мовами, однак далі декларацій справа не рухалася. Школи були в жалюгідному стані.

Діяльність національних секцій і підвідділів ВНО на початковому етапі радянського будівництва відбувалася переважно формально. Не останню роль у цьому відіграла технічна незабезпеченість їхньої роботи, відсутність навчальної та методичної літератури взагалі, національними мовами зокрема; небажання влади співпрацювати зі старою національною інтелігенцією (зокрема вчительством) при майже повній відсутності прорадянськи налаштованих викладачів. Кепський стан нацменівських культосвітніх установ не був секретом ані для харківських

наркомосівців, ані для кремлівських управлінців (зокрема діячів ЦБ євсекції). Із ним, як із звичним злом, змирялися, зважаючи на критичний стан виробничих сил республіки впродовж голоду 1921–1923 рр. Нищівну характеристику координуючого центру розвитку нацменосвіти в Україні знаходимо в тогочасних матеріалах НК РСІ: «Совнацмен представляет из себя ничтожное, как искусственное объединение четырех самостоятельно и почти обособленно работающих секций: еврейской, польской, татарской и латышской. Организована уже и вскоре приступит к деятельности пятая немецкая секция. Поэтому точно обрисовать всего Совнацмена в целом немыслимо. Но в общем очертить ее можно следующим образом: Совнацмен занят культурно-просветительной работой среди населения УССР, принадлежащего к национальным меньшинствам и в очень небольшой мере проводит ее. Такие небольшие размеры работы объясняются отсутствием в распоряжении Совнацмена достаточного количества культпросветработников и *общим безобразным пассивистским настроением* [виділення — Авт.], царящем во всем Наркомпросе — с одной стороны, — и чрезвычайной ограниченностью средств, отпускаемых Главками Наркомпроса на культурные нужды национальных меньшинств — с другой»¹²⁸.

Таким чином, на початку 20-х рр. окремими проблемами етнічних меншин опікувалися нацменсекції при ЦК КП(б)У та губернських партійних організаціях, Совнацмен Наркомосу та його місцеві секції. Відомості про чисельність нацменсекцій і відділів, що наводяться в історичній літературі при всій їхній удаваній значущості мало що говорять про дійсний стан речей. Тривалий час на всіх щаблях радянської управлінської й партійної вертикалі на формалізм, що супроводжував їхню діяльність, не зважали. Ситуація докорінно змінилася з виходом республіки із соціально-економічної кризи початку 20-х рр. Перехід більшовицького уряду від воєнних дій до державної розбудови обумовив зростання обсягу завдань, що поставали перед виконавчою гілкою влади загалом, її спеціалізованими підрозділами, зокрема.

1921 р. став часом поступового визрівання й поширення думки про нагальність утворення координуючого органу республіканського масштабу по роботі серед етнічних меншин. Засідання президії ВУЦВК 13 квітня 1921 р. ухвалило замість Наркомнацу створити при НКВС відділ по національних справах¹²⁹. У травні 1921 р. президія ВУЦВК прийняла рішення про створення Відділу національних меншостей (далі — Відділ) Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР¹³⁰. Цей крок на той час сприймався не як життєво необхідний, а скоріше як вимушений. Значний вплив на ухвалення рішення відіграло існування подібного органу (очолюваного Й. Сталіним) в РСФРР. Це спонукало український уряд хоча б формально репрезентувати небайдужість нової влади до

національних прагнень, тим більше, що саме 1921 р. на новому рівні, в нових організаційних формах розпочалося відродження й оформлення національних рухів в УСРР.

Голод, безумовно, відіграв у цьому процесі роль каталізатора. Відчуваючи невідворотність і страшні масштаби лиха, німці (передовсім меноніти), греки, євреї України почали згуртовуватися в рамках кооперативних сільськогосподарських союзів з метою захисту права на життя і пом'якшення наслідків голоду в середовищі громад. У 1921–1922 рр. у НКВС зареєстрували два німецькі (СОЮРВАН та СОЮРГЕР) та менонітський союзи (Союз голландських вихідців на Україні). 26 грудня 1921 р. КНВС, не мотивуючи свого рішення, відмовив у реєстрації подібної спілки мариупольським грекам.

Причини ж були наступними. В умовах голоду національні організації, на думку більшовицького загалу, несли в собі небезпеку доповнення незадоволення селянства радянською владою елементами міжнаціонального розбрату¹³¹. Певну роль відіграла також упередженість уряду до національних організацій етнічних меншин, які під час громадянської війни виступали проти радянської влади. Так, національна організація греків Приазов'я у 1917 р. назвала Жовтневу революцію не інакше як «загальнонаціональним лихом», згодом греки служили в білогвардійських загонах і були рушійною силою махновського руху. Не менша, а, може, й більша упередженість існувала в урядових колах щодо решти етнічних меншин України. Німцям повсякчас пригадували участь у антирадянських повстаннях 1918–1920 рр. Євреїв розглядали як некеровану базу світового сіонізму та значно зрозумілішої обивателю спекуляції. Поляків вважали прихованими співробітниками дифендзиви та потенційними повстанцями на боці білополяків. Доволі інертним та індиферентним болгарам ставили в провину «прохолодне ставлення до пролетарської влади» та білогвардійську еміграцію до Болгарії.

Зважаючи на потенційні загрози, НКВС намагався упередити активізацію й легалізацію національних рухів етнічних меншин в Україні, допоки останні не набрали масового і що, найнебезпечніше, неконтрольованого характеру. Згодом наркомат зробить усе можливе для того, щоб дискредитувати й знищити німецькі союзи в УСРР, не припускаючи існування жодного прецеденту нерадянської національної організації. Не маючи достатніх можливостей поставити діяльність національних спілок, а передовсім — їхніх закордонних партнерів, під цілковитий контроль, або заборонити, ледь дозволивши, уряд став на шлях максимального обмеження сфери діяльності та суспільного впливу національних організацій. Особливо небезпечними вважалися ті з них, що намагалися здійснювати будь-яку економічну роботу.

Показовим у цьому відношенні було обговорення президією ВУЦВКу можливості організації сільськогосподарським союзом менонітів Комітету допомоги голодуючим (16 листопада 1921 р.). В. Єрмощенко в категоричній формі висловився проти залучення союзу до вирішення нагальних проблем голодуючого населення. Порівнюючи запропонований для затвердження статут із статутом зареєстрованого раніше німецького союзу, Єрмощенко з обуренням відзначав, що меноніти включили до сфери діяльності майбутньої організації школи, лікарні, дитячі комуні та інші види суспільно корисної роботи. Його бентежила не очікувана користь від роботи союзу та його закордонних партнерів, а доволі очевидна перспектива підвищення авторитету керівництва організації і поширення «клерикально-куркульського» впливу на нацменнаселення.

Певною лояльністю відзначалася позиція Г. Петровського, який пропонував дозволити Комітет допомоги голодуючим та інші види іноземної економічної допомоги меншинам при одночасному контролі за політичною діяльністю союзу. Він вважав за доцільне «переглянути статут менонітів на малій президії та, якщо в ньому забезпечена яка-небудь допомога голодуючим, то це питання [дозвіл на створення комітету. — *Авт.*] принципово вирішити позитивно»¹³².

М. Скрипник, який представляв тогочасну позицію Народного комісаріату внутрішніх справ, не приховував свого обурення. Його промова на засіданні настільки красномовно й відверто характеризує тогочасну діяльність НКВС і Відділу національних меншин, що ми наводимо її майже повністю. «Точка зору Наркомвнудсправ є такою, — безапеляційно заявив він, — щоб не припускати створення спілок, які б мали своєю основою двояку мету — релігійну ознаку або національну, а з іншої, — економічну. Ми вважаємо, що в разі, якщо релігійні спілки отримують можливість займатися економічною діяльністю, то вся золота економіка була б спрямована на зміцнення релігійної пропаганди, а рівною мірою допустити створення спілок за національною ознакою, щоби вони займалися економічною діяльністю. І в цьому випадку економіка була б використана для зміцнення національних розмежувань, національного шовінізму і національної боротьби. Ми всіляко повинні протидіяти допущенню існування таких спілок. Я пропоную статут в теперішньому вигляді відхилити та в його затвердженні відмовити, адже тут не допомога голодуючим, а спроба створити контрреволюцію. В іншому випадку ми надамо цій релігійній спілці право юридичної особи, що суперечить постановам ЦК РКП(б) і тієї партії, до якої я маю честь належати. Тому, оскільки статут буде прийнятий, з нього має бути усунене все, що нагадує про релігію, тоді залишиться спілка громадян, які проживають в УСРР для певних завдань. Існування такої спілки може бути дозволене постановою Наркомзему в загальному порядку. Я пропоную дати директиву

Наркомюсту та Наркомзему не допускати реєстрації спілок, в яких ознаки економічної діяльності будуть об'єднані з ознаками релігійними та національними» [стилістика оригіналу збережена. — Авт.]¹³³.

Позиція М. Скрипника, в майбутньому — послідовного й найвпливовішого ідеолога політики коренізації в УСРР щодо вирішення проблем етнічних меншин, власне, була позицією переважної частини старих членів партії: українців (тощо) за походженням, інтернаціоналістів — за переконаннями. Національне питання для них було вторинним, меншовартісним, занепадницьким на тлі грандіозних за розмахом соціально-економічних перетворень, викликаних до життя Жовтневою революцією. Перехід до непу, лібералізація в національному питанні сприймалася ними як вимушена поступка обмеженій дрібнобуржуазній масі українського й неукраїнського селянства. Йдучи на зовнішні поступки, переважна частина партійців протягом 1921–1923 рр. водночас робила все від неї залежне для того, щоб внутрішньо дезорганізувати й знесилити відроджувальний український рух і рух національних меншостей, дискредитувати їх в очах республіканської і світової громадськості. Власне, позицією найавторитетнішої частини КП(б)У й пояснювався значною мірою млявий і непродуктивний характер етнополітики українського уряду в 1921–1923 рр., яка замість того, аби нівелювати міжетнічні суперечності, спричиняла їхнє перманентне загострення.

Голод, що охопив Україну, тимчасово відсунув національні проблеми на другий план, актуалізувавши питання фізичного виживання. Слід визнати, що національні організації етнічних меншин добре прислужилися в справі допомоги голодуючим. На відміну від державної машини, яка, крім власних амбіцій, мала обмаль ресурсів для спасіння нужденних, нацменсоюзи зуміли мобілізувати закордонні діаспори й використати надані ними матеріальні ресурси для пом'якшення згубних наслідків голоду. Найбільш помітною була іноземна допомога голодуючому єврейському, німецькому, зокрема менонітському, населенню. Відсутність аналогів національних організацій спричинилася значним демографічним втратам у середовищі болгарського та грецького населення. Діяльність національних союзів була тим більш важливою, що в регіоні компактного розселення селянських за складом етнічних меншин — Степу — голод набрав найжахливіших форм і давав рецидиви аж до 1925 р.

У міру того, як під ударами голоду та епохальних соціально-економічних зрушень на селі загострювалися етносоціальні та етнокультурні проблеми народів України, зростав потік скарг та клопотань організацій, пересічних обивателів, сіл і селищ, «колишніх». Ставалися раптові спалахи неусвідомленої селянської люті, які приходилося втихомирювати військовою силою, певні кола партійного та державного керівництва почали усвідомлювати неможливість подальшого ігнорування названих проблем.

Розпочався поступовий і доволі болісний перехід до національно орієнтованої внутрішньої політики, що в 1923 р. привів М. Скрипника та його однодумців до висновку, що національні прагнення українців, етнічних меншин та ідея національного відродження, використані в інтересах соціалістичного будівництва, мають неспівставний, порівняно з незрозумілим гаслом пролетарського інтернаціоналізму, соціально-економічний, політичний і культурний потенціал. Непроста історія становлення й діяльності Відділу національних меншин при НКВС повною мірою відображає цей складний і суперечливий період історії етнополітики в Україні.

На момент затвердження в 1921 р. штат установи сягав 20 осіб, із них: заввідділом, заступник завідувача, 8 завідувачів секціями, 4 інструктори, інші — технічні працівники. Структурно він складався з 8 секцій (підвідділів): єврейської, німецької, молдавської, татарської, польської, чеської, болгарської та грецької. Передбачалося, що завідувачі секціями, «очолюючи свій національний підвідділ, керуватимуть усією роботою, як у центрі, так і на місцях»¹³⁴. Зрозуміло, що в масштабах України, охопленої голодом і господарським занепадом, 8 посадових осіб могли організувати лише видимість роботи.

Упродовж 1921 р. — першої половини 1922 р. вони вимушені були працювати, не маючи конкретних вказівок стосовно компетенції та методів своєї діяльності. Положення про Відділ було затверджене лише в травні 1922 р. Майже рік тривала боротьба його керівництва за відповідне ставлення з боку партійних організацій та державних установ. Переважна більшість державних службовців і партійних функціонерів вважала існування Відділу недоцільним. 4 листопада 1921 р. у доповідній записці до ЦК КП(б)У завідувач відділом жалівся, що діяльності установи значною мірою шкодить перебрання національними секціями ЦК функцій, що мають виконувати спеціальні державні, а не партійні органи. Для прикладу ним наводилися факти організації Поль- та Литбюро ЦК репатріації польських та литовських громадян, призначення комендантів ешелонів, участь у роботі ВРК. Єввідділ здійснював постійне технічне супроводження допомоги жертвам погромів. На думку голови Відділу національних меншин НКВС І. Сударського, «таке навантаження партійних органів радянською роботою мало того, що відволікало партійні сили нацсекцій від сутності поставлених партією завдань, але й, природно, послабляло ідейне керівництво, розмінюючи їх на техніку повсякденної радянської роботи. Ненормальність становища тим більше погіршувалася, що створений Нацвідділ при НКВС завдяки цьому потерпа[в] від відсутності працівників, які залишаються в нацсекціях ЦК, займаючись там роботою, що не відповідає завданням Центрального Комітету партії»¹³⁵. Вихід із ситуації керівникові відділу вбачався в розмежуванні сфер діяльності

партійних і радянських органів, зокрема він пропонував: «1) Запропонувати нацсекціям при ЦК припинити роботу радянського й технічного характеру, залишивши за собою виключно ідейно-політичне керівництво загальнодержавного масштабу, надати іншим органам, зокрема Нацвідділу НКВС поточне керівництво; 2) Спрямувати весь керівний і технічний персонал нацсекцій до нацвідділу НКВС, залишивши в ЦК лише найбільш відповідальних товаришів, які очолюють секцію; 3) Запропонувати Агітпропу налагодити більш тісний контакт з Нацвідділом НКВС, надавши йому представництво на засіданнях і в роботі Агітпропу серед нацменшостей; 4) Запропонувати Агітпропу та Нацсекціям видати відповідні розпорядження по Губкомах, в яких Нацбюро так само займаються роботою, що не відповідає їхньому призначенню»¹³⁶.

Втім, ЦК КП(б)У не збирався брати до уваги цілком логічні зауваження колишнього бундівця, оскільки мав свої — неспівставно важливіші цілі. Спроби І. Сударського активізувати роботу відділу провалилися: в 1921 р. її практично не було. Впродовж року структуру неодноразово намагалися ліквідувати. В цьому сенсі її становище не відрізнялося від решти нацменустанов, зокрема Раднацмену НКО. І керівні структури обох Наркоматів, і інспектори НКРСІ неодноразово вносили пропозиції ліквідувати їх, зважаючи на хронічний депресивний стан. Це питання розглядалося 18 листопада 1921 р. на президії ВУЦВК. У якості імовірного шляху виведення обох нацменустанов із коми розглядалося злиття Раднацмену НКП та Відділу національних меншин НКВС.¹³⁷ Спеціальне рішення щодо продовження існування Відділу НМ як самостійної структурної одиниці було ухвалене широкою колегією НКВС 29 листопада 1921 р.¹³⁸ Однак це була не остання криза в його історії.

На початку 1922 р. Комісія по перегляду установ УСРР під головуванням Єрмошенка внесла пропозицію ліквідувати Відділ. У доповіді президії ВУЦВК зауважувалося, що «Відділ національних меншин при НКВС підлягає скасуванню через незакономірність основного завдання цього відділу [по] захисту інтересів національних меншин, яка впливає з того положення, що в УСРР всі громадяни рівні перед законом, а також через недостатню діяльність цього відділу за весь період його існування»¹³⁹. В очікуванні невідвортної ліквідації установа вкотре впала в коматозний стан. Упродовж першої половини 1922 р. відділ фактично не працював, хоча й не був ліквідований.

І. Сударський відчайдушно і практично наодинці намагався надати його роботі характеру плановості і регулярності. 12 січня 1922 р. всі губернські відділи управління отримали вказівку включати інформаційну доповідь губернських підвідділів національних меншин до схеми щомісячних доповідей Завгубвідуправів¹⁴⁰. Та, всі його зусилля розбивалися вщент через неподоланну впевненість керівництва НКВС та ВУЦВК у

непотрібності відділу: на нього в 1922 р. не було передбачене фінансування, не відбулося затвердження штатів місцевих органів, Раднарком не ухвалював положення про відділ та його місцеві органи.

За цей час завідділом І. Сударський заробив собі непривабливу репутацію, написавши кілька доповідних записок до різних інстанцій, у яких доводив важливість установи. В зверненні до Наркома внутрішніх справ В. Манцева (24 квітня 1922 р.) він зауважував: «Національні групи, що населяють Україну, за своєю психологією, за своїми національними та релігійними ознаками є замкненими корпораціями зі своїми укоріненими забобонами, невіглаством, національними побутовими устоями, — і надання свободи діяльності різним національним угрупованням набуло би небажаного для радянської держави результату. Висновок наступний: на Україні живуть близько 4 млн. осіб нацменшин, які в цілому становлять за переписом 1897 р. 12,8% усього населення України. Вони мають свою національну культуру, свій, вироблений довгими роками, національний характер, національну психологію, специфічну економічну структуру й говорять рідними мовами. Серед них треба працювати, треба пристосовуватися до умов їхнього національного життя, треба залучити їх до соціалістичного будівництва й культури. Для цього потрібна така організація, яка б спеціально опікувалася національною політикою радянської влади на Україні»¹⁴¹.

Квітнем же 1922 р. датована доповідна записка І. Сударського до РНК УСРР та Наркома внутрішніх справ, у якій умови діяльності відділу протягом 1921–1922 рр. змальовані таким чином: «Пройшов рік з моменту постанови [ВУЦВК від 13 квітня 1921 р. — *Авт.*], час достатній для того, щоб нарешті зафіксувати, юридично обґрунтувати й розгорнути діяльність Відділу. Проте до сьогоденного часу приходиться констатувати, що Відділ фактично не організований, що, він, як такий, не існує.

Причин, що перешкоджають цьому, дуже багато. Головна полягає в тому, що із Відділом ніхто, власне кажучи, не рахувався: кожен з керівників Наркомату ставився до питання про необхідність існування Відділу зі своєї особистої точки зору, незважаючи на постанови ВУЦВК та КП(б)У з цього приводу. Цей момент погіршувався тим, що багато хто вважав себе компетентним у вирішенні національного питання, іноді не маючи ані найменшого розуміння про життя, класові відносини тієї чи іншої національної групи. Звідси зрозуміло те, чому протягом одинадцяти місяців доводилося вести складні розмови про сутність і функції Відділу нацмен НКВС, про кінцеве встановлення положення про відділ. Врешті-решт 10 березня п. р. за наказом № 68, п. 11 Положення про відділ було затверджене.

Незважаючи на це, Відділ все ще не приступив до нормальної діяльності, адже незатвердження положення про підвідділи при Губотуправах

визначило заздалегідь питання про зв'язок з місцями, про організаційні заходи й взагалі про необхідну роботу серед національних меншин України. В цьому питанні також доводилося зустрічати перепони, що виникали через певні функції Підвідділів, через з'ясування того, якою має бути їхня структура. Пропонували організувати на місцях якісь національні столи при Оргінстрах, які б фактично не мали жодних прав, нічого не робили б, і з якими б ніхто не рахувався. На сьогодні питання про відділ досягло таких розмірів, що вирішення його має бути поставлене руба: або на місцях мають бути організовані Підвідділи й Відділу має бути надана можливість існувати та нормально працювати, або Відділ має бути ліквідований. Закриття Відділу привело б до повного володарювання серед національних меншин буржуазних і клерикальних груп, які завжди вміють пристосуватися до існуючих умов. Без адміністративного нагляду з боку спеціальних радянських організацій вони підкорили б своєму ідейному впливу трудові маси цих національних груп, які ще не скинули релігійні та міщанські пута»¹⁴².

Зваживши на паперові завали, що утворило листування національними мовами, Нарком внутрішніх справ 25 серпня 1922 р. вимушений був на новому рівні порушити питання про необхідність відродження відділу. Постанова Колегії НКВС зокрема зауважувала, що «збереження відділу вкрай необхідне через неможливість побудувати радянський апарат у місцях, заселених національними меншинами, без існування спеціального керуючого органу»¹⁴³. На підставі постанови питання про відділ повторно було винесене на розгляд політбюро ЦК КП(б)У і, відповідно, фактично відділ розпочав свою роботу лише після затвердження Положення про відділ та підвідділи нацмен при губотуправах (2 травня 1922 р.)¹⁴⁴.

На момент затвердження Положення у відділі, на відміну від 1921 р.¹⁴⁵, працювали 6 осіб з можливих 11. На папері існували єврейський, німецький, литовський підвідділи та інструктори по корейських і китайських справах, однак відсутність статистичних відомостей, коштів, працівників, відірваність від місцевих радянських органів свідчили про формальний характер установи. Сам перелік підвідділів свідчить про те, що за винятком єврейського та німецького населення насправді численні етнічні меншини України залишалися поза будь-яким впливом центрального державного органу по роботі серед національних меншин.

Нездоланною перепорою на шляху налагодження роботи відділу стали не тільки адміністративні перешкоди та небажання більшості партійної бюрократії мати справу з такою інституцією. Нерозробленість більшовицької теорії національної політики стосовно нових соціально-економічних обставин, і, як наслідок, повна відсутність чітких вказівок стосовно напрямків етнополітики, як такої, вибивали ґрунт з-під ніг нацменпрацівників, які повсякчас таврувалися як дезертири великого інтерна-

ціонального пролетарського фронту. Ці ж «дезертири» зі свого боку демонстрували повну неспроможність самотужки осмислити сутність міжетнічних взаємин у республіці¹⁴⁶.

Намагання Відділу заручитися офіційною (тобто, вираженою у формі офіційного документа) підтримкою Кремля і, водночас, виправдати не-ефективність своєї роботи висловлена в записці І. Сударського до Наркомнацу РСФРР. «Відсутність статистичних даних, грошей, робітників, відірваність від місць — всі ці причини заважали нормальній роботі Відділу. Відділ, звичайно, не міг думати про видання газети і неперіодичної літератури.» На 1922 р. він тільки й спромігся, що «виробити» штати губернських підвідділів з 12 осіб та повітовий апарат з 6 (!) посадовців. Перелік літератури, яку І. Сударський прагнув отримати від Наркомнацу, волав про відчайдушне становище його кволого українського аналогу: «Життя національностей» (за весь час), щорічні звітні збірки, статистика по національностях за довоєнний, воєнний, період громадянської війни та радянської доби, вісники усіх існуючих відділів, «взагалі літературу, що мається з національного питання». Завершальним мінорним зойком звучало останнє речення керівника відділу: «Просимо дати керівні вказівки для нашої діяльності й установити тісний контакт з роботою Відділу»¹⁴⁷.

Цілком зрозумілим у світлі викладеного вище стає продовження відділом, а в його особі й НКВС, попередньої тактики контролю й стримування потягу етнічних меншин до організаційного єднання та участі в суспільному житті республіки.

7 серпня 1922 р. відділ скликав міжвідомчу нараду, єдине питання порядку денного якої формулювалося так: «Боротьба з дрібнобуржуазними організаціями й союзами серед національних меншин України». Заслухавши доповідь голови відділу «Про дрібнобуржуазні та клерикально-контрреволюційні організації серед національних меншин України» (у ній він у загальних рисах висвітлив форми суспільної активності євреїв і німців УСРР), учасники наради в категоричній формі висловилися проти організацій національних меншин як таких. Національні союзи кваліфікувалися не інакше як буржуазні контрреволюційні шкідливі організації. Нацменпрацівників насторожувала їхня невідконтрольність радянським органам. Як загрознаве явище вкотре відзначалися «відсутність централізації усіх матеріалів, інформації та керівництва в питаннях боротьби з національно-клерикальними організаціями серед національних меншин, погана поінформованість НКВС про зареєстровані спілки, союзи та інші організації, не лише місцеві, а й центральні»¹⁴⁸. В контексті «недостатньої поінформованості» НКВС про напрями й методи роботи союзів етнічних меншин, відсутності жодного фактичного матеріалу стосовно останньої, огульні звинувачення союзів у контрреволюційності

й буржуазності видаються такими, що не відповідали дійсності. Втім, іншого виходу, аніж «записати» їх у вороги радянської влади, тим самим забезпечивши собі фронт роботи, у відділу не було.

Постанова наради, цілком витримана в дусі окресленої позиції, називала боротьбу з дрібнобуржуазними та клерикальними організаціями й спілками національних меншин основним напрямком діяльності відділу на майбутнє. Врегулювати ситуацію мали: 1) термінова організація Відділу національних меншин НКВС та його місцевих органів, як єдиного можливого способу налагодження контролю за здійсненням у центрі й на місцях національної політики радянської влади; 2) забезпечення обов'язкового включення представників відділу в закордонні національні організації Помголу; 3) термінове ухвалення декрету «Про спілки та союзи»; 4) налагодження контролю за діяльністю національних організацій на місцях; 5) доповідь Колегії НКВС про діяльність «Союзу голландських вихідців на Україні»¹⁴⁹.

Нарада, попри організаційні потуги керівництва відділу надати їм постійного характеру, була першою й останньою в історії установи. Впродовж другої половини 1922 р. — першої половини 1923 р. її роботу можна охарактеризувати як епізодичну й малопродуктивну.

25 жовтня 1922 р. ВУЦВК затвердив остаточну редакцію Положення про відділ, яке нарешті визначило статус установи й напрями її діяльності. Документ, певне, лестив почуттям завідувача відділу, який більше року без особливих наслідків намагався перетворити його на впливову радянську структуру. Тривалі зусилля І. Сударського перетворити відділ на республіканський центр етнополітичного регулювання, здавалося, врешті увінчалися успіхом: постанова наділяла відділ доволі широкими, універсальними за своїм змістом, повноваженнями. В ній зокрема зазначалося: «До компетенції Відділу національних меншостей входить: а) забезпечення мирного будівництва і братерського співробітництва всіх національностей, які проживають на території УСРР; б) широке сприяння матеріальному розвитку національних меншостей, враховуючи особливості їхнього побуту, культури і економічного розвитку; в) нагляд за втіленням у життя національної політики Радянської влади»¹⁵⁰. У «Положенні» окреслювалися важелі впливу відділу на розробку та втілення державних заходів, що стосувалися етнічних громад: «Для здійснення зазначених завдань Віднацмен НКВС: а) розробляє відповідні проекти заходів та постанов у галузі політики та вносить такі до Колегії НКВС для подальшого надсилання у встановленому порядку; б) приймає заходи до пристосування законодавства, а також розпоряджень окремих Наркоматів до потреб та особливостей побуту, культури та економіки національних меншостей, що мешкають на території УСРР; в) наглядає за виконанням усіма установами Республіки відповідних статей Конституції, декретів та

постанов, що стосуються національних меншостей; г) наглядає за діяльністю різних національно-громадських, філантропічних, релігійних, спортивних і т. ін. організацій національних меншостей; д) дає попередні висновки при реєстрації статутів різних об'єднань національних меншостей»¹⁵¹.

Місцевими органами Відділу національних меншостей НКВС мали бути німецький, єврейський, польський підвідділи, що діяли при губернських виконавчих комітетах. У деяких губерніях у складі підвідділів створювалися секції: єврейські, німецькі, татарські, латиські, естонські та ін.¹⁵² Мережа губернських підвідділів національних меншостей та «тимчасові штати» їхніх співробітників були визначені в циркулярі НКВС, що був опублікований у ж. «Бюллетень Народного Комиссариата Внутренних Дел» від 10 листопада 1922 року¹⁵³. Цим документом передбачалося створення єврейської, німецької та польської секцій у складі Волинського, Катеринославського та Одеського губернських підвідділів національних меншостей; єврейської та польської — Подільського та Київського, єврейської та німецької — Донецького; єврейської — Полтавського та Чернігівського. Крім того, в Одеському відділі передбачалося виділити посаду інструктора для роботи серед литовців, а в Донецькому — інструкторів для роботи серед китайців і литовців. Сукупно штати як Відділу національних меншостей, так і його місцевих органів не перевищували трьох десятків працівників.

Автоматичного піднесення нацменроботи, як на те сподівалися в центрі, після ухвалення так довго очікуваної постанови не сталося. Лише з наступного року намітилося певне пожвавлення активності відділу, частішали його спроби встановити зв'язок з підвідділами на місцях. Навесні 1923 р. НКВС започаткував новий напрямок роботи: збір статистичних та етнографічних даних про народи УСРР. Всі повітові відділи одержали циркуляр зі спеціальними формами для складання докладної етнографічної мапи республіки. Слід зазначити, що на той час уряд не мав у своєму розпорядженні перевірених даних про етнічні громади, їхнє розселення і чисельність. Характеризуючи стан інформаційної бази, Донецький губернський підвідділ у своєму циркулярі зазначав: «Дотепер відділення нацменшин Донецьгубвідуправління не має докладних відомостей і даних, не кажучи вже про кількісний склад, про великі національні групи, що мешкають компактними масами в Донбасі, таких як: болгари, чехо-словаки, греки, татари, німці і т. і. Невідомі також не лише ті населені пункти, в яких переважаючою національною групою, в процентному відношенні, є та чи інша національна меншість, а й цілі волості, села, селища, колонії та містечка, національний склад яких однорідний»¹⁵⁴. Власне, вся територія республіки в етнографічному відношенні була для більшовиків суцільною білою плямою. Тільки 1925 р., коли

НКВС уклад і видав першу етнографічну карту УСРР, а ЦСУ підготувало ґрунтовну працю «Національні меншості на Україні (Реєстр селищ)», український радянський уряд отримав вірогідні відомості про етнічний склад республіки.

Зрозуміло, що така величезна праця стала можливою завдяки залученню до неї місцевих органів влади, яких спонукали до праці харківські урядовці. Розпочалася ера особистих відряджень для обстеження стану відповідних етнічних громад та інструктування нацменінструкторів. Зазначимо, що впродовж 20-х рр. особисті довготривалі відрядження радянських управлінців стали універсальним методом донесення урядових розпоряджень до доволі інертної та малоосвіченої ланки місцевих управлінців. Наприкінці весни — на початку літа 1923 р. І. Сударський відвідав єврейські колонії, наприкінці червня Й. Гафтель розпочав відповідні роботи в німецьких колоніях Донецької губернії.¹⁵⁵ Втім, цей напрямок роботи у Відділі тільки-но опробовувався. Внаслідок катастрофічної нестачі кваліфікованих кадрів лише один із визначених у Положенні напрямків роботи набув більш-менш усталеного характеру — нагляд за діяльністю національних громадських, філантропічних, релігійних, спортивних і т. ін. організацій меншин.

Упродовж 1921-1924 рр. об'єктом прискіпливої уваги відділу були німецькі сільськогосподарські союзи, найбільше ж — Союз голландських вихідців на Україні. Установа намагалася також не випускати з поля зору іноземні організації допомоги голодуючим, зокрема єврейські. Певний перекис у роботі відділу пояснювався доволі просто: радянський уряд не вірив у філантропічні наміри закордонних добродійників, відшукуючи в них політичний підтекст. Так, напередодні приїзду до України д-ра Б. Богена у складі місії АРА І. Сударський у секретній доповідній записці стверджував, що дійсною метою приїзду означеної особи до республіки є не налагодження допомоги голодуючим євреям, а організація «на місцях під фірмою АРА низки комітетів з представників єврейського духовництва, клерикалів і буржуазії». Далі в притаманній керівнику відділу манері окреслювалися передбачувані негативні наслідки місії Б. Богена — у руках буржуазії та клерикалів опинилося б «найміцніше знаряддя владарювання над єврейською трудовою масою. Знову б ожили клерикальні хедери, єшиботи і т. і. Кошти розподілялися б у середовищі найбільш темних, але не найбільш нужденних верств населення».

Відстежування переміщень представників і співробітників Джойнта та Євобщесткому [Єврейський громадський комітет допомоги голодуючим — *Авт.*] теренами України перетворилося на пріоритетний напрямок роботи і водночас — справжній головний біль українських чекістів, парткомітетів та місцевих органів влади. В своїх звітах вони в один голос відзначали неможливість налагодження дієвого контролю за пересуван-

нями та справами іноземців. Тим самим вони визнали власну неспроможність впливати на небажані для влади явища, такі як: піднесення громадської активності та її організаційне оформлення під вивіскою місцевих комітетів Джойнту; згуртування єврейських вчителів під гаслами збереження національної школи; зміцнення матеріального становища священиків та прихожан, що стало підосновою охорони традиційного життя юдейської громади. Те, що для пересічного українського єврея, власне, й було ознаками фізичного і духовного виживання, в інтерпретації діячів євсекцій перетворювалося на ознаки антирадянського заклоту. Отож, і без того мізерні сили Відділу та його місцевих осередків упродовж голоду і до фактичної ліквідації установи відволікалися на мало результативні зовнішні стеження, формування мережі сексотів, які тримали НКВС та ЦК КП(б)У в курсі справ іноземних організацій допомоги голодуючим. Тим часом власної конструктивної праці налагодити не вдавалося.

З другої половини 1923 р. Відділ спільно з НК Землеробства й ОРТОм розпочав опрацьовувати питання єврейського землеробства на Правобережжі та здійснював консультації з приводу вироблення організаційної програми єврейського переселенського руху на вільні землі УСРР¹⁵⁶. Ідея єврейської сільськогосподарської колонізації цілком справедливо розглядалася як вагома альтернатива закордонній допомозі згасаючому єврейському містечку. Вона мала на меті розвантажити депресивні регіони єврейського перенаселення шляхом переадресування надлишку робочої сили в єдино можливу на той час виробничу галузь — сільськогосподарський сектор. Ця величезна соціально-економічна програма, як ввижалося тоді харківським і московським більшовикам, мала втілити в собі найкращі ідеї марксистського вчення про суспільство та класи і врешті докорінним чином реконструювати соціальну структуру єврейської громади. Її запровадження в Україні склало цілу епоху в історії радянського єврейства, але вона була здійснена вже іншими урядовими структурами.

Що ж до Відділу нацменшин НКВС, про характер і основні напрямки його роботи загальне уявлення можна скласти на підставі акту передачі його справ до Комісії національних меншин при ВУЦВК. Документ датований 8 травня 1924 р. Згідно з ним, архів Відділу складала 17 справ за 1921 р., 25 — за 1922 р. і 22 — за 1923 р.¹⁵⁷ Реєстр справ унаочнює епізодичність роботи Відділу і фактичну відсутність місцевого апарату (про що свідчить мізерний обсяг листування з губернськими підвідділами). З напрямків більш-менш помітної діяльності виділяються загальне листування (104 аркуші) та загальне листування єврейського підвідділу (198 аркушів)¹⁵⁸.

В цілому треба констатувати, що Відділ національних меншин НКВС за весь час свого існування не зміг [а, вірніше, і не мав такого на меті.

Відповідний акцент робиться лише тому, що означене завдання діяльності установи фігурувало у Положенні про Відділ нацменшин НКВС і згодом неодноразово тиражувалося в оцінках його діяльності. — *Авт.*] виробити дієвої позиції в питанні захисту інтересів національних меншин, залишався осередком малоінформативного листування, свого роду передавальним пасом між суспільними організаціями національних меншин, приватними особами, державними відомствами й установами. Підсумовуючи результати діяльності відділу за 1921–1924 р., слід констатувати його повну невідповідність навіть тим незначним за обсягом правам, що окреслювалися в Положенні 1922 р.

Пізніше, на Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин робота Відділу була охарактеризована таким чином: «Функції [...] відділу були значною мірою універсальними, з великим обсягом завдань адміністративного порядку[...] Більш або менш значної діяльності цей відділ (що мав спершу багато підвідділів, а згодом лише три: єврейський, німецький і польський) розгорнути не міг[...], оскільки його місцевий апарат не спускався нижче Губотуправів (по одному члену в 7 губерніях з 9-ти) і через те майже не був зв'язаний з нацменшостями»¹⁵⁹.

Б. Чирко пояснював слабкість роботи відділу складнощами відбудовчого періоду, передовсім голодом початку 20-х рр. Проте несприятлива соціально-економічна ситуація початку 20-х рр. була не єдиною й не визначальною причиною напівформального існування інституції, тим більше, що об'єктивно вона була однаковою для всіх державних установ. Відділ упродовж трьох років ледь животів, залишаючись у тіні могутнього НКВС. Причини непоказного стану структури крилися не в проблемах відбудовчого періоду, і тим більше — не в слабкості відомства, при якому вона була утворена. Відділ був формальною організацією через те, що формальною, а не реальною була етнополітика більшовицького уряду України. В зазначений час вона базувалася на засадах декларативності. Більшість партійної еліти, заскорузла на ідеї пролетарського інтернаціоналізму, вважала національне питання в УСРР вирішеним самим фактом проголошення рівності народів. Жоден з державних документів чи законодавчих актів цієї пори не торкався питань етнічної самобутності. Державні акти, що проголосили створення національної освіти в УСРР (Постанова Наркомосу «Про обов'язкове вивчення в школі місцевої мови, а також історії та географії України» від 9 березня 1919 р., декрет РНК УСРР «Про запровадження української мови в школах та радянських установах» від 21 вересня 1920 р., постанова РНК УСРР «Про заходи у справі українізації навчально-виховних та культурно-просвітніх установ» від 27 липня 1923 р.) не зазначали, яким чином, за який кошт мали утворюватися школи для етнічних меншин, де брати навчальні

посібники для національної школи, врешті, де шукати таких вчителів, які б, з одного боку, могли викладати національною мовою, з іншого, відповідали прискіпливим вимогам уряду стосовно їхнього соціального статусу (тобто, не мали відношення до буржуазних і релігійних кіл).

Відсутність циркулярного супроводження законодавчих актів в умовах розрухи, відсутності досвіду роботи нового державного апарату та елементарного уявлення про етнокультурну специфіку громад віддавала вирішення таких складних проблем як рівність мов, міжетнічні суперечності, нерівномірність соціального та культурного розвитку етносів на відкуп урядовців, скажімо відверто, некомпетентних і незацікавлених у їхньому вирішенні. Місцеві виконавчі органи найчастіше оперуючи кадрами з початковою освітою, а то й неписьменними, вирішували їх самотужки методами часів воєнного комунізму, як пізніше їх назвала ЦКНМ, «методами безвідповідального командування»¹⁶⁰. Внаслідок взаємодії та обопільного впливу окреслених обставин не лише робота Відділу національних меншин при НКВС, а й національна за формою початкова освіта в УСРР у першій половині 20-х рр. мали формальний, суто пропагандистський характер.

Тим часом суспільство, потроху оговтуючись після голоду та долаючи повоєнну розруху, повільно рухалося вперед. Не треба замовчувати того факту, що діяльність закордонних організацій допомоги голодуючим у Південній Україні насправді мала небажані для більшовиків наслідки. — Колись до смерті залякане червоним терором і ЧОНівськими загонами німецьке, болгарське та грецьке селянство твердо стало на шлях відстоювання власних інтересів. Насправді воно не мало вибору — політика поселищного розкуркулювання, продрозверстка і гострий земельний голод поставили його на межу виживання. Голод 1921–1922 рр. став, що називається, моментом істини, який розставив всі крапки над «і». Діючи за приказкою «спасіння утопаючого — справа рук самого утопаючого», села колишніх колоністів почали згуртовуватися спочатку навколо ідеї фізичного, пізніше — етнічного виживання. Вагома іноземна фінансова та дипломатична підтримка стала підосновою суспільного єднання в середовищі українських «фольксдойче». Виникнення німецьких та менонітського сільськогосподарських союзів було реальністю, з якою український та кремлівський уряди змирилися під тиском нездоланих зовнішніх факторів. Водночас українські і московські більшовики унеможливили організаційне об'єднання інших етнічних громад, скориставшись із відсутності у греків, болгар, румунів тощо впливових закордонних заступників.

На середину 20-х рр. українська німецька, менонітська та єврейська громади стояли на перешкоді більшовицьким планам встановлення тотального контролю над суспільством. Вони мали нахабність вислов-

лювати альтернативні погляди на шляхи соціалістичного будівництва, «надокучали» урядові своїми проблемами і вимогами, врешті — перші мали сільськогосподарські союзи, що загрожували від року в рік перетворитися на національну партію; другі — створили розгалужене сіоністське підпілля з добре налагодженими закордонними зв'язками. Про все це добре знали на вищих щаблях більшовицького проводу. Розв'язання окресленої проблеми не можна було відкладати безкінечно.

Певним кроком у напрямку осмислення вже відчутної хвилі національного руху в Україні (меншої за силою, ніж «навесні народів», проте, на думку тогочасних більшовицьких ідеологів, не менш загрозливої) став виступ у центральній республіканській пресі секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда, що згодом отримав назву «теорія боротьби двох культур»¹⁶¹. Оприлюднена в пресі «особлива думка» одного з найвпливовіших лідерів КП(б)У стосовно етнокультурних проблем в Україні та їхніх перспектив, хоча й не претендувала на статус офіційної позиції партії, мала виразний політичний і суспільний підтекст. Висловлена після XII з'їзду партії, вона від початку, ймовірно, мала за мету «прощупати» суспільну думку загалом, різні верстви суспільства й саму КП(б)У на предмет зараження бацилами «дрібнобуржуазного націоналізму», з'ясувати електорат інтернаціоналістського (читай, проросійського) й дрібнобуржуазного (тобто, національно орієнтованого) шляхів вирішення національного питання в УСРР. На хвилі гучного резонансу на виступ Д. Лебеда з'ясувалося, що величезна більшість населення України не готова відмовитися від етнічної самоідентифікації на користь будь-якої, навіть найпрогресивнішої культури.

Отримавши цілком очевидну відсіч, адепти інтернаціональної за формою та бездіяльної по суті етнополітики, зробили на той час єдино можливий політичний крок: відмежувалися від виступу Д. Лебеда, вкотре декларували рівність мов в УСРР і продовжували політику стримування й дезорганізації національних рухів. Щоправда, слід враховувати, соціально-економічні умови у країні залишалися надзвичайно несприятливими для національного відродження титульної нації та національних меншин. Вкрай складною була й політична ситуація. Кулуарні «розбірки» в Кремлі опосередковано накладали свій відбиток на політичне життя республік, і національне, зокрема. Українське та єврейське питання в ньому відігравали не останню роль.

Літо й осінь 1923 р. стали часом публічної ідеологічної переорієнтації в Кремлі. Відбулися відповідні зміни в тактиці й стратегії державного будівництва. Тоді, як Росією ширилися робітничі страйки (до речі, часто-густо з антисемітськими гаслами), а в селі під впливом непу відроджувалися дрібновласницькі настрої, добігало свого логічного кінця перманентно несправджуване очікування перманентної революції. Влітку

1923 р. Країна рад і УСРР, затамувавши подих, слідували за подіями в Рейнській області. Статті про боротьбу німецьких пролетарів розміщувалися на перших шпальтах радянських видань і нагадували репортажі з футбольних матчів. Преса того часу і нині передає передчуття моменту, коли «наші» от-от переможуть, і з новою силою розгориться полум'я світової революції, яка перетворить колиску пролетарської революції на всесвітній Союз Соціалістичних Радянських Республік. У контексті тогочасних сподівань військова комісія ЦК ВКП(б) наприкінці жовтня 1923 р. розробила план мобілізації Червоної Армії: на допомогу німецьким товаришам планувалося відрядити 20 новостворених дивізій. Мобілізувалися всі, хто володів німецькою мовою. Втім, колотнеча у Рейнській області в революцію не переросла, комуністи і нацисти потерпіли нищівну політичну поразку. Такою самою поразкою закінчилися намагання радянської сторони спровокувати розвиток аналогічних подій у Польщі та Болгарії, а пізніше — в 1924 р. — зазнала поразки спроба здійснити революцію в Естонії. Потому окреслився відхід низки більшовицьких керівників від ідеї перманентної революції як такої.

Переорієнтація зовнішньої політики Кремля від завдань провокаційного збурювання до зовні цивілізованих форм добросусідства була підтримана провідними світовими державами. 1 лютого 1924 р. Великобританія визнала СРСР і висловила готовність до співробітництва, 7 лютого її приклад наслідувала Італія, згодом дипломатичні зв'язки були встановлені з Грецією, Норвегією, Данією, Австрією, Швецією та Китаєм. Ідея перманентної всесвітньої пролетарської революції зійшла нанівець. Це означало не лише кінець політичної кар'єри Л. Троцького. Це стало початком нового етапу в процесі державної розбудови СРСР: якісно нової держави, де принцип національного адміністративно-територіального будівництва та коренізації місцевого управлінського апарату перетворився на важіль досягнення стратегічної мети Кремля — побудови соціалізму в окремо взятій країні, її соціально-економічної модернізації та перетворення СРСР на політичного гравця першого ешелону.

Внутрішньополітична ситуація в країні зі свого боку підштовхувала давно назрілу зміну в напрямку думок більшовицьких ідеологів, а часом просто-таки вимагала їх. Створення СРСР викликало фронтальну реорганізацію і адміністративної структури держави, і управлінської вертикалі. Тоді ж був скасований Народний комісаріат у справах національностей. Формальною підосною цього кроку стало рішення II сесії ЦВК СРСР (7 липня 1923 р.), яке підсумувало: «Нужда в існуванні Наркомнаца отпала». Малося на увазі, що Наркомнац цілковито виконав поставлене перед ним на зорі пролетарської революції завдання — популяризації ідей жовтневого перевороту в неросійському середовищі на постімперських просторах. У контексті створення СРСР та висунення ідеї про можливість

соціалістичного будівництва в одній окремо взятій країні поступово відбулася і ревізія етнопонаціональної політики Кремля та завдань урядової інституції, яка мала відповідати за її запровадження. У Кремлі не приховували, що надалі створення та розбудова національних республік і автономних областей розглядатимуться як пріоритетний напрямок радянської національної політики. Зазначалося, що правонаступником Наркомнацу мав стати «більш авторитетний» орган влади. Ним стала Рада Національностей ЦВК СРСР.

Слід зауважити, що думка про нагальність створення подібної інституції виникла не одномоментно, а була наслідком тривалих політичних дискусій і ситуативною відповіддю на виклики часу. Одразу після ліквідації Наркомнацу доволі бадьоро лунали вислови про органічне здійснення заходів національної політики всією вертикаллю державного апарату. За принципом універсальності пропонувалося реорганізувати губвиконкоми, перетворивши їхні відділи на «органи, способные работать среди нацменьшинств, защищать их права, поднимают степень их культурного развития»¹⁶². Власне, такою була позиція наркома у справах національностей Й. Сталіна, який заперечував можливість виокремлення спеціального національного відомства у складі загальносоюзних органів влади і управління. І все ж, після настійливого втручання В. Леніна, в лютому 1923 р. ідея почала відпрацьовуватися, як відповідний управлінський проект.

З формальної точки зору Рада Національностей ЦВК СРСР була відомчо-представницьким органом влади, оскільки будувалася за принципом делегування до її складу представників органів влади національних утворень. Наркомнац же був державною установою з постійним штатом і мав свої органи в столиці та регіонах. Приміром, у Саратовській губернії при губвиконкомі впродовж 1918–1923 рр. діяв губернський відділ у справах національностей, який складався з кількох національних підвідділів. За підрахунками російського дослідника А. Шалигіна, в різний час у ньому працювали до декількох десятків осіб. У кожному з десяти повітів губернії відділ мав свої представництва. Таким чином, загалом у губернії національними справами опікувалися близько сотні службовців¹⁶³. Складно навіть у загальних рисах порівнювати наслідки діяльності російських нацменустанов та їхніх тогочасних українських аналогів, які у межах багатомільйонної республіки не дотягували до показників Саратовської губернії. Втім, фактичний досвід діяльності нацменустанов Росії на початку 20-х рр. не відрізнявся на краще — формалізм і штурмівщина були їхніми повсякденними супутниками так само, як і в Україні.

Розвал попередньої моделі нацменроботи і намагання зробити працю з національними меншинами звичною нормою щоденної практики викон-

комів викликали справжній шок як у нацменпрацівників, які впродовж 1918–1923 рр. не могли навести в ній ладу, так і у виконкомівців, які, на відміну від кремлівської еліти, не мали ані університетської освіти, ані еміграційного минулого, ані вільного володіння кількома іноземними мовами, внаслідок чого були цілковито безпорадними в надзвичайно пістрявому етнічному середовищі постімперської глибинки. Не складно собі уявити реакцію голів колишніх губернських комісій Наркомнацу на реорганізацію. Внаслідок неї, скажімо, в розпорядженні завідувача саратовського губотнацу Абасьева з 1 листопада 1923 р. залишилося 4 підлеглих. В умовах кричущої управлінської неспроможності на місцях визріла і почала запроваджуватися ідея поступового переходу до нової форми роботи в середовищі національних меншин — інституту уповноважених при виконкомах. Запроваджувалася вона в низці місцевостей стихійно, як єдино можливий вихід із безвихідних ситуацій, навіть попри те, що цю ідею в самому Наркомнаці вважали передчасною.

Пізніше, зваживши негативні наслідки відмови від адресного запровадження заходів стосовно нацменгромад, 9 квітня 1924 р. ВЦВК СРСР та РНК РСФРР самі запропонували виконкомам виділити зі свого складу уповноваженого для здійснення заходів у галузі національної політики й захисту прав та інтересів національних меншин¹⁶⁴. Коло обов'язків уповноважених було окреслене тільки в листопаді 1925 р. Зокрема, вони повинні були слідкувати за діяльністю органів місцевої влади; давати висновки про заходи, які зачіпали інтереси національних меншин; відстежувати події й процеси в середовищі національних громад, а також вчасно докладати у відділ національностей ВЦВК СРСР про діяльність національних організацій; збирати статистичні матеріали; координувати заходи по коренізації; здійснювати комуністичну агітацію та пропаганду; надавати юридичну допомогу; сприяти створенню національних судових установ, а згодом — і національних адміністративно-територіальних утворень.

Як бачимо, окреслене коло обов'язків нової когорти радянських управлінців ставило надзвичайно високі вимоги перед ними. Власне, це мала бути універсальна штатна одиниця, яка однаково добре розумілася на проблемах соціально-економічного, юридичного та культурного характеру і до того ж вільно володіла кількома мовами. Зайвим буде казати, що об'єктивна реальність постреволюційної провінції перетворювала зовні красивий політичний проект на нездійснений прожект. Подальший хід подій був доволі закономірним. Скажімо, на запровадження інституту уповноважених у Саратовській губернії пішло більше двох років. Лише в 1926 р. їхня робота набула планомірності, хоча вони регулярно піддавалися нищівній критиці центральних державних установ. Восени 1927 р. ВЦВК РСФРР критикував роботу уповноважених низки губерній і облас-

тей Росії у своїй доповіді. Серед причин неприглядного становища називалися: переобтяженість уповноважених на інших посадах, відсутність необхідних інструкцій та директив зі столиці. «Уполномоченные не имели никаких указаний ни относительно объема их задач и функций, ни относительно форм, в которые их работа должна вылиться»¹⁶⁵. Отож, проблеми в сфері запровадження етнонаціональної політики більшовиків (коренізації) на місцях у кордонах СРСР набули універсального характеру, однак, на Україні внаслідок неочікуваного Кремлем розвитку коренізації історія діяльності нацменустанов виявилася значно цікавішою та повчальнішою за історію російських відповідників.

Повільно, зі скрипом і скреготом реформа була запущена. В різних закутках неосяжного СРСР вона просувалася стихійно, навпомацки, підчас набуваючи цілком неочікуваних форм. А. Шалигін узагальнив колективну думку сучасних російських істориків про цей зламний етап наступним чином: «На смену Народному комиссариату по делам национальностей, на взгляд большинства исследователей, громоздкому и неавторитетному, слабо отвечающему требованиям новой политической обстановки пришел институт уполномоченных по делам национальностей, призванный улучшить партийную и советскую работу среди многочисленных этносов СССР»¹⁶⁶. Така інтерпретація, на наш погляд, не цілком відповідає дійсності і є скоріше тиражуванням висновків тогочасних офіційних джерел. Проблема ж полягала не лише в роздутості штатів Наркомнацу (в подальшому сукупне число урядовців та управлінців, які опікувалися аналогічними проблемами мало змінилося), а в тім, що Кремль радикально змінив ракурс свого бачення національного питання.

Доволі швидко і партійний провід України був поставлений перед фактом невідворотності якісних змін в етнополітиці. 1 серпня 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». Невеликий за обсягом документ започаткував новий етап в історії міжнаціональних взаємин у республіці, визначив новаторський характер здійснюваних упродовж 1924–1933 рр. реформ, відомих під назвою «політика коренізації».

На відміну від попередніх, декларативних за своїм характером, законів, що тією чи іншою мірою зачіпали галузь міжнаціональних відносин, постанова 1 серпня 1923 р. з часом конкретизувалася й уточнювалася відповідно до нових суспільних обставин. Цій меті слугували зокрема постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою» (листопад 1925 р.), постанова РНК УСРР «Про задоволення культурних потреб населення національних районів» (грудень 1926 р.)¹⁶⁷.

Списавши відставання культурної революції в республіці від темпів революційних перетворень у економічній і соціальній сферах на складнощі боротьби з контрреволюцією та голодом, уряд УСРР визнав, що нова постановка мовного, і, відповідно, національного питання є життєво важливою для подальшого існування держави як цілісного суспільно-політичного організму і відповідає меті досягнення суспільного миру, у тогочасному формулюванні — «потребі зміцнення тісної спілки робітників і селян»¹⁶⁸. Важливим було визнання інертності попереднього курсу національної політики в УСРР, що висловлювалася наступним чином: «Формальна рівність, що визнавалася до цього часу між двома найбільш поширеними на Україні мовами — українською та російською — недостатня. Внаслідок відносного слабого розвитку української школи й української культури взагалі, внаслідок відсутності потрібних підручників для навчання, відсутності підготовленого до певної міри персоналу — життя, як ми бачимо на досвіді, приводить до фактичної переваги російської мови.

Щоб усунути таку нерівність, робітничо-селянський уряд вживає низки практичних заходів, які, додержуючи рівноправність мов всіх національностей, що є на території України, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР»¹⁶⁹.

Окреслені постановою пріоритети майбутньої національної, культурної, кадрової політики для свого часу були нечуваними, більше того, вони були винятковими у світовому масштабі. Екстраординарність етнокультурної ситуації в УСРР визначалася не лише тим, що віками зводимий на позиції другорядного, меншовартісного етнос отримав можливість поширити свої етнічні ознаки на всі сфери державного життя й посісти відповідну до питомої ваги населення частку в державних установах, що саме по собі було значним кроком вперед в етногенезі українства. Екстраординарність ситуації була в тім, що в обставинах відносної культурної відсталості країни, нерівності розвитку культурних сил етнічних складових, республіка проголошувалася державою, в якій багатомовність мала стати звичайною нормою повсякденного суспільного й державного життя. Російська й українська отримували статус найпоширеніших мов України. Мови національних меншин діставали змогу рівноцінного функціонування на рівні губернських та окружних органів влади.

За надзвичайною лаконічністю постанови ховався прорив у галузі міжнаціональних відносин. — У ній послідовно затверджувалися чотири основні лінії майбутньої національної політики. 1) Український народ, незважаючи на те, що переважну його частину становило відстале, на погляд ВКП(б), селянство, отримував прерогативне право на відповідне

представництво в державному і культурному житті УСРР. 2) Російська мова зберігала позиції однієї з найбільш поширених мов в УСРР і отримувала статус мови міжнаціонального спілкування в СРСР. 3) Етнічні меншини вперше в історії поліетнічних держав діставали можливість певної реалізації власних етнічних прагнень на рівні державних органів влади місцевого, окружного і губерньського масштабу в місцях компактного проживання. 4) Принцип обов'язкового використання держслужбовцями окрім української чи російської ще й мови переважаючої більшості місцевого населення фактично означав коренізацію радянського апарату всіх рівнів, тобто виправлення диспропорції представництва росіян та євреїв у державних структурах за рахунок зростання частки українців і представників етнічних меншин.

26 пунктів постанови з часом мали неспізнано змінити суспільне життя в усіх його царинах: соціально-економічній, громадській і культурній, оскільки кожен із них при запровадженні в життя тяг за собою низку відповідних змін. Наважимося стверджувати, що на момент прийняття постанови ні центральні, ні тим більше місцеві органи влади не були спроможні виконати їх без докорінної кадрової перебудови, без кардинальних зрушень у корпоративній свідомості, без кропіткої та наполегливої роботи в тій сфері, яку вони ігнорували упродовж 1920–1923 рр. Усвідомивши невідворотність змін, радянські органи всіх рівнів влади з подивом з'ясували, що вони практично нічого не знають про стан і характер міжнаціональних відносин в УСРР, райони концентрації етнічних меншин країни, зміст і характер їхнього соціально-економічного буття, етнокультурні стандарти, рівень суспільної організації та культурного розвитку. При стислих термінах, що відводилися на запровадження постанови, було від чого розгубитися.

В змальованих обставинах стало зрозумілим, що Відділ національних меншин НКВС, який запроваджував характерну для відомства політику контролю й стримування, не спроможний вирішувати проблеми, що поставали в контексті завдань політики коренізації. Вперше питання про виведення роботи з національними групами зі сфери компетенції НКВС і передачу її до ВУЦВК було порушене в постанові Колегії НКВС від 28 вересня 1923 р.¹⁷⁰ Про доцільність подальшого існування інституції йшлося на засіданні президії ВУЦВК 14 грудня 1923 р. Після доповіді П. Буценка «Про відділ нацменшин при НКВС», президія ВУЦВК запропонувала НКВС протягом семи днів виробити проект положення про перехід відділу з НКВС до ВУЦВК.

Рішення про форму та підпорядкування спеціальної установи, яка б запроваджувала закон 1 серпня 1923 р. у середовищі етнічних меншин, далось українському політичному та радянському істеблішменту не просто. Раднарком УСРР, розглянувши 21 січня 1924 р. проект постанови

ВУЦВК «Про скасування Відділу нацменшин при НКВС та підвідомчих йому місцевих органів», вирішив відсторонитися від непопулярного в партійних колах рішення і постановив «розгляд питання перенести у **відповідні політичні установи**» (тобто — ЦК партії)¹⁷¹. На реалізацію ухвали президії ВУЦВК знадобилося більше 4-х місяців, упродовж яких питання переходу центральної державної установи по роботі з етнічними меншинами з НКВС до ВУЦВК узгоджувалося з усіма комісаріатами республіки.

Навесні 1924 р. інструктори ЦК КП(б)У провели безпрецедентний аналітичний штурм нацменпитання в Україні та акумулювання проектів його вирішення в ЦК.

Тривала дискусія між працівниками апаратів ЦК КП(б)У та НКВС навколо необхідності існування нацменустанов чи підрозділів, як таких, та принципів їхнього підпорядкування, зокрема, знайшла своє відображення на низці нарад, передовсім на Всеукраїнській нараді євсекцій. На ній із доповіддю виступив І. Сударський. Резолюція наради підсумувала тривалі дебати і була доволі лаконічною: «Специальные органы для обслуживания Нацменьшинств в центре и на местах необходимы для того, чтобы помогать Госорганам в осуществлении национальной политики Соввласти [...] Главная задача этих специальных органов и их место в Госаппарате заключается, во первых, в их инициативно-организаторской помощи соворганам в их работе среди нацменьшинств, и во вторых, в известных контрольных функциях этих специальных органов по отношению Госорганов в тех случаях, когда их работа связана со специфическими национальными моментами. Для того, чтобы органы нацмен могли вовремя проявлять надлежащую инициативу и осуществлять свои контрольные функции в вопросах, касающихся еврейской жизни, необходимо прежде всего, чтоб они имели в своем распоряжении достаточную информацию и статистические сведения о всех возникающих и происходящих политических, экономических и др. процессах и явлениях среди этой национальности. Для того, чтобы инициатива и контроль этого специального органа могли распространяться на все госорганы в вопросах и мероприятиях специфического национального характера, необходимо, чтоб этот специальный орган был переведен в центре из НКВД в ВУЦИК, а на местах из Отуправов в Президиумы Исполкомов»¹⁷².

Втім, ухвалення низки подібних резолюцій не означало їхнього автоматичного запровадження в життя. Про те, що процес цей, м'яко кажучи, був повільним, свідчить низка документів епохи, зокрема нацсекцій ЦК КП(б)У. 5 березня 1924 р. датована доволі різка доповідна секретаря Головбюро євсекції Альтшулера до ЦК КП(б)У, яка безпосередньо стосувалася проблем, що супроводжували створення ЦКНМ.

У ній секретар євсекції, вважаючи це справою честі, доводив, що «от революции выиграла материально, главным образом, сильнейшая часть местечкового мещанства, занявшая государственные должности и заполнившая учебные заведения».

НЭП открыл путь крепнущей и все более наглюющей еврейской буржуазии. Для молодых торговцев с развитием торговли и кооперации остается единственный выход в переходе к производительному труду.

Бросающееся в глаза благополучие первой категории и наглость второй заслоняют собой «еврейский вопрос» миллионного населения разоренных ремесленников и бедноты...

1. Антисемитизм является весьма распространенным не только среди населения, но, в значительной степени, и в совучреждениях, особенно на местах.

2. Отдел Нацмен при НКВД за свое более, чем двухлетнее существование ничего существенного в изменении отношения соворганов к вопросам еврейского населения сделать не мог, так как этот Отдел влачил жалкое существование из-за отсутствия средств, штатов и [...] внимания, как со стороны НКВД, так и других органов. Как Наркомюст в деле о делах погромленных, так и НКФин месяцами не рассматривал «ходатайства» Нацотдела НКВД по вопросу о двойных налогах, налагаемых на еврейских земледельцев, живущих в местечках.

Постановление Оргбюро о переводе этого отдела в ВУЦИК в течение 4½ месяцев не проводится, вследствие несерьезного отношения к этому отделу со стороны М. СНК.

Постановление Оргбюро от 16/X.23 года о том, что Президиум ВУЦИКа должен во всей широте обсудить вопрос о нацотделе, «в частности, вопрос о мероприятиях в области экономической и административной работы среди Нацмен», остается невыполненным. [...]

7. Видя постоянно перед собой еврея — советского служащего и партработника, большей частью — выходцев из привилегированной мелкобуржуазной среды, благодаря этим самим русифицированным работникам, у парт и соворганов создалось мнение, что парт и культпросветработа на еврейском языке является больше выдумкой «бывших», чем действительная необходимость. При таком отношении нужно было два года, пока Главбюро добилось открытия Евотделения при партшколе и пройдет, вероятно, полгода (3 месяца уже прошло), пока оно добьется средств для этого отделения (судьба других Нацотделений не лучшая) [...],» — на завершення розлогої картини деградації діючих нацменструктур, їхньої неспроможності сприяли покращенню становища єврейської бідноти й виставляти дієві заслони поширенню антисемітизму. Альтшулер натякає, що слід братися до роботи, допоки ситуація ще піддається корегуванню. — «Главбюро Евсекции ЦК КП(б)У полагает:

1. Что ЦК должен поставить во всей широте вопрос о партийно-советской и экономической работе среди еврейского населения на Украине.

2. Что для руководства парт и совработой среди еврейского населения партия должна, как в центре, так и на местах, поставить людей, к которым соответствующие парторганы имеют полное доверие»¹⁷³.

8 березня 1924 р. аналогічні питання розглянуло засідання працівників німсекцій при ЦК КП(б)У, НКП та НКВС, яке ухвалило організувати Центральне бюро німсекцій, до якого увійшли завідувач та інструктор Німсекції ЦК КП(б)У, завідувач Наркомпросу та НКВС¹⁷⁴. — Це була одна з багатьох спроб оживити нацменроботу в Україні шляхом координації діяльності нацменструктур різних відомств. Та, чи спроможний був цей захід суттєво вплинути на ситуацію? Чи могла проста арифметична дія перестановки складників чи їхньої одночасної активізації щось змінити, враховуючи, що цих складників у масштабах півмільйонного німецького населення України було 6–8 штатних одиниць?

13 березня 1924 р. датований запит оргвідділу ВУЦВК, адресований голові МРНК т. Рейхелю. В ньому секретар ВУЦВКу П. Буценко писав наступне: «Оргвідділ ВУЦВК удруге прохає Вас поставити на ближчому засіданню МРНК питання про передачу відділу нацменшостей з НКВС до ВУЦВКу, вважаючи на те, що завідувач цим відділом т. Сударський заявив, що праця відділу нацменшостей за останній час захиріла й зупинилась»¹⁷⁵. Невдовзі проблемний голова відділу втратив свою посаду. Його змінив т. Голья. Підписана останнім доповідна записка на ім'я наркома НКВС В. Манцева засвідчує, що застарілий кадровий конфлікт у наркоматі не був результатом непоступливості, чи некерованої амбіційності радикального євсеківця І. Сударського, а мав реальне підґрунтя. 16 березня 1923 р. новопризначений завідувач фактично дублював попередні проблеми установи та підтримав таким чином позицію свого попередника: «В виду того, что штаты местных органов Отдела нацменьшинств *до сих пор* [виділення — *Авт.*] в законодательном порядке не проведены, а проект построения местного аппарата Совещанием зав. Губотуправов намечен следующий: губернский подотдел национальных меньшинств с институтом инструкторов по делам каждой национальности, — Отдел нацмен НКВС не может указать точно цифры необходимых работников по периферии.

Вместе с тем, Отдел рассчитывает получить следующее количество работников губернского масштаба, *знающих в совершенстве условия сельской жизни*: [виділення — *Авт.*] для работы среди евреев — 30 человек, немцев — 12, поляков — 13, китайцев — 1»¹⁷⁶.

Отож, проблеми лишалися, а вирішення їх силами депресивної установи виглядало завданням утопічним. Врешті 19 березня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про відділ нацмен при НКВС», згідно з якою було ухвалено «замість відділу нацмену НКВС утворити при ВУЦВКу комісію нацмену»¹⁷⁷. 29 квітня 1924 р. президія ВУЦВК прийняла постанову про утворення при ВУЦВК постійної комісії у справах національних меншин¹⁷⁸.

Заснування подібної інституції в складі вищого органу виконавчої влади унаочнило підвищення суспільної значущості національної політики в новому курсі внутрішньої політики більшовиків. Воно, з одного боку, суттєво підвищило статус і авторитетність Комісії в партійних та службових колах, з іншого, позбавило інституцію певного шлейфу негативних асоціацій і згадок, пов'язаних із діяльністю НКВС.

3 травня 1924 р. відбулося перше засідання Комісії у справах національних меншин при ВУЦВК (далі — ЦКНМ), яка розпочала свою роботу зі з'ясування етнічного складу УСРР, виявлення регіонів компактного мешкання національних меншостей, обстеження їхнього соціально-економічного та культурного становища. Протягом 1924–1925 рр. ЦКНМ здійснила спеціальні обстеження німецького, польського, болгарського, єврейського, грецького, молдавського населення України в місцях компактного мешкання. Фронтальні перевірки виявили болючі проблеми в усіх сферах існування етнічних меншин. Складним шляхом розвивалося їхнє господарське життя, значні суперечності відзначалися в стосунках між етносами (аж до крайніх форм національної ворожнечі), між етнічними меншинами та органами державної влади місцевого рівня. Критичними виявилися умови етнокультурного відтворення громад (за винятком російської). Попередні, дуже поверхові, відомості стосовно комплексу проблем міжетнічних взаємин, отримані ЦКНМ на початковому етапі її роботи, спростували поширену в партійних колах думку про безпредметність національного питання в УСРР і безхмарність у сфері міжнаціональних відносин.

Підсумовуючи зазначене вище, слід зауважити, що певна соціально-економічна лібералізація не відразу позначилася на загальному дусі національної політики більшовицького уряду. Внутрішня політика в цілому та етнополітика, як її складова, незважаючи на певне політичне потепління в країні, протягом другої половини 1921 р. — першої половини 1923 р. розвивалася в рамках, усталених за часів комуністичного штурму. Визначальною прикметою етнополітики в цей час була декларативність. Спеціальна радянська робота здійснювалася по єдиній для всього союзу схемі без урахування національної специфіки. Національна політика розглядалася не як складова загальної радянської роботи, а як знаряддя політичної боротьби за неросійський електорат у країні, а також симпатії міжнародного комуністичного й соціалістичного руху.

В повсякденному житті інтернаціоналістські агітаційно-пропагандистські кампанії поєднувалися з відвертою ворожістю й невіглаством партійного та радянського загалу, його байдужістю і нездатністю вирішувати найпекучіші проблеми етнічних громад. Впродовж 1920–1923 рр. розвивалася й була доведена до логічного кінця практика переслідування й заборони національних рухів, починаючи від українського, за яким міцно закріпилося тавро «петлюрівщина», й закінчуючи рухами етнічних меншин. До середини 20-х рр. НКВС розгромив більшість «буржуазно-націоналістичних» організацій і партій в УСРР. Серед них — Українську соціал-демократичну робочу партію, сіоністські організації, «Польську організацію військову».

Адміністративне переслідування й дискредитація в очах громадськості ідей національного відродження становили першочерговий напрямок національної політики уряду УСРР упродовж 1920 — 1923 рр. Не випадково центрами адміністративного управління міжнаціональними відносинами у цей час були дві найвпливовіші партійно-радянські структури: ЦК КП(б)У (нацменсекції Агітпропу) та НКВС (Відділ національних меншин). Двоїстість етнополітики безпосередньо позначилася на характері їхньої діяльності. Агітаційно-пропагандистський напрямок був парафією Агітпропу ЦК КП(б)У, хоча, за невизначеності компетенції партійних і радянських нацменустанов, секції Агітпропу та губернських парткомів доволі часто займалися адмініструванням, дублюючи, таким чином, функції НКВС, НК закордонних справ, місцевих органів виконавчої влади.

Радянська робота, як така, мала за логікою розроблятися й скеровуватися єдиною на той час нацменструктурою в радянській управлінській вертикалі — Відділом національних меншин НКВС. Попри те його історія яскраво унаочнила формальний характер більшовицької етнополітики 1921–1923 рр. Протягом усього періоду свого існування відділ був напівформальною організацією, яку створили не для виконання декларованих у «Положенні про Відділ національних меншин при НКВС» завдань, а для забезпечення самого факту існування спеціальної установи для роботи в середовищі етнічних меншин. Власне, з переліку функцій відділу більш-менш відправлялася лише функція контролю й нагляду за етнічними меншостями, упередження й своєчасного згорання діяльності національних за змістом рухів та організацій. Жодної творчої роботи відділ не розгорнув, та й не міг розгорнути, адже діяв у структурі відомства, основним завданням якого було руйнування, а не творення.

Політична відлига, перші ознаки якої виявилися в 1921 р., відбувалася болісно й за часом розтягнулася на кілька років. Голод 1921–1922 рр., безумовно, відіграв непересічну роль у переоцінці вищими колами партії й радянського керівництва УСРР основоположних засад державотво-

рення, економічної, культурної та національної політики. Він виявив економічну неспроможність попереднього курсу внутрішньої політики, поставивши більшовицький уряд перед фактом загрози внутрішньої, а не зовнішньої капітуляції. Голод на нетривалий час відсунув на другий план національне питання в республіці, проте й надалі за інерцією загострював його, лише в часі відсуваючи кризу у сфері міжнаціональних відносин. Хоча голод, як загальнореспубліканське явище, був у цілому подоланий 1922 р., на периферії, особливо в Степу, він був хронічним аж до 1925 р., збільшуючи поряд з іншими соціально-економічними факторами, напруженість у сфері міжнаціональних відносин.

На 1923 р., незважаючи на розповсюдження непу, практично в усіх царинах життєдіяльності суспільства чітко окреслилися ознаки глибокої кризи, яка загрожувала не лише стабільності суспільства, а й самому факту подальшого існування радянської держави. Важливо, що криза ця була не лише внутрішньореспубліканською, а й загальносоюзною, внаслідок чого на певному етапі дійшли консенсусу спроби союзного керівництва надати нового життєдайного імпульсу Союзові Республік і керівництва УСРР — поживавити та оздоровити суспільне життя в країні шляхом розіграшу національної карти.

Перехід до політики коренізації був неоднозначно сприйнятий і громадськістю УСРР, і партійними колами. Значні суперечності на шляху обрання коренізації генеральним напрямком національної політики ВКП(б) на час непу виявилися на XII з'їзді. Розігравши національну карту як козирну в політичній грі 1923 р., вище партійне керівництво від початку страхувалося від потенційного підвищення значущості національної політики, порівняно з загальною соціально-економічною політикою, та невідворотного в такому випадку зростання національного й місцевого сепаратизму на всіх рівнях СРСР. Влучно назване М. Скрипником «подвійною бухгалтерією» постійне балансування між гаслами національного відродження й залякуванням загрозою зростання націоналізму й великоросійського шовінізму ідеально слугувало меті керованого використання давніх національних прагнень етносів країни для зміцнення позицій ВКП(б) у національно орієнтованому середовищі.

Політика коренізації в УСРР розпочалася вкрай своєчасно, вона утримала багатонаціональне суспільство від політичного вибуху. В 1923 р. соціалістична Україна стояла обличчям перед невідворотністю реформування в усіх сферах існування держави: соціально-економічній, суспільній, культурній та етнічній. Цього попри всі заборони й перешкоди, прагнули й вимагали і титульний етнос, і національні меншини. Реформування розпочалося у надзвичайно складних умовах, у країні, яка ще не оговталася від страшного голоду, не мала сталих демократичних традицій, перебувала під практично монопольним політичним та ідеоло-

гічним контролем ВКП(б), тільки-но увійшла до складу новостворюваної більшовиками імперії.

Питання задоволення культурних потреб і прагнень етнічних меншин УСРР, із цілком зрозумілих причин занедбане протягом 1920–1923 рр., надзвичайно загострилося саме з початком фактичної українізації в УСРР, і, власне, по основних своїх напрямках визначалося цією політикою.

Зміст проблем етнічних меншин у контексті коренізації

На початку 20-х рр. УСРР перебувала в стані глибокого економічного шоку, що паралізував усі сфери життя країни. Голод 1921–1922 рр. став адекватним відображенням стану виробничих сил держави й вимагав невідкладних заходів по її спасінню. Більшовицький уряд, його місцеві та закордонні критики констатували катастрофічне становище економіки в минулому однієї з найбагатших країн Євразії, щоправда, кожен шукав винуватців у таборі своїх політичних супротивників. Більшовики намагалися перекласти вину на «тяжкий спадок царського імперіалістичного уряду» та війни першої чверті ХХ ст. Світове співтовариство й політична еміграція звинувачували в економічному занепаді країни більшовиків. Українська політична еміграція підкреслювала згубність колоніальної політики Москви щодо України і спричинений нею конфлікт між містом і селом.

Безперечно, всі вони мали рацію, а ситуація набула критичності саме внаслідок взаємодії означених факторів. Стрімка господарська деградація в першу чергу обумовлювалася тим, що більшовицький переворот повністю зламав попередню систему виробничих відносин, суспільного розподілу праці, фінансового регулювання, функціонування внутрішнього ринку й товарно-грошових відносин. Заяви найближчого оточення В. Леніна про світову пролетарську революцію та невідкладне запровадження комунізму в світовому масштабі виявилися політичним блефом. Що ж до ймовірності побудови соціалізму на теренах колишньої Російської імперії, виявилось, що розробивши і втіливши досконалу програму політичного перевороту, більшовики на початку 20-х рр. не мали жодної чіткої програми соціально-економічного будівництва. Далекими від реалій виявилися й їхні уявлення про стан господарства, що вони успадкували.

Добре відомо, що Україна була однією з найбільш промислово розвинених республік СРСР, але рівень цього розвитку не слід переоцінювати. За загальновідомими даними в 1926 р. в сільськогосподарському секторі було зайнято 87,33% населення республіки, в дрібній і кустарній промисловості — 2,29%, на будівництві — 0,34%, залізничному тран-

спорті — 0,99%, інших видах транспорту — 0,35%, у торгівлі — 1,35%, в закладах — 1,91%, інших галузях — 1,85%, фабрично-заводській промисловості — 3,59% населення¹⁷⁹. Сумарна частка осіб, які могли б вважатися безпосередньою соціальною базою нових суспільних взаємин, становила близько 5%¹⁸⁰, що обіймало мізерну частину виробничо активної людності республіки. Отже, на початок політики коренізації УСРР за основними соціально-економічними показниками залишалася аграрною країною, в якій селянство, становлячи близько 76% населення¹⁸¹, було основним виробничим класом. Як зазначалося вище, селянською за соціальною структурою була й переважна частина етнічних меншин УСРР. Нижчим за український показник питомої ваги селянства в структурі етносу був у росіян (селянство становило 46%), євреїв (6,2%)¹⁸² та дисперсних нечисленних етнічних громад (татари, ассирійці, вірмени, грузини, латиші, литовці, естонці тощо). Окреме місце в системі соціальних взаємин у республіці посідали роми.

На тлі промислового занепаду початку 20-х рр. центр виробничого життя республіки, як соціально-економічного цілого, перемістився в село. Воно ж своєю чергою перетворилося на поле жорстокого соціального бойовища. В 1922 р. завершилося запровадження земельної реформи в УСРР. Аграрна політика влади визначала зміст і повсякденні проблеми життя майже 4/5 її населення. В її контексті впродовж 1922–1923 рр. відбувся другий після часів комуністичного штурму етап перевладнання на нових соціально-економічних засадах комплексу виробничих відносин в аграрному секторі. Він більшою, або меншою мірою видозмінив усі складові виробничого й суспільного життя, його соціальну структуру.

1920–1923 рр. стали критичними для селянства України як класу. Особливої гостроти селянському питанню надавала та обставина, що революційні за своїм змістом соціально-економічні перетворення в сільськогосподарському секторі виробництва розпочалися на етапі економічного занепаду 1917–1920 рр. і продовжувалися на тлі голоду початку 20-х рр. Внаслідок аграрного реформування 1922–1923 рр., на думку В. Калініченка, переважна більшість селянства УСРР покращила умови господарювання, збільшивши коштом внутрішньо-республіканського перерозподілу земель свої земельні ділянки. Проте в цілому становище сільського господарства залишалось критичним і визначалося кількома факторами, що нашаровуючись один на одного, погіршували ситуацію. По-перше, впродовж політики воєнного комунізму була зруйнована система товарно-грошових відносин й схеми товарно-грошового обміну між містом і селом. Наслідком цього були натуралізація селянського господарства й стале зниження його товарності. В часі ця тенденція вела до стагнації й занепаду селянського виробництва, яке було не зацікавлене в розширеному відтворенні й виробляло лише необхідне для власного

споживання. Тенденція активізувалася й зміцнювалась особливостями соціальної політики більшовицького уряду на селі, його ставкою на декласоване селянство, сільський пролетаріат і бідняцькі верстви. В умовах упередженого ставлення влади до середняка та послідовної соціально-економічної війни проти так званого куркуля нарощувати обсяги виробництва було не просто не вигідно, а й безглуздо. Селянство, втративши економічні й суспільні стимули інтенсифікації роботи, маючи лише землю, не було ані спроможним, ані зацікавленим піднімати сільське господарство. По-друге, повсюдно в Україні були ліквідовані великі товарні виробництва сільськогосподарської продукції, як поміщицько-капіталістичні, так і колоністські. Величезну частку сільськогосподарського товаровиробника становив дрібний виробник, який навіть в умовах сприятливої господарської кон'юнктури був не спроможний повністю задовольнити потреби внутрішнього ринку УСРР у сільськогосподарській продукції та сировині. За підрахунками В. Калініченка, лише незначна частина міцного середняцтва і так звані куркулі мали реальні товарні надлишки виробництва. Сподівання більшовиків створити альтернативу у вигляді комун і радгоспів провалилися. Колективний сектор жодного помітного впливу на виробниче життя села в першій половині 20-х рр. не справляв і мав скоріше агітаційно-пропагандистський, аніж виробничий характер. Проївши фуражні та насіннєві резерви, переламавши ревізований реманент і будівлі, комунари вели нужденне життя в націоналізованих поміщицьких обійстях, задихаючись у борговій кабалі Сельбанку. Замість того, щоб годувати країну, вони, власне, самі на загал були її утриманцями¹⁸³. По-третє, виробниче життя села відбувалося в умовах постійних земельних переділів, неврегульованості поземельних відносин, заплутаності й занедбаності землекористування, черезполосиці й дрібноземелля, які всі разом вкрай ускладнювали процес сільськогосподарського виробництва з технічної точки зору.

Отже, незважаючи на такий, безумовно, позитивний наслідок аграрної революції, як підвищення пересічних норм землекористування, в цілому розвиток виробничого життя селянства УСРР відбувався у вкрай складних умовах. Незацікавленість селянства в нарощуванні виробництва привела врешті до неспроможності аграрної країни себе прогодувати, яскравим свідченням чого були голод загальнореспубліканський 1921–1922 рр. і регулярні подальші рецидиви голоду в регіонах. Хронічний кризовий стан в основному виробничому секторі економіки накладав негативний відбиток на господарське життя країни в цілому, знекровлював культурне буття, спотворював галузь міжнаціональних відносин.

У середовищі етнічних меншин земельне питання, як і аграрна політика в цілому, набули особливої гостроти, викликавши низку соціально-економічних проблем. Найболючішою серед них, безумовно, була

проблема втрати колишніми колоністами значної частки громадських земель, які були підосною їхнього колишнього процвітання й неодмінною умовою запровадження інтенсивних методів господарювання. Відомо, що внаслідок внутрішньо-республіканського перерозподілу землі приблизно 10% селянських господарств втратили лишки, 60% господарств отримали землю, в 30% господарств землекористування залишилося без змін¹⁸⁴. Середня площа отриманої в ході аграрної революції землі з конфіскованого фонду, складала по Україні 3,7 дес. на двір, у тому числі на Правобережжі — 2,0 дес., на Поліссі — 2,7 дес., на Лівобережжі — 3,4 дес., у Степу — 6,0 дес.¹⁸⁵ Землезабезпеченість селян — членів комнезамів збільшилась майже втричі: у 1917 р. вони мали пересічно по 1,83 дес. на двір, а в 1925 р. — по 5,01 дес.¹⁸⁶ За відомостями Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції СРСР всі безземельні господарства України отримали земельні наділи. Група, що мала до революції до 2 дес. на двір, на 76% у Лісостепу, Поліссі і на 100% у Степу збільшила землекористування. Група із землезабезпеченістю від 2 до 4 дес. на 40% у Лісостепу та Поліссі і на 85,7% у Степу перейшла в більш землезабезпечену групу. Частково збільшили своє землекористування господарства, які мали до революції від 4 до 16 дес. Разом із тим групи селян, які до революції мали 8–16 дес. на двір, у 47% випадків у Лісостепу, на Поліссі і в 21,6% випадків у Степу втратили лишки землі й перейшли до менш землезабезпеченої групи. Що стосується господарств, які мали до революції понад 16 дес. землі на двір, то 60,4% таких господарств у Степу і 95,6% у Лісостепу та на Поліссі перейшли до менше забезпеченої землею групи¹⁸⁷.

Розглядаючи статистику результатів внутрішнього республіканського перерозподілу земель, слід пам'ятати, що вона безпосередньо стосується змін соціально-економічного потенціалу етнічних меншостей. Не випадково питома вага степових господарств, що втратила значні земельні ресурси, співпадає з питомою вагою етнічних меншин у населенні Південної України. На відміну від українського, російського, білоруського, частки польського селянства, колишні іноземні колоністи (німці, болгари, гагаузи, греки, чехи, шведи, євреї) не набули, а втратили від аграрної політики більшовиків. Як свідчать архівні джерела, проблеми земельного голоду, несправедливої конфіскації земель, зловживань місцевої влади при проведенні землевпорядження надзвичайно гостро стояли в місцях компактного мешкання названих етнічних громад. Зрозуміло, що перерозподіл земельних фондів відбувався з метою покращення становища величезної групи малоземельного та безземельного селянства і за своїм змістом був заходом соціальної справедливості. Але для етнічних меншин він перетворився на етнічну й особистісну трагедію, підірвавши

основи господарської стабільності, негативно вплинувши на етнокультурний потенціал. Запровадження в життя цієї складової аграрної політики відбувалося з низкою зловживань національного характеру, що стало основою загострення міжетнічних відносин у регіонах. Недбале ставлення уряду до сфери міжнаціональних відносин своєю чергою перетворювало регіональні міжетнічні конфлікти на універсальний чинник політичної дестабілізації.

Дуже тісно з земельним питанням була пов'язана проблема непомірного оподаткування етнічних меншин. В історичній літературі міцно затвердилася думка, що введення продподатку, а згодом і єдиного сільгосподатку (ЄСП), зменшило тиск на сільськогосподарський виробничий сектор, у цілому сприяло відродженню селянського господарства в умовах непу. Стосовно етнічних меншин ця складова внутрішньої політики набула суперечливого, переважно негативного змісту. Найбільш гостро проблема стояла в селищах колишніх іноземних колоністів та містечкового єврейства. Попри суттєве зменшення землекористування та спричинені ним згортання виробництва і господарський занепад перші потерпали від надмірного оподаткування. Ще більш складним виявилось становище містечкових євреїв. Намагаючись вижити за рахунок приміських городів, вони підпали під подвійний податковий прес: їх обклали податками і як міських мешканців, і як селян. Проблема подвійного оподаткування євреїв в цілому була вирішена на середину 20-х рр. і не отримала безпосереднього виходу на сферу міжнаціональних відносин. Надмірне ж оподаткування колишніх колоністів перетворилося на могутній фактор суспільної дестабілізації поліетнічних регіонів і не втрачало своєї актуальності аж до початку суцільної колективізації.

Етнічні громади не приховували свого обурення податковою політикою місцевих органів влади, які з огляду на їхню відносну заможність та нерозробленість методики визначення соціального статусу селянського господарства, відносили переважну більшість колоністських господарств до категорії куркульських і перекладали в такий спосіб податковий тягар в багатонаціональних регіонах на громади меншин. Оподаткування в середньому на 2-3 категорії вище, ніж у сусідніх українських і російських селах, було типовим явищем в місцях компактного розселення німців, болгар, греків, чехів, шведів і гагаузів. Скарги земельних громад з приводу несправедливого оподаткування склали величезний пласт листування Наркоматів земельних справ, робітничо-селянської інспекції, внутрішніх справ. Вони зафіксували картину безкарного свавілля й деспотизму сільських та районних виконкомів, що безконтрольно плюндрували основні нормативні акти радянської влади на місцях. 1921–1925 рр. були часом безперервних тяжб між представниками етнічних громад і центральними державними відомствами щодо зменшення податкового тиску.

Негативні наслідки не забарилися. Перші фронтальні обстеження становища етнічних меншин, здійснені ЦКНМ у 1924–1925 рр., констатували катастрофічне зниження їхньої господарської спроможності, незадоволення колоністів загальною лінією податкової політики та її негативний вплив на клімат міжетнічних взаємин, погіршення ставлення меншин до радянської влади. Зокрема, в доповіді члена ЦКНМ Й. Гафтеля за результатами інспектування німців Волині в жовтні 1924 р. читаємо наступне: «Колоністи страшенно обурені, що вони завжди стояли на 2 категорії вище, ніж сусідні українські села, незважаючи на однорідність господарств і такий самий врожай. За словами членів РВКу досить мати в районах німецькі колонії, й СГП [сільськогосподарський податок. — *Авт.*] накладають вищий за інші райони. Слід зауважити, що колоніст не скаржиться на високий податок взагалі, він цілком свідомий того, що держава потребує зараз грошей, а також свідомий, що податок легший за торішній, але він обурений саме тим, що з нього беруть більше, ніж з інших сіл»¹⁸⁸.

Надзвичайно деструктивним фактором, що нашаровувався на згадані складові соціально-економічної політики на селі і вкрай загострював їх, була практика позбавлення виборчих прав. До початку коренізації в нацменселах частка так званих позбавленців сягала не менш як 1/5 потенційних виборців. У середовищі німців, особливо менонітів, за спостереженням Шварца, позбавлення виборчих прав набуло масового характеру. Останній, зокрема, зауважував: «Є колонії, де з правом голосу залишилося 8–10 осіб, усі решта вважаються контрреволюціонерами. В одній колонії Шидлова є 96 осіб позбавлених права голосу, серед них і колишні червоноармійці. Обґрунтування, що батько не має права голосу, значить і син позбавляється. Інші позбавлені права голосу за те, що їхній батько найняв колись батрака»¹⁸⁹. Аналогічну характеристику доступу німців до участі в створеній більшовиками суспільно-політичній системі містив також річний звіт про діяльність Союзу німецьких колоністів Катеринославської губернії «Колоніст» (за вересень 1923 — вересень 1924 р.): «Колоністи без розбору були проголошені куркулями, цілі громади були позбавлені права голосу, були відлучені від участі у виборах та управлінні [...]»¹⁹⁰.

Масовий характер позбавлення виборчих прав у сукупності з невідомим податковим тиском, націленим на розорення найбільш міцних господарств; одержавленням земельних фондів, вкрай необхідних для інтенсивного господарювання; доселенням на них українських та російських селян зміцнювали в середовищі меншин небезпідставні думки про дискримінацію за національною ознакою. Проголошені більшовиками гасла про рівноправність народів істотного впливу на них не справляли, адже в повсякденному житті меншини мали безліч прикладів, що дисо-

нували із законодавчими актами. Ситуація ускладнювалася тим більше, що страждали не лише середняцькі й заможні шари національного села, а і його бідняцька частина. Навіть у болгарських селах, де практично не застосовувалася наймана праця, тобто господарства носили не дрібно-капіталістичний, а трудовий характер, частка позбавленців (як куркулів) була непропорційно великою. В низці болгарських колоній були зафіксовані випадки, коли голова сільради (росіянин за походженням) зарохував до куркулів і контрреволюціонерів незаможників, що спричинило їх повне розорення¹⁹¹.

Подібні ситуації, закладаючи фундамент погано маскованої конфронтації між громадами етнічних меншин і місцевими органами влади, постійно виникали в селищах усіх етнічних громад. На показ демократичний характер радянської влади не виключав вкрай шовіністичних і брутальних методів «роботи» низових органів влади, що застосовувалися одночасно з виголошенням гасел пролетарського інтернаціоналізму. Обстеження 1924–1925 рр. констатували заляканість етнічних меншин від західних до східних кордонів республіки. Виняток становили лише росіяни.

Найбільш тривожна ситуація склалася в польських і німецьких селищах¹⁹². Форми відвертої конфронтації набули стосунки німецьких громад і райвиконкомів на Запоріжжі. Під час підготовки до виділення Хортицького німецького національного району, з'ясувалося, що окружний і районні виконкоми були налаштовані категорично проти районування за національною ознакою. Згідно з матеріалами ЦКНМ, «Хортицький РВК провадив по всіх колоніях кампанію проти районування. Представник РВК т. Козловський заявив на загальному сході, що у випадку створення району він власноруч розстріляє 100 німців. У таких умовах ухвалювалися резолюції, що населення проти районування»¹⁹³.

Подібні методи «вирішування національного питання» були не винятком, а радше правилом у роботі низової гілки виконавчої влади повсюдно в місцях розселення етнічних меншин. Так, Одеський губпідвідділ національних меншин відверто визнав, що в 1923 р. його діяльність «звелася до вирівнювання роботи ОВКів у сенсі національної політики»¹⁹⁴. Не викликає сумнівів, що разючі прецеденти радикалізму сільських і районних виконавчих органів влади створювала передовсім незважена кадрова політика першої половини 20-х рр. Низова гілка влади була найслабшою ланкою радянської конструкції: сформована за рахунок малоосвічених, часто — випадкових осіб, вона неспроможна була працювати інакше, аніж методами псевдореволюційного терору і беззаконня. Недовіра влади до нацмен громад змушувала її надсилати до нацменселищ «наглядачів», які тримали «контрреволюціонерів» у «їжачових рукавицях». Годі намагатися знайти район у тогочасній Україні, де б керували місцеві меш-

канці. Такі адміністративно-територіальні одиниці становили виняток із правила. Радянську владу у болгарських, грецьких, гагаузьких тощо селах розбудовували етнічні росіяни та українці. Євреї на загал обіймали керівні посади в місцях розселення німців та менонітів. Німецькі політичні емігранти, натомість, керували шведською сільрадою, вороже налаштованою проти «німецького засилля».

Тотальне ігнорування місцевою гілкою влади національних особливостей спричинило на середину 20-х рр. вибухонебезпечну ситуацію в сфері соціально-економічного життя значних за територією та вагою у виробничому житті республіки регіонів Західної, Східної та Південної України, з яких останній був всесоюзною житницею. Розорення значної маси селянства, натуралізація господарств укупі з його суспільною напівправністю знекровлювала господарсько-виробниче і суспільно-політичне життя важливих у стратегічному відношенні регіонів, вела до стагнації сільськогосподарського виробництва, що з часом послаблювало країну в цілому.

Другою за гостротою суперечностей стала проблема суспільної активності етнічних меншин і характер їхніх взаємин із радянською владою. Уряд УСРР на початку і впродовж політики коренізації розглядав проблему в її вузькому значенні, як питання недостатньої виборчої активності етнічних меншин. Одним з основних завдань уряд вважав радянізацію етнічних громад, тобто збільшення їхнього представництва в органах радянської влади, поширення комуністичного світогляду шляхом створення та розбудови партійних, комсомольських, піонерських та жінвідділівських осередків.

Однак проблема адекватної суспільної реалізації етнічних меншин, незважаючи на їхню формальну рівність, була ширшою та охоплювала принаймні кілька напрямків життєдіяльності суспільства. Серед них найважливішими були наступні: затвердження й становлення радянської моделі державності в буквальному розумінні слова (що стосувалося безпосередньо етнічних меншин — формування сільських, районних і містечкових рад, як низової ланки державної влади в УСРР); формування рівня політичної культури та освіченості, необхідних для свідомої участі населення в політичному процесі; відповідність внутрішньої політики більшовиків політичним інтересам етнічних меншин та справі захисту їхніх прав; імовірні форми суспільної активності етнічних меншин у державі диктатури пролетаріату; відповідність офіційно дозволених суспільних рухів та організацій етносоціальним та етнокультурним потребам і прагненням етнічних громад; врешті, особливості і форми реалізації корпоративної свідомості етнічних меншин у відносинах «влада — громада».

Особливість початкового етапу радянського державного будівництва в УСРР полягала у невизначеності компетенції, напрямків і методів діяльності, джерел фінансування і кадрового забезпечення місцевих органів влади, що при відсутності у населення жодної уяви про основи радянського будівництва створювало безпрецедентне переплетіння традиційних для села установ і посадових осіб, наділених на думку селян владними функціями, та нових радянських інституцій.

Формально сільради становили первинну ланку державної влади в УСРР, основоположну цеглину, з множини яких складалася вся будівля радянської держави. На початок політики коренізації в Україні лише в майбутньому національних нараховувалося 379 російських, 102 єврейських, 157 польських, 228 німецьких, 80 молдавських, 30 грецьких, 46 болгарських сільрад¹⁹⁵, вибори до яких здійснювалися щорічно на загальних зборах сільських громад. Загальні збори, як правило, за заздалегідь укладеними списками затверджували склад сільради, з якого згодом призначалися голова сільради і голови комісій (господарської, адміністративної, землевпоряджувальної тощо), які відповідали за конкретні напрямки роботи ради. Разом із ВРК та КНС, що формально не були органами виконавчої влади, проте завдяки сприянню й заохочуванню з боку райвиконкомів, значно перевищували свою компетенцію суспільних організацій, вони здійснювали пролетарську диктатуру на селі, автоматично й бездумно запроваджуючи в життя розпорядження райвиконкомів.

Формально сільради були органами представницької демократії, через які селянство на місцевому рівні мало вирішувати широкий спектр власних проблем, від господарських до культурних. Реально ж у першій половині 20-х рр. внаслідок низки взаємообумовлених факторів, таких як: продовольчі труднощі; недовіра комуністичного уряду до селянства в цілому, й селянства етнічних меншин в особливості; різке зниження громадсько-політичної активності й культури етнічних меншин; стереотипи волонтаристських методів управління часів воєнного комунізму тощо, сільради в селах етнічних меншин залишалися напіввоєнними органами комуністичної диктатури.

Ситуація навкруг обрання і діяльності сільрад, а особливо їхніх голів, у селах етнічних меншин у вказаний період складалася суперечлива, підчас скандальна, що дискредитувало ідею рад як таку. Категорично не відповідав уявленням про демократію той факт, що величезна більшість голів сільрад призначалася з представників інших національностей, які не знаючи мови й культури виборців, специфіки сільського буття, будучи, як правило, пролетарями за походженням, маючи лише початкову освіту, методами часів воєнного комунізму насаджали своє бачення нового ладу, вчили селян господарювати, обкладали їх податками, закривали церкви тощо.

Невідповідні, вкрай напружені, або й ворожі взаємини між селянами та сільрадівським активом були звичайною практикою суспільного життя національного села в першій половині 20-х рр. Ось як вони змальовані завнімсекцією Донецького губкому КП(б)У: «Уповноважений сільради Мартініс відіграє роль ляльки, окрім нього є ще обраний від суспільства, так званий “шульц” (голова) якийсь Янсен (при старому режимі він також був старостою). У нього вирішується доля колонії та проводяться загальні збори, а уповноважений сільради лише запроваджує в життя пропозиції та накази сільради, а в цілому жодного впливу не має»¹⁹⁶.

Стан сільрад у болгарських селах зафіксований під час обстеження болгарського населення УСРР членом ЦКНМ Бугановим (1924 р.). У його звіті читаємо: «В кожному болгарському селі мається болгарська самостійна сільрада. В минулому році більшість голів сільрад не лише не підтримувала зв'язку з громадянами, але цього зв'язку не мала навіть з членами сільради. В більшості випадків голова спільно з 2–3 своїми наближеними членами сільради вирішували «нишком» суспільні питання, абсолютно не інформуючи навіть сільраду та населення»¹⁹⁷.

Не відрізнялася на краще діяльність сільрад у селах греків. Під час обстеження Новоселівського й Старокримського райвиконкомів, проведеного в травні-червні 1923 р., було виявлено ряд недоліків у їхній роботі. Найсуттєвішими з них були формалізм і замкненість роботи сільських рад, відсутність контакту з населенням. Зазначалося, що «фактично працюють голова і секретар»¹⁹⁸.

Уряд України шукав шляхів виходу з даної ситуації. Важлива роль у поживленні діяльності низових органів влади відводилася районуванню 1923 р., яке почасти скоректувало незручності, викликані розривом волостей з нацменшинами. Спочатку реорганізація дійсно викликала поживлення громадського життя в селищах етнічних меншин, що, зокрема, зазначав П. Буценко¹⁹⁹. Проте позитивні зміни не були закріплені. Неодноразові обстеження роботи сільрад спеціальними комісіями, відомості ЦКНМ (1925 р.) відбивають їхній кепський стан. Так, на засіданні губернської виборчої комісії при Донецькому ГВКу 22 листопада 1924 р. зазначалося: «По Маріупольському округу участь у роботі й керівництво були зовсім слабкими, видно лише зовнішню сторону роботи, а широкі селянські маси до неї зовсім не втягнені»²⁰⁰.

На початок політики коренізації навколо низового радапарату склалася надзвичайно складна й дратівлива ситуація. Коріннями вона сягала не лише в новаторський характер радянської моделі державності, що саме по собі тягло низку ускладнень суто технічного плану, а в суперечності, закладені під час затвердження радянської моделі державного управління. З одного боку, ради проголошувалися органами влади трудящих. З іншого, шляхом відповідного скеровування виборчих кампаній, обмеження

виборчих прав значних соціальних верств, насадження виборчих списків, призначення головами сільрад осіб іншої національності та соціального походження, величезна частина трудящих відсторонювалася від реальної участі в державному управлінні, штучно обмежувалася в своїх можливостях впливати на вирішення життєво важливих для себе питань. Особливо болючим у селах етнічних меншин було штучне запровадження певного цензу для допуску до відповідної соціальної реалізації. Для того, щоб обійняти будь-яку посаду в радянській державі треба було бути незаможним, отож у розумінні колишніх колоністів, гірший працівник набував вищого суспільного статусу.

Пересічно вищий добробут етнічних меншин став основою відсторонення від участі в державному житті значної частки їхнього населення. Практика призначення головами сільрад українських і російських пролетарів, як більш політично розвинених, провела глибоку роздільну межу між сільрадівським активом і громадами етнічних меншин. Найбільш небезпечним у цій ситуації було те, що надто великі маси народу були відсунені від вирішення найгостріших місцевих проблем. Складалася наднародна мережа органів місцевого державного управління, яка здійснюючи соціально-економічну політику, що не відповідала інтересам селянства, з органів народної влади перетворювалася на органи партійної диктатури.

Надзвичайно дражливим з точки зору як спеціальних державних установ, що займалися етнічними меншинами, так і радянських органів влади було питання рівня політичної активності та культури, форм суспільної активності етнічних меншин. Партійний загаль вважав етнічні меншини суцільною відсталюю масою з низьким рівнем політичної свідомості, заскорузлюю у власних національних забобонах, запаморочену клерикальним дурманом.

Втім, реальною була не проблема низького рівня політичної свідомості й культури етнічних меншин, а їхня невідповідність стратегічним і тактичним завданням правлячої в Країні Рад політичної партії. Теза про політичну відсталість етнічних меншин, мусована в тогочасній офіційній літературі, виглядає доволі сумнівною й некоректною. Суцільні масиви архівних матеріалів заперечують культурну відсталість, політичну в тому числі, євреїв, поляків, компактних селянських етнічних громад, підтверджуючи її хіба що стосовно циган та дисперсних етнічних меншин (переважно азійських та кавказьких біженців). Підставою формування цього радянського історіографічного штампу, з одного боку, стали мовний бар'єр, що ускладнював взаємне розуміння й дієвість комуністичної агітації та пропаганди; з іншого, — значна громадська й політична активність етнічних меншин, але не в середовищі шарів, на які робила ставку ВКП(б), і не в очікуваних нею формах.

Високий рівень суспільно-політичної активності та конфліктності був притаманний єврейській громаді. Соціально-економічна агонія єврейського містечка, відсутність реальних можливостей забезпечити існування сотень тисяч єврейської декласованої бідноти у сукупності з давніми традиціями політичної боротьби й общинної самоорганізації визначили самостійність політичного думання та широкий спектр політичних партій національного характеру. Єврейська громада республіки протягом непу постачала кадри як для більшовицької, так і для низки опозиційних їй партій. Євсекції, створені 1918 р., починаючи з 1921 р. стали складовою Агітпропу ВКП(б) і були центром офіційної активності євреїв, виконуючи функцію «встановлення диктатури пролетаріату на єврейській вулиці».

Незважаючи на вагоме представництво євреїв у лавах більшовицької партії та комсомолу, величезна частка єврейства не вважала їх дійсними представниками думки громади. В першій половині 20-х рр. значно більшим політичним впливом у ній користувалися численні сіоністські партії та організації. Сіонізм розглядався як єдино можливий політичний шлях збереження етнічної автентичності єврейського народу не лише в СРСР, а й у світі. Втім, у стані єврейства, орієнтованого на збереження національної ідентичності, не було єдності стосовно шляхів досягнення мети. Нагадаємо, що доктрина сіоністського руху, визріла в другій половині XIX ст., ґрунтувалася на ідеї створення національної єврейської держави в Палестині і збирання свідомих єврейських сил розсіяння. В 20-і рр. єврейські колонії Палестини, заручившись протекцією Англії, робити перші досить складні кроки на Землі Обітованій, становище колоністів було скрутним і хитким. До того ж сіоністи мали різні погляди на форму майбутньої державності, отож, сіоністський рух, як такий, складався з великої кількості організацій та партій, від поміркованих до ліворадикальних. На початок 20-х рр. організаційна структура сіоністського руху в межах колишньої Російської імперії виглядала наступним чином: Алгемейн-сіоністи (ліберальне крило сіоністського руху); «Мізрахі» (організація релігійного характеру); «Цеірей-Ціон»²⁰¹ (організація сіоністського робочого руху поміркованого соціалістичного толку); «Поалей-Ціон» (з 1923 р. ЄКРП)²⁰² (близька до меншовиків сіоністська соціалістична партія); «Гашомер-Гацоір»²⁰³ (юнацька організація); «Геголуц» (суспільна організація, що опікувалася соціально-економічними проблемами підготовки єврейської колонізації Палестини); «Тарбут»²⁰⁴ (культурна та просвітня організація для розвитку освіти на івриті) тощо.

Всупереч більшовицькій пропаганді переважна більшість соціалістичних єврейських партій в першій половині 20-х рр. не перебувала на антирадянських позиціях. Навпаки, вони активно виступали за розбудову радянської системи і наповнення її справжнім демократичним змістом.

1924 р. Сіоністсько-соціалістична партія, зокрема, писала: «Наша партія визнавала і визнає величезне значення радвлади для справи визволення трудящих усього світу, але значення радвлади втоптується в бруд і зводиться нанівець нічим не оправданим, найпідступнішим, все зростаючим терором»²⁰⁵. Вістря політичної критики єврейських партій спрямовувалося не проти влади рад, а проти влади більшовицької диктатури, яка ототожнювала себе з радянською владою. В цьому сенсі позиція сіоністів була послідовною і найбільш непримиренною щодо євсекцій, які на їхню думку узурпували право висловлення інтересів єврейства в СРСР. Відозва ЦК «Югенд Цеірей-Ціон» у липні 1923 р. наступним чином охарактеризувала обличчя євсекцій: «Євсекція, що висить над головою євр[ейських] трудящих, як Домоклів меч, що наслідуює своєю діяльністю не задоволення національно-класових інтересів, а лише ліквідацію всякої євр[ейської] трудової громадськості... — не продукт руху євр[ейських] трудящих, а кучка доктринерів, інтелігентів, відірваних від мас, з нею потрібно боротися [...] диктатура євсекції є продуктом диктатури компартії на всеросійській вулиці»²⁰⁶.

В першій половині 20-х рр. сіоністські організації попри переслідування уряду вирости у досить значну і впливову політичну силу, яка являла з себе всесоюзну організацію в підпіллі. Так, скажімо, «Геголуц» на той час розпався на ліве і праве крила, обидва з яких мали ЦК у Москві, республіканські осередки в Гомелі та Києві, а також підпорядковані їм окружні організації. Організаційна структура єврейських партій та молодіжних організацій практично не відрізнялася від ВКП(б) та ЛКСМ, вони так само скликали конференції й з'їзди, мали ЦК і мережу місцевих осередків окружного та районного рівня.

Значно меншу активність виявляли колишні колоністи. Рідкісні відомості перших років радянського будівництва глухо фіксують загальний політичний клімат у селищах етнічних меншин, відразу виводячи формулу: бідне село — підтримують радянську владу, заможне село — ворожі їй, або маскують свою ворожість. Таким способом, зокрема, змальоване політичне становище в грецьких та німецьких селах у доповіді про організацію радянської влади в Маріупольському повіті за 1920 р. Нотатки члена Маріупольської повітової організації КП(б)У по окремих селах є класичним прикладом більшовицького аналізу поточної політичної ситуації. Стосовно грецького села В. Каракуба занотовано: «Більшість населення заможна, майже 1/3 частина куркулі. Ставлення до радянської влади таємно вороже, ведеться пропаганда проти Рад і радянських працівників. Хоча сільрада обрана в присутності повітового інструктора, більшість депутатів в сільраді — куркулі. Виконком увесь складається з куркулів і Миколаївських служак. Голова виконкому — багатій-мироїд, який розпродав завчасно більше сорока корів за спекулятивними цінами і гроші заховав. Товаришем голови обраний колишній

волосний старшина. Під впливом куркуля-голови другий повітовий інструктор, якого посилали для перевиборів сільради, до організації перевиборів не був допущений і, склад сільради, згідно постанови всього сходу, залишився без змін»²⁰⁷. У селі Ст. Крим картина протилежна: «В населенні переважають середняки й бідняки. Ставлення до Радянської влади добре. Куркулів майже нема. Рада обрана за сприяння повітового інструктора. Увійшли головним чином представники бідноти»²⁰⁸. Певний проміжний варіант знаходимо в записах про с. В. Каракуба: «Населення поділене на два ворогуючих табори: куркулі та біднота, виразно більшовицьки налаштована. [На виборах до сільради] боротьба завершилася на користь куркулів, і в раді переважають куркулі та їхні посіпаки. До Радянської влади ставляться ніби приязно, але *розуміють цю владу по-своєму* [виділення — Авт.]»²⁰⁹.

Наведені уривки, хоча й стосуються греків Приазов'я, цілком адекватно відображають зміст політичних проблем у відносинах владних структур та етнічних меншин загалом. Найвиразнішою серед них був номінальний характер радянської демократії. Як видно з цитованих джерел, диктатуру пролетаріату не цікавило волевиявлення населення як таке, не випадково будь-які прояви політичної самодіяльності мас кваліфікуються не інакше як антирадянськість, чи принаймні — політична відсталість («*розуміють цю владу по-своєму*»). Захопивши владу на місцях, більшовики скерували свої зусилля на забезпечення видимості загальної підтримки селянства. В разі невідповідності соціального складу сільради тактичним інтересам ВКП(б) він послідовно доводився до бажаного шляхом повторних перевиборів. І, якщо на початковому етапі радянського будівництва селянство, спираючись на власні збройні ресурси, мало змогу відстоювати легітимність обраних сільрад (як це було у В. Каракубі), то після його роззброєння контроль райвиконкомів над виборчими кампаніями став неподільним.

Пізніші за часом матеріали лише конкретизують проблеми, що виникали перед інструкторами РВКів під час підготовки й проведення виборчих кампаній у селах етнічних меншин. Загальною перепоною на шляху ухвалення пропонованих райвиконкомаами списків кандидатів у члени сільрад була пасивність власне більшовицького електорату — бідняцтва та сільського пролетаріату. Середняки ж, а ще більше заможні селяни, виявляли виборчу активність. Очевидною була залежність рівня політичної активності й уміння вести політичну гру відповідно заможності. Інструкторів виборчкомів і дратувала й непокоїла метикуватість куркульства, яке, навіть позбавлене виборчих прав, примудрялося через незаможне селянство репрезентувати власні інтереси на виборах.

Боротьба за електорат, таким чином, ставала основною проблемою у перспективному визначенні політичного спрямування села й через те

визначала складні й суперечливі стосунки між державою та етнічними меншинами. Гостроту цих стосунків яскраво унаочнював той факт, що в більшості сіл населення різко заперечувало можливість голосування за списки кандидатур від райвиконкомів. Очевиднішими ставали не лише опозиційність селянства некоректній поведінці райвиконкомів та його намагання надати виборам прозорого характеру, а й нежиттєвість нав'язаних селянству органів влади в умовах відсутності справжньої підтримки мас. На 1924 р. у цій галузі життєдіяльності суспільства склалася вибухонебезпечна ситуація, що характеризувалася наднародністю низових органів радянської влади, які замість забезпечення реальних інтересів трудящих нав'язували їм незрозумілі соціально-економічні, політичні й культурні програми.

Окреслені процеси були характерними й надзвичайно гострими не лише у внутрішніх стосунках етнічних меншин УСРР та її уряду. Наївним було б твердження, що злам у методах комплектування і роботи рад, як органів диктатури пролетаріату на селі, відбувся лише внаслідок загострення суперечностей у селищах етнічних меншин. Звичайно, вони були лише відбитком надзвичайно глибоких суперечностей у так само недемократичних і неконструктивних взаєминах між центром і національними республіками. Запекла боротьба на XII з'їзді ВКП(б) між поборниками централізму й тими, хто не бачив альтернативи лібералізації в питаннях національно-державного будівництва, визначила «оксамитову революцію» згори, що дістала назву політики коренізації. Вона, безумовно, була вимушеною тактичною поступкою на шляху досягнення стратегічної мети — побудови соціалізму в радянській державі. Значна частина комуністичної номенклатури і в союзному центрі й на місцях тоді вже розуміла, що альтернативою розширення суспільної бази рад шляхом політики коренізації є відстрочуваний з дня на день суспільний вибух, здатний рознести весь СРСР і кожен з його державних складових. Політика коренізації була вкрай своєчасною та життєво необхідною для оздоровлення внутрішнього життя суспільства, опанування думками і сподіваннями суспільно активних громадян на якісно новому рівні в нових історичних умовах.

Ця мета була надзвичайно актуальною стосовно етнічних меншин. Етап неприхованої боротьби з націоналістичними та дрібнобуржуазними організаціями в республіці доходив кінця. Протягом 1920–1923 рр. ВЧК та її наступник Наркомат внутрішніх справ знищили всі організовані прояви антирадянського руху в межах УСРР. Віхами діяльності установ стали ліквідація махновщини й місцевого політичного бандитизму, Польської організації військової та заборона сіоністського руху²¹⁰. Проте до фактичного опанування суспільно-політичною свідомістю етнічних громад було ще далеко. Надзвичайно повільно в їхньому середовищі

поширювалися радянські форми громадської активності: комуністичний, комсомольський, піонерський рухи.

Більшовицькі партійні осередки, які з перших років радянської влади поширювалися теренами УСРР, поступово захоплювали провідне місце в скеровуванні та організації місцевого суспільного життя. Оскільки для заповнення керівних посад на селі катастрофічно не вистачало місцевих членів партії, їх заступали переважно надіслані з міст робітники. Влучну характеристику партійця-сільрадівець початку 20-х рр. навів, запозичивши її з радянської преси, Б. Кравченко: «Привозили його з міста, як kota в мішку, і випускали, і він залишався близько п'яти місяців, а потім давав драла, прихопивши з собою до міста п'ять корів чи повну кишеню грошей»²¹¹. Одна цитата, хоча й найавторитетнішого тогочасного джерела, звичайно, не є підставою для висновків щодо сільрадівського активу загалом, проте й інші документи свідчать, що за особистісними та професійними характеристиками переважна частка партійців-керівників була не лише чужою селянству, а й не відповідала жодним вимогам загальнолюдських взаємовідносин. Ліворадикальні, схильні до насильства комуністи задавали тон суспільно-політичному життю в селі. Своєю діяльністю вони поглиблювали прірву між урядом і етнічними громадами.

Обстеження стану етнічних меншин, здійснені ЦКНМ у 1924–1925 рр., констатували, що майже п'ять років радянської влади процес «радянзації» в місцях компактного розселення етнічних меншин тупцював на місці. На грудень 1924 р. на весь Донбас (опорний пункт радянської влади в УСРР) у німецьких селах нараховувалося три німецькі осередки ЛКСМУ та два змішані²¹². В менонітських селах партосередків та комсомольських організацій практично не було. На болгарське населення Мелітопольщини, що сягало 52 тис. осіб, припадало 5 партійних осередків з 22 членами. Стосовно них зауважувалося: «Осередки ці, самі нежиттєві, безумовно, не здатні скеровувати радапарат і суспільні організації. Є випадки, коли окремі партійці компрометували як партію, так і владу»²¹³. Подібні характеристики знаходимо в матеріалах ЦКНМ стосовно партійного та сільрадівського активу в грецьких селах. Відомості про пияцтво, рукоприкладство, моральний розклад, лиходійство сільрадівської верхівки були не поодинокими²¹⁴. До влади потрапила значна частина осіб, які поводитися наче «підпанки», використовували службове становище для особистого збагачення.

Життя міського населення етнічних меншин певною мірою відрізнялося на краще. Найвищий показник політичної активності засвідчило єврейство, що 1925 р. становило 11,8% членів КП(б)У²¹⁵. Значною була частка євреїв, поляків, греків, німців серед членів профспілок, особливо невиробничих. Проте радянська активність міської частини населення

етнічних меншин внаслідок її відносної нечисленності якісного впливу на загальну картину не справляла. Величезна частина етнічних меншин УСРР — селянство та містечкові євреї — залишалася поза впливом радянських суспільних організацій.

Протягом 20-х рр. більшовики послідовно запроваджували в життя ленінську концепцію монопартійності й жорсткими заходами (заборона, переслідування, репресії) обмежували можливості альтернативного політичного думання і волевиявлення народів країни. 20-і рр. лише з певними застереженнями можна назвати часом відносної політичної лібералізації. Цей час дійсно на краще відрізнявся від політичного терору 1918–1921, 1930–1934, кінця 30-х рр., проте і тоді провідний напрямок розвитку політичних процесів визначало переслідування всіх альтернативних політичних партій та суспільних рухів. Це своєю чергою деформувало політичне життя, як таке, позбавляючи широкі суспільні верстви, зокрема етнічні громади, можливостей відповідної реалізації.

Прикладом типового алгоритму політичного знищення альтернативних/позапартійних більшовицькій організацій може слугувати історія «Геголуцу» — молодіжного сіоністського руху, який опікувався підготовкою єврейської сільськогосподарської колонізації загалом та військової підготовки потенціальних переселенців до Палестини, зокрема. Оскільки одним з напрямків діяльності організації було притягнення євреїв до продуктивної праці та соціальна реабілітація декласованої єврейської бідноти, більшовики вимушено «терпіли» «Геголуц». Водночас характеристики організації з боку євсекцій були досить промовистими і відбивали основоположні суперечності організації з більшовицьким режимом. У січні 1922 р. в Харкові були заарештовані учасники 3-ї конференції, що привело до розколу. «Ліві» вважали за можливе співробітничати з владою і були готові готувати кадри виключно для комун (кібуців). «Праві» закликали до переходу на нелегальне становище та збереження позапартійного, національного характеру руху. В серпні 1923 р. «лівий» «Геголуц» отримав дозвіл на діяльність у РСФРР, і водночас був заборонений в Україні та Білорусі. Подальша практика політичної боротьби з геголуціанством ґрунтувалася на тезах Г. Бройдо²¹⁶ (1922 р.): «Тією мірою, як ми не будемо чинити опір роботі «Геголуцу», тією мірою ми лише закріплюватимемо симпатії радянській владі численних кадрів єврейських ремісника, кустаря, дрібного торговця та декласованої бідноти, поглиблювати розкол в лавах єврейської буржуазії й послаблювати натиск єврейських партій і угруповань за кордоном проти радянської влади»²¹⁷.

Починаючи з 1923 р. серед мотивів переслідування «Геголуцу» переважають міркування про неприпустимість прецеденту існування організації як такого. Доповідна записка секретаря ЦБ євсекції ЦК РКП(б)

А. Мережина зазначала: «Питання про легалізацію євр[ейських] дрібно-буржуазних і націоналістичних організацій тісно зв'язане з питанням про легалізацію і неєврейських, особливо українських і білоруських націоналістичних організацій з петлюрівським та балахівським²¹⁸ забарвленням. Але, оскільки це питання вирішується негативно [...], то й перше питання має бути вирішене негативно. Відмінне вирішення цих питань поставить наші місцеві органи влади у неможливе становище [...] «Геголуц» прагне також створити євр[ейську] національну с.-г., промислову й кредитову кооперацію. Цією своєю роботою він неминуче викличе також національну кооперацію у росіян, українців і білорусів, що розколе кооперативний рух за національною лінією, викличе національну гризню і, особливо в українських умовах, деморалізує всіх і вся»²¹⁹.

Активним переслідувачем «Геголуцу» був секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг. Він послідовно боровся з організацією, яка, на його думку, здійснювала найшкідливішу націоналістичну пропаганду проти визнання єврейськими трудящими Радянської Республіки своєю батьківщиною²²⁰.

У жовтні 1922 р. уряд УСРР оголосив про ліквідацію осередків міжнародної єврейської громадсько-господарської спілки «Геголуц». Розгром спілки розпочався з одеського осередку в березні 1923 р., в травні того ж року арешти знищили київський, харківський і кримські осередки, у вересні — білоцерківський. У липні 1924 р. були заарештовані й вислані до Сибіру та Палестини рештки членів організації в містах і містечках Правобережжя²²¹. До початку 1925 р. організація була розгромлена, її майно роздали колгоспам республіки. Незважаючи на спроби єврейства зберегти організацію, більшовицький уряд в особі головного бюро євсекцій ЦК КП(б)У в жовтні 1925 р. проголосив «Геголуц» легалізованим прикриттям сіонізму і категорично заперечив можливість відновлення його діяльності. Переслідування в Україні та політичний тиск зробили свою справу: наприкінці 1925 р. в обох фракціях «Гехолуцу» в СРСР нараховувалося 14 тис. осіб. Легально діяльність організації була припинена в січні 1928 р. відповідною постановою НКВС СРСР.

Зрозуміло, що вакууму в сфері виявлення громадської активності етнічних громад у повному розумінні цього слова не могло бути. Навіть в умовах монопартійності етнічні меншини тривалий час намагалися віднайти вихід своїм політичним і громадським амбіціям. Реалізувати їх в умовах описаної вище політики стосовно національних організацій і рухів було досить проблематично. Німці та євреї УСРР до 1924 р. були виключенням з загального правила. Перші мали три сільськогосподарські союзи, інші — Союзи допомоги голодуючим. Проте ставлення органів влади до них було вимушено стриманим, чи, скоріше, приховано ворожим.

Жодна з інших етнічних громад не отримала дозволу на організацію принаймні подібних організацій, хоча час від часу вони зверталися до

НКВС, ВУЦВК та РНК з проханнями зареєструвати чи затвердити проекти статутів організацій етнічних меншин. Серед них слід згадати Союз південноросійських еллінів і громадян грецької раси Маріупольського повіту, Спілку біженців і уродженців з Бессарабії «Геть руки румунських загарбників від Бессарабії»²²² тощо. Всеукраїнське об'єднання караїмських національних товариств 31 жовтня 1924 р. було зареєстроване центральною міжвідомчою комісією у справах про спілки та союзи при НКВС, однак із промовистим зауваженням: «в) З огляду неповної ясності мети спілки визнати за необхідне встановити за діяльністю цієї спілки пильний нагляд з боку НКВС та ДПУ (п. «в») оголошенню не підлягає»²²³. Не дивно, що доволі скоро її діяльність зійшла нанівець.

Проблема невідповідної громадської реалізації етнічних меншин зберігала свою актуальність протягом усієї першої половини 20-х рр. Голод та економічні труднощі до певної міри послаблювали її гостроту, проте не знімали як таку. Вона ж своєю чергою мала один вкрай негативний наслідок — меншини не мали можливостей формулювати й висловлювати свої специфічні сподівання в жодній іншій формі ніж радянська, що розповсюджувалася в їхньому середовищі надто повільно. Нелегальні та напівлегальні форми національного руху, такі як, скажімо, сіонізм, проблеми не вирішували.

Нагадаємо, що окреслені проблеми існували одночасно, ускладнюючи як базові галузі життя суспільства, так і культурний поступ народів України та їхнє етнокультурне відтворення. Чим далі становище освітніх установ у місцях проживання етнічних меншин ставало все жахливішим. У сільській місцевості в 1921/22 навч. р. функціонувало не більше третини шкіл від дореволюційної чисельності. Працювали вони у непридатних приміщеннях, без необхідного приладдя та навчальних посібників. До середини 20-х рр. національна освіта, як така, в Україні була представлена грецькою школою в Одесі (150 учнів), сільськими німецькими та містечковими єврейськими школами.

Стосовно духовного життя етнічні меншини УСРР протягом 1917–1920 рр. були відкинуті на кілька десятків років назад. Далися взнаки тотальне руйнування мережі освітніх і культурних закладів під час революції та воєнних дій, еміграція значної частини етнічних культурних сил, господарський занепад громад, які стали неспроможні власним коштом утримувати початкову освіту та забезпечувати висхідний культурний поступ етносу. На початку 20-х рр. рівень культурних запитів етнічних меншин був невисоким і сягав лише задоволення потреб у початковій освіті. В цій галузі вплив уряду був неподільним і визначальним. 1920 р. ВУЦВК та Наркомос затвердили постанову, яка заборонила існування недержавних навчальних закладів на теренах республіки. Курс більшо-

виків на централізацію керівництва освітньою галуззю та створення єдиної державної системи навчальних закладів з історичної точки зору був, безумовно, прогресивним. Водночас, на початку 20-х рр. здійснення цього заходу зіткнулося з низкою економічних, технічних, світоглядних та етнокультурних проблем.

Згідно з законодавством викладання в початкових школах повинно було здійснюватися мовою місцевого населення. Але запровадження проголошених принципів у життя наштовхувалося на відсутність у окремих етнічних громад (чехів, греків, болгар, албанців, гагаузів тощо) усталених традицій національної освіти, навчальної й методичної літератури національними мовами, кваліфікованих учителів. Уряд, декларуючи національну початкову освіту в УСРР, не вповні був свідомий змісту проблем, не мав фінансових і технічних можливостей забезпечити проведення декларацій у життя. Місцеві ІНО повідомляли про занепад шкільної мережі (зокрема, недостатність шкільних приміщень або їхню невідповідність санітарно-гігієнічним нормам), нестачу вчительства, яке б відповідало ідеологічним і професійним вимогам Наркомосу, вкрай низький рівень учительської заробітної платні. Окреслені проблеми були типовими для шкіл в місцях компактного розселення етнічних меншин, але на них нашаровувався етнокультурний фактор.

Одним із провідних напрямків комуністичної шкільної реформи було запровадження принципу відділення церкви від держави й, відповідно, від освіти, як базової галузі громадського виховання. Для більшості етнічних меншин його здійснення означало підрич основоположних засад етновідтворення, поза як у їхньому середовищі нашарування етнічних і релігійних складових буття створювало, власне, етнокультурне обличчя етнічної громади як такої. Релігійна приналежність для неправославних етнічних меншин впродовж віків була визначальним фактором збереження ними своєї автентичності в багатонаціональній Російській імперії. Централізація важелів управління початковою освітою в руках радянської держави, відсторонення церкви від прямого впливу на виховання підростаючого покоління болоче вдарили по становищу їхніх закладів освіти. Найбільш гостро проблема раптової освітньої та світоглядної кризи постала в релігійно орієнтованих етнічних громадах, таких як: німці (передовсім меноніти), євреї, поляки. У контексті радянської освітньої реформи на теренах України поступово, але послідовно згорталася мережа релігійних освітянських установ (хедерів, приватних училищ, «Талмуд-Тор», ешив). Традиційна єврейська духовна освіта вимушено пішла в підпілля. Органи освіти та спецструктури докладали безліч зусиль для виявлення та закриття підпільних шкіл, однак вони існували аж до середини 30-х рр. Єврейська громада не тільки приховувала осередки збереження й передачі прийдешнім поколінням сакральних

знань і мови (іврит), фактично забороненої в СРСР, вона ще й періодично організовувала масові акції на підтримку запровадження івриту в радянську школу²²⁴, офіційного затвердження Суботи та юдейських релігійних свят. На супротив традиційних громад секуляризації та демократизації освіти радянські освітяни та органи управління відповіли систематичною агітаційно-пропагандистською обробкою школярів та їхніх батьків, яка карбувала фантом радянської школи мовами нацменшин: найдемократичнішої та найпередовішої в світі.

На проблему ідеологічної перебудови шкільної справи накладалися й суто технічні. Найгострішою серед них була та, що реквізувавши весь ідеологічно не витриманий інвентар у школах, місцеві органи влади та освіти не дали натомість жодного іншого. Регулярні запевнення інструкторів ІНО про тимчасовість труднощів були неправдивими, український уряд та Наркомос не мали в 1921–1924 рр. нової радянської літератури і не могли забезпечити нею школу. І, якщо час від часу відбувалися певні ін'єкції російськомовної навчальної літератури, то в сфері задоволення навчальною літературою українською, а тим більше — мовами етнічних меншин, ситуація залишалася катастрофічною. На час прийняття закону «Про заходи забезпечення рівноправності мов» (1 серпня 1923 р.) національна школа в УСРР була химерою, що існувала лише в офіційних паперах Наркомпросу. Насправді з року в рік у місцях розселення етнічних меншин збільшувалася лише кількість російських шкіл, що на фоні ліквідації дореволюційних форм освіти сприймалося як наступ на основоположні релігійні та національні засади буття етнічних меншин.

Таким чином, відтворення мережі шкільних установ хоча б на довоєнному рівні правило за першочергове завдання в низці заходів по нормалізації культурного життя УСРР. Гостроти йому додавали об'єктивні економічні труднощі. Значною проблемою на шляху культурного відтворення етнічних громад, який, зрозуміло, обумовлювався не одним лише станом початкової освіти, був загальний рівень національної свідомості, освіченості та толерантності на всіх рівнях суспільства. В даній царині протягом першої половини 20-х рр. склалася вкрай суперечлива ситуація. Народи країни успадкували від часів революції, громадянської війни та воєнного комунізму критичний рівень міжнаціональних суперечностей та упередженості. Попри виголошені гасла інтернаціонального єднання й братерської співдружності, міжнаціональні тертя не пом'якшувалися, а підсилювалися внаслідок названих вище соціально-економічних і політичних факторів. Через безвідповідальну діяльність місцевих органів виконавчої влади страшні рани, отримані етнічними меншинами під час погромів та проявів етнічної дискримінації початку 20-х рр., не загоювалися, а ятрилися. Не останню роль у цьому відігравав

інформаційний вакуум у сфері висвітлення міжнаціональних взаємин у цілому та особливостей етносів, зокрема. Навіть центральні державні установи, спеціальні інституції, які за безпосереднім напрямком своєї діяльності мали справу з етнічними меншинами, занадто мало знали про етнічні громади, їхню історію в Україні, особливості соціально-економічного й суспільного життя, культури, ментальності тощо. Крайній дилетантизм у цих питаннях був притаманний посадовим особам усіх рівнів влади. Іншою його стороною ставала безмежна самовпевненість і зарозумілість у визначенні напрямків і методів роботи з нацменами.

Джерела першої половини 20-х рр. зберігають красномовні, підчас курйозні, свідоцтва про стан суспільної та корпоративної свідомості. Очевидним було взаємне нерозуміння етнічних громад і представників владних структур, упередженість і зверхність останніх у ставленні до національних традицій. Зокрема, часто-густо стосовно маріупольських греків представники райвиконкомів використовують характерне словосполучення «цей східний дух», висміюють традиційне свято «панаір», безрезультатно намагаються призвичаїти грекинь відвідувати загальні збори, відкривати обличчя в присутності незнайомців, агітують їх працювати в полі²²⁵. Нехтування етнокультурної специфіки виявлялося у вкрай обурливих формах, зокрема — антирелігійних акціях під час релігійних свят.

Недалекоглядний радикалізм і дилетантизм були притаманні не лише пересічним радянським працівникам, а й співробітникам нацменструктур. Так у звіті завідувача болгарською секцією Катеринославського губкому КП(б)У Іванова «Про результати обстеження роботи серед болгарського населення Бердянської округи» (10.12.1924 р.) знаходимо характерний відгук про традиційні болгарські «седянки» [аналог українських вечорниць (досвіток) та російських «посіделок» — *Авт.*]. Занотовано буквально наступне: «На відміну від українських досвіток, які перетворюються часто на оргії, на «седянки» дівчата збираються виключно для рукоділля та спілкування, парубки обходять всі «седянки»²²⁶, знайомлячись у такий спосіб із дівчатами. Враховуючи цілком пристойний характер «седянок», Іванов пропонував використовувати їх для радянської роботи серед дівчат. Приводячи цей майже анекдотичний прояв корпоративної свідомості нацменпрацівника, ми маємо на меті окреслити надзвичайно складні умови, в яких розпочиналася політика коренізації в Україні. Вкрай ускладнювали її запровадження не сам факт багатонаціональності країни як такий (за висловом одного з сучасників — «вавілонські умови»), а низький рівень толерантності на всіх рівнях суспільства, мізерні знання в галузі етнокультурної специфіки, нездатність представників різних етносів не лише виголошувати гасла пролетарського інтернаціоналізму, а й керуватися ними в повсякденному житті.

Реальна етнонаціональна ситуація була далекою від ідеальних пропагандистських замальовок братерського миру і злагоди. Низка джерел, зокрема доповідь М. Ареф'єва²²⁷, свідчать про ворожість у стосунках між менонітами й німцями інших конфесій, що стало на заваді створення єдиного німецького району на базі Пришибського (заселеного католиками й лютеранами) й Молочанського (з менонітським населенням) районів²²⁸. Значні суперечності існували у стосунках поляків і так званих українців-католиків, греків-еллінів і греко-татар Маріупольщини. Що ж стосується взаємин етнічних меншин із титульною нацією й росіянами, то джерела першої половини 20-х рр. одноставно відзначають бажання меншин максимально обмежити втручання у внутрішні справи громад, перш за все — етнокультурні. Так, М. Ареф'єв констатував намагання німців «лукаво, дуже вміло використовуючи всі формальні зачепи»²²⁹, захистити меншість від нав'язливої культурної політики держави та її ідеологічного тиску. Під час обстеження грецької меншини комісією ЦКНМ (1925 р.) греки відверто висловили своє прагнення до ізоляції (й не лише культурної) у декількох питаннях, звернених до комісії, а в її особі — й до уряду: « 1) Чи визнали греків за окрему національність; 2) чи будуть їм надані права й пільги Катеринінських часів²³⁰; 3) невтручання українців і росіян у земельні справи греків²³¹.

До початку коренізації більшою або меншою мірою конфліктність у стосунках з оточуючим українським і російським населенням, прагнення відокремитись були притаманні всім етнічним громадам. Соціально-економічні причини явища були розкриті вище, що ж стосується духовних основ суперечностей, то їх слід шукати як в усталених сторіччями механізмах етнозбереження національних меншин, так і в значному підвищенні тиску на них російської та української культур.

Протягом 1917–1923 рр. у країні точилася перманентна, часом — надзвичайно жорстка боротьба між двома формами революційної активності мас: українською і російською. Змагання українського і російського напрямків революційно-демократичного руху на теренах України за вплив у її культурному просторі, врешті, — за форму створюваної на руїнах імперії Романових державності, справляли вирішальний вплив на етнокультурне життя народів країни. Лише з початком запровадження закону «Про заходи забезпечення рівноправності мов» (1 серпня 1923 р.) процес повсякчасного «перетягування канату» між українською й російською мовами в культурній царині набув певної стабілізації. Попри те, що верстви власне українського суспільства поволі доходили консенсусу щодо вектору подальшого культурного поступу країни, етнічні меншини в своїй переважній масі зустріли українізацію вороже, всіма засобами опиралися її запровадженню, особливо в освітянській царині.

Переведення початкової освіти на національні мови, що розглядалося урядовими колами як складова коренізації стосовно етнічних меншин і було покликане пом'якшити опір українізації з боку меншин, до середини 20-х рр. цієї своєї місії ще не виконувало. Найменш ефективним воно виявилось в місцях мешкання тих етнічних громад, які до революції не мали національної школи. Греки, чехи, болгари, гагаузи послідовно бойкотували українізацію початкової школи. Показовою в цьому відношенні була постанова загальних зборів²³² у с. Стила, яка виголошувала: «Перші два роки викладання в школах вести грецькою мовою [...] Діловодство тимчасово залишити російською мовою, але ні в якому разі не українською»²³³.

Перспектива українізації освітньої галузі та вимог щодо опанування українською радянськими службовцями, вихідцями з громад етнічних меншин, врешті перетворилася не лише на жупел етнокультурного й етнополітичного життя республіки, а й безпосередньо впливала на долю кожного пересічного громадянина, який мав дітей шкільного віку. Для етнічних меншин, найбільше ж росіян, питання українізації набуло драмативного характеру, сприймалося як наступ українців на віками усталені привілеї та переваги.

РОЗДІЛ III

ЦКНМ ТА ЇЇ МІСЦЕВІ ОРГАНИ

Історія діяльності нацменустанов у першій половині 20-х рр. засвідчує, що спонукальним чинником їхнього виникнення була потреба влади в існуванні мережі органів професійного відстежування настроїв етнічних громад та їхніх національних рухів з метою здійснення дієвих упереджувальних заходів, спрямованих на збереження цілісності країни рад. Мотив цей був вирішальним і в РСФРР і в УСРР. Російський дослідник А. Шалигін, зокрема, наводить такий факт. В липні 1924 р. (тобто на підйомі коренізаційних гасел) виконком Ягідної Поляни Саратовського повіту просив перевести діловодство на німецьку мову, однак отримав відмову. Причини відмови мотивували так: сільрадам було заборонене паралельне діловодство, оскільки повітові органи влади боялися спричинити розрив між центом і місцями. Поряд називалася й інша причина — згадана ніби пунктирно — відсутність «твердого політичного надзору за волостю». Відмовка, розрахована на притлумлення національних почуттів німецьких колоністів, була типовою для постімперських просторів — губвиконком дозволив звітні доповіді німецькою мовою, виписки з протоколів нарад та з'їздів, які були розраховані на поширення в середовищі колоністів; декрети, циркуляри, розпорядження та відозви до населення мали оголошуватися двома мовами²³⁴. Тобто все, що відбувалося в німецьких (і не тільки) поселеннях мало бути цілком прозорим і зрозумілим вищим органам. У країні тотальної неписьменності на нацменоргани була покладена місія щоденного контролю за національними громадами, їхніми прагненнями та своєчасним їхнім спрямуванням у офіційне річище. Однак, мірою розгортання і поглиблення коренізації, розробки і практичного запровадження низки соціально-економічних реформ і довгострокових програм, суттєво зростало коло завдань, що поставали перед нацменорганами і змушено змінювалися форми і методи їхньої роботи.

Багатонаціональність України у сукупності з економічною руїною початку 20-х рр. визначили надзвичайну складність і внутрішню суперечливість розвитку соціально-економічних процесів. Коренізація в Україні розпочиналася на тлі міжетнічної конфронтації, безпосередньою

підосновою якої було катастрофічне погіршення умов господарювання й економічного відтворення всіх етнічних громад республіки.

Соціально-економічні і культурні заходи 1922–1924 рр. викликали подальші трансформації традиційної соціальної структури й суспільної організації етнічних меншин. Після виходу з голоду раніше замовчувані, проблеми актуалізувалися з новою силою, критично підвищивши рівень конфліктності повсюдно в Україні. Надалі уряд республіки мав якимось чином реагувати на них. У цих умовах проголошення політики коренізації виявилось напрочуд своєчасним і в різних соціальних верствах було сприйняте як можливий перехід до якісно нового етапу в соціально-економічній та етнічній історії країни.

Втім радянська влада вклала свій зміст у лібералізацію внутрішньої й національної політики. Особливістю більшовицької етнополітики був її наступальний (у трактуванні партійних лідерів — творчий) характер. Вона мала на меті не стільки регулювання реальних етносоціальних й етнополітичних процесів, скільки їхнє моделювання а, відтак, докорінну переорієнтацію відповідно до завдань пришвидшення соціально-економічного розвитку країни. Створеним у той час спеціальним державним структурам, що мали опікуватися справами етнічних меншин, відводилася непересічна роль у тактичних планах правлячої партії. Що ж до особливостей та наслідків їхньої діяльності, то вони й досі не втрачають свого значення не лише в контексті вивчення історії радянської державності, а й у контексті дослідження комплексу соціально-економічних, культурних та етнонаціональних чинників, які супроводжували процес консолідації української нації в міжвоєнну добу. Окреме місце серед них посідає Центральна комісія у справах національних меншостей (далі — ЦКНМ) при ВУЦВК.

Зважаючи на досягнення сучасної історіографії, ми намагатимемося визначити причини створення ЦКНМ, роль і місце установи в структурі органів радянської влади, окреслити мету і завдання її діяльності, охарактеризувати найбільш важливі наслідки її роботи. Чільне місце в дослідженні мають посісти проблеми організаційного становлення Комісії та її місцевого апарату. Важливим є також з'ясування крайніх дат існування інституції як такої.

Як зазначалося вище, 19 березня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про відділ нацмен при НКВС», згідно з якою передбачалося «замість відділу нацмену НКВС утворити при ВУЦВКу комісію нацмену»²³⁵. 27 березня 1924 р. спеціальна нарада за участю Г. Петровського, Рейхеля, Зоріна та Дубова затвердила проект положення «Про комісію у справах національних меншин при ВУЦВК та її місцеві органи (Бюро) при губернських та окружних виконкомах»²³⁶.

20 квітня 1924 р. «Вісті ВУЦВК» повідомили про створення при ВУЦВК тимчасової комісії національних меншин у складі Совцова (голова), Й. Гафтеля, Ойлевича, І. Сударського. Зазначалося, що правовий статус комісія мала отримати після проведення 1 серпня 1924 р. Всеукраїнського з'їзду національних меншин та її обрання на ньому²³⁷. Кілька років поспіль дебатована необхідність скликання всеукраїнського з'їзду національних громад, час від часу проголошувана на міжвідомчих нарадах нацменпрацівників по окремих етнічних напрямках, знову постала в епіцентрі політичної активності вищих ешелонів більшовицького проводу. Не будучи відразу відкинutoю, вона доволі швидко показовим чином трансформувалася. Одразу ж після першого засідання тимчасової КНМ — 29 квітня 1924 р. — Мала президія ВУЦВК (протокол 21/157) розглянула внесення ЦКНМ «Про скликання Всеукраїнського з'їзду нацмена». Нагадаємо, що питання про скликання з'їзду комісія винесла на розгляд українського радянського уряду, практично ще не приступивши до роботи, не маючи не лише власного приміщення, а й жодного уявлення про поле своєї діяльності. Ставлення вищої урядової інстанції виявилось набагато прагматичнішим за піднесений порив новопризначеного голови комісії. Заслухавши доповідь Совцова, президія відклала рішення про скликання форуму, натомість поставивши перед ним низку конкретних завдань: «Зібрати всі дані про стан питання з нацменшинствами, вивчивши питання про норму представництва на з'їзд. Намітити, як проект, порядок денний з'їзду, підготувати організаційну схему роботи й пропонувати написати в пресі низку статів для ознайомлення з працями Комісії Нацмена й майбутнього з'їзду. Знести з губвиконкомами й пропонувати їм скласти кошториси на переведення Губерніальних з'їздів нацменшинств і їх міркування по цьому питанню й пропонувати Губвиконкомам там, де ще немає апарату, зорганізувати його. Прийняти за правило, що всі зносини Комісії Нацмена з Губвиконкомами по питанням директивного характеру повинні бути обов'язково підписані Секретарем ВУЦВКу, а зносини, що вимагають від ГВК обов'язкового виконання того чи іншого питання, повинні бути підписаними Головою ВУЦВКу. В тижневий термін закінчити перевід з НКСправ відділа Нацменшинств до ВУЦВКу»²³⁸. Водночас була залагоджена й практична сторона питання. Тов. Зорін отримав наказ надати для роботи Відділу нацменшин один кабінет і одночасно приступити до підготовки відповідного помешкання для занять Нацмена.

Перше засідання Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК відбулося 3 травня 1924 р. Взявши до уваги постанову Великої президії ВУЦВК «Про роботу ЦКНМ» від 29 квітня 1924 р., члени комісії ухвалили невідкладно приступити до роботи, для чого вже на наступне засідання передбачали «надати всі статистичні відомості про

національні меншини на місцях»²³⁹. Безпосереднім виконавцем рішення призначили колишнього голову відділу національних меншин НКВС І. Сударського, який, як ми бачили, впродовж двох років безуспішно намагався налагодити нацменроботу в республіці. Останній виявився чи не найпалкішим прихильником ідеї скликання всеукраїнського нацменз'їзду.

Як засвідчує архівний фонд, ЦКНМ взяла активний старт. Проте відсутність положення про комісію досить відчутно позначалася на її діяльності. Спочатку до складу комісії згідно з не цілком вірним повідомленням газети «Пролетарський путь»²⁴⁰ увійшли представники єврейської, польської, німецької, російської та молдавської національностей, очолені членом президії ВУЦВК Совцовим.

Травень місяць пройшов під знаком з'ясування засад праці установи, меж її компетенції та принципів комплектування. Значний вплив на усталення організаційних принципів роботи та визначення пріоритетів установи справляло політичне минуле та тогочасні погляди її членів. Найбільш активною фігурою, як видно з матеріалів 413 фонду ЦДАВО України, був І. Сударський, названий в одній з інтернет-публікацій «крайне лівим комуністом». З низки запропонованих «незручним» колишнім головою відділу національних меншин при НКВС заходів вимальовується доволі суперечливий політичний портрет цього колоритного нацменпрацівника. З одного боку, це він упродовж 1921–1923 рр. послідовно втілював ідею встановлення жорсткого адміністративного та негласного нагляду за діяльністю національних організацій, перш за все — партій. З іншого, аж до вересня 1924 р. саме він настійливо педалював ідею скликання всеукраїнського з'їзду національних меншин та зовсім не партійний принцип комплектування самої ЦКНМ. За відсутністю інших розлогих джерел звернемося до протоколів засідань комісії.

23 травня 1924 р. відбулося друге засідання комісії за присутності заступника голови ЦКНМ Власова, І. Сударського, Громицького та Й. Гафтеля. Постанова за наслідками розгляду третього питання порядку денного («Про план скликання з'їздів та порядку їхнього проведення») доволі важлива для відтворення ймовірних сценаріїв розвитку нацмен справи в Україні, отож розглянемо її: «Принципально считать желательным созвать всеукраинский съезд между 20 июля и 1 августа.

Губсъезды между 1 и 20 июля.

Комиссия считает необходимым следующий модус представительства на всеукраинский съезд: немцев — 50 делегатов, поляков — 50, евреев — 75, молдаван — 26, болгар — 12, татар — 8, греков — 5, белорусов — 8, чехов — 7, латышей — 6, литовцев — 2, армян — 2, итого — 250 человек.

... просить президиум ВУЦИКа утвердить следующий порядок дня:

1. О международном и внутреннем положении республики.
2. Национальная политика Соввласти.
3. Культурно-просветительная работа среди национальных меньшинств.
4. Земельная политика Соввласти.
5. О Красной Армии.
6. **Выборы в Центральную Комиссию.** (sic!)

По национальным секциям:

1. Культурно-просветительная работа.
2. Сельское хозяйство и землепользование.
3. Кооперация, коллективизация и кредит.
4. Переселение.

Комиссия считает желательным следующий количественный состав Губсъездов: Одесской губ — 150 ч., Киевской, Волынской, Подольской, Донецкой, Екатеринославской — по 120, Харьковской — 100, Полтавской — 60, Черниговской — 70. Количество делегатов по национальным группам распределяется на местах.

[...] Пленум Центральной Комиссии составляется: евреев 15, поляков 9, немцев 9, молдаван 5, белорусов 2, татар 2, греков 1, латышей 2, литовцев 1, болгар 2, чехов 1, **итого 49 членов Центральной Комиссии**»²⁴¹.

Отож, початкові проекти щодо розбудови комісії та її місцевих органів були грандіозними. Не важко помітити, що запропонована на той час інституційна модель багато в чому перегукувалася із загально-союзною моделлю. Якби вона була запроваджена в життя, ЦКНМ стала б аналогом союзної Ради Національностей з тією лише різницею, що союзна інституція комплектувалася з делегатів союзних і автономних національно-територіальних утворень, а ЦКНМ — із делегатів адміністративно-територіальних одиниць [нагадаємо, що про створення національних районів і рад тоді ще не йшлося — *Авт.*]. На тлі традиційно повторюваних диспропорцій у кількісному представництві громад, вражає масштаб проекту, який при його втіленні в життя спроможний був створити ілюзію масового громадського підйому нацменгромад в радянській Україні. Існуючі в нашому розпорядженні джерела не називають автора цього амбітного проекту, втім давня близька дружба І. Сударського з провідними московськими євсеківцями дозволяє припустити, що він належав саме колишньому завідувачу Відділу національних меншин НКВС. Він же доклав руку й до розробки проекту штатного розкладу ЦКНМ, що передбачав існування при комісії секретаріату, і, водночас, здійснення технічних робіт через оргвідділ ВУЦВК.

У доволі різкій, притаманній І. Сударському, манері була сформульована постанова щодо персонального складу підрозділу: «Конста-

тувати, що ухід одного товариша (т. Саулевич) з Польсекції, тривала відсутність голови та відсутність представника від молдован, підривають роботу комісії»²⁴². Останнє зауваження стало підосною звернення до оргбюро ЦК із запитом щодо виділення постійних представників від польської та молдавської національних меншин, а також заступника голови комісії (бажано заворгвідділу ВУЦВК).

Втім, ВУЦВК не пішов на поводу намагань І. Сударського надати установі ознак універсальності, докорінно змінивши принцип комплектації установи та внісши корективи, які зводили нанівець ініціативу місць. 5 червня 1924 р. Мала президія ВУЦВК розглянула доповідь ЦКНМ (доповідач Совцов), а також питання про скликання з'їзду. Рішення президії було доволі розлогим: «а) Визнати за необхідне скликати всеукраїнський з'їзд нац. меншостей в складі [нерозбірливий текст — *Авт.*] більше 125 представників.

Модус представництва на з'їзді прийняти ***1 чоловік від однієї тисячі населення, яке має право брати участь у виборах, згідно з конституцією.***

б) У запропонованій комісією ***кількості делегатів Губз'їздів число скоротити наполовину***, а саме визначити для:

Одеської губ. 75 ч.; Київської; Волинської, Подільської, Донецької, Екатеринославської [так у тексті — *Авт.*] губ. 60 ч.; Харківської 50; Полтавської 30; Черниговської 35 ч.

в) днем Всеукраїнського з'їзду Нацмену намітити 20 серпня, запитавши ГВК про доцільність скликання з'їзду в цей день, приймаючи на увагу польові роботи.

г) доручити Комісії Нацмену на протязі тижня скласти кошторис на утримання апарату Комісії Нацмену, як в центрі, так і на місцях погодивши кошторис з Наркомфіном й представити на затвердження РНК.

д) ***визнати, що апарат, який має обслуговувати нацменшости України, не повинен бути більше 40 чоловік, з яких 36 працюють на периферії й 4 чол. в центрі.*** [виділення — *Авт.*]

е) доручити Комісії Нацмену в зазначений вище термін намітити також порядок денний з'їзду, який представити на затвердження Президії ВУЦВКу.

ж) доручити т. Совцову за засіданні Комісії Нацмена погодити справу про заступника голови комісії»²⁴³.

В цитованому документі унаочнена специфіка політики коренізації в її тогочасному варіанті. Не важко помітити, наскільки далекими від реальності були уявлення ВУЦВК про кількісний склад етнічних громад. Власне, попри чотирирічний досвід запровадження так званої національної програми, більшовики практично нічого про це не знали. Інакше неможливо пояснити затверджений модус представництва: 1 особа від

1 тисячі виборців. За винятком росіян (яких на той час нацменшиною ще не вважали) номінальна чисельність нацменвиборців на всю республіку мала становити 150 тис. осіб. Таку величезну невідповідність неспроможна була компенсувати навіть практика масового позбавлення виборчих прав містечкових євреїв та німецьких колоністів.

Проекти щодо характеру представництва етнічних меншин на державному рівні через ЦКНМ перебували в стадії опрацювання. Ідея про скликання Всеукраїнського з'їзду національних меншин вочевидь мала на меті створити достойну альтернативу доволі ще пам'ятним спробам Центральної Ради та Директорії задовольнити вимоги національних меншин шляхом створення громадських органів самоуправління та загальнодержавних органів міжетнічного порозуміння. Не меншою мірою в ній унаочнилася інерція першого етапу більшовицької етнополітики, на якому завдання скликання всеукраїнського нацменз'їзду порушувалося нацменсекціями ЦК КП(б)У та Відділом НМ НКВС з такою само настирливістю, з якою відхилялося ЦК та ВУЦВК.

Реанімація ідеї скликання Всеукраїнського з'їзду національних меншин була не випадковою. Вона, як зазначалося вище, посідала чільне місце в політичній дискусії 1917–1920 рр., проте, слід зазначити, була цілком ворожою загальному змістові поточного політичного моменту. Для влади не було жодного сенсу скликати з'їзд представників етнічних меншин, оскільки за задумом більшовиків ЦКНМ повинна була складатися не з «представників від єврейської, німецької, польської, болгарської і молдавської (тощо) національностей»²⁴⁴, а радянських працівників (котрі водночас були членами ВКП(б)), які, хоч і були неукраїнцями за національністю, проте представляли не певні етнічні меншини, а більшовицьку пролетарську владу та її концепцію вирішення національного питання в УСРР. У цьому ми бачимо принципову відмінність, яка фактично позбавляла етнічні меншини статусу національних меншин у сучасному значенні цього слова разом із можливостями реального безпосереднього впливу на формування етнополітики радянської держави. У подальшому цей вплив переважно носив опосередкований характер: влада певним чином корегувала свою політику, але не внаслідок прямого волевиявлення громад чи в тісному контакті із ними, а лише реагуючи на латентний чи відкритий опір останніх. Етнічні громади, таким чином, із суб'єкта суспільно-політичного життя перетворилися на об'єкт державного впливу.

Оскільки ця основоположна політична істина була очевидною вичому радянському керівництву УСРР, то ідея скликання з'їзду в якості форуму, покликаною легітимізувати діяльність установи, дуже скоро була відкинута. Втім, інформаційне середовище підносило цей суттєво «підкорегований» крок як досягнення якісно нового рівня етнонаціо-

нальних відносин. А інакше й не могло бути. Рівень суспільного протистояння й очікувань тоді був таким високим, що влада мала зважати на це. Проголошення політики коренізації реанімувало окремі сподівання етнічних громад, висловлювані в епоху революційних змагань національними політичними формуваннями. Проте умови політичного життя в першій половині 1924 р. докорінним чином відрізнялися від тих, у яких проходила робота українських урядів 1917–1920 рр. Хоча становище більшовицької влади, як і раніше, ще не уявлялося в світі як непохитне (що, власне, й змусило більшовиків запроваджувати коренізацію), вона у внутрішньополітичному житті вже заклала доволі міцний фундамент свого монопольного політичного впливу. Ліквідувавши на той час усі легальні національні та опозиційні партії, більшовики майже завершили створення монопартійної політичної системи, і сфокусувавши в своїх руках усю повноту політичної влади, отримали можливість вирішувати основоположні проблеми політичної перебудови країни на власний розсуд. Вони, власне, не збиралися скликати реальний представницький форум, а воліли лише створити ілюзію участі національних меншин у започаткуванні центральної урядової установи, що мала втілювати політику коренізацію в їхньому середовищі. Подібним віртуозним обманним маневром свого часу вони докорінно змінили політичну систему колишньої Російської імперії, замінивши Установчі збори з'їздом Рад. Втім цей нюанс на той час був зрозумілий далеко не всім. Попри свої «крайне ліві» переконання не помітив його і близький соратник московських євсеківців М. Фрумкіної та М. Литвакова Іцхок Сударський. Втім у нього на той час і без того вистачало клопоту.

7 червня 1924 р. (на п'ятому засіданні) співробітники ЦКНМ намагалися врегулювати внутрішні справи підрозділу та облаштувати побут. Зокрема, комісія звернулася до президії ВУЦВК з проханням врешті затвердити членами комісії І. Сударського та Й. Гафтеля, зобов'язала Я. Саулевича (затвердженого перед тим представником польської громади) приступити до роботи в комісії, а також просила президію виділити для комісії двох технічних працівників (секретаря та машиніста-статистика). Досить прикметним був пункт «д» протоколу: в ньому засідання в складі фактично ще не затверджених членами комісії І. Сударського й Й. Гафтеля, а також Власова та Савцова [так у тексті — *Авт.*], занотувало наступне: «Зобов'язати голову комісії тов. Савцова приділяти щодня, як мінімум, одну годину для роботи в комісії»²⁴⁵. Днем проведення засідань був обраний понеділок, часом — 9-та година ранку.

Доволі прикметно, що водночас розглядалося питання про літній відпочинок членів комісії. Відпустка голови комісії [попри те, що він і однієї години на день не виконував своїх посадових обов'язків — *Авт.*] передбачалася аж на півтора місяці (з 15 липня по 1 вересня), І. Судар-

ський мав відпочивати з 15 липня по 15 серпня, що ж до Й. Гафтеля — комісія клопотала про надання йому санаторного лікування²⁴⁶. На щастя, літні канікули не позначилися на роботі установи: доволі активно до праці заступив Я. Саулевич, а залучення до співпраці низки позаштатних працівників дозволило розпочати обстеження етнічних громад. Врешті І. Сударський, Й. Гафель та Я. Саулевич склали міцний кадровий кістяк установи.

14 липня 1924 р. комісія знову запросила ВУЦВК про можливість поповнення штату секретарем та статистиком (заст. секретаря), а також забезпечення машиністкою²⁴⁷. Впродовж літа 1924 р. установа працювала навмання — без усталеного апарату та відповідного юридичного супроводження. 16 липня 1924 р. Мала президія ВУЦВК, вкотре розглянувши проект положення про КНМ та про штати комісії (доповідав Совцов), доручила Совцову та М. Скрипнику скласти новий проект положення про Комісії нацмен і подати його на затвердження РНК. Грандіозні плани І. Сударського щодо комплектування установи розбилися в друзки. Врешті, штатний розклад комісії ухвалили в складі 5 членів комісії, технічного секретаря і статистика. Водночас, як свідчить протокол засідання (П №32/168) на той час особовий склад комісії був фактично відсутнім (з питання докладав Г. Петровський). Тільки 16 липня голова вже розрекламованої в пресі установи Совцов отримав доручення «подати т. Петровському список особистого складу ЦКНМ для оформлення відповідним порядком»²⁴⁸. Тоді ж Мала президія висловила принципову згоду на залучення до праці в ЦКНМ представника від болгар і дозволила представнику від молдаван І. Діку співпрацювати з установою на підставах сумісництва. І. Сударського призначили заступником голови ЦКНМ²⁴⁹.

29 липня 1924 р. персональний склад ЦКНМ врешті був затверджений: до неї увійшли Совцов, І. Сударський, Й. Гафель, Я. Саулевич, Перванов, І. Дік²⁵⁰. Невдовзі, 5 серпня 1924 р. комісія просила збільшити кількість приміщень для своєї роботи до 3-х кімнат²⁵¹.

Перший рік існування ЦКНМ зі зрозумілих причин виявився найбільш проблемним. Особовий склад формувався повільно і зі значними перешкодами, оскільки навіть у центрі катастрофічно не вистачало відповідних кадрів. Впродовж 1924 р. через комісію пройшли Власов, Совцов (обидва нетривалий час очолювали установу); Буганов, Бочаков, С. Міцев, Перванов (Парванов) — опікувалися справами українських болгар; Й. Гебгард й Й. Гафель — займалися німцями; І. Сударський та Альтшулер — євреями, Громицький та Я. Саулевич — поляками. Як видно з переліку прізвищ, склад установи рекрутували із Совнацмена НКП, агітпропу ЦК КП(б)У та розформованого відділу національних меншин НКВС. Найбільш представницькою була болгарська секція, сфор-

мована з болгарських політемігрантів. Політемігрантами за походженням були також інспектори по німецькій лінії, і лише українські поляки та євреї набули кураторів, народжених в кордонах колишньої Російської імперії: Я. Саулевич походив з латиських поляків, І. Сударський — білоруських євреїв.

І. Сударський, вочевидь не міг адаптуватися в установі, перебуваючи на других ролях, хоча тривалий час (з 10 червня 1924 р.) обіймав посаду заступника голови комісії й опікувався справами євреїв, караїмів, сирійців, татар.

З ЦК КП(б)У до комісії прийшли Йосип Гафтель (Гафтел), який з 1921 р. обіймав посади секретаря німсекції та тимч. вик. справами завнімсекцією ЦК КП(б)У²⁵², а також Гебгард (Гебгардт), який до грудня 1924 р. був завнімсекцією ЦК²⁵³.

До 30 грудня 1924 р. обов'язки зав. болбюро при ЦК КПУ виконував Серафім Міцев, згодом він узяв на себе обов'язки болгарського інструктора ЦКНМ і став одним з її старожилів.

24 жовтня 1924 р. до складу комісії ввели Альтшулера — перед тим — інструктора єврейської секції ЦК КП(б)У, а 28 жовтня Мала президія ВУЦВК прийняла рішення про поповнення ЦКНМ Левицьким з особливим формулюванням: «З виплатою йому платні на основній посаді»²⁵⁴.

Спочатку майже всі члени ЦКНМ працювали як сумісники, однак досить скоро навала завдань змусила їх волати про звільнення від додаткових навантажень. Так, 30 липня 1924 р. про звільнення від обов'язків члена приймальної комісії Харківського інституту сільського господарства ім. Раковського попросив Я. Саулевич²⁵⁵.

24 вересня 1924 р. відбулося прикметне засідання ЦКНМ, яке означило курс на українізацію установи — в цей день протокол вперше було складено українською мовою²⁵⁶. Втім його якість не лишає сумнівів — українізація на той час була завданням непідсильним для більшості політемігрантів. 27 жовтня 1926 р. спеціальна комісія з українізації при РНК УСРР надала ЦКНМ відстрочку для вивчення української мови до 1 січня 1927 р.²⁵⁷, однак і надалі опанування державною мовою залишалося для членів комісії проблемою — переважна більшість внутрішніх матеріалів установи до початку суцільної колективізації оформлена російською мовою.

Основним завданням, що постало перед співробітниками установами від початку її створення, стало дослідження становища етнічних громад у зв'язку із підготовкою до здійснення національного адміністративно-територіального будівництва. Проблема загострення міжнаціональних суперечностей внаслідок прорахунків адміністративно-територіальної реформи 1923 р., як видно з матеріалів НКВС, турбувала вже Відділ національних меншин при НКВС. Він у робочому плані на 1923 р.

поставив завдання з'ясувати, чому в деяких місцях були роз'єднані німецькі, польські та єврейські волості, та яким чином це розмежування вплинуло на відносини між етнічними групами регіонів. Не коментуючи рівень компетентності тогочасного керівництва Відділу НМ НКВС щодо «єврейських волостей», зазначимо лише, що воно було свідоме існування гострих міжнаціональних конфліктів і висловлювалося за «перерайонування відповідно до вказівок Нацвідділу»²⁵⁸.

Невеликий штат комісії швидко розробив план роботи на 1924 рік і впродовж літа, здійснюючи водночас обстеження становища німецького та молдавського населення республіки, сфокусував свої зусилля на розробці проекту положення, яке повинне було визначити статус і завдання установи. За основу було взяте Положення про відділ національних меншин НКВС УСРР (25.10.1922 р.), яке було розширене і конкретизоване в частині, що визначала завдання та функції комісії, і зазнало суттєвих змін у тій частині, що визначала структуру установи.

Так, мета установи залишилася фактично незмінною: «розвиток і закріплення мирного співмешкання й братського співробітництва всіх національностей, що живуть на території УСРР і широке сприяння матеріальному й культурному розвитку національних меншостей». Натомість була вилучена специфічна для НКВС функція нагляду за проведенням в життя національної політики радянської влади²⁵⁹.

На розширення компетенції установа отримала право законодавчої ініціативи (Відділ НКВС міг лише розробляти проекти заходів та постанов у галузі національної політики та вносити їх до Колегії НКВС для подальшого розгляду в установленому порядку) (Ст. 2, п. «а» та Ст. 2, п. «а» відповідно); положення надало комісії можливість широкої участі в роботі комісаріатів по справах, що стосувалися нацмен (ст. 2, п. «в»), порушувати клопотання про перегляд невідповідних постанов і рішень центральних і місцевих органів (Ст. 2, п. «г»); «приймати й розглядати скарги на діяльність радянських органів щодо ламання ними інтересів національних меншостей і робити подання до відповідних установ по суті згаданих скарг» (Ст. 2, п. «д»). Не змінилися повноваження комісії щодо вивчення становища етнічних меншин, скликання нарад нацменпрацівників та трудящих нацмен, а також інструктування та керування місцевим апаратом комісії. Щоправда з кола повноважень було вилучене право видавати свій періодичний орган (яким, слід зазначити, Відділ нацменшин НКВС так і не спромігся скористатися (Ст. 2, п. «з»)). З проекту був вилучений також пункт про участь у попередньому схваленні при реєстрації статутів об'єднань національних меншин (Ст. 2, п. «д»), адже на той час їхнє існування стало вже неможливим. Були певні втрати й стосовно впливовості установи. Відділ НКВС міг корегувати законодавство і розпорядження наркоматів з метою дотримання інтересів національних мен-

шин, а останні зобов'язувалися погоджувати свої розпорядження з Відділом (Ст. 2 п. «б», «в»; Ст. 3). На відміну від нього, ЦКНМ могла брати участь, з правом дорадчого голосу, в роботі центральних установ при обговоренні питань, що стосувалися етнічних меншин (Ст. 2 п. «б»)²⁶⁰.

Докорінно змінилася структура Комісії. Нагадаємо, що Відділ складався з завідувача, Ради національних меншин (Раднацмен), секретаріату, національних підвідділів та інформаційно-статистичного підвідділу (Ст. 4). Завідувач Відділу призначався НКВС (Ст. 5). До складу Раднацмену входили завідувач Відділом (голова) та завідувачі національними підвідділами (Ст. 6): єврейським, польським і німецьким (Ст. 7)²⁶¹. ЦКНМ натомість складалася з голови, якого призначав ВУЦВК з числа членів своєї Президії (Ст. 3, 4), та членів ЦКНМ, призначуваних Президією ВУЦВК з представників єврейської, німецької, польської, болгарської та молдавської національностей (Ст. 3). Члени ЦКНМ розподіляли між собою роботу серед етнічних меншин, які не мали представництва в Комісії (Ст. 6). При Комісії діяв спеціальний технічний апарат (Ст. 5), сама ж вона утримувалася за кошторисом ВУЦВК (Ст. 7)²⁶².

Окремі аспекти функціонування ЦКНМ та її місцевих органів додатково уточнювалися вже після ухвалення положення про ЦКНМ. Не всі з них набули чинності й запроваджувалися в життя. Приміром, Мала Президія ВУЦВКу 26 травня 1925 р. ухвалила проводити раз на рік нараду ЦКНМ, у майбутньому ж передбачувані періодичні планові наради (пленуми) не відбулися жодного разу. Те ж засідання Президії ВУЦВКу призначило членам ЦКНМ оклад у 140 руб. на місяць, водночас ухваливши «перенести утримання ОБНМ у номенклатуру видатків округового бюджету» і висловившись проти додаткового утримання місцевих робітників ЦКНМ й суміщення обов'язків²⁶³. Незважаючи на це, суміництво працівників БНМ було звичайною справою. Скажімо, у Маріупольському ОБНМ у листопаді 1925 р. голова комісії був також завідувачем адміністративного відділу, членом президії ОВКу і декількох комісій²⁶⁴.

Згідно з положенням місцевий апарат Комісії мав будуватися з губернських і окружних бюро нацмен, що створювалися при президіях відповідних виконкомів за призначенням їхніх президій, при обов'язковому затвердженні ЦКНМ (Ст. 8). При губерніях замість бюро могли створюватися посади уповноважених, порядок призначення яких був аналогічним згаданому вище. БНМ та уповноважені входили до складу апарату виконкомів і керувалися як виконкомами, так і ЦКНМ. Субординація місцевого нацменапарату будувалася за вертикальним принципом (Ст. 10, 11). Питання про необхідність створення БНМ та посад уповноважених у губерніях і округах вирішувала Президія ВУЦВК за поданням ЦКНМ (Ст. 9).

ЦКНМ була підзвітною РНК УСРР та ВУЦВКу.

Комісія вимушено розпочала свою роботу із з'ясування етнічного складу УСРР, виявлення регіонів компактного розселення етнічних меншин, обстеження їхнього соціально-економічного та культурного становища. Слід зазначити, що до Всесоюзного перепису населення 1926 р. ЦКНМ, а в її особі й уряд України, мали в своєму розпорядженні епізодичні, нерідко суперечливі відомості про етнічні громади, їхні соціально-економічні та етнокультурні проблеми. Протягом 1924–1925 рр. вона здійснила спеціальні обстеження німецького, польського, болгарського, єврейського, грецького, молдавського, чеського і татарського населення України в місцях етнічної концентрації.

15 жовтня 1924 р. комісія заслухала доповідь по наслідках обстеження молдавських населених пунктів України. 25 мобілізованих партією студентів Комуністичного університету народів Заходу разом із представником ЦКНМ обстежили 64 населених пункти, провівши в них 134 мітинги «на різні теми». Уповноважений ЦКНМ констатував, що до його приїзду жодної роботи в середовищі молдован не проводилося, а місцева влада зустріла нацпрацівників «не дуже привітно»²⁶⁵. Як з'ясувалося під час аналогічних звітних доповідей решти членів комісії, ситуація, власне, була типовою. Саме це спонукало ЦКНМ прискорити розбудову мережі нацменустанов на місцях.

На розвиток положення «Про комісію у справах національних меншостей при ВУЦВК та її місцеві органи» вже 24 листопада 1924 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про штати губернських комісій у справах національних меншостей»²⁶⁶. Згідно з директивою у восьми губерніях республіки були створені 34 посади нацменпрацівників для роботи серед євреїв, німців, поляків, молдаван, греків і болгар. Проте складний і трудомісткий процес розбудови губернського нацменапарату, як часто це бувало, виявився марним: набирала обертів адміністративно-територіальна реформа, що ліквідувала губернії і встановила триступеневий принцип адміністративного структурування.

Те, що сталося далі з тільки-но створеними губернськими нацменосередками красномовно відображає низка листів до ЦКНМ, наведемо лише один з них.

*«17.04.1925 р.
Донецкий губ. ИК
В[есьма]. срочно
в ЦК Нацмен при ВУЦИКе
г. Харьков*

В связи с переходом на 3-х-степенную систему управления Президиум Губисполкома на заседании своем от 12.04. с.г. (протокол № 76) постановил немедленно расформировать Губбюро Нацмен.

Имея в виду, что с расформированием Губбюро, функции последнего должны быть переданы округам, где до сих пор Округные комиссии Нацмен еще не организованы, Бюро Нацмен просит сообщить, как поступить в данном случае, ждать ли руководящих указаний ЦК, или же провести в жизнь постановление Президиума ГИКа...

Кроме того Бюро Нацмен ставит в известность, что Президиумом ГИКа намечены штаты для округных комиссий в числе 1 человека на каждый округ, с своей стороны Нацмен считает работу окркомиссий при таком штате невыполнимой и полагает необходимым для Мариупольского, Сталинского и Артемовского округов, дать хотя бы еще по одному хорошему техническому работнику.

Зав. Губбюро нацмен

Ангер²⁶⁷»

Навесні 1925 р. ЦКНМ накрила злива листів від колишніх нацменінструкторів зі скаргами та проханнями про допомогу. 1 червня 1925 р. датована доповідна записка на ім'я тоді ще заступника голови комісії І. Сударського від співробітника Уманської комісії національних меншин М. Хреанського, в якій малописьменний нацменпрацівник живописав умови своєї праці: ОВК утримання не виплачує, технічних працівників немає, грошей на відрядження не виділяють, становище нацменпрацівників невизначене²⁶⁸.

Всі складності тогочасного того періоду діяльності ЦКНМ та її місцевої мережі вичерпно викладені в напрочуд компетентному звіті (за 1.01.–1.09.1924 р.) завідувача Катеринославського губернського бюро нацмен Петруши. *«С начала организации и до февраля 24 г. Бюро Нацменьшинств находилось в ведении НКВД; при Губуправах и Окруправах существовали подотделения Нацмен; с февраля 24 г. работа по линии Нацмен перешла в ведение ВУЦИКа и при Губисполкоме остался один Зав. Бюро, а по округам упразднены были и подотделы нацмен при Окруправах. Таким образом, бывшие вначале в округах, хотя и слабые аппараты — были упразднены, а указания относительно конструкции новых в течение восьми месяцев, то есть до последнего времени, отсутствовали.*

[Работа проводилась через аппарат Губкома и — Авт.] имела явно выраженный агитационно-пропагандистский и политпросвет уклон. Советская работа носила случайный характер, так как находилась в зависимости от аппарата нацмен Губкома и инструкторов нацмен при ГубОНО... Руководство по вертикали почти совсем отсутствовало в виду отсутствия штатов в округах и партработников национальных меньшинств в селах. Несмотря на вышеуказанное, в связи с некоторыми местными частными заявлениями с мест, по постановлению

Президиума ГИКа была организована Комиссия по рассмотрению ненормальных явлений и противозаконных действий местных представителей Соввласти в немецких колониях. Выявление указанных ненормальностей, ввиду запуганности населения, боявшегося жаловаться²⁶⁹, было проведено при содействии Нацмен Союзов: «Колонист» и «Голландских выходцев (меннонитов)», при чем поступило свыше 250 дел, из которых подавляющее большинство по земельному вопросу, неправильному обложению продналогом и незаконной национализации домостроений. Почти все заявления были основательны и разрешены в соответствующих инстанциях и учреждениях, при чем ... заявления на ненормальности в землепользовании были положены в основу ходатайства об упорядочении землепользования в немколониях, которое нашло свое окончательное разрешение в постановлении ВУЦИКа от 26/VII-24 г.»²⁷⁰.

Загрозливі повідомлення з периферії надходили і надалі, песимістичними залишалися й звіти місцевих КНМ. 26 травня 1925 р. ЦКНМ розглянула звіти Волинського губбюро та Бердичівського окрбюро нацмен. Оцінка діяльності першого була незадовільною. У відповідній постанові зазначалося, що треба зміцнити керівництво й зв'язок з ЦКНМ²⁷¹. Однак, принаймні до кінця 1925 р. намагання налагодити роботу в регіонах залишалися без наслідків.

В контексті висловленого вище виникає кілька принципово важливих зауважень: 1) перші два роки діяльність ЦКНМ та її місцевих органів відбувалася в стані хронічної пропасниці, яку спричинила зміна адміністративно-територіальної мапи республіки як внаслідок переходу на триступеневу систему управління, так і розбудови національних адміністративно-територіальних одиниць; 2) створення установи було життєво необхідним кроком українського уряду, підштовхуваним дразливими проблемами в місцевій ланці управління. Власне, уряд вчасно усвідомив, що незадоволення низки етнічних громад сягнуло межі переходу у відкриту форму конфронтації, яка загрожує більшовицькій владі, як такій. У такій ситуації на ЦКНМ та її місцеві осередки було покладене завдання гармонізації міжетнічних відносин у поліетнічних регіонах та усунення небезпеки антибільшовицьких виступів на цій підоснові. Цій меті було підпорядковане й унормування становища нацменорганів у контексті нової адміністративно-територіальної конфігурації. 30 травня 1925 р. РНК УСРР ухвалила нову постанову «Про штати окружних комісій національних меншостей», яка з правової точки зору оформила становище нацменустанов у новій структурі виконавчих органів влади²⁷². Зважаючи на положення постанови, комісія розпочала розбудову місцевої мережі своїх осередків, тим більше, що водночас із цим вона мала відпрацювати проекти національного адміністративно-територіального будівництва.

Згідно з планом роботи ЦКНМ на 1924–1925 рр., формування місцевого нацменaparату планували завершити до 1 січня 1925 р. Паралельно впродовж 1924–1925 рр. передбачалося здійснити виділення німецьких, чеських, польських, болгарських, грецьких сілрад і районів, а також Молдавської республіки²⁷³.

Навесні 1925 р. загострилося питання обслуговування нечисленних етнічних громад. Оскільки коло співробітників комісії залишалося мізерним, кожен із них змушений був «вести» додаткові напрямки. І. Сударський відстежував справи караїмів, ассирійців, татар; Й. Гафтель — греків, китайців, корейців; Я. Саулевич — чехів, білорусів, латишів і литовців; С. Міцев — молдаван і литовців²⁷⁴. 21 вересня 1925 р. ЦКНМ, зваживши обсяг завдань, просила ЦК КП(б)У надіслати двох інструкторів, які б знали німецьку, єврейську та польську мови²⁷⁵, проте наслідків це клопотання не мало.

1925 рік співробітники ЦКНМ провели у відрядженнях, особисто здійснюючи обстеження етнічних громад і намагаючись налагодити роботу місцевих осередків. За рік відбулося 22 відрядження по єврейській секції, 15 — по польській, 6 — болгарській, 15 — німецькій. З розрахунку — пересічно 10 днів на відрядження — загалом: 580 днів відряджень на рік. Крім того: для звітування до Харкову викликали 13 разів працівників по єврейській лінії, 7 — по німецькій, 3 — по польській, 3 — по болгарській²⁷⁶.

Поволі зростала місцева мережа. На 1 жовтня 1925 р. в регіонах працювали 29 працівників по єврейській лінії, 11 — німецькій, 8 — польській, 3 — болгарській, 4 — молдавській і 2 — грецькій²⁷⁷, загалом — 47 осіб. 16 посад інструкторів були вакантні. В 1925–1927 рр. при ОБНМ числилися 31 співробітник у справах євреїв, 13 — німців, 8 — поляків, 4 — молдаван, 3 — болгар, 2 — греків і 1 — росіян²⁷⁸. На 1928 р. штати співробітників ОБНМ зросли до 140 осіб²⁷⁹, проте кількісне зростання місцевого апарату ЦКНМ жодною мірою не віддзеркалювало перипетії цього зростання, інертність місцевих працівників та якість їхньої роботи.

Хоча у 1925 р. місцеві БНМ були створені в більшості губерній та округ, вони переважно не діяли. В звітних матеріалах ЦКНМ за 1925 — першу половину 1926 р. повсякчас відзначається, що окружні бюро фактично не існують (не працюють)²⁸⁰. Згідно з повідомленням Одеського ГВК від 24 січня 1925 р. в усіх округах губернії (Одеській, Херсонській, Миколаївській, Зінов'євській, Першотравненській) вже були сформовані КНМ, проте «зв'язок із ними був не цілком налагодженим»²⁸¹. 2 лютого 1925 р. ЦКНМ заслухала звіт Донецького ГВК про роботу ОБНМ. З інформаційного повідомлення співробітників Й. Гафтеля та І. Сударського з'ясувалося, що роботи не було²⁸².

В звіті ЦКНМ за 1.10.1924 р.–1.04.1925 р. відзначалося, що «... не повсюди БНМ перебувають на висоті свого становища: це пояснюється тим, що не повсюди відповідний склад робітників, з одного боку; і недбале ставлення до роботи нацмен з боку місцевих органів влади, з іншого боку. Особливо енергійно і цілком задовільно провадять свою роботу Київське та Одеське губернські бюро»²⁸³. В звіті також зауважено, що Комісія досить часто стикалася з випадками неправильного підходу місцевих органів влади до інтересів нацменшин, господарських та культурних потреб останніх.

Зважаючи на зазначені вище прикрі факти про перші кроки політики коренізації стосовно етнічних меншин, важливо розуміти, що вони були не лише ознакою радянського діловодства, а характерним симптомом хворобливості радянської системи. Досвід діяльності комісії за перші два роки був підсумований обтічною фразою одного з тогочасних звітів: «Комісії у своїй роботі приходилося доволі таки часто натикатися на випадки неправильного підходу органів місцевої влади до інтересів ЦКНМ, а також на недостатньо уважне ставлення до господарських і культурних потреб національних меншин»²⁸⁴. На ділі йшлося про факти кричущого свавілля місцевих властей, які в умовах неоголошеного «беспредела» першого радянського п'ятиріччя поставили низку громад поза законом.

Сумнозвісний вислів Й. Сталіна «кадри вирішують все» безпосередньо стосувався роботи радянських установ усіх рівнів. Невігластво, низька професійна кваліфікація, обмежений виднокіл²⁸⁵, непоказний рівень загальної культури вкрай негативно впливали і на діяльність радянських установ, і на їхній суспільний авторитет, тим більше, що проблеми та завдання, що поставали перед інституціями були колосальними. Матеріали ЦКНМ свідчать, що кадрове питання надзвичайно гостро стояло протягом усього періоду її існування, а в особливості на початковому етапі, коли її завдання і субординація в структурі радянських установ були не визначеними.

Розпорядження ВУЦВК про створення в складі окрвиконкомів БНМ захопило ОВКи зненацька. Їхні апарати не мали на той час жодної уяви про національний склад округ, про те, що мають робити ОБНМ і, головню, яким чином. Об'єднане засідання Маріупольського ОВКу, скликане [в пожежному порядку у зв'язку із приїздом до округи урядової комісії для обстеження становища грецького населення — *Авт.*] 19 липня 1925 р., розглянуло наступне питання: «Про відрядження до Харкова до БНМ ВУЦВКу члена бюро з питань про грецьке населення та й взагалі по всіх питаннях, що стосуються національних меншин по Маріупольській округі. — Ухвалили. Відрядити члена БНМ т. Пернакія для вирішення всіх питань по національних меншинах, особливо з питання грецького

населення, доручивши отримати всіляких директив та інструкцій по національних меншинах Маріупольської округи»²⁸⁶. Протокол засідання Маріупольського ОБНМ (до речі, того ж дня створеного) яскраво ілюструє розгубленість місцевих працівників, їхню цілковиту безпорадність та необізнаність у питаннях етнонаціонального буття та етнополітики.

21 вересня 1925 р. (вже під час роботи згаданої вище комісії в Сталінській та Маріупольській округах) ЦКНМ, розглянувши звернення члена Маріупольської ОБНМ І. Пернакія про дозвіл приїхати до Харкова з доповіддю про становище грецького населення, ухвалила заслухати доповідь по завершенні роботи урядової комісії²⁸⁷. Та все ж вона була заслухана раніше — на засіданні ЦКНМ 1 жовтня 1925 р. — завдячуючи настійливим наполяганням І. Пернакія. За її наслідками ЦКНМ визнала, що «ОБНМ при Маріупольському ОВКу сконструйоване, за винятком представника від грецького населення, з товаришів, які працюють у Бюро за сумісництвом, що суперечить штатам, затвердженим РНК; бюро ще не вийшло зі стадії організації і працює без плану; відсутнє відповідне керівництво роботою бюро з боку ОВКу, що позначається як на роботі бюро в цілому, так і на роботі серед грецького населення зокрема»²⁸⁸. ЦКНМ прохала Секретаріат ВУЦВКу дати Маріупольському ОВКУ вказівку про заповнення штатів бюро, не припускаючи сумісництва членів, а також розглянула питання про введення І. Пернакія до складу ЦКНМ в якості представника від греків.

Наприкінці місяця, 31 жовтня 1925 р. урядова комісія звітувала ЦКНМ про наслідки своєї роботи²⁸⁹, згодом до складу ЦКНМ був введений Сава Ялі, який очолив її грецьку секцію. Пізніше з'ясувалася й причина неприродної активності І. Пернакія, який намагався у такий спосіб переїхати з Маріуполя до Харкова²⁹⁰. 18 січня 1926 р. Маріупольська окружна КК, яка розшукувала колишнього інспектора Маріупольської окрнаросвіти «... для розбору його діла по обвинуваченню у шантажі, авантюрі та знасилюванні дівчини, користуючись своїм службовим становищем»²⁹¹, надіслала до ЦКНМ запит. ЦКНМ своєю чергою повідомила, що І. Пернакій зник у невідомому напрямку, прихопивши із собою архів бюро щодо справ грецького населення.²⁹² Історія перших кроків роботи Маріупольського БНМ схожа на анекдот, втім, вона є досить сумною через те, що практично в кожній окрузі мали місце подібні прецеденти.

Попри браві заяви більшовицького проводу, налагодження роботи місцевих представництв ЦКНМ виявилось вкрай складною справою і засвідчило, що місцевий апарат виконавчої влади був не пристосований для неї. Не останню роль в ускладненні умов роботи БНМ відіграла етнічна строкатість низки регіонів УСРР, що з технічної точки зору перетворювала БНМ на «болоче місце» виконкомів. Ряд проблем вини-

кав у зв'язку із розкиданістю етнічних громад по теренах округ. У низці багатонаціональних місцевостей бюро самотужки прийшли до думки про необхідність створення нацменкомісій при райвиконкомках і селищних радах. Одеське ОБНМ зокрема вважало, що лише зі створенням районних і сільських комісій можна було очікувати позитивних зрушень у нацменроботі²⁹³.

Формально в 1924–1925 рр. існувала й переважно більшість ОБНМ. Причин цього було багато. Основними були формалізм ОВКів, фінансова та організаційна невлаштованість, відсутність технічного забезпечення БНМ. Обмеженість бюджету комісій унеможлилювала роботу на периферії округи, закупівлю необхідної літератури, оплату елементарних послуг тощо. Місцеві осередки ЦКНМ своєю чергою були цілком свідомі фіктивності свого становища, яке впродовж 1926 р. зсунути з мертвої точки зору не вдалося. Ось що з цього приводу 13 січня 1926 р. занотовано в протоколі засідання Маріупольського ОБНМ: «Вважати цілком слушною думку як Паркому, так ОВКу про непрацездатність нашого бюро[...]»²⁹⁴. 18 жовтня 1926 р. президія Одеського ОВКу визнала, що робота районних нацменкомісій «мала в відомій мірі випадковий характер» і пропонувала надати їй систематичного планового характеру²⁹⁵.

Складності перших двох років існування ЦКНМ відображені в звіті про діяльність установи за період з 1 квітня по 1 жовтня 1925 р., завізованому П. Буценком. У ньому найголовніші проблеми відображені без прикрас: апарат як у центрі, так і на місцях не можна вважати стабілізованим; у самій комісії не заповнені три штатні посади, пошук підходящих кандидатур триває; слід було б ввести до складу комісії працівника по російській лінії, розпочавши обстеження та обслуговування останнього; у 18 округах створені нацменбюро (мають 2–4 працівника), в 13 округах працюють самі лише уповноважені; загалом — в 31 окрузі виділені 57 посад нацменпрацівників, з них — 16 вакантні. Далі читаємо нищівне резюме: «Слід констатувати, що в цьому відношенні (становище ОБНМ в апараті ОВК) не завжди і не всюди є благополучним. У багатьох округах БНМ ніби не є органічною частиною апарату ОВКу, а якимсь чи то дорадчим, чи то ходатайським органом при ньому. В багатьох ОВКах національні бюро ігноруються і ставляться в таке становище, що працівники втікають»²⁹⁶.

Водночас, бачачи виразні плоди запровадження коренізації в середовищі етнічних меншин, передовсім — позитивну динаміку виборчих кампаній і покращення клімату міжетнічних взаємин, готуючись до наступу на рештки національних організацій, зокрема, кооперативних, партійний провід республіки чимдалі виявляв більшу зацікавленість у закріпленні отриманих результатів. На відміну від місцевих партійних осередків, для яких коренізація була, наче кістка в горлі, він доволі

швидко оцінив можливості, які вона відкривала. Єдине, що турбувало ЦК КП(б)У насправді — це гальмування політики коренізації місцями. Він же своєю чергою намагався надати їй сталої керованості. Про це йшлося в таємному обіжнику, адресованому всім, тоді ще губернським нацменкомісіям, окружним комісіям та головам ГВКів, датованому 2 березня 1925 р.

«Минулі вибори до рад були початком дійсного втягнення працюючих лав національних меншин до радянського будівництва. Вже маємо досить значні наслідки. Велику ініціативу в роботі виявили Київський та Одеський ОБКи. Про наслідки цієї роботи свідчить ціла низка зрушень та активна участь селянства, яку воно приймало у виборах до рад, зростання диференціації по селах національних меншин (німецькі, польські та др.) зниження рівня специфічного впливу духівництва, а також відмежування католиків-поляків від діяльності ксьондзів на користь Польщі, зменшення впливу сіоністських елементів на єврейські працюючі лави населення, зростання національної довіри та зниження національної відокремленості». Відзначивши, що розбудова нацменроботи просувається невідповідно інтересам партії, ЦК підкреслив: «Саме головне, про що слід пам'ятати, це те, що робота серед національних меншин це не якась особлива функція, частина всієї радянської роботи й бюро нацмен, як такі, не є якимись відокремленими органами, а — апаратом виконкомів, які мають завдання полегшити обслуговування з боку губернських, окружних та районних виконкомів тих національних меншин, які мешкають в межах їх роботи. [...] До цього часу не зверталось належної уваги на економічний розвиток нацмен, що також викликає необхідність певних організаційних заходів. Забезпечення цього розвитку закріплює політичний зв'язок з робітничо-селянською державою»²⁹⁷.

Наприкінці 1925 р. — 30 грудня — підвідділ нацмен агітпропу ЦК КП(б)У назвав нацменроботу однією з важливих галузей партійної роботи і розіслав місцям пропозиції (а, вірніше, директиви) по роботі серед національних меншин. Найбільш прикметними серед них були наступні: попереджати тенденції майоризування нацменшин у виборних радянських органах, добиваючись їхньої належної участі не тільки в радах, але й на з'їздах рад та у виконавчих органах; особливо обережно здійснювати антирелігійну агітацію в їхньому середовищі; прискорити й здешевіти випуск нацменлітератури; зважаючи на цілковиту українізацію, поширити на російське населення всі заходи, що застосовуються до решти національних меншин (створення національних адміністративно-територіальних одиниць, судів, шкіл тощо); особливу увагу приділити радянській прикордонної польського населення, оскільки це впливає на революціонування закордонних поляків; перейти до систематичної роботи з нечисленними етнічними громадами²⁹⁸.

Партійні настанови, безумовно, визначали вектор спрямування зусиль виконавчої гілки влади, однак не враховували тих проблем, що виникали повсякчас на їхньому шляху. Гасло паралельного розгортання прискореної українізації та коренізації щодо національних меншин перетворило життя окр- і райвиконкомів на пекло. Нереальні темпи українізації, з одного боку, система партійних і посадових стягнень щодо відстаючих, з іншого, стали підосною чергового кадрового колапсу. Мізерна платня, явно невідповідна обсягові робіт і рівню відповідальності, перетворювала місцеві осередки ЦКНМ на свого роду прохідний двір: мало хто з інструкторів затримувався на посаді надовго. Левова частка політемігрантів, які посідали вакансії, була просто-напросто не спроможною ударними темпами опанувати навіть розмовну, а тим більше — письмову українську мову. Ось чому 24 червня 1926 р. ЦКНМ, зважаючи на загрозу втрати працівників, які володіли мовами місцевого населення, ухвалила (стосовно Одеського ОВКу) «від нацменпрацівників у нинішній час [...] вимагати лише розуміння української мови, але не досконального її знання»²⁹⁹.

Попри боротьбу ЦКНМ за зміцнення місцевих органів, становище залишалося вкрай складним. 5 жовтня 1926 р. Мала президія ВУЦВКу розглянула подання ЦКНМ стосовно скорочення ОВКами нацменробітників та необхідності поповнення штатів БНМ у деяких округах. У закритій постанові Малої президії ВУЦВКу (протокол ч. 71/276) фактично йшлося про дозвіл (всупереч Положенню про ЦКНМ) заповнювати штати ОБНМ сумісниками³⁰⁰. Це було рішення, викликане об'єктивними обставинами. Паралельне запровадження в життя низки соціально-економічних програм та розгортання національного адміністративно-територіального будівництва робило життя місцевих органів влади в національних адміністративно-територіальних одиницях нестерпним.

Красномовним зліпком поточного моменту стала рукописна доповідна записка завідувача Уманського ОБНМ, датована 7 квітня 1926 р.

«Центральной Комиссии Национальных Меньшинств при ВУЦИКе

Неоднократно мы уже ставили в известность о том, что в нашем округе организовано 5 евсельрад и 2 поселковых совета, из них один нацпоселковый совет. Про работу же этих советов у нас нет никаких положений и инструкций, а существующие положения про сельсоветы ни в коем случае нельзя приспособить к работам нацсельрад.

Также трудно нам разрешить вопрос о штатах Поселковых советов ибо поселсоветы одним секретарем не охватят всей работы поскольку им приходится обслуживать и еврейское, украинское и др. нац. население — необходимы Ваши указания и директивы Окрисполкому по этому вопросу.

Не лучше обстоит вопрос и с жалованием работникам нацсоветов. — как в нацсоветах, так и в поселковых советах необходимы были такие работники, которые владеют хорошо и еврейским и украинским языком, — а жалования полагается всего 20 рублей. Хотя вопрос пока урегулирован, все же мы считаем, что работники нацрад ни в коем случае не могут быть приравнены к работникам сельрад, ибо в последних работники имеют наделы земли, являющиеся для них источником существования, в то время, когда работники первых в большинстве случаев являются рабочими, служащими или кустарями, не имеющими ни наделов земли, ни своих усадеб, ни своих квартир. К тому же им приходится бросать свои основные работы из-за того, что работа в советах требует специально освобожденных людей. А жалование в 20–25 рублей ни в коем случае не может обеспечить их.

Однако же до сего времени этого не почувствовали, но по нашему мнению, нужно им установить ставку минимального прожиточного минимума. [...] Просим все затронутые, довольно наболевшие вопросы, рассмотреть и о результатах нас поставить в известность»³⁰¹.

Доповідна записка доволі оперативно (14 квітня 1926 р.) була розглянута ЦКНМ, Й. Гафтель та Л. Урбах отримали доручення скласти відповідну записку до Наркомату праці, однак, слід зауважити, жодне з чисто організаційних рішень було неспроможне вирішити проблеми, викликані до життя створенням національних адміністративних одиниць. Вони наростали, наче сніжний ком, і впродовж усього періоду коренізації залишалися найбільш копіткою ланкою докладання зусиль ЦКНМ.

Змальовуючи складнощі, що супроводжували розбудову місцевого апарату ЦКНМ, не слід забувати, що й робота самої Комісії відбувалася у досить непевних умовах, як організаційних, так і політичних. З організаційної точки зору найбільш складним був перший рік, протягом якого кілька разів змінювалися представники по роботі серед етнічних меншин, а також керівництво. Підбір співробітників, які б володіли мовами етнічних меншин, мали задовільний рівень освіти, відповідали професійним вимогам і пройшли сувору партійну перевірку, виявився надзвичайно важкою справою.

На початок 1925 р. практично цілком оновлена Комісія на своєму засіданні 9 січня 1925 р. (протокол № 25) після відповідної доповіді І. Сударського «Про голову ЦКНМ», винесла ухвалу в доволі жорсткому формулюванні: «В зв'язку з тим, що т. Совцов через свою перевантаженість роботою, не може звертати увагу на роботу в Комісії, і через це гальмує роботу самої Комісії, прохати про необхідність призначення другого товариша на посаду Голови ЦКНМ»³⁰².

27 січня Мала президія ВУЦВК, зважаючи на «... перевантаженість роботою голови ЦК Нацмен т. Совцова по лінії ЦК металістів»³⁰³,

затвердила т. в. о. голови ЦКНМ Михаїла Лобанова — тимчасово виконуючого обов'язки секретаря ВУЦВК, кандидата в члени президії ВУЦВК. Зрештою діяльність установи поживавилася і почала приносити вагомі результати. Водночас із питанням про очільника комісії досить гостро стояло кадрове питання як таке: ВУЦВК заперечив можливість відрядження з установи Я. Саулевича. 14 березня 1925 р. Мала президія поповнила склад комісії Серафімом Міцевим, який заступив на місце попереднього працівника по болгарській лінії — Бучакова³⁰⁴.

9 березня 1926 р. Мала президія ВУЦВКу затвердила наступний склад ЦКНМ: голова Комісії — М. Лобанов, заступник голови від польського населення — Я. Саулевич, від єврейського населення — Левін, німецького — Й. Гафтель, болгарського — Міцев, грецького — С. Ялі, без визначення — Я. Кантор³⁰⁵. Окрім основного навантаження члени ЦКНМ вже традиційно опікувалися ще й низкою етнічних громад, що не мали персонального представництва в Комісії. Окресленими силами установа впродовж 1926 р. нарощувала свою активність і вибудовувала мережу нацменорганів на периферії.

«УССР. ВУЦИК. Центральная Комиссия Национальных Меньшинств. Харьков, площадь Тевелева» — під таким грифом ЦКНМ розсилала свої циркуляри. Циркулярно супроводжувалися всі виборчі кампанії. Завчасно до окрвиконкомів розсилалися агітаційні матеріали, гасла та газети національними мовами, причому місця їхнього розповсюдження регламентувалися доволі жорстко. Окремо регламентувалося поширення в середовищі етнічних громад наглядної агітації українською мовою: в категоричній формі комісія вимагала від райвиконкомів розклеювати їх у людних місцях нацменпоселень³⁰⁶.

Важливе місце в діяльності установи впродовж 1925 р. посіла підготовка Всесоюзного перепису 1926 р. ЦКНМ (Протокол № 40 від 20.05.1925 р.) зайняла принципову позицію щодо внесення до особової картки поряд із пунктом «національність» пункту «розмовна мова», а також уточнення до пункту про письменність — «письменність рідною мовою». ЦКНМ зазначала, що проведення перепису в низці нацменгромад вимагатиме спеціального підходу, що слід розробити додаткові інструкції для переписників, які працюватимуть у середовищі двомовного населення (того, що використовує у побуті дві мови), населення з невизначеною етнорелігійною ідентифікацією («поляк-католик», «німець-меноніт»), і, нарешті, в громадах, які вважають себе представниками однієї нації, але розмовляють мовами інших (приміром, мариупольські уруми)³⁰⁷.

Впродовж 1925 р. в загальних рисах викристалізувалися підходи щодо діловодства місцевих осередків ЦКНМ. Слід зазначити, що місця самі досить активно виступали із закликами уніфікувати й спростити

звітність, не меншою мірою, певне, сподіваючись на пом'якшення вимог до себе.

Відкритий лист заступника голови Катеринославського ОБНМ «Про звітність та роботу Бюро Нацмен на місцях», датований 8 грудня 1925 р., живописав і перебіг коренізації в Україні, і психологічний стан нацменпрацівників, і ті неподоланні перепони, що поставали у їхній роботі внаслідок катастрофічного браку загальної, спеціальної освіти та фактичної багатомовності. — Бурканд зокрема писав: *«Находясь около 4-х лет на работе среди национальных меньшинств, зная эту работу с технической и практической стороны по опыту, я нашел в работе самих работников Нацмен много недостатков, как отсутствие учета и особенно показательного учета работы, отсутствия умения подойти к работе, к разрешению тех или иных сторон работы, что усугублялось еще формальным, а порою враждебным отношением, а в крайнем случае презренному отношению к работникам Нацмен со стороны различных учреждений, начиная с технических работников и кончая, руководителями их.»*

Много в этом виновато было неумение работника показать свою работу и частично от недостаточного знания государственного языка. Обе недостатки могли быть в большинстве устранены, если б имелась одна форма отчетности, по которой работник в большинстве мог свою работу демонстрировать цифрами и, таким образом, запутаться в отчете из-за малого знания гос. языка, и, кроме того, форма ставила бы перед ним известные требования по работе. [...] Вся осложняющаяся работа Нацмен, требующая от работников в первую очередь точного учета работы, точное намечание всех работ, выдвигает вопрос в довольно острой форме о рационализации работы Нацмен и ее работников. Вопрос этот невозможно разрешить «с налета», а необходимо изучить. [...] Может быть, мои предложения не во всех отношениях приемлимы, и не полны, но я, как работник и заведывающий бюро Нацмен, чувствую во всей остроте необходимость перехода на единую отчетность, т.к. каждый раз «сочинять» отчеты при перегруженности работой довольно затруднительно, но и отчеты получают или запутанными или, наконец, таким топорным «неохочим» языком написаны, что самому после трудно разобраться. Да и ЦКНМ вероятно не имеет терпения прочитывать, а тем более конкретизировать и учесть эти махровые отчеты [...] [мова оригіналу — Авт.]»³⁰⁸.

Врешті під тиском місць комісія змушена була йти на поступки. 1 квітня 1926 р. ЦКНМ у своєму обіжнику за № 15 ч. 23/510 поінформувала осередки та уповноважених про зміну форми звітності. Замість кварталних та позачергових звітів вводилося звітування щопівроку. Звіти окружних нацменорганів мали складатися за схемою ЦКНМ і

охоплювати всі етнічні громади. ЦКНМ водночас нагадувала «про необхідність якомога скорішого представлення відчиту за перше півріччя 1926/27 року (не пізніш 15 квітня б. р.)» Наголошувалося, що у «відчиті слід звернути особливу увагу на перевиборчу кампанію, економічні заходи та кількісний стан шкільної та політосвітньої мережі в окрузі в біжучому бюджетовому році (кількість по окремих національностях установ, комплектів шкіл, учнів, вчителів і т. інш.) — поза як цих відомостей немає ще ні в НКОсвіти, ні в ЦСУ, — та на стан і роботу районних органів нацмен»³⁰⁹.

Зважаючи на катастрофічну нестачу нацменкадрів та непоказний фаховий рівень існуючого апарату, 1925 р. комісія започаткувала новий напрямок діяльності — щорічні курси підготовки секретарів національних сілрад, у роботі яких члени ЦКНМ брали безпосередню участь. На час відряджень членів комісії встановлювався принцип обов'язкового представництва секцій шляхом заступництва. (До речі, принцип обов'язкового представництва меншин мав витримуватися й під час літніх відпусток членів комісії. Приміром, 6 червня 1925 р. засідання ЦКНМ (прот. № 43) ухвалило «погодитися з відрядженням т. Міцева на курси»³¹⁰ в якості викладача. На час його відсутності заступником його по ЦКНМ затвердити т. Георгієва»³¹¹).

Згодом зазначений напрямок діяльності ЦКНМ перетворився на один з найбільш послідовно відпрацьовуваних і найбільш прикладних. Обіжник комісії, датований 11 січня 1926 р., підкреслював його важливість у контексті розгортання мережі національних адміністративно-територіальних одиниць. *«В связи с предполагающимся расширением сети национальных советов перед нами встает серьезная задача обеспечения их отвечающими по своему назначению секретарями, отчего в значительной степени зависит успешность работы национальных советов.*

Заботу о подыскании соответствующих секретарей для намеченных к открытию советов никоим образом нельзя откладывать до момента выборов, а необходимо заранее подготовить кандидатуру секретаря, так как желательно, чтобы секретари нацсоветов, по возможности, избирались бы, а не назначались.

Эту задачу тем более необходимо предвидеть и заблаговременно поставить перед собой еще и потому, что подыскание секретарей для нацсоветов во многих случаях упирается в вопрос о материальном положении секретарей.

Совнарком УССР в заседании от 22 декабря 1925 г. подчеркнул громадное значение в работе нацсоветов, в смысле их укрепления и оживления работы, наличия квалифицированных секретарей. Из этого можно заключить принципиальное мнение Совнаркома о том, что это обстоятельство местами должно учитываться. В пределах ваших

бюджетных и иных возможностей Вы должны и этот вопрос перед собой поставить.

Если кандидат в секретари советов намечается Вами не из местных жителей, то желательно за некоторое время до выборов направить его в населенный пункт для того, чтобы он ознакомился с условиями того пункта, где ему придется работать и для того, чтобы население могло бы ознакомиться с ним и избрать его в совет.

О намечаемых Вами шагах в этом направлении и, вообще, о Ваших предложениях просим сообщить незамедлительно»³¹².

З 1926 р. короткотермінові курси секретарів стали регулярними і, слід зазначити, відіграли помітну роль у житті національних сільрад і районів. У масштабах України вони були малобюджетним, а, проте, доволі ефективним заходом. Кошторис короткотермінових курсів для секретарів польських сільрад при ЦКНМ у січні–лютому 1926 р. у Києві, приміром, включав: жалування завідувачу адміністративно-господарською та учбовою частинами курсів — 50 руб. 40 коп. на місяць, секретарю — 43,40 руб на місяць, лекторам — 3 руб. за годину, сторожу — 19,60 руб. на місяць, оренда 3 класних кімнат — по 25 руб. на місяць за кімнату, ґуртожиток — 50 коп. за добу на особу³¹³.

І програми курсів і рівень знань, які вони давали курсантам були типовими. Упродовж 20-х рр. вони залишалися єдиним більш-менш доступним засобом оптимізації сільської ланки управління та надання їй певних ознак універсальності, що врешті спрощувало роботу всієї управлінської вертикалі. З 1925 р. ЦКНМ зробила регулярними планові заслуховування звітів центральних і регіональних державних установ, обласних БНМ, національних культосвітніх закладів. Вони певною мірою дисциплінували регіональні осередки Комісії, та все ж не спроможні були досягти якісних змін, оскільки вирішальну роль у гальмуванні коренізаційних процесів відігравав задушливий кадровий голод. На момент введення до штату ЦКНМ працівника по грецькій лінії (наприкінці 1925 р.) великі прогалини залишалися й у місцевих осередках комісії. Загалом інтереси багатомільйонної нацменлюдності України представляли 47 посадових осіб³¹⁴, з них — 7 працювали безпосередньо в ЦКНМ.

Невеликий штат ЦКНМ, явно невідповідний обсягові робіт установи, змушував встановлювати розподіл навантаження. Так, у червні 1927 р. обов'язки між її співробітниками розподілялись наступним чином: Я. Саулевич обслуговував росіян, поляків, білорусів, литовців, чехів; Левін — євреїв, вірмен, караїмів; С. Міцев — болгар, молдаван, албанців; С. Ялі — греків, татар, циган, ассірійців; Й. Гафтель — німців, шведів, латишів, китайців і корейців. Робота в галузі співробітництва з іншими радянськими установами розподілялася так: Я. Саулевич представляв ЦКНМ на засіданнях президії ВУЦВКу, РНК, Підготовчої Комісії, Пере-

селенського Комітету, Спілки «Геть неписьменність»; Левін — Оргінстру, ВУЦВКу, ЦАТК, Центрвиборчкому, Кустарно-промислової кооперації, КВС; Й. Гафтель — КНЗему, Підготовчої Комісії, кооперації при Вукораді, Сільського Господаря, КНС; С. Міцев — НКЮ, НКЗдоров'я, періодичного й неперіодичного видавництва; С. Ялі — НКО, Комітетів Краєзнавства й Сходознавства, Фізкультури та суспільних організацій; Я. Кантор — переселення євреїв.

Територіально УСРР поділялася між ними наступним чином: Я. Саулевич курував Волинську, Проскурівську, Харківську, Луганську, Старобільську округи; Левін — Кам'янецьку, Тульчинську, Херсонську, Київську, Уманську, Бердичівську, Черкаську, Полтавську, Ровенську, Прилуцьку; Й. Гафтель — Коростенську, Одеську, Миколаївську, Артемівську, Конотопську, Запорізьку, Дніпропетровську; С. Міцев — Мелітопольську, Першотравненську, Зінов'ївську, Лубенську, АМ СРР; С. Ялі — Маріупольську, Сталінську, Сумську, Глухівську, Ніжинську; Я. Кантор — Чернігівську, Криворізьку, Вінницьку, Шепетівську, Могилівську, Кременчуцьку.³¹⁵

Як і раніше вагому частину робочого часу члени ЦКНМ проводили у відрядженнях, обстежуючи становище національних сільрад і районів, координуючи та консультуючи роботу їхніх виконавчих органів. За матеріалами обстежень складалися аналітичні зведення з найрізноманітніших питань (соціально-економічне становище етнічних громад, робота національних адміністративно-територіальних одиниць, колективізація, становище установ освіти та охорони здоров'я, поточних національно-культурних проблем і проектів тощо). Важливою складовою роботи ЦКНМ були супроводження й координування зусиль відомств і установ щодо вирішення земельних суперечок та подання висновків по них до Особливої колегії вищого контролю по земельних суперечках Наркомзему.

До кола обов'язків членів ЦКНМ, крім того, входила популяризація радянської політики щодо етнічних меншин. Вони були постійними дописувачами радянських видань, зокрема г. «Вісті» та ж. «Радянська Україна», а також преси, що виходила національними мовами. Найбільш активно писали про роботу ЦКНМ та становище етнічних меншин Я. Саулевич, А. Глинський, А. Гітлянський, Я. Кантор та Д. Мац³¹⁶. Загалом на тривалий час в установі затримувалися саме ті працівники, які були спроможні підвищувати авторитет партійної лінії в широких колах громадськості. Виступи не лише в пресі, а й на усіляких форумах, зборах, читання лекцій розглядалися як обов'язкове безоплатне навантаження. Втім, такого роду універсалів, спроможних відповідати високому рівню професійних і суспільно-політичних вимог, було небагато. Серед них слід назвати Саву Ялі, для якого посадовий обов'язок переріс у щире захоплення історією власного народу.

Цілком заслужено вагомий внесок «добровільного співробітника» «Кабінету для вивчення національних меншин Всеукраїнської Академії наук» С. Ялі відзначив у своїй доповіді в. о. його керівника проф. Є. Рихлік на засіданні ЦКНМ при ВУЦВК (3 листопада 1930 р.)³¹⁷. Внесок цей дійсно був наочним: саме С. Ялі свого часу розробив програму з історії греків України, що стала основою для її викладання на курсах для грецьких нацменпрацівників; цикл статей, у яких вона власне й була відображена, та написав першу в історії радянських греків монографію, що з марксистсько-ленінських позицій виклала історію мариупольських греків — етнічної спільноти, яка на той час була цілковито білою плямою як для науковців, так і для радянських функціонерів.

Члени ЦКНМ мали ненормований робочий день і безліч громадських навантажень. Досить складними залишалися їхні побутові умови: прибувши до Харкова, переважна їхня частина не мала власного житла. Скажімо, Д. Мац більше двох років з родиною з 5 осіб мешкав у готелі³¹⁸.

Звичною проблемою установи впродовж років була постійна нестача техпрацівників. У листопаді 1925 р., наголосивши, що за квартал обсяг роботи зріс у кілька разів, комісія просила президію ВУЦВКу ввести до штату установи посаду діловода³¹⁹. 24 червня 1926 р., зазначивши постійно зростаючий обсяг завдань, ЦКНМ увійшла з проханням до президії ВУЦВК стосовно збільшення штатів комісії на 4 посади: інструкторів по польській та російській лініях, діловода та машиністки-кореспондентки, яка б володіла єврейською, німецькою та польською мовами. Крім того керівництво установи просило прирівняти платню інструкторів ЦКНМ до платні інструкторів оргінстру ВУЦВК³²⁰. Повторне звернення ЦКНМ про розширення складу комісії датоване 30 серпня 1926 р.³²¹

Зважаючи на зазначене вище, слід визнати, що працівники ЦКНМ цілком відпрацьовували 140 руб. своєї зарплатні. Відпустка членів ЦКНМ в 1926 р. складала повний календарний місяць, секретаря — 22 дні³²². Навала посадових обов'язків, постійні тривалі відрядження, паралельне навчання у вишах, викладацька та лекційна діяльність, низка громадських навантажень, побутова невлаштованість вимагали неабиякої самопожертви і компенсувалися хіба що безоглядною відданістю партії та високим званням «член уряду Української СРР».

Значно менш сприятливим було становище співробітників місцевої мережі нацменорганів. Згідно обіжника Наркомпраці УСРР (13 жовтня 1925 р. № 1458) платня співробітників ОБНМ становила 120–108 крб. у I-му поясі, 108–96 крб. — у II-му та 96–85 крб. — у III-му. Проте ОВКи порушували розпорядження Наркомпраці і самовільно встановлювали ставки членам ОБНМ³²³. 30 серпня 1926 р. ЦКНМ настійливо рекомендувала ОВКам дотримуватися ставок платні для членів ОБНМ та упов-

новажених у розмірі, встановленому НКПраці³²⁴. Однак, незважаючи на чітке визначення порядку оплати нацменпрацівників, на місцях і в подальшому припускалися порушення циркуляру, внаслідок чого БНМ фінансувалися за залишковим принципом, а зарплатня їхніх співробітників була нижчою за оклади відповідних категорій працівників.

У найбільш складному становищі перебували працівники районного рівня. 7 травня 1926 р. ЦКНМ адресувала об'ємну доповідну записку НК праці УСРР. У ній зазначалося, що секретарі національних сільрад (як правило вихідці з міста) перевантажені роботою, яка вимагає високої кваліфікації, знання кількох мов. Додаткових доходів вони позбавлені, оскільки не мають земельних ділянок, а зарплатня така мізерна, що не дозволяє говорити про заповнення місцевих вакансій. Зважаючи на зазначене, ЦКНМ просила наркомат підвищити оклади секретарів національних сільрад на 50%, а для голів та секретарів селищних рад встановити їх на рівні не менше 40 руб. на місяць³²⁵.

Проте, суттєвих змін на краще в оплаті праці сільського та селищного апарату не відбулося, то ж він і надалі залишався найбільш уразливою ланкою нацменроботи. Щоправда, згодом ЦКНМ домоглася низки пільг для своїх працівників, які зробили ці посади більш привабливими для колишніх містян — вихідців з дрібнобуржуазних верств. 11 листопада 1926 р. РНК УСРР на розвиток відповідної ухвали 3 червня 1926 р. схвалив постанову «Про надання пільг при прийомі до вузів, профшкіл та шкіл соцвиху дітей спеціалістів та кваліфікованих робітників, що працюють в національних районах». До цієї категорії працівників віднесли вчителів та викладачів національних шкіл та вузів, лікарів, лікпомів, акушерок, провізорів, агрономів, землевпорядників, меліораторів, бухгалтерів райвиконкомів і, нарешті, техніків міськкомгоспів³²⁶.

Питання про неприпустимість защемлення фінансових інтересів інструкторів живо обговорювалися делегатами I Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншостей³²⁷, що свідчило про хронічні негаразди в роботі місцевого нацменапарату. Представник Миколаївської округи Верле висловився з цього приводу гранично відверто: «Ми є вкрай небажаним явищем при ОВКах (голоси: — “Правильно”. Аплодисменти). Коли виступаєш по принциповому питанню, по питанню запровадження завдання по лінії партії, завжди дорікають або шовінізмом, або ж хіба що не звинувачують у контрреволюції»³²⁸. Судячи з гарячої підтримки слів промовця залогом, це було типовим явищем в республіці.

Представник Оргінстру ВУЦВКу Шведов підтвердив, що зневажливе ставлення окрвиконкомів до ОБНМ було звичайною справою, «... що національні бюро існують як нахлібники..., по роботі серед нацменшин дуже мало працівників — 3–4 особи в окрбюро, а окрвиконком великий і з ним воювати дуже складно»³²⁹. Негативізм щодо нацменроботи був

характерною ознакою місцевих виконавчих органів усіх рівнів, а його переборення впродовж 20-х рр. залишалося чи не найбільшою перешкодою в розгортанні роботи ЦКНМ.

Латентний конфлікт інтересів ЦКНМ та місцевої ланки виконавчої влади, що підживлювався реальним конфліктом між суспільними верствами стосовно бачення шляхів вирішення національного питання в радянській Україні, перетворився на визначальний фактор здійснення політики коренізації. На перешкоді активізації нацменроботи стояла не стільки обмеженість фінансових можливостей окрвиконкомів, скільки фактичний саботаж радянських працівників. Найчастіше існуючі ресурси не використовувалися належним чином. Так, у багатонаціональній Мелітопольській окрузі із затверджених на 1924–1925 рр. трьох штатних одиниць діяла лише одна — працівник по німецькій лінії. І це в той час, як ЦКНМ справно перераховувала гроші на утримання інструкторів по болгарській та єврейській лініях³³⁰. У ставленні окружних комісій до нацменроботи досить чітко проявлялась регіональна специфіка. Найбільш інертними були виконкоми східних та північно-східних регіонів, натомість у пістрявих в національному відношенні південно-східних та окремих західних округах виконавчі комітети виявляли неабиякий ентузіазм у запровадженні коренізації стосовно етнічних меншин.

ЦКНМ, вже починаючи з кінця 1925 р., цілком усвідомлювала не тільки інертність, а й опорність низки окружних виконкомів. Запроваджені в повсякденну практику періодичні доповіді голів окружних нацменкомісій дозволяли ЦКНМ не тільки оперативно відстежувати «самодіяльність» найбільш проблемних ОБНМ (зокрема, Одеського³³¹, Зінов'євського), а й директивно впливати на їхніх членів через виконкоми. Однак, ситуація, як і раніше залишалася погано керованою. Саме ця обставина привела ЦКНМ, а в її особі й ВУЦВК до думки про необхідність врешті скликати перший всеукраїнський з'їзд нацменпрацівників, але вже в геть іншому форматі, аніж той, що пропонувався в 1924 р. І. Сударським.

19 березня 1926 р. сьомим питанням порядку денного ЦКНМ заслухала доповідь Я. Саулевича про необхідність скликання наради нацменпрацівників. *«Совещание назвать 1-м Всеукраинским Совещанием по работе среди нацменьшинств и приурочить его ко времени окончания 3 сессии ВУЦИКа. На совещание созвать не только работников нац. Бюро, а также привлечь к работам Совещания часть нацсудей, нац. культпросветработников, райуполномоченных нацмен, некоторых председателей нацсельсоветов и РИКов, а также членов ВУЦИКа националов. Поручить т.т. Саулевичу, Левину и Мицеву выработать проект состава совещания, а также повестку совещания, представив его, по согласованию с соответствующими учреждениями, на утверждение*

следующего заседания Комиссии»³³², — такою була ухвала комісії по його доповіді.

Повторно питання розглядалося на засіданні 1 квітня 1926 р. Після доповіді Я. Саулевича про порядок денний і склад Першої всеукраїнської наради по роботі серед нацменшин занотовано: *«Выработанный порядок дня и состав совещания в основе принять и, по согласовании с соответствующими учреждениями, внести на утверждение Президиума ВУЦИКа. Ускорить проработку материалов к Совещанию (тезисы, проекты законоположений и т.п.), а также выработать порядок секционных занятий Совещания. Задачи Совещания осветить в общей и национальной печати. Оплату суточных, стоимости проезда и помещения в Харькове принять за счет ЦКНМ только в отношении работников ниже окружного масштаба. Окружным работникам предоставить лишь помещение за счет ЦКНМ»*³³³.

12 травня 1926 р. 81-ше засідання ЦКНМ ухвалило перенести нараду на кінець бюджетного року (вересень), кінцево узгодивши час наради з президією ВУЦВК³³⁴. Втім, раз за разом то з організаційних, то з фінансових міркувань дата проведення наради відкладалася впродовж усього 1926 р. Не узгодженим залишалася також питання про принципи комплектації делегатського корпусу.

7 грудня 1926 р. відбулися чергові консультації з приводу скликання наради. Врешті члени ЦКНМ дійшли згоди в тім, що варто викликати на нараду лише фактичних нацменпрацівників, забезпечивши представництво на нараді від всіх національностей. При складанні списку учасників наради погодилися мати на увазі «культурно відсталі національності», яким потрібно було також забезпечити представництво на форумі. Скласти проект представництва на нараді окремих національних меншостей у черговий раз доручили Я. Саулевичу. Опісля передбачалося скликати позачергове засідання Комісії для затвердження цього проекту³³⁵.

Відстрочуване з місяця на місяць скликання наради врешті було підлаштоване до контексту ювілейного 1927 р. За часом воно співпало з черговим загостренням суперечностей у самому ВУЦВКу. В другій половині грудня 1926 р. керівництво ЦКНМ зазнало докорінних змін. 18 грудня в якості новопризначеного голови Комісії засідання ЦКНМ розпочав П. Буценко. Для присутніх п'ятьох членів ЦКНМ (Я. Саулевич, Левін, Й. Гафтель, С. Міцев та С. Ялі) та кандидата в члени президії ВУЦВК М. Лобанова він виголосив розлогу доволі симптоматичну промову:

«Комиссия по сие время работала в специальных условиях. Зачастую комиссии приходилось давать толчки, будировать местные и даже центральные органы по вопросам, касающимся наших нацменьшинств.

Нам нужно сейчас от общих мероприятий, от тех толчков, которые мы делали в прошлом (и это было вполне правильно), перейти к конкретным задачам в области обслуживания национальных меньшинств. Первая задача, которая встает перед нами в настоящий момент — это вопрос о большем удовлетворении нужд мелких национальностей. Далее — вопрос о большем вовлечении в советскую работу селян[...]

Вторая, не менее важная задача[...] есть проверка всей той работы, всех тех планов, всех тех задач, которые мы ставили перед собой на советских и партийных съездах в плоскости практического разрешения их в определенные сроки[...]»³³⁶.

Поставивши в якості першочергового завдання перевірку мережі місцевих органів влади та діяльну участь членів комісії у Всесоюзному переписі населення, П. Буценко висунув принципово новий напрямок роботи ЦКНМ, який, як ми бачили раніше, кволо, втім, послідовно любіювався з середини 1926 р. Це було так зване російське питання.

Погляд новопризначеного керівника ЦКНМ на проблему був доволі прикметним, незважаючи на його цілковито українське прізвище: *«[...] Относительно русских. Мы знаем, что украинцы иногда называют себя либо малороссами, либо просто русскими, потому что они так привыкли себя называть под давлением царского гнета. Русские же, наоборот, под влиянием провокации, пущенной среди русских рабочих и крестьян, что «мол, не-украинцы будут высылаться из пределов Украины» — сплошь да рядом называют себя украинцами. Должен обратить ваше внимание на то, что в отношении русской национальности мы и по линии административно-территориальной и по линии культурно-гуманитарной обслуживания сделали чрезвычайно мало. В этом мы должны признаться. Я считаю, что на очередном Всеукраинском Советании представителей национальных меньшинств нужно будет заострить вопрос о полном обеспечении русских рабочих, русских пролетариев и крестьян условиями для развития культуры и хозяйства.*

Ненормальности, наблюдавшиеся до сего времени в отношении русских, должны быть изжиты, и наша задача должна свестись к тому, чтобы через Центральную Комиссию и местные комиссии нацмен было оказано содействие местным органам власти в отношении выделения русских административно-территориальных единиц, а также в отношении культурного их обслуживания — снабжения литературой и законодательными материалами»³³⁷.

Вкрай амбітно виглядала й решта завдань, поставлених новим керівником перед своїми п'ятьма підлеглими, — опрацювати всі визначені ним напрями упродовж 1927–1928 рр.

Врешті новопризначений голова чітко висловив і напучування підлеглим: *«Я хочу призвать членов Комиссии к творческой работе. [виділення — Авт.]*

У нас каждый товарищ обслуживает какую-нибудь определенную национальность, но в то же время этот товарищ является членом комиссии Нацмен при ВУЦИКе и, выступая по линии своей национальности, он в то же время должен выступать от имени комиссии в целом в защиту всех национальных меньшинств Украины в целом, под углом зрения большего их сплочения вокруг идей советской власти и коммунистической партии, под углом зрения большего вовлечения национальных масс в повседневную практическую творческую работу советов и исполкомов, во всю нашу хозяйственную, культурно-социальную и политическую работу. Лишь при этих условиях мы на этом большом политическом фронте сможем выполнить заветы Ильича и оправдать доверие, оказанное нам коммунистической партией, представителями трудящихся национальных масс и представителями рабоче-крестьянского правительства. (аплодисменты — виділення — Авт.)»³³⁸.

Призначення керівником комісії впливового апаратника, без сумнівів, надало їй нової потуги, підживлюваної власним авторитетом П. Буценка. Врешті, його загальноосвітній рівень та ерудованість значно перевищували попередників. Водночас і стиль керівництва установою набув іншого, значно жорсткішого, характеру, що справило вирішальний вплив на всі сфери її діяльності і, що важливо, на всіх ланках.

Наприкінці 1926 р. ЦКНМ зміцнилася в думці про невідкладність скликання всеукраїнської наради нацменуповноважених з метою координації та активізації їхньої діяльності. Перша всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин була скликана в ювілейному 1927 р. (хоча, нагадаємо, положення надавало ЦКНМ право скликати такі наради щорічно). Одним з її центральних завдань було досягнення рішучого перелому в ставленні місцевих виконкомів до нацменроботи. Нагадаємо, що на 1927 р. комісія не лише не мала свого апарату в Харківській, Куп'янській, Сталінській і Сумській округах, але й відзначала небезпечну тенденцію в низці округ до реорганізації чи повної ліквідації ОБНМ³³⁹. Форуму відводилася непересічна роль в уніфікації та узгодженні нацменроботи на Україні. Опублікований за її наслідками стенографічний звіт є неоціненним джерелом для дослідження історії ЦКНМ та історії міжетнічних взаємин у республіці на десятому році радянської влади.

Скликавши нараду, керівництво комісії планувало не лише «завинтити гайки», воно водночас перебувало на певному емоційному підйомі в очікуванні плідної творчої роботи. Виразні оптимістичні нотки звучали в аналізі поточного політичного моменту: «[Период], в который мы уже вступили, должен дать в результате мероприятий длительного порядка (связанных с экономическим развитием советских республик), изживание фактического неравенства в экономической, социальной структуре, быте и культурном уровне отдельных национальностей, образовавшихся в

результате національного гнета в прошлом»³⁴⁰. Передювілейний настроїв просякав наскрізь виступи керівництва ЦКНМ, втім, тоді він ще був органічною складовою свідомості переважної частини її працівників.

Очевидні зомбуючі інтонації були притаманні виступам партійних босів, які намагалися підлаштувати реалії суспільного життя до розмірковувань партійних теоретиків. В. Затонський у промові до делегатів наради наголосив: «Ми зараз переживаємо цікавий момент, тут на Україні зокрема, і в Союзі в цілому. Ми, поза сумнівом, вступаємо до смуги загострення національного питання [...] Оскільки зараз ми відчуваємо воскресіння й оживлення буржуазної ідеології, приватницької ідеології в різних сферах життя, ми, безперечно, відчуватимемо загострення національного питання, адже саме націоналізм є характерною ознакою буржуазної ідеології»³⁴¹. У його доволі плутаному й непослідовному виступі випукло проступала позиція войовничого угруповання, яке було оточене ворожим середовищем і перегруповувало сили в очікуванні переможного наступу. На початку січня 1927 р. ВКП(б) ще доволі гостро відчувала хиткість свого становища і вміло використовувала українізацію та коренізацію для його зміцнення. Цю мету наслідувала й скликана нарада.

Із звітною доповіддю ЦКНМ виступив Я. Саулевич, який окреслив основні напрямки діяльності установи:

1. забезпечення правового становища національних меншин і втягнення його трудящої частини до радянського будівництва (організація органів влади, що працюють національними мовами; створення національних адміністративно-територіальних одиниць; обстеження та інструктування національних рад; перепідготовка секретарів сільрад);

2. сприяння економічному та культурному розвитку національних меншин (притягнення євреїв до землеробства та промисловості; реорганізація СГВ і втягнення менонітів до загальної кооперації; зростання мережі КНС і КВП; врегулювання земельного питання у колоніях; переселення надлишкового населення національних меншин);

3. організація апарату з обслуговування національних меншин³⁴².

Стосовно останнього заступник голови комісії констатував, що на четвертому році існування ЦКНМ структура її місцевих органів залишалася нестабільною, місця висували низку пропозицій щодо її розбудови і наближення до населення. Деякі міськради утворили при собі національні секції. Щодо останніх співробітники ЦКНМ не склали спільної думки (частина вважала, що вони не тільки непотрібні, а й шкідливі)³⁴³. Стосовно наближення нацменапарату до рівня сільрад установа зайняла принципово негативну позицію. На звітку про створення нацменкомісій та виділення посад уповноважених при сільрадах Одеської, Вінницької і Волинської округ, комісія відповіла засудженням не лише через можливість провокування «національних антагонізмів», а й

через неспроможність «охопити роботу цих національних секцій належним чином»³⁴⁴. ЦКНМ виступила також проти створення Кременчуцьким, Шепетівським, Бердичівським, Вінницьким і Проскурівським окрвиконкомаами дублюючих органів при установах (так званих національних столів), вважаючи, що задоволення прав національних меншин повинне відбуватися не шляхом виділення спеціальних «столів», а шляхом переведення роботи установ на мови національних меншин³⁴⁵.

Я. Саулевич цілком вмотивовано зауважив, що найкращим чином робота була поставлена стосовно тих меншин, що мали представництво у ЦКНМ. Отже, формальне існування нацменсекцій у ЦКНМ врешті безпосередньо впливало на якість радянської окремих етнічних громад. На час Першої всеукраїнської наради свого представництва в нацменорганах не мали росіяни і низка дисперсних меншин.

Нарада констатувала, що порушення Положення про ЦКНМ та її місцеві органи набули загрозливого вигляду. Всупереч положенню, місцеві бюро залучали до співпраці позаштатних і неоплачуваних працівників на постійну й тимчасову роботу; в Одеській та Херсонській округах були створені великі колегії, а не бюро; в Луганській окрузі комісія конструювалася не за секційним принципом, а за участю в комісії відомств; у низці регіонів ОБНМ були ліквідовані взагалі, замість них при ОВКах створили наради чи періодичні колегії з позаштатних працівників³⁴⁶. Вкрай складними залишалися й умови праці нацменпрацівників. Через непристосованість установ до роботи з етнічними меншинами ОБНМ часто-густо виконували функції тлумачів незрозумілої кореспонденції. Приміром, Уманське ОБНМ упродовж року отримало 396 скарг єврейською мовою до установ і структур окрвиконкому, які, попередньо переклавши, розіслало адресатам³⁴⁷.

Резюмуючи складне становище своїх периферійних органів, ЦКНМ водночас не мала ані найменшого бажання знижувати планку вимог до них. Власне, це було неможливо. Опинившись у епіцентрі низки соціально-економічних, суспільно-політичних та етнокультурних проектів більшовиків, цей координуючий орган не мав жодної можливості знизити темп. На опрацюванні в установі перебували проекти створення грецьких і єврейських районів, запускалася загальнореспубліканська програма переведення шкіл на мови меншин, паралельно здійснювалися перші в новітній історії етнологічні дослідження та проекти як реформування мов, так і створення писемності для тих етносів, що їй не мали. Щоденної підтримки потребували вже існуючі національні адміністративно-територіальні одиниці і т. д., і т. д. Працюючи самі на межі можливостей, харківські посадовці очікували того ж від місць. Тим часом до останніх було забагато зауважень:

1. неузгодженість і відокремленість роботи членів БНМ («кожен пише власний звіт»);
2. обслуговування лише тих національних меншин, що мають представництво;
3. відсутність звітності (Бердичівське ОБНМ);
4. відсутність зв'язку між ОБНМ та ЦКНМ (так званій, «сепаратизм всередині органів нацмен»);
5. епізодичність засідань ОБНМ (Київське, Волинське, Криворізьке, Маріупольське ОБНМ у 1926 р. збиралися понад 10 разів, решта — «рідко або майже зовсім не скликають своїх засідань») ³⁴⁸.

На тлі безініціативних, безликих звітів нацменууповноважених попередніх років, виступи делегатів виглядали як емоційна, проте суголосна дискусія односторонців. Найбільш зацікавлено делегати наради обговорювали питання, пов'язані з розбудовою місцевих нацменорганів та необхідністю їхнього наближення до населення. Думка про бажаність створення районних та сільуповноважених виникла в зв'язку із неспроможністю окружних бюро фінансово забезпечити регулярні відрядження на місця. Обговорення виявило полярність настроїв з цього приводу. Так, представник Одеського ОБНМ Попов захищав ідею створення сільуповноважених у справах національних меншин наступним чином: «... Існує Центральна Комісія у справах нацменшин, окружні бюро, районні, хто ж повинний зв'язати нас з масами у практичній роботі? Кожен з нас розуміє, що треба мати якийсь осередок ... для практичної роботи, а цим осередком можуть бути ці уповноважені, які, безумовно, цікавляться роботою і беруть за основу інтереси національних меншин... І якщо підбір відповідних товаришів є вдалим, то завжди можна сподіватися, що з самого основного осередку ми маємо можливість черпати справжні матеріали для запровадження в життя тих чи інших заходів, в бік покращення постановки нашої роботи» ³⁴⁹.

Представники інших округ, зокрема, Зінов'євської (Кафталъ) зазначали, що апарат РВКів не пристосований до обслуговування національних меншин, значна частина райвиконкомів не розуміє необхідності виділення штатних посад нацменпрацівників, і саме ЦКНМ повинна законодавчо підтримати створення районних нацменустанов ³⁵⁰. (Завважимо, що на час наради в 24 округах кількість районних уповноважених зростає з 27 до 112 осіб. Втім були й ексцеси. Так, Коростенський окрвиконком категорично заперечував необхідність створення районних БНМ ³⁵¹).

Іншою стороною проблеми була переважаність окружних уповноважених технічною роботою, внаслідок якої виникали нездоланні «паперові завали». Підсумовуючи досвід роботи Одеського ОБНМ, Попов наголосив, що бюро всіх рівнів складалися зі службовців, зайнятих на іншій основній роботі. Вихід з замкнутого кола представників Оде-

ського бюро вбачався у забезпеченні БНМ технічними працівниками. «Нам треба ввести технічний апарат, — зауважив Попов, — для обслуговування як районної комісії нацмену, так і в частині виділення уповноважених по сільрадах, яких потрібно буде зв'язати з нацменом на місцях. Ось тоді ми матимемо реальну роботу»³⁵².

Втім, навіть за умови задоволення існуючих БНМ технічними працівниками залишалася безліч організаційних проблем і суперечностей, що дезорганізували роботу на місцях. Серед них окремо слід виділити створення відомчих бюро нацмен та пагубну практику призначення на посади членів комісій сумісників.

Радянський виконавчий апарат, як видно на прикладі нацменапарату, проявляв сталу тенденцію до постійного розростання, яке держава не спроможна була забезпечувати ані фінансово, ані кадрово, ані технічно. Виступи місцевих працівників на нараді засвідчили, що робота БНМ упродовж перших трьох років існування ЦКНМ мала переважно випадковий характер. Просте порівняння звітів ОБНМ ілюструє цілковиту залежність якості діяльності бюро від рівня освіченості, обізнаності, компетентності, врешті, зацікавленості, нацменпрацівників. У виступі П. Буценка засвідчено, що переважна більшість керівництва виконкомів на час наради складалася з осіб із початковою освітою. Останні, за висловом В. Затонського, майже не знали граматики та чотирьох правил арифметики³⁵³. Зрозуміло, чому місцевий апарат потрапляв у залежність від розпоряджень центральних установ, постійно очікуючи вказівок і тлумачень — сам він був не здатний приймати жодних більш менш зважених самостійних рішень.

Одеська делегація Першої всеукраїнської наради підняла найбільш гострі на той час організаційні проблеми: необхідність формування бюро з оплачуваних уповноважених, введення посади технічного секретаря для обслуговування населення нацменмовами у райвиконкомках змішаних районів, наближення нацменапарату до населення. Представник одеського бюро Цесля досить гостро критикував ЦКНМ за так званий «секційний сепаратизм» [хоча правильніше було б говорити про неузгодженість роботи ЦКНМ по обстеженню окремих національних меншин з окружними бюро — *Авт.*]. Нарікання місць викликала відсутність інструкцій, покликаних регулювати права і обов'язки окружних нацменорганів, що позбавляло останні можливості впливати на роботу ОВКів і спричиняло різнобій у роботі та побудові місцевого апарату по округах. На думку Цеслі це пояснювалося тим, що «...не було твердих організаційних правил, які б могли поставити роботу окружних органів у відповідні рамки»³⁵⁴. Він гаряче відстоював необхідність введення посади штатного співробітника до складу райвиконкомів, а також нацменсекцій чи уповноважених при сільрадах, вважаючи застереження ЦКНМ та

ЦК КП(б)У невмотивованими³⁵⁵. Екзальтованим віддзеркаленням міжетнічних суперечностей у багатонаціональній Одеській окрузі стало висловлення Цеслі щодо підоснови проблеми створення нацменсекцій при міськрадах (в антитезу виступові секретаря Агітпропу Лазоверта та інших представників вищої партократії): «Я від імені всіх національностей Одеської округи, з цієї трибуни заявляю, що така точка зору в корні невірна і неправильна [...] Коли товариші євреї ставлять питання так, то їхня точка зору цілком зрозуміла. Вони мають багато своїх членів у різних секціях міськради, і зрозуміло, що для них це недоцільно [...]»³⁵⁶.

Оскільки ОБНМ, як правило, були найслабшою ланкою ОВКів, стосунки останніх із ЦКНМ склалися непросто, часто набуваючи ознак конфліктності. Раптові перевірки ОБНМ та фронтальні обстеження становища етнічних громад свідчили про значні недоліки в роботі місцевого виконавчого апарату. З іншого боку, наявні ресурси останнього позбавляли нацменпрацівників можливості справляти відчутний вплив на перебіг соціально-економічних та етнокультурних процесів. Тертя між ЦКНМ та її місцевим апаратом на ґрунті організаційної невизначеності набули затьняного характеру. Виявом останніх, власне, й була позиція одеської делегації на Першій всеукраїнській нараді. Як небезпідставний закид у бік ЦКНМ пролунали слова Балюкевича: «Ми, представники з місць, гадали, що тов. Саулевич у своїй доповіді врахує той величезний досвід, що мається по окремих округах і досвід роботи самої комісії національних меншин при ВУЦВКу, повідомить нам точні наслідки всього зробленого та, разом з тим, на підставі цих наслідків, надасть нам якнайконкретніші директиви стосовно нашої подальшої роботи. Нажаль, доводиться сказати, [...] що весь цей досвід не підсумований»³⁵⁷.

Повертаючись до виступу Цеслі, слід зауважити, що останній, на нашу думку, був симптоматичним і віддзеркалював суперечності між двома різноспрямованими таборами нацменпрацівників України. Одні, щиросердно сприйнявши гасла коренізації, спробували найефективніше розгорнути політику, вважаючи її дійсним знаряддям побудови нового суспільства в традиційному середовищі етнічних меншин. Напрямок її розгортання, на їхню думку, пролягав через залучення ініціативи низів і використання творчості останніх з метою вдосконалення та якісного покращення клімату міжетнічного спілкування. Другі, репрезентовані на нараді вищими ешелонами партійної та радянської бюрократії, прагнули керованого й жорстко регламентованого розвитку коренізації, метою якої була прискорена радянська етнічних меншин.

Вже на Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин перші були в меншості. Що ж до Другої всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин (1930 р.), то на ній не лишилося жодного натяку на політичні чи організаційні дискусії, просту наявність

особистих думок у місцевих нацменпрацівників. Вона засвідчила, що серед людей, які за родом своєї діяльності на той час опікувалися проблемами захисту прав національних меншин, був уже сформований згуртований осередок, цілковито заангажований більшовицьким керівництвом і не зацікавлений у відстоюванні інтересів етнічних меншин, зокрема, нацменівського селянства.

Повертаючись до Першої всеукраїнської наради, слід зауважити, що ініціативи Одеського БНМ були виразно підтримані представниками низки багатонаціональних округ, зокрема Шепетівської. Її представник Альшер також вважав створення нацменбюро* при райвиконкомах виходом з глухого куту організаційних проблем³⁵⁸. Центральні відомства, як правило, висловлювалися проти. Єдності думок щодо структури і змісту роботи нацменорганів не було й у самій ЦКНМ. Поруч із позицією «конструктивістів», існував погляд, висловлений Л. Урбахом: «Думати про те, що ми при кожному РВК будемо мати цілий штат працівників, які б могли обслуговувати всі національності — нам не доводиться, и це було б величезною помилкою [...] основне завдання повинне полягати в тому, щоб довести роботу серед нацменів до такого рівня, аби не потрібний був би ані районний, ані окружний спеціальний апарат [...] аби наші райони, і окружний апарат, і навіть сільради могли б виконувати цю роботу самі»³⁵⁹.

Підсумовуючи дебати, Я. Саулевич кваліфікував практику створення нацменбюро при сільрадах та міськрадах³⁶⁰ як хибну і назвав її «створенням національних у роботі рад курій».³⁶¹ Він наголосив, що «ради є первинними радорганами, де [...] різні національності повинні при звичаюватися до тісного співробітництва»³⁶², отож розвиток нацменроботи повинний був, на його думку, відбуватися в напрямку розширення представництва національних меншин у радах та їхніх президіях, переведення діяльності та зовнішніх атрибутів рад (вивіски, печатки, друк тощо) на мови місцевого населення.

Члени ЦКНМ добре усвідомлювали конфлікт з місцевими нацменбюро, а ще очевидніше — з апаратами ОВКів. Захищаючи комісію від критики місцевих представників, Й. Гафтель висловився наступним чином: «Наш апарат — це найбільш хворе місце. За винятком деяких округ, ми не маємо того апарату, який був передбачений нашим положенням. Кожна округа будувала цей апарат на свій розсуд, деякі ОВКи створили при собі хіба що не маленькі національні парламенти. Одні створювали комісії при секретаріаті, інші — при оргінстріві ОВКу, а деякі — включили в ці комісії хіба що не прокурора. Для чого, ми самі не могли зрозуміти [...]»³⁶³.

* З представників усіх найчисельніших меншин місцевості.

Непохитність позиції ЦКНМ та ВУЦВКу виявилася в тім, що, незважаючи на думку більшості, пункт про необхідність створення власного технічного апарату ОБНМ не був включений до проекту «Положення про ЦКНМ», а передбачався лише відповідною інструкцією³⁶⁴. Рішення про створення нацменсекцій при міськрадах, де в цьому була потреба, було прийняте 45 голосами проти 28³⁶⁵.

Якщо виступи нацменпрацівників у цілому носили принциповий конструктивний характер, то промови представників офіційних партійних і радянських органів — здебільше загальнотеоретичний. Основною їхньою метою було утримання учасників наради від нерозважливих міркувань і надмірної самостійності думок у питаннях нацменроботи та національної політики. Своєрідним ляпасом стала промова Г. Петровського, який необгрунтовано, цілком у дусі епохи, нашив ярлика колишньому голові ЦКНМ М. Лобанову. У виступі останнього наводилися відверто анекдотичні випадки з практики коренізації в УСРР. «Ті «дрібниці», про які пише Ларін³⁶⁶ і говорить Лобанов, абсолютно нічого не говорять, але вони небезпечні, тому що саме внаслідок своєї дріб'язковості, може бути, й спроможні викликати національну чвару [...] дивно, що тов. Лобанов, який тривалий час був головою ЦКНМ — зійшов з правильного ленінського шляху в принциповому питанні про національну політику нашої партії»³⁶⁷.

Втім, якими б різкими не видавалися міжособистісні чвари партійно-радянської верхівки, підвищення уваги уряду республіки до національних меншин було очевидним і проявлялося хоча б у тім, що головою ЦКНМ було призначено секретаря ВУЦВКу П. Буценка. Він обіцяв зміцнити становище нацменпрацівників і забезпечити уважне ставлення до них з боку апарату виконкомів. Делегати наради зустріли обіцянки нового голови з піднесенням. Етнічні меншини республіки зі свого боку очікували рівноцінної уваги до власних проблем та їхнього адекватного вирішення. Як показав час, їхні очікування виявилися необгрунтовано завищеними. Помітний ажіотаж навкруг ЦКНМ та коренізації підігрівався передовсім загостренням російського питання на фоні розгортання українізації та закріплення за росіянами статусу національної меншини. Отож, і надалі нечисленні етнічні громади залишалися в затінку більш пафосних проблем.

Робота наради попервах дійсно прислужилася активізації роботи місцевого апарату ЦКНМ. У висновках ЦКНМ до «Інформаційного зведення відчитних відомостей про роботу КНМ» за перше півріччя 1926–1927 р.» (2 вересня 1927 р.) відзначено: «Що до роботи окружних комісій, то слід підкреслити, що вони вже себе знайшли і виявили; це виявляється з того, що відчити набули систематичного і здебільшого уніфікованого змісту. Хиби роботи окр.апарату майже скрізь можна віднести за нестаток

техробітників. Районовий апарат скрізь хворів через відсутність штатних робітників; через всі відчити червоною ниткою проходить одна скарга: через завантаженість райнацуповноважені, що працюють по сумісництву, не мають змоги провадити планової, правильної роботи й Окрбюро всіма силами намагаються утворити штатний райапарат. Досвід тих округ, яким удалося це зробити, доводить, що ці обставини мають величезне значення; в роботі цих райуповноважених є плановість, ув'язка з роботою ОБНМ; загальною лінією нацполітики, зв'язок з населенням, і деякі хиби, найбільш організаційного характеру слід віднести за рахунок невідготованості відповідних робітників. Авторитет ОБНМ видимо піднесено»³⁶⁸.

Здавалося, з'явилися вагомі підстави дивитися у майбутнє з оптимізмом. Саме з таким настроєм у червні 1927 р. представники ВУЦВК М. Скрипник та П. Буценко виголосили на засіданні Ради Національностей ЦВК СРСР повний піднесення звіт про наслідки роботи в середовищі національних меншин. Проте позитивні зрушення не були закріплені і доволі швидко становище БНМ та якість їхньої роботи знову погіршилися.

Активізувати роботу окружних і районних нацменсекцій мали наступні заходи: зміцнення зв'язків із ЦКНМ, скликання не менше разу на рік окрнаррад по роботі серед національних меншин, участь нацменпрацівників у колегіальних органах установ і організацій, притягнення до роботи в комісіях позаштатних працівників, покращення технічних умов роботи³⁶⁹. І проект «Положення про ЦКНМ та її місцеві органи», і проект інструкції «Про роботу комісій та уповноважених у справах національних меншин при окружних та районних виконавчих комітетах» (які ухвалила Перша всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин) детально визначали напрямки, форми роботи та компетенцію БНМ, проте очікуваного покращення їх діяльності не відбулося.

Серед звітів Сталінського ОБНМ за 1927–1928 рр. знаходимо таку нотатку: «Цікаво зауважити ще, що серед греків половина всього населення [...] своєю рідною мовою вважає турецько-татарську»³⁷⁰. В зауваженні не було б нічого дивного, якби член ОБНМ не зробив його на другому році запровадження еллінізації, що свідчило про його цілковиту необізнаність у сутності і змісті етнокультурних процесів однієї з найчисельніших етнічних громад округи.

Не набагато кращими були справи в сусідній Маріупольщині. Засідання ЦКНМ від 29 січня 1927 р. (тобто, через три тижні після Всеукраїнської наради), заслухавши повідомлення Маріупольського ОБНМ, констатувало, що його матеріали «цілковито минають справу національних взаємин»³⁷¹.

Проблема непрацездатності місцевого апарату залишалася перманентно загостреною. 16 липня 1928 р. ВУЦВК розіслав ОБКам обіжника

«Про посилення керівництва роботою серед національних меншин»³⁷². У ньому між іншим зазначено: «В цілій низці округ до цього часу не утворено БНМ за новим положенням, а там, де вони є, не введено до них російських робітників та робітників малокількісних нацменшин»³⁷³. Це свідчило про те, що форуми, з притаманними їм голосними заявами урядовців та їхніх партійних наставників, існували в тогочасній дійсності окремо від повсякденної реальності.

Причини насправді були банальними — кадри вирішували все, а їх катастрофічно не вистачало. Як видно з «Висновків по обстеженню роботи серед німецького населення мішаних районів Маріупольської округи» (1928 р.) загальноосвітній рівень нацменінструкторів залишав бажати кращого. Відсутність повноцінної освіти з лихвою компенсували нашвидкоруч набута «політична освіта» та апломб, з яким нацменпрацівники використовували в'їдливі політичні ярлики на зразок: «єдиний націонал-клерикальний фронт», «німецький шовінізм», «немофобство», «український шовінізм», «русотяпство» тощо³⁷⁴. Застосовувані в довільних конфігураціях, вони перетворювали звіти нацменінструкторів на зведення з місць воєнних дій і надавали особливої значущості постаті уповноваженого.

Кадровий голод надзвичайно гостро відчувався й у самій ЦКНМ. 1927 р. вона неодноразово входила із проханнями ввести до свого складу принаймні ще одного польського інструктора³⁷⁵. Попри постійність звернень до ВУЦВКу справа не рушила з місця; власне, до початку 30-х рр. кожен комуніст, який більш-менш володів національними мовами, перебував на спеціальному обліку³⁷⁶, але для заповнення всіх вакансій спеціалістів катастрофічно не вистачало. Не була винятком і центральна установа по роботі з етнічними меншинами — за відсутності підходяжих кандидатур комісію «зміцнили» у своєрідний спосіб — у жовтні 1927 р. до складу комісії був введений представник НКВС Гаврилін³⁷⁷.

Слід констатувати, що впродовж 20-х рр. крихітним штатом ЦКНМ був здійснений колосальний обсяг робіт у середовищі етнічних меншин. Що ж до окружних бюро, то за незначними винятками, вони лише імітували бурхливу діяльність, яка періодично жвавішала під час перевірок центральних відомств.

Ось що, приміром, з'ясував член ЦКНМ С. Ялі під час обстеження роботи серед нацменнаселення Маріупольської округи (27–30 жовтня 1928 р.): «Слід відзначити нечіткість, невизначеність відносин ОБНМ, вірніше членів його з Оргінстром ОВКу [...] З 1 січня 1928 р. до жовтня, за десять місяців проведено 10 засідань ОБНМ [...] при чому кидається в очі їхня нерегулярність і несистематичність, скликання їх від випадку до випадку[...] Виконання директив уряду і вказівок ЦКНМ цілком незадовільне[...]»³⁷⁸.

Стан справ у Маріупольському ОБНМ не був винятковим, більше того — це бюро вважалося одним із кращих в УСРР. Найбільше проблем у ЦКНМ виникало в східних і північно-східних округах, що відверто саботували звернення комісії.

Не дивно, що намагання згорнути нацменроботу стало її супутницею від самого початку політики коренізації. Нагадаємо, що вже в квітні 1925 р. член ЦКНМ Й. Гафтель терміново виїздив до Донецького ГВКу для врегулювання питання про розформування ГБНМ³⁷⁹. На початку 1927 р. питання про ліквідацію місцевих органів ЦКНМ піднімалося на загальнореспубліканському рівні. Ця думка на Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин була визнана передчасною і неправильною³⁸⁰, але сам факт завидної періодичності спроб згорнути нацменроботу впродовж існування як Відділу національних меншин при НКВС, так і ЦКНМ красномовно характеризував рівень усвідомлення національних проблем місцевими виконавчими органами. 30 квітня 1927 р. за результатами обстеження роботи Маріупольського ОБНМ Комісія ухвалила: «Звернутися до ОВКів з вказівкою, що в багатьох округах помічається ще недбайливе відношення до нацменроботи з боку ОВКів, зазначивши, зокрема, що при переведенні [...] раціоналізації апарату й скорочення штатів майже в першу чергу це скорочення відбивається на апараті Комісій нацмен»³⁸¹.

Тим часом чимдалі робота ЦКНМ та її осередків набувала все більш замкненого, секційного характеру. Контroversійність місцевих виконкомів, з одного боку, і постійна напруга в низці громад, з іншого, змушували ЦКНМ діяти в обхід і перших, і других. На початку своєї діяльності ЦКНМ та її осередки заходилися використовувати право скликати конференції трудящих національних меншин для виявлення настроїв окремих громад і популяризації заходів радянської влади. Одним із завдань цих нарад було створення видимості народної підтримки ліквідації національних організацій, зокрема німецьких сільськогосподарських кооперативів. Надалі, як зауважували партійні документи, «у зв'язку із кампанією оживлення рад» (а фактично через неспроможність керувати безпартійним середовищем і добиватися від нього бажаних ухвал) уряд рекомендував відмовитися від скликання безпартійних конференцій національних меншин аби «[...] не відволікати населення національних меншин від загальної роботи рад і тим самим не применшувати роботи по оживленню рад, замінюючи конференції районними нарадами активу з членів рад, КНС, КВП, кооперації і т. і.»³⁸². У такий спосіб створювався міф про цілковиту підтримку радянської влади всіма народами УСРР. Знаючи про реальний рівень підтримки основних заходів більшовицької влади громадами, ЦКНМ і БНМ практично не користувалися своїм правом скликати нацменнаради, тим більше що у їхньому фінансовому забезпеченні виникали великі труднощі.

З часом не менш епізодичними ставали й наради управлінців. Прикладів скликання загальних і відомчих нарад у питаннях нацмен-роботи після Першої всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин історія знає не багато. — 30 травня 1927 р. ЦКНМ увійшла до Президії ВУЦВК із проханням дозволити скликання при ЦКНМ наради по боротьбі з антисемітизмом³⁸³, йшлося перш за все про необхідність державного реагування на зростання побутового антисемітизму в місцях єврейської сільськогосподарської колонізації. Однак гострота проблеми була такою, що вирішення її не стали виносити на рівень колективного обговорення, обмежившись виступами партійних ідеологів у партійній пресі. 12 жовтня 1927 р. відбулася нарада членів ВУЦВКу та нацмен-працівників у справі радянського будівництва серед національних меншин (гол. Я. Саулевич, секретар — Ю. Піотрович). Я. Саулевич зробив доповідь про обслуговування національних меншин радянськими органами³⁸⁴. 28 березня 1928 р. ЦКНМ запропонувала НКЮ УСРР скликати Всеукраїнську нараду робітників національних судових установ, включивши витрати на її проведення до кошторису означеного наркомату на 1928/29 р.³⁸⁵, але з технічних та фінансових проблем остання не відбулася.

Думки про необхідність регулярного проведення окружних нарад по роботі серед національних меншин і, навіть, по окремих національностях, висловлювалися ЦКНМ неодноразово, зокрема, й після заслуховування непоказного звіту Сталінського ОБНМ у березні 1928 р.³⁸⁶

9 травня 1928 р. шляхом опитування членів ЦК КП(б)У П. Буценка, Доненка і Маркітана було відхилене прохання ЦКНМ про дозвіл скликати нараду робітників національних адміністративно-територіальних одиниць «у зв'язку із недоцільністю»³⁸⁷.

30 травня 1928 р. питання про скликання всеукраїнської наради робітників серед нацмен було узгоджене з Буценком і Доненком, які визнали за доцільне запланувати проведення наради на другу половину серпня 1928 р.³⁸⁸ Врешті, 10 липня відбулася невелика за представництвом оргнарада по роботі серед національних меншин, яка обмежилася заслуховуванням доповіді Я. Саулевича «Про радянське будівництво серед національних меншин»³⁸⁹.

Всеукраїнські наради нацменпрацівників за весь час існування ЦКНМ скликалися двічі, хоча згідно з положенням мали відбуватися щорічно. Випадковий характер носили також окружні наради. В 1924–1927 рр. правом скликати окружні наради нацменпрацівників скористалися лише Одеська, Запорізька, Шепетівська, Уманська та Чернігівська ОБНМ, причому, відбулися вони переважно у перші роки існування ЦКНМ³⁹⁰. Проаналізувавши досвід проведення цих нарад, а також конференцій позапартійного селянства, зваживши на всі їхні негативні наслідки,

ВУЦВК перевів розгляд найпекучіших проблем етнонаціонального життя республіки в закритий режим, повсякчас приймаючи ухвали про обмежене ставлення до них та неприпустимість безконтрольного скликання масових форумів. Вирішення нагальних проблем етнічних громад, вироблення тактики й стратегії їхнього вирішення було перенесене до відомчих кабінетів і ЦК ВКП(б). Це цілковито відповідало внутрішній логіці розвитку політичного життя в СРСР, у якому власне етнічні громади розглядалися лише як об'єкт регулюючого державного впливу.

Поволі унаочнюється й тенденція неухильного зниження активності самої ЦКНМ. Якщо в 1924–1926 рр. відбувалося близько 70-ти засідань на рік, то в 1929 р. — близько 40, на кінець жовтня 1931 р. було проведено лише 11 засідань установи, а до листопада 1932 р. — 15³⁹¹. Прикметно, що в 1932 р. протоколи 13 засідань ЦКНМ цілком успішно розмістилися на 26 аркушах³⁹² паперу.

Натомість постійно зростала питома вага закритих засідань ЦКНМ з питань, які не підлягали суспільному обговоренню. 30 червня 1928 р. відбулося закрите засідання ЦКНацменшостей (Протокол № 18/т) за головуванням П. Буценка та участю чл. ЦКНМ — т.т. Саулевича, Ялі, Кантора та Малчева, заст. зав. АПВ ЦК КП(б)У — т. Лазоверта, заст. голови Раднацмену НКОС — т. Мишковського та інструктора Оргінстру ВУЦВКу — т. Шведова. На порядку денному перебувало питання «Про факти загострення національних антагонізмів» (доп. т. Саулевич). Йшлося, власне, про факти антисемітизму по відношенню до єврейських переселенців. Учасники засідання ухвалили дати відповідь через пресу на запитання групи робітників-росіян з Арматресту про переселення до Біробіджану. Скласти відповідь доручили Я. Саулевичу та Кантору³⁹³.

Робота комісії впродовж усього періоду її існування відбувалася під постійним наглядом та за безпосередніми вказівками ЦК КП(б)У, який залишався «куратором» ЦКНМ. Слід відзначити, що в 1920-і рр. діяльність ЦК КП(б)У в галузі національної політики була ситуативною, значна частина рішень ухвалювалася, що називається, на злобу дня. ЦК не стільки переймався ставленням нацменгромад до радянсько-партійних заходів, скільки намагався упередити чи нейтралізувати їхні негативні зовнішньополітичні наслідки. Тоді, під страхом міжнародного розголосу, йшли в хід усі можливі заходи реагування на проблему: від надання кредитів та відстрочок по платежах до «посилення через ДПУ обслуговування села», як це було з колонією Старошведська під час загрози масової еміграції її мешканців до історичної батьківщини³⁹⁴. Заходи невідкладного реагування подавалися і розглядалися ЦК під грифом «Таємно», «Цілком таємно», «Зовсім таємно». ЦКНМ у таких випадках, як і решта профільних установ, виступала безпосереднім виконавцем заходів замирюючого характеру і такою собі «паличкою-виручалочкою»,

що мала забезпечити недоторканість більшовицької влади та незаплямованість парадних шат пролетарського інтернаціоналізму.

Поспіхом, практично цілком апаратно, під залізним керуванням П. Буценка відбулося «поглиблення» роботи в середовищі російської меншини. 30 травня 1927 р. засідання ЦКНМ після виступу голови ухвалило в місячний термін здійснити законодавче оформлення Путивльського, Каменського, Петровського, Сорокинського, Ст. Луганського, Терпінівського, Олексіївського, Старовірівського та Чугуївського російських районів³⁹⁵.

Колегіальність у роботі комісії потроху вихолощувалася, замінюючись відвертим командуванням, і це, зважаючи на загальну політичну обстановку в країні та низку соціально-економічних проблем, йшло не на користь справі. Період стабілізації регіональних нацменосередків виявився короткочасним, а з літа 1927 р. намагання низки окрвиконкомів скинути з себе непідсильний тягар політики коренізації припинили приховувати. 6 вересня 1927 р. ЦКНМ, заслухавши інформацію про ліквідацію нацбюро в Запорізькій окрузі й зважаючи на аналогічні явища в Кам'янецькій, Полтавській округах та АМСРР (прот. № 110), вкотре у категоричній формі заперечила можливість ліквідації окружних нацменкомісій³⁹⁶.

Низка проблем, зокрема фінансових та технічних, супроводжувала повсякденне існування й самої ЦКНМ. Найгострішим серед них був низький рівень оплати технічного персоналу, який не давав можливості надати роботі установи усталеного характеру. 13 липня 1927 р. комісія спеціально звернулася до цієї проблеми: *«Констатуючи, що теперішня платня секретареві ЦКНМ по ставці «Технічного секретаря» ні в якому разі не відповідає ні характеру виконуваної роботи, яка покладена на нього, а також урахувуючи те, що завдяки великому навантаженню роботою, секретар змушений працювати неурочно, — прохати секретаріат ВУЦВКу перейменувати посаду технічного секретаря ЦКНМ на відповідального секретаря, встановивши й платню як відповідальному секретареві. Оскільки зарплатня статистика ЦКНМ є нижча від платні статистиків інших відділів ВУЦВКу, в той час як характер роботи статистика ЦКНМ майже складніший і крім того від статистика ЦКНМ вимагається умінь картографії, — прохати Секретаріат ВУЦВКу встановити для статистика ЦКНМ платню нарівні з платнею статистика інших відділів ВУЦВКу»*³⁹⁷. Не обійшлося без констатації побутової невлаштованості, притаманній на той час низці харківських радянських установ. У протоколі окремо відзначено, що приміщення комісії вимагають капітального ремонту.

Попри всі фінансові, організаційні й побутові негаразди голий ентузіазм співробітників ЦКНМ приносив свої плоди: упродовж 1928 —

середини 1929 рр. установа ще доволі плідно працювала і зробила багато корисного в справі сприяння культурному розвитку етнічних громад та їх наукового дослідження. Для низки малобюджетних установ звернення до ЦКНМ часто було останнім шансом для отримання фінансової та організаційної підтримки своєї діяльності. 24 червня 1926 р. до установи звернувся український комітет краєзнавства. Клопотання комісії добре прислужилися справі розгортання наукових досліджень у середовищі етнічних меншин: завдяки їй сприянню мобілізувалися місцеві культпрацівники; виділялися кошти для краєзнавчої роботи з державного бюджету. Визнанням величезної ролі інституції в розгортанні краєзнавчої роботи було введення представника ЦКНМ (ним став С. Ялі) до складу Комітету краєзнавства. Представники ОБНМ увійшли до місцевих краєзнавчих організацій. Надалі краєзнавчі студії в середовищі етнічних громад відбувалися в тісній співпраці краєзнавців та нацменінструкторів³⁹⁸.

25 травня 1928 р. до ЦКНМ звернувся Український державний туберкульозний інститут, який просив комісію взяти участь у фінансовій підтримці відповідних досліджень у селах етнічних меншин. Врешті установа не лише підтримала починання, а й зробила все можливе для досягнення позитивних зрушень у оздоровленні болгарських, грецьких та гагаузьких сіл, найбільш уражених цією недугою.

Крім того комісія безпосередньо організувала святкування всіляких історичних і пам'ятних подій, намагаючись перетворити їх на справжнє свято торжества ленінської національної політики. Скажімо, 1928 р. вона втілювала в життя рекомендації ЦК КП(б)У про агітаційно-пропагандистське супроводження 150-річчя переселення греків до Приазов'я та створення грецьких національних районів³⁹⁹.

І все ж основним напрямком роботи установи лишався суто державницький, нагальність якого в епоху розгортання національного адміністративно-територіального будівництва із цілком зрозумілих причин постійно зростала. Перетворення національних районів і сільрад із доволі екстравагантного атрибуту радянської адміністративно-територіальної конструкції на життєспроможні організми вимагало неабияких зусиль. В повсякденні національних районів і рад виникала безліч проблем. Забезпечення керованості соціально-економічних та суспільно-політичних акцій у національних радах і районах, власне, поволі перетворювалося на основне завдання ЦКНМ. Здійснюючи постійну ревізію національних адміністративно-територіальних одиниць, акумулюючи й аналізуючи відомості про всі найдрібніші деталі їхнього існування, члени комісії, перебували на сторожових баштах більшовицького режиму. Найменша небезпека оформлення опорних, не те що рухів, — думок нівелювалася ними в зародку. В цьому сенсі рівень їхньої компетентності та професійності значно перевищував російські відповідники. Єдине, що

не давало ЦКНМ підстав для самозаспокоєння — неспівставність наявних ресурсів із масштабами проблем, що наростали, як сніговий ком. Фактично, попри формальну наявність місцевої мережі, ЦКНМ не було на кого опертися при запровадженні жодного заходу.

10–12 липня 1928 р. ЦКНМ провела другу Всеукраїнську оргнараду по роботі серед національних меншин. У доповіді «Про радянське будівництво серед національних меншин» Я. Саулевич зосередився на завданні досягнення соціального розколу в етнічних громадах, зменшення представництва заможних шарів нацменселянства у рада⁴⁰⁰. У кінцевому слові Я. Саулевича була наведена неоднозначна оцінка організаційних проблем ЦКНМ, які фактично ізолювали її і звели нанівець спроби вивести нацменроботу на якісно новий рівень. «Не всі ще ОВКи належно оцінюють важливість нацполітики. Це видно хоча б з того, що за останні два роки лише 14 Окрвиконкомів слухали доповіді про роботу серед національних меншин, а оргнаради в цій справі скликали лише 12 окрвиконкомів. На пленумах лише Коростенський та Шевченківський ОВК слухали доповідь про роботу серед національних меншин»⁴⁰¹.

Членів ЦКНМ, а особливо їхніх партійних кураторів, латентний саботаж окрвиконкомів турбував, що називається, не від любові до чистої науки. Вище партійне керівництво, потроху впроваджуючи низку соціальних обмежень стосовно селянства, готувало країну до масштабної соціально-економічної акції, яка докорінним чином змінила історію постімперських просторів. Посадовці ЦКНМ усвідомлювали, що суцільна колективізація не за горами⁴⁰². Для її здійснення в нацменселі вони прагли мати розгалужений, і, що важливо, добре керований, апарат на місцях у той час, як ці місця, потерпаючи від безкінечного потоку всіляких громадсько-політичних та економічних акцій, намагалися зменшити тиск центру.

28–29 серпня 1929 р. ЦКНМ скликала розширений пленум, на якому були присутні голова комісії М. Василенко, Я. Саулевич, Д. Мац, А. Дівіджієв, Й. Бітнер, Планівський, а також представник Маріупольського ОБНМ — П. Богадиця (якого планували ввести до складу ЦКНМ для обслуговування українських греків). Заслуховувалися всього два питання: «Про чергові завдання роботи серед національних меншин» (доповідав Я. Саулевич) та «Про обслуговування національних меншин по лінії органів юстиції» (доповідач — Гохман). Співробітники установи були цілком свідомі того, що проголошення курсу на прискорену індустріалізацію, соціалістичну перебудову села та виконання першої п'ятирічки, знову загострить низку проблем у відносинах влади та етнічних громад, міжетнічні взаємини як такі. Саме через це пленум намагався підійти до очікуваних потрясінь добре озброєним. Зважаючи на поточну політичну ситуацію, учасники пленуму ухвалили впродовж 1929–1930 рр.

провести перевірку виконання закону про рівноправність мов і домогтися рішучого перелому в цій справі. Не менш важливим вважалося організаційне зміцнення нацменроботи. «В роботі виконавчих комітетів, міських та селищних рад, їх відділів та інспектур, а також у роботі кооперативних і громадських установ робота серед національних меншин ще досі не займає відповідного місця та не стала органічною складовою частиною в роботі цих органів», — констатувала постанова пленуму і тут же, заглядаючи у перспективу, наголошувала, — «приймаючи на увагу випадки неухважного ставлення до цієї роботи, перекладання цієї роботи виключно на нацоргани, що тягне за собою неправильне уявлення ролі нацорганів та невиконання обов'язків щодо всього населення з боку цих органів влади та організацій, майже повну непристосованість апарату до живого обслуговування національних меншин, вважати за необхідне домагатись рішучого перелому в цьому відношенні в загальних органах влади та кооперативних і громадських організаціях. Оскільки це питання зараз набуває особливого актуального значення, просити Президію ВУЦВК дати по цьому питанню вичерпуючі директиви»⁴⁰³.

З 15 листопада комісія зосередилася на підготовці до виборчої кампанії. Не було секретом, що саме на новообрані сільради ляже весь тягар запровадження суцільної колективізації. Серед конкретних рекомендацій, що були розіслані ОБНМ, були наступні: проявляти особливу пильність при складанні виборчих списків, при цьому надавати можливість голосувати молоді, яка позбулася економічної залежності від своїх декласованих батьків; домогтися введення до складу виборчих комісій представників етнічних меншин; звітну та масову агітаційну кампанії проводити національними мовами; терміново приступити до висвітлення стану національних меншин у місцевій пресі, передовсім, у стінних газетах; зважаючи на брак часу, видати національними мовами в централізованому порядку лише найважливішу літературу в справах перевиборів (виборчі картинки, інструкцію), а «також по одній брошурі на кожній окремій мові»⁴⁰⁴.

Восени 1929 р. розпочалася авральна підготовка ЦКНМ до «Великого ривка». Співробітники ЦКНМ були цілком свідомі того, що перехід до суцільної колективізації спричинить шок і відсіч у національному селі. З початком суцільної колективізації її агітаційно-пропагандистське супроводження стало їхнім пріоритетним завданням. 6 грудня 1929 р. вузьке за представництвом засідання ЦКНМ другим у порядку денному розглядало питання, що не відносилось, здавалося, до її компетенції: «Про підготовку до весняної засівної кампанії серед нацменнаселення»⁴⁰⁵. Втім, це лише здавалося: на той час колись чисто господарська проблема вже перетворилася на політичну і стала предметом опікування всіх державних структур. Роль, яку відіграла в його вирішенні ЦКНМ, цілком відповідала

генеральній меті установи — сприяти соціально-економічному розвитку національних меншин засобами й методами, що відповідали соціально-економічній стратегії влади. Розгортання колективізації не могло стримати ніщо, навіть її суспільна непідготованість і економічна безглуздість. Попри те, що засідання відзначило «майже повну відсутність кадрів соціалістичної перебудови сільського господарства в нацрайонах і селах при наявності в цих районах великого темпу соціалістичної колективізації»,⁴⁰⁶ його ухвали цілковито були витримані в дусі епохи. Амбіційні й абсурдні водночас, вони віддавали селянство на глум більшовицькій партократії. Зважаючи на відсутність спеціальних кадрів, комісія визнала за можливе переадресувати відповідальність на інші відомства (НКО та НКЗем), пропонуючи їм «розробити на протязі місячного терміну конкретний план підготовки спеціалістів середньої й вищої кваліфікації для великого усупільненого господарства в російських, німецьких, польських, болгарських, єврейських, грецьких районах і селах»⁴⁰⁷.

На межу 20–30-х рр. припав найбільш складний період у діяльності самої ЦКНМ, пов'язаний із кадровими змінами⁴⁰⁸ та надзвичайним ідеологічним і політичним тиском, який вона на собі відчувала. Все це врешті невпізнанно змінило і обличчя установи, і якість її роботи. В серпні 1929 р. до складу президії ЦКНМ був введений Афанасій Дівіджієв, який замінив Планівського⁴⁰⁹.

20 грудня 1929 р. ЦКНМ підвела підсумки міжокружної наради греків Маріупольської та Сталінської округ⁴¹⁰. За відсутності наступника нещодавно звільненого С. Ялі комісія намагалася спрямувати життя українських греків в річище колективізації, що насувалася з невідворотною руйнівною силою. Вона ухвалила популяризувати нараду, а особливо ухвалені нею договори соціалістичного змагання між греками обох округ щодо розгортання суцільної колективізації. Тим часом втілювати в життя названі ухвали не було кому. Розглядаючи Монмара як можливого наступника С. Ялі, ЦКНМ ухвалила відрядити його до Москви, Ростова та Сімферополя у справах роботи серед греків⁴¹¹. Кандидатура виявилася провальною, і греки УСРР втратили персонального куратора в ЦКНМ. На початку 1930 р. комісію залишив ще один з найбільш кваліфікованих спеціалістів. — Я. Саулевич був відкликаний ЦК КП(б)У з роботи в ЦКНМ й спрямований на «ділянку прориву» іншого «фронту соціалістичного будівництва» — до апарату Наркомзему УСРР, де очолив відділ скотарства. З 11 квітня 1930 р. обов'язки заступника голови ЦКНМ перейшли до А. Глинського — майстра псевдонаукового фразерства та політичного нищення⁴¹². Він активно взявся до роботи: в циркулярі ЦКНМ до райвиконкомів та міськрад, розісланому в розпал колективізації — напередодні осінньої виборчої кампанії (16 листопада 1930 р.) в суцільному хаосі, який супроводжував руйнування усталеної адміністра-

тивної системи та місцевих осередків ЦКНМ, новий ідейний натхненник політики коренізації в середовищі етнічних меншин напучував: «У зв'язку з ліквідацією округ, особливого значення набуває допомога міста селу під час такої важливої кампанії [...] Міськрадам треба зараз же намітити певну кількість товаришів з активу національних меншин, яких треба надіслати до села для участі й допомоги у виборчій кампанії. Надсилання активу, робітничих бригад фабрик та заводів, студентів — все це мусить стати дійсною формою змички міста з селом... стати за стимул ще більшого закріплення спілки пролетаріату, батрацьких та бідняцьких мас з середняком в боротьбі з капіталістичними елементами — непманом і куркулем»⁴¹³.

13 жовтня 1930 р. п'ять інспекторів ЦКНМ вкотре розподілили між собою навантаження. За кожним був закріплений певний напрямок роботи та відповідні національні райони. «Зони відповідальності» виглядали наступним чином:

- А. Глинський — культурне будівництво й преса, Мархлевський (польський), Мангуський (грецький), Високопільський (німецький), Терпінянський (російський) райони;
- А. Гітлянський — радянське будівництво й адміністративно-територіальне будівництво, Ізлучистий (єврейський), Вільшанський (болгарський), Пулинський (німецький), Олексіївський (російський) райони;
- Д. Мац — реконструкція соціального складу й кадри, Калінін-дорфський, Ново-Златопільський (єврейські), Сартанський (грецький), Люксембурзький (німецький) райони;
- Ф. Бітнер — господарсько-економічні питання, Молочанський, Карллібкнехтівський, Спартаківський, Фрідріхенгельсівський (німецькі) райони;
- А. Дівіджієв — кооперативний, промисловий і колективний сектори, Коларівський, Благоєвський (болгарські), Велико-Янисольський (грецький), Путивльський (російський) райони.

Випадково чи ні, впродовж 1930 р. сталося повне переформатування і персонального складу, і внутрішніх принципів організації її діяльності. Оновлена комісія відмовилася від принципу етнічної спеціалізації. За винятком Бітнера, всі інспектори, так би мовити, перетворилися на «багатоверстатників». Це цілком відповідало загальноукраїнським тенденціям. З 1930 р. хронічний кадровий голод в Україні, перетворився на кадрову задуху, яка, зважаючи на латентні чистки та репресії в середовищі управлінців та активу низки національних районів, в першій половині 30-х рр. стала визначальним фактором їхнього існування. В цей час не був виконаний жоден набір на курси секретарів національних сільрад, місця фактично ігнорували звернення ЦКНМ⁴¹⁴.

Вже в листопаді 1930 р. С. Гулько [тоді — представник НКП на Другій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин — *Авт.*] відверто визнав, що відсутність кадрів є визначальною проблемою здійснення накреслених напрямків національної політики стосовно етнічних меншин: «Штати є, а робітників немає»⁴¹⁵, — виголосив він з трибуни форуму. Більше того — наявні кадри, працювали переважно за примусом. З часом ситуація тільки погіршувалася, завдячи нацменроботу, як окремий напрямок радянської роботи, у глухий кут.

Слід зауважити, що низка радикально налаштованих комуністів сприйняла перехід до суцільної колективізації як сигнал до затвердження нової моделі державного управління загалом, галузі етнонаціональних відносин, зокрема. На початку 1930 р. їм уявлялося, що до омріяного комуністичного раю — рукою подати, безкласове суспільство — за сусіднім рогом і практично завтра, якщо не всі, то переважна більшість державних структур відірвуть за непотрібністю. В угарі чи то ейфорії, чи то істерії почалося згортання низки державних і партійних структур, на яких у попередні роки трималася справа коренізації. Перші тривожні відомості з місць ЦКНМ почала отримувати вже влітку 1930 р.: не чекаючи остаточної ліквідації округ, низка ОВКів згорнула нацменкомісії і відрядила їхніх співробітників на інші ділянки роботи — переважно колективізувати село⁴¹⁶.

Стурбований лист т. в. о. голови ВУЦВК М. Василенка, розісланий 11 жовтня 1930 р. всім райвиконкомам та міськрадам, у цілому адекватно відобразив наслідки першого року комуністичного штурму в національному селі: *«Відомості, що є в розпорядженні ВУЦВК дозволяють стверджувати, що після ліквідації округ робота серед національних меншин в містах та районах значно підупала.*

РВК і міські ради, які несуть повну відповідальність за обслуговування національних меншин на їх рідній мові, за втягнення національних меншин в радянське будівництво, за розвиток пролетарської радянської культури — майже зовсім не займаються й не цікавляться цією роботою.

Вся масова робота серед національних меншин переводиться переважно українською мовою. Діловодство національних рад в багатьох випадках ведеться також не рідною мовою. Більш того, частішають випадки, коли діловодство рад з рідної мови переводиться на українську (наприклад, польські сільради Козятинського району). Самі райвиконкоми не виконують декрету Уряду про рівноправність мов, і все листування з національними радами ведуть українською мовою.

Відсутність уваги з боку райвиконкомів і міськрад до роботи серед національних меншин привела до зриву курсів підготовки та перепідготовки польських та німецьких політосвітробітників, що їх було

призначено відкрити 28 вересня: з 150 курсантів — було надіслано лише 10 чоловік.

Стан нацменколгоспів (особливо польських) через відсутність керівництва, дуже кепський, часто вони засмічені чужим елементом, і з'являються іноді лже-колгоспами.

Є навіть випадки явного порушення радянських законів щодо національних меншин. Наприклад: одна сільрада ухвалила прізвища всіх поляків, що живуть в даному селі, перейменувати на українські (змінити кінцівки). Цю постанову, за протестом польського населення, було відмінено загальними зборами (справу передано до прокуратури для притягнення сільради до права).

Всі ці факти змушують ВУЦВК поставити перед президіями райвиконкомів і міськрад зо всією гостротою питання про потребу негайно посилити роботу серед національних меншин і підкреслити, що райвиконкоми і міськради повною мірою відповідають за стан цієї роботи»⁴¹⁷.

Передбачаючи близький колапс ввіреного йому напрямку роботи, М. Василенко пропонував терміново запровадити посади спеціальних нацменінструкторів і утворити нацменкомісії при міськвиконкомах. Та, як і раніше, ця думка не дістала достатньої підтримки. В 1930 р. ліквідуються спочатку евсекції, а згодом й інші нацменсекції при ЦК КП(б)У. Наслідки цього недалекогоглядного кроку далися взнаки доволі скоро.

Стрімкий занепад нацменроботи та світоглядна криза, що охопила нацменпрацівників у зв'язку із запровадженням суцільної колективізації, вочевидь проявилася на Другій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (27–30 листопада 1930 р.). Вона, слід наголосити, відбувалася фактично в умовах напіввоєнного стану: після невдалого весняного наступу на капіталістичний сектор у селі та відновлення суцільної колективізації наприкінці літа 1930 р., адміністративної реформи жовтня 1930 р. і викликаного нею розмивання місцевого апарату по роботі серед національних меншин. Доповіді учасників форуму повною мірою відбивали стан ідеологічного чаду та істерії. Нараду скликали напередодні виборів рад за ініціативою ВУЦВК та ЦКНМ. У ній узяли участь делегати з України, які репрезентували рештки місцевих осередків ЦКНМ та виконкоми національних адміністративно-територіальних одиниць; були присутніми також представники союзних республік. Центральне місце в роботі Наради посіли доповіді А. Глинського «Про стан нацменроботи та її перспективи», Гірчака «Про культурне обслуговування національних меншин» та Григор'єва «Про колективізацію сільського господарства серед національних меншин».

Зовсім не випадково першу доповідь проголосив С. Диманштейн⁴¹⁸. Змалювавши тривожну картину антирадянських закатів з метою пору-

шення територіальної цілісності СРСР, він намагався переконати делегатів, а разом з ними й республіку загалом, що збереження СРСР — єдиний можливий шлях задоволення потреб націй і народів, їхнього процвітання і культурного зростання. Згадавши задля острашки недавні процеси «Промпартії», «Султан-галіївщини» та призабутий — СВУ, представник Кремля твердив, що коло ворогів радянської влади шириться, треба щільніше змикати ряди, не забуваючи про безпечність кордонів. У езопівській промові Диманштейна вочевидь проступала по-стать значно більш небезпечного для більшовиків внутрішнього ворога: у викладі останнього — кровно зацікавленого в паплюженні ленінської національної політики. «Они раньше мирились с советской властью именно потому, что считали, что советская власть пойдет по пути демократизма, что советская власть пойдет по пути национализма, что там будет установлена не пролетарская диктатура, а кулацкая национальная диктатура, что там будут проводить те национальные принципы, которые им желательны [...] Когда они видят, что к власти приходит батрак, комсомолец, коммунист, идет освобождение женщины, издаются газеты, развивается национальная культура на родном языке, они становятся на дыбы и начинают контрреволюционную работу[...]»⁴¹⁹. Поміж засаленими політичними штампами у промові провідного євсеківця проглядали реальні проблеми: на місцях були випадки нав'язування інтернаціональних за складом колгоспів, і це спричинило різкий опір колективізації під національними гаслами; знов критично загострилися проблеми єврейського містечка; вкотре підіймалася хвиля антисемітизму; повсюдно нехтувався закон про рівноправність мов⁴²⁰.

Втім, проблем у Країні Рад було вдосталь на всіх фронтах, але виставляти їх на форумах було не прийнято. Парадна картинка зборів яскраво розквітчувалася типовими візитівками більшовицької епохи: піднесеними вітаннями харківських піонерів, харківського німецького клубу, єврейського машинобудівельного технікуму, 9 єврейської трудшколи, трудящих китайців, вірмен і т. і. У дусі всієї цієї парадної показухи один із помітних працівників ЦКНМ Д. Мац виголосив у відповідь привітальне слово, чомусь єврейською мовою, далеко не всім із присутніх зрозумілою.

На другому вранішньому засіданні 28 листопада з очікуваною промовою виступив голова ЦКНМ — М. Василенко. Вона не випадково називалася «Чергові завдання перевиборів рад серед нацменшин» — нарада, власне, мала мобілізувати нацменактив на їхнє проведення. Введення делегатів у курс справи було прямолінійним, секретар ВУЦВК відразу ж охарактеризував суть моменту: «Избирательная кампания советов этого года [...] будет первой кампанией перевыборов органов пролетарской диктатуры в условиях, когда мы вступили непосредственно в полосу социализма. Эта особенность и определяет ее основные задачи»⁴²¹.

Другим за важливістю посилом М. Василенка (щоправда, так і не усвідомленого переважною більшістю делегатів) був заклик до «приведення до тями» міських осередків ЦКНМ. Останні, як видно з його виступу, були найслабшою ланкою, яка, за іронією історії, після здійснення адміністративної реформи перетворилася на вузловий пункт запровадження всіх більшовицьких соціально-економічних і політичних програм. «Если городской совет отстаёт от выполнения промфинпланов, если не мобилизует всех своих сил, не использует всех возможностей для полного и своевременного выполнения производственных задач, — мы по всем линиям начинаем нажимать на него, подгонять и добиваемся нужных результатов. А когда городской совет не вовлекает трудящихся нацменьшинств в свою работу, в процесс социалистического строительства, мы не в достаточной степени с него за это спрашиваем»⁴²². На підкріплення тези голова ЦКНМ виголосив розгромну критику Луганської міськради: «В связи с увольнением нацменработника, нашего представителя на нацмесовещании не будет», — телеграфирует председатель городского совета Крутько. Только потому, что нет работника, а он у них был, только один, представителя горсовета не будет»⁴²³. Втім, це був не єдиний прецедент ігнорування ЦКНМ на місцях — Зінов'євськ також відмовився надіслати делегата.

Виступи представників регіонів лише підсилювали тривоги очільника комісії: поволі кризь бадьорі заяви про безперечну перемогу колективізації вимальовувалася картина безпроглядної руїни. Преставник Коларовського району Михайлов розповів, що район до виборів не готовий. Однією з найбільших перешкод був, за його словами, кадровий голод. «[...] Нам после ликвидации округов остались, как гласит русская поговорка: «рожки да ножки». Мы получили всего-навсего трех работников, из них один болгарин, а два русских, а район сам по себе является одним из больших болгарских национальных районов»⁴²⁴.

Справжнє становище з кадрами, сам не бажаючи того, охарактеризував представник тільки-но створеного Сталіндорфського району Гершенбейн. Штатно згадавши про великі досягнення в новоствореній єврейській адміністративно-територіальній одиниці, він «бадьоро» змалював доволі сумну картину: «К нам в район к началу организации должно было приехать из округа 16 человек, а приехало всего шесть работников. Отсутствуют на сегодняшний день агроном, плановик, инспектор доходов, инспектор бюджета, райздравинспектор, санврач, следователь и целый ряд других работников»⁴²⁵. Не дивно, що двері районних установ повсякчас були зачиненими — жменька посадовців самовіддано здійснювала плани колективізації новостворених колоній. «У нас имеются села по 15–20 хозяйств, одно село от другого на расстоянии 3–4 верст, а когда собираемся устроить школу и ставится вопрос об

ассигновании на перевозку детей в школу из соседних поселков, то говорят, что это роскошь возить детей в школу; интернат для семилетки тоже считают роскошью.

Платных работников в сельбудах не имеем. В районе нет библиотек, и когда внесли 2,5 тысячи на библиотеку, то эту сумму исключили. Просто НКФин подошел бюрократически, шаблонно к утверждению нашего бюджета.

Мы имеем районную газету, выходит уже 17-й номер. Газета «Эмес» прислала нам машину, временного редактора, наборщиков и организовали у нас газету. Сейчас мы готовим смену наборщиков. Для нашего района эта газета составляет большую ценность. И в это же самое время комитет по делам печати в Харькове не знает о существовании этой газеты и вычеркивает 2,5 тысячи, включенные нами в бюджет.

Тожже насчет милиции. Думают — евреи, мол, люди мирные, тихие, им милиция не нужна. И когда нам нужно купить тачанку для выездов милиционера в район, купить лошадь, обмундирование, то вычеркивают намеченные ассигнования. Доходит просто до курьеза.

Зданий у нас нет, живем мы в маленьком селе в 110 дворов и все расселены по селянским хатам. Мы собираемся строить дом для РИКа в другом селе, куда думаем перенести центр района в связи с предполагающимся расширением нашего района, а сейчас нам необходимы средства для отремонтирования имеющегося здания, но нам ничего не отпускают»⁴²⁶.

Можливым шляхом виходу з кадрової задухи А. Гітлянський назвав висуванство: «Я считаю, что одной из причин слабой нашей работы является то, что товарищи на местах боятся выдвинуть из самой толщи, из самой массы трудящихся нацменьшинств активистов, необходимых работников. Почему Калининдорфский район мог себе позволить выдвинуть заместителем председателя райисполкома почти безграмотного селянина, бывшего батрака, но вместе с тем прекрасного товарища, который отличился, как председатель артели, лучшей во всем районе постановкой работы артели»⁴²⁷.

Списавши проблеми повсякденного існування національних районів на відсутність секретарів та членів активу, які б володіли національними мовами, представники місць кривили душею. Той надрив, з яким у той час працювали національні адміністративно-територіальні одиниці обумовлювався не відсутністю кадрів, а антинародністю політики, яку вони були змушені запроваджувати. Суцільну колективізацію в національному селі держава здійснила шляхом найжорстокішого адміністративного гвалтування як селянства, так і органів місцевої влади. Коли сільради виявлялися не керованими, їх просто розпускали, як це було у Високо-

польському районі за відмову виконувати план хлібозаготівель⁴²⁸. Тотальні чистки і пертурбації низової ланки управління врешті перетворили її на безвідмовного виконавця розпоряджень центру водночас, з професійної точки зору, вкрай ослабивши її. Постійна зміна місцевих кадрів перетворилася на універсальну управлінську технологію більшовицької влади. За її рахунок досягалася певна дистанція між так званими органами влади на населенням, що забезпечило високий рівень керованості соціально-політичними процесами за рахунок застосування методик політичного та адміністративного терору. Не випадково розгортанням колективізації в національному селі на загальне керували прийдешні радянсько-партійні працівники, що не мали кровного зв'язку з місцевим населенням.

Це, якщо не цілком суперечило базовим установкам політики корекції, то внесло в неї низку коректив. Втрачання набутих у попередні роки досягнень (маємо на увазі наближення радянських ідей та органів влади до нацменнаселення) чимдалі ставало очевиднішим. Більшою чи меншою мірою про це йшлося в низці виступів. Представник Сартанського району Тадуров закликав нараду категорично висловитися про необхідність укомплектування національних районів робітниками, які залишилися після розформування округ⁴²⁹. Практично ту ж ідею тиражував Іванов з болгарського Ольшанського району. — Вона, що називається, витала в повітрі і була близькою всім. Затримка була за малим — їх, тобто кадрів, не існувало.

Наприкінці другого засідання, вислухавши виступи делегатів, М. Василенко взяв заключне слово і висік представників місцевих осередків березовими різками: *«В выступлениях было мало самокритики. Нам нужна самокритика не по форме, а по существу, самокритика в постановке общего вопроса. Я прямо скажу, что кроме жалоб на отсутствие кадров, о чем мы знаем, ничего не было сказано. По этому вопросу мы писали докладные записки, по этому вопросу ведем борьбу, но не так легко разрешить вопрос о кадрах вообще, в частности о нацменкадрах. Но об условиях и об отношении к нацменработе нам очень важно было бы сигнализировать на нашем совещании и после совещания. Вчера постановлением Секретариата Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета по материалам обследования наших инструкторов был записан такой пункт, что на местах, в райисполкомах нет достаточного внимания и нет подготовки к тому, чтобы они обеспечили политическое, организационное руководство перевыборами нацменсоветов. Это мы записали по нашему общему докладу по линии Секретариата [...] Если вам поверить на слово, то кроме отсутствия кадров, как будто бы, все благополучно. Я с этим не согласен. Это было бы ошибкой, если бы мы рассчитывали только на армию нацменработников.*

Вопрос заключается в ответственности всех райисполкомов и соответствующих органов за исход перевыборной кампании»⁴³⁰.

Намагаючись налаштувати виконавців на потрібний лад, заступник голови ЦКНМ А. Глинський у своїй доповіді (одній з найдовших) зосередився на необхідності боротьби з великоросійським шовінізмом, українським націоналізмом, антисемітизмом та націоналістичними проявами в середовищі національних меншин, «правоопортуністичними ухилами» и «лівими загинами». Лейтмотивом доповіді стало підтвердження правильності загального курсу національної політики щодо національних меншин в Україні (на прикладі поляків, євреїв, німців, греків тощо) та нездатності буржуазних країн вирішувати їхні проблеми. Щодо хиб нацменроботи в республіці, доповідач зупинився на двох: 1) ліквідаторських настроях виконкомів щодо нацменкомісії, недооцінці ними нацменроботи; 2) відродженні націоналістичних тенденцій серед національних меншин і загостренні на цьому ґрунті (за рівнем гостроти) єврейського (антисемітизм, емігрантські настрої), російського (незадоволення українізацією), німецького (емігрантський рух релігійних громад, створення так званих «куркульських колгоспів»), польського (польсько-український антагонізм) питань⁴³¹. Народою вперше було публічно анонсоване існування «єдиного фронту національних меншин» як організаційної форми протистояння політиці колективізації. З огляду на останній перед делегатами було поставлене цілком конкретне завдання: досягнути на виборах соціального розколу в селах національних меншин, як єдино можливого методу запровадження більшовицьких перетворень у сільськогосподарському секторі виробництва.

Є. Гірчак⁴³² виголосив маловиразну доповідь про надбання політики коренізації в галузі народної освіти та культури.

Як завжди, принципові, хоча і не безспірні, зауваження містилися у виступі М. Скрипника. На той час найбільш дискутованим у партійних кулуарах стало питання про недоцільність існування національних адміністративно-територіальних одиниць як таких. М. Скрипник зауважив, що український досвід не має аналогів у межах СРСР. Це дійсно було так. Правдою було й те, що досвід цей створив безліч юридичних, соціально-культурних прецедентів, проблем та курйозів⁴³³. Місця не приховували свого роздратування з приводу кількості додаткових ускладнень, які спричиняла в їхньому житті коренізація. Саме тому вони активно дебатували можливість хоча б часткового згортання цієї незручної й витратної політики. Не менш активно в культурних колах обговорювалася проблема безперспективності намагань більшовиків побудувати національні пролетарські культури ізольовано від закордонних культурних центрів.

В контексті зазначеної проблеми нарком освіти згадав польського письменника Ясенського. Критика його давнішого виступу цілком

очевидно екстраполювалася на все національне адміністративно-територіальне будівництво і мала на меті «всколихнути» відповідальних за похибки. *«Безумовно, це вірно, що повне й широке розгортання пролетарської культури, польської за формою і пролетарської за суттю буде лише тоді, коли пролетарська влада забезпечить її для цілого пролетарського народу в основних осередках, — зазначив Микола Олексійович. — Але, товариші, таке твердження уже невірне, коли дає установку подождати, аби весь польський народ підняв завдання будувати польську пролетарську культуру. Ми переводимо будівництво української пролетарської культури розгорненням широким шляхом, але товариство, ще значна кількість українського народу знаходиться поза межами пролетарської республіки, під владою капіталу на українських землях у Польщі, Румунії і Чехо-Словаччині. Це ускладнення робить наше завдання більш складним, більш трудним,»* — продовжував Микола Олексійович, — *«Однак, завойована пролетаріатом в одному місці пролетарська влада забезпечує можливість виконувати велике завдання будівництва української національної за формою і пролетарської по суті культури в нас, у нашій республіці, як невід'ємну частину соціалістичної перебудови країни. [...] Коли на нашій території проживає невелика кількість даної національності, а значна кількість, 99,9 відсотків, цієї національності живе поза нашими кордонами під владою буржуазії, і тому питання, повного розгорнення будівництва національної за формою і пролетарською за суттю культури даної національності стане лише після утворення пролетарської влади на всій широкій території, то це тільки ускладняє наше завдання тепер, але його не знімає. [...] За тими умовами, що маємо історично ускладненими [...] ми мусимо зараз це завдання, важливе для кожної трудящої людини нашої країни, в кожному нац. районі здійснювати. Ми мусимо забезпечити його виконання; поперше: пролетарська влада в цілій країні, в республіці, в Союзі, подруге — державні радянські одиниці в формі національних сілрад цієї національності дбають про це»⁴³⁴.*

Кінцева мета політики коренізації, зокрема, в освітянській царині була висловлена М. Скрипником гранично просто: *«Установи наших національностей мусять бути органами переведення державним шляхом за допомогою пролетарської держави комуністичної пропаганди, — в цьому суть нашої освіти, в цьому суть нашої культури»⁴³⁵.*

Теоретичні та ідеологічні настанови М. Скрипника, як видно з наступних виступів, подіяли, але ненадовго. Представник Сорокинського (російського) району спростував думку Наркомпросу про те, що російська школа була забезпечена підручниками. Він зазначив, що школи на третьому місяці занять не мали навчальної літератури, і поцікавився, чи когось коли-небудь притягали до відповідальності за постійну відсутність підручників у національних школах⁴³⁶.

І все ж основним на форумі стало питання, яке на той час перетворилося на вісь суспільно-політичного та господарського життя країни, — здійснення суцільної колективізації. На нараді рівень колективізації фактично став критерієм оцінки якості нацменроботи: якщо він наближався до 100%, значить, коренізіція перебуває на належній висоті⁴³⁷. Центральне місце на Нараді посіла доповідь Григор'єва «Про колективізацію сільського господарства серед національних меншин», зроблена в характерній для часу манері ура-патріотичного, фактично ж антинародного піднесення.

Присмак всеохоплюючого страху чимдалі більше відчувався в усіх промовах і репліках. Перші ознаки близької розправи з інакодумством досить рельєфно проявилися при обговоренні шляхів розбудови польської пролетарської культури: тільки-но про опортунізм Домбля згадав Скрипник, як його тезу підхопив і тиражував Теодор [представник редакції г. «Серп» — *Авт.*], згодом усі «псевдополяки» теревенили про шкідництво при створенні польського словника Домбля та Б. Ясенського [дехто Політур із Києва — *Авт.*], та, вихрестивши його на поважне звання «домбалізма», почали відшукувати його прояви в усіх сферах культурного життя польської меншини.

Нарада ухвалила низку резолюцій, які 12 грудня 1930 р. були затверджені Секретаріатом ВУЦВК. Резолюція «По доповіді т. Глинського «Про стан нацменроботи та її перспективи» поставила завдання законодавчо оформити змішані ради, розробити положення про міськради та утворення при них нацменкомісій, завершити національно-державне будівництво в Україні, контролювати виконання Постанови «Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу в розвитку української мови», стимулювати розвиток промисловості в нацменрайонах, завершити переселенський рух, вирішити так звану «містечкову проблему». Ухвала «По доповіді Наркомосвіти УСРР «Про культурне будівництво серед національних меншин», визнавши низку технічних проблем, як то: відсутність навчальної літератури мовами національних меншин та педагогічних кадрів, назвала завданням номер один здійснення в 1931 р. загального обов'язкового початкового навчання. Резолюція наради «По доповіді «Про колективізацію сільського господарства серед національних меншин» зазначала, що «успішний розвиток колгоспного руху в нацменівських районах є наслідком правильної політики комуністичної партії і радянської влади, [...] торжеством правильного здійснення правильної національної політики»⁴³⁸, і поставила завдання в основному завершити суцільну колективізацію нацменрайонів до весни 1931 р.

Нарада яскраво віддзеркалила збочення нацменроботи, втрату конструктивності й здатності до саморозвитку національної політики в Україні. Підпорядкування нацменроботи меті здійснення суцільної колективізації

знецінило її попередні досягнення і позбавило підтримки величезної частини людності етнічних меншин. Жоден з делегатів наради не висловився проти колективізації. З іншого боку, їхні виступи яскраво віддзеркалюють розгубленість й ідеологічний ажіотаж; фінансову кризу, спричинену колективізацією та адміністративною реформою; нежиттєздатність більшості економічних, соціальних і культурних проектів наради, які з фінансової точки зору нічим не підкріплювалися й носили суто декларативний політичний характер.

Крізь виступи всіх без винятку нацменпрацівників, особливо представників місцевої сітки, червоною ниткою проходило «некоторое уныние» [вислів представника Мархлевського району — *Авт.*]. В обставинах очевидного для всіх адміністративного хаосу, кадрового колапсу, за мізерної оплати праці нацменпрацівники мали впродовж року колективізувати найбільш консервативні громади, забезпечивши водночас безперебійне хлібопостачання індустріалізованого міста. Районні активісти отримали зброю і пішли в національне село, аби колективізувати його під гаслами коренізації. Рік лихоманливого існування в колективізаційному цейтноті довів, що хвороблива квазіідея недолугих радянських марксистів, якщо і буде насильницьки запроваджена в життя, то лише в формі певної пародії на марксизм. Що ж до державної машини, то за окреслених обставин йшлося не про її відмирання, а про граничну централізацію та зміцнення її неподільного та всеохоплюючого контролю над усіма сферами життя.

Вигуки з місць (зафіксовані у стенограмі) засвідчують, що попри стан політичного терору, принесений колективізацією, критичність думок нацменпрацівників все ще мала місце. Так, коли Гулько зазначив, що національну школу відвідували 65% українських дітей, 90% євреїв, німців і болгар, а далі підсумував: «Це є наслідок нашої правильної політики», — почувся *голос* — «Качество». Врешті, ці «голоси» (переважно російською мовою) не давали українським просвітянам «залитися солов'їними трелями», вихваляючи величезні здобутки ленінської національної політики. Втім, значно більш в'їдливі *«голоси»* лунали з-за кордону. Саме вони не дозволяли радянським функціонерам почивати на лаврах. Проголошуючи полум'яні промови, вони краще за всіх розуміли і нереальність поставлених завдань, і хиткість свого становища.

На межі 20–30-х рр. вони ще робили спроби врешті врегулювати організаційну сторону діяльності ЦКНМ та її осередків. Підмогою для них мала стати інструкція ЦКНМ «Про роботу комісій і постійних нарад в справах національних меншостей при райвиконкомах, міськрадах, підпорядкованих безпосередньо ВУЦВК, та при миськвиконкомах, міських, селищних та сільських радах районів». Згідно з нею голова комісії призначався з числа членів президії, членів комісії президія мала призначати

з різних національностей району, членів райвиконкому або міськради. Кількість їх визначалася відповідно до випадку. До складу комісії з дорадчим голосом могли входити представники зацікавлених організацій. Постійні наради в справах національних меншостей могли створюватися за потреби при міських, селищних та сільських радах районів, на території яких проживало не менше двох національностей. Їхнє конструювання відбувалося за поданням нацменкомісії РВК або міськради вищими виконавчими органами. Діяли новостворювані місцеві осередки в межах повноважень, встановлених для ЦКНМ у відповідному положенні. На місцевому рівні вони дублювали завдання та права ЦКНМ⁴³⁹.

Попри сподівання М. Василенка ані згадана інструкція, ані наступні помітного впливу на становище не справили і, об'єктивно говорячи, справити не могли. Самі по собі жодні додаткові інструкції чи циркуляри на той час вже не спроможні були надати життєдайного імпульсу справі, яка, що називається, на ладан дихала.

Епохальні соціально-економічні та суспільно-політичні кампанії початку 30-х рр. невпізнанно змінили і суспільство і державу. Вони спричинили очевидний занепад нацменроботи і прискорили деградацію місцевої мережі ЦКНМ. Нагадаємо, що місцеві органи ЦКНМ, упродовж усього часу свого існування постійно реорганізовувалися під впливом адміністративно-територіальних змін, зокрема і внаслідок створення національних адміністративно-територіальних одиниць. Потужного удару по місцевому апарату ЦКНМ завдала адміністративно-територіальна реформа початку 30-х рр., яка, співпавши з суцільною колективізацією, практично зруйнувала його. Для ілюстрації її впливу на стан нацменорганів можна навести приклад Сталінської округи. З 12 нацменпрацівників Сталінської ОБНМ після реорганізації окружних установ лише п'ять залишилися на попередньому місці роботи, причому посади, які вони обіймали, не відігравали помітної ролі в суспільному житті (голова кушартілі, національний інспектор РВК, нарсуддя). Решта — семеро отримали нові призначення, переважно на партроботу та до райвиконкомів⁴⁴⁰.

І все ж, реалізувати утаємничені прагнення значної частини більшовицької бюрократії і врешті-решт згорнути обтяжливу галузь радянської роботи на піку колективізації не вдалося. Повернутися до напрацювань попередніх років республіканське керівництво змусило критичне загострення політичної ситуації в низці місцевостей. Відродження міжнаціональних суперечностей, поширення конфліктів на етнічному ґрунті та зростання рівня антисемітизму в суспільстві переконливо свідчили, що до злиття націй в очікуваній комуністичній ідилії ще далеко.

Укрупнення та розукрупнення колгоспів (які часто-густо прикривали неспроможність колективних об'єднань прогодувати своїх членів), пер-

манентні розкуркулення, перетрушування управлінських кадрів, необхідність запровадження в життя нелогічних абсурдних розпоряджень місцевого керівництва вкрай дезорієнтували селянство, заводячи його у світоглядний глухий кут. Щоправда в цей час скарги нацменів до ЦКНМ про защемлення національних прав ще не виняток. По інерції часів коренізації партійці-нацмени (навіть уже виключені з партії за «націоналістичні перекручення») пишуть до інституції, сподіваючись на її оперативне й дієве втручання. Причини звернень тривіальні — методи господарювання колгоспної та сільрадівської верхівки викликають у них думки про «ненависть до німецької нації», бажання знищити німецькі селища як такі⁴⁴¹. Не менш радикальні й висновки місцевої влади на непоступливість і принциповість комуністів: «Німецькі колонії повинні перетворитися з **куркульських фортець** [виділення наше — Авт.] на справжню опору інтересів всіх трудящих, в тім числі німців»⁴⁴².

Купа проблем виплила назовні в польських населених пунктах. Голова Калантирської польської національної артілі ім. Дзержинського Леонард Лучинський, потрапив до бупру, захищаючи рахівника об'єднання, засудженого сільрадівською верхівкою до розкуркулення та виселення за межі України. На зауваження голови артілі про те, що в селі доволі справжніх куркулів, а висилають лише одного активіста-поляка, голова районного відділу ДПУ «посміявся [...] в очі, наказав мовчати і сказав, що він з поляками розправиться [...]. Для більшої переконливості він наніс мені два удари у вухо, чим зовсім оглушив мене. Вичікавши, поки я прийду до тями, він із погрозою подальшого побиття вимагав, аби я підписався, що я не поляк, а українець, говорячи, що на Україні поляків бути не може»⁴⁴³. Скрупульозно виписуючи єврейські та українські прізвища міліціонерів та розкриваючи їхнє підозріле соціальне походження, молодий поляк Леонард, власне, описував застарілий міжетнічний конфлікт, що критично загострився саме в контексті колективізації та розкуркулень, що її супроводжували. Кожна етнічна група пильно приглядалася до перебігу цих страхітливих акцій у середовищі сусідів, і будь-які відхилення кваліфікувала як дискримінацію за національною ознакою. Правда й те, що тягар репресивних акцій управлінці за можливості дійсно перекладали на представників чужих етнічних громад. У останніх цілком умотивовано складалося враження, що в «районі не радянська влада, а пром-партія, здатна на що завгодно, і у них метою було затлумити національне питання, зробити з мене українця і без перешкод розправитися зі мною, як їм сподобається»⁴⁴⁴.

Величезна кількість архівних джерел свідчить про те, що емоційний стан етнічних громад, зокрема й у тому, що стосувалося відчуття громадянської захищеності, набув пограничного характеру. Тотальна наруга над селянством закріплювала настрої тотальної тривоги, яка будь-якого

моменту могла набути неочікуваного повороту. Згадку про одну з таких доволі курйозних ситуацій знаходимо в офіційному запиті ЦКНМ до Плисківського РВК та Прокуратури республіки від 13 липня 1931 р. У ньому йшлося про те, що голова сільради Бондарець вирішив заохочувати мешканців містечка Дзюнківка до участі в польових роботах за допомогою штрафів. Бригада молодиків без попередження обходила будинки євреїв і вимагала штраф, у рахунок якого забирали подушки та інший домашній скраб. Віз, навантажений майном, у супроводі кінноти просувався містечком. Водночас промайнула чутка: «Грабують жидів». Приголомшені євреї (як видно, ментально цілком готові до погрому!) знялися з обійсть, наспіх позачиняли помешкання і втікали до річки (!). Перевірка з'ясувала: наказ голови сільради про штрафкування євреїв був безпідставним — перед тим ним же по містечку був оголошений санітарний тиждень: євреї мали привести до ладу вулиці, двори й будинки⁴⁴⁵.

Не кращі наслідки давало довільне змішування вихідців з різних етносів у трудових колективах, найбільше сільськогосподарських. У листопаді 1930 р. представницька комісія (за участю члена ЦКНМ) розслідувала факти антисемітизму в Ново-Іванівському радгоспі, перед тим поповненому через харківську біржу більш як 70-ма позбавленцями-євреями. Останні склали 60% від 120 нових радгоспівських працівників, і саме їм у провину ставилися розхлябаність, халатність, умисне шкідництво. За це частина їх була заарештована радгоспною адміністрацією. Дехто з робітників та керівників радгоспу, не криючись, називав новоприбулих «жид», «жидівська морда» тощо, а найбільш завзяті (Миронов і Шабанов) — напали з ножом на групу євреїв, що прямували до гуртожитку, з криками: «Всіх вирізати жидів»⁴⁴⁶. Перевіривши обставини, описані в колективній скарзі, на місці, комісія дійшла цілком відповідного часові висновку про «перенесення класової ненависті до групи позбавленців на національний ґрунт». Причина ж такого ганебного інциденту полягала в тому, що «робітничий комітет під час літніх робіт не провів серед робітників роз'яснювальну роботу про національну політику партії»⁴⁴⁷. Формальність висновків комісії не лише підстав сподіватися, що решта з десятків звернень і скарг представників етнічних менших про переслідування та защемлення прав на національному ґрунті, набула скільки-небудь вагомого реагування з боку місцевих органів влади та управління.

Звіти ЦКНМ поволі перетворювалися на зведення з переднього фронту воєнних дій. Партійно-радянський провід не приховував, що селом котиться хвиля жорстко вмотивованого терору, йде війна з дрібнокапіталістичною свідомістю, зі старим світом, врешті, з селянством, як таким. Ціна питання — виробничі потужності сільськогосподарського сектору та право вирішувати, куди і яким чином розподіляти валовий

продукт колективної селянської праці. Як на будь-якій війні, тут була своя лінія фронту. Щоправда, вона не була відмаркована на республіканських мапах. По одну сторону — неозброєне, чи озброєне вилами селянство, яке затялося у відвертому саботажі, наївно гадаючи, що такий спосіб опору зможе зупинити більшовицький уряд. По іншу сторону — більшовики, які, проводячи превентивні заходи, постійно змінюючи кадри місцевої ланки управління, розпалюючи соціальні конфлікти і тваринні інстинкти, ладні були йти на крайні заходи, аби втлумачити селянству — «Хто не працює, той не їсть» — у буквальному сенсі. Село поволі наближалось до катастрофи.

Не безпідставна стурбованість ЦКНМ знайшла свій вияв у таємній доповідній записці голови комісії до ЦК КП(б)У. В ній М. Василенко писав: «Теперішній стан на місцях якщо його не буде змінено, без сумніву приведе до різкого зниження рівня роботи серед національних меншин. У той же час ряд процесів, що помічаються серед нацменшин (еміграційні настрої серед німців, тяга німців переселитися з українських до німецьких сіл та районів; події, що мали місце в болгарському Вільшанському районі тощо), все це вимагає посилення уваги нацменроботі»⁴⁴⁸. Після низки подань ЦКНМ⁴⁴⁹ 15 січня 1931 р. президія ВУЦВК ухвалила постанову «Про заведення до штатів деяких райвиконкомів посад інструкторів по роботі серед національних меншин». Згідно з нею нацменінструктори мали з'явитися в тих районах, де національні меншини становили понад 10% населення. Однак, на нашу думку, покvapливі часткові кроки радянських управлінців вже неспроможні були вплинути на загальний хід справ.

Нарада при культпропвідділі ЦК КП(б)У про роботу серед нацменшин, що відбулася 18–19 травня 1931 р. у Харкові, просто-таки була в набат, підсумовуючи наслідки адміністративно-територіальної реформи та огляду нацменустанов. Головуючий наради О. Карпеко зазначав: *«Здавалося би, що після реорганізації, коли спеціальний сектор нацменівської роботи по всій парт. мережі ліквідовано і замість того поставлено в обов'язок кожному відділу кожного сектора, кожній окремій особі, що сидить на парт. роботі, всю свою роботу провадити під таким кутом зору, щоб обов'язково була повністю забезпечена й робота серед нацменів, здавалось би, що після такої реорганізації слід було б почати колосальне розгортання цієї роботи, ми мусимо мати факти, коли в цілому взяти цю роботу серед нацменів, а не лише повалити її на плечі однієї особи інструктора, здавалось би, що так слід було би. А насправді ми бачимо, що по деяких місцях ліквідовано інструкторів нацменівських, або спеціальний сектор роботи серед нацменів, і розташовано цю роботу серед інших людей, що займаються загальною роботою, і почали забувати всю нацменівську роботу, завантажені, як пояснюють, іншою роботою»*⁴⁵⁰.

Виступи решти присутніх змалювали доволі неприглядну картину. Ахмедзян и Мюллер відзначили антагонізм між росіянами і татарами, німцями та українцями/росіянами, німцями та німецькими спеціалістами на шахтах Донбасу [йшлося про бійки — *Авт.*]. Представник Одеси Меламед, характеризуючи становище в регіоні, сказав буквально наступне: «Это есть самый явный открытый оппортунизм на практике, [...] это есть аполитичность на практике. Это есть непосредственная помощь русификаторским тенденциям, господствующим среди мелкобуржуазных слоев нашей партии [...] И тут не только надо дать правильную квалификацию этому явлению, надо притягивать за бездействие. Пока мы этого не сделаем, никто не подтянется»⁴⁵¹.

У виступі представників Південної Пальміри проглядалася наскрізна туга за секціям, що зникли, зокрема, при партійних комітетах. «Это отжившая форма, которая ушла в историю, — констатували вони, — Но дело в том, что эта работа не замещена никем, нет повседневной заботы и контроля, и учета имеющейся работы [...] нет учета опыта пройденного этапа. Не только низовые парторганизации, не только местные фабрично-заводские парткомитеты, но и в целом гор и райпарткомитеты этому вопросу уделяют внимание время от времени, от совещания до совещания, но никоим образом не уделяют необходимого внимания этому вопросу в повседневной р-те»⁴⁵².

У властивій лише йому манері виступав А. Хвиля⁴⁵³: «Товариші, зрозуміла річ, що нацменробота зараз перебуває у нас в такому стані, який повинен викликати тривогу у ЦК партії. Для того, щоб дійсно побільшовицьки перебудувати роботу наших місцевих парторганізацій, й не лише місцевих парторганізацій, а і роботу центральних установ, й роботу свого апарату, апарату ЦК, для того, щоб в найскоріший час ті завдання, які стоять перед нами в нацменроботі на загальному шляху соціалістичного будівництва, щоб ці завдання виконати.

Мені, товариші, довелось чути приблизно такі думки з боку окремих тт., що зараз, коли перед нами стоїть основне питання — робота в Донбасі — зараз, коли перед нами стоїть основне питання — розгортання суцільної колективізації, зараз, коли ми розгортаємо цілим фронтом наступ проти класового ворога, зараз, низка питань другого-третього порядку хоч і важливих питань, не можуть стояти в центрі уваги тої або іншої парторганізації,» — далі втлумачувалися типові настанови бойового більшовицького пропагандиста, — «Той, хто не розуміє, що успішність загального соціалістичного наступу, що переможний соціалістичний наступ залежить від того, оскільки ми всю працюючу людність, людність всіх національностей організуємо, культурно озброїмо, розгорнемо культуреволюцію в ланках нашої великої інтернаціональної армії, що від цього буде залежати соціалістичний

наступ. Той, хто цього не розуміє, той не тільки недооцінює, дуже тендітно висловлюючись, цю помилку, такі тт. дійсно праві опортуністи, які в формі чи великодержавного шовінізму, чи в формі шовінізму якогось іншого ллють воду на млин класового ворога [...] Це значить, що вони допомагають класовому ворогові, тому або іншому національному табору розгортати націоналістичну роботу серед цієї нацменшости проти нас, проти комуністичного суспільства, проти нашої пролетарської держави»⁴⁵⁴.

Заступник голови ЦКНМ А. Глинський, підсумовуючи наслідки всесоюзного огляну політпросвітроботи, що за його словами «на перших своїх порах перетворився на суто відомче обстеження національної політики»⁴⁵⁵, констатував занепад останньої. Особливий прорив відзначався, на його думку, у ставленні керівників всіх рівнів до ідейних засад політики коренізації. На підтвердження управлінського нігілізму він навів вислів голови союзу шевців Кравцова (Донбас): «Мы национальным делом не занимаемся и ведем работу на общепонятном языке»⁴⁵⁶.

Різка принципова критика звучала у нервовій промові А. Дівіджієва. Її сентенція містилася в словах: «Говорить об успехах в области культурного строительства на этом партийном совещании не приходится, нужно будет больше говорить о недочетах в этом культурном строительстве и в работе НКО»⁴⁵⁷. Зміна пріоритетів національної політики, на його думку, безпосередньо позначилася на ставленні до проблеми національних меншин з боку керівництва НКО. Допоки в апараті НКО існувала Рада національностей, здійснювалася відповідна робота. Після реорганізації апарату НКО робота в середовищі національних меншин виявилася деперсоніфікованою, а «руководство культстроительством среди нацменьшинств осталось в воздухе»⁴⁵⁸. Наслідки такого ставлення не заставили на себе чекати: національні райони загалом, національні школи, зокрема, практично залишилися без фінансування; у бюджеті не були закладені витрати на будівництво шкіл у новостворених національних районах; не була врахована вища, порівняно з українськими, собівартість підручників для національних шкіл.

Випади проти Наркомосу (див. виступ Кіпера) знайшли підтримку у головуючого наради. Характеристика апаратників наркомату була безсторонньою: «За небольшим исключением этот аппарат можно охарактеризовать как безинициативный аппарат, в значительной мере бюрократический, и мы часто наталкиваемся на явления, когда аппарат НКПроса не только не проявляет инициативу в постановке вопроса, но когда эта инициатива приходит извне, нам приходится чрезвычайно трудно добиваться решения вопроса, которое принято по партийной линии»⁴⁵⁹.

Представник Наркомосу Кузьменко намагався захистити честь відомства: *«Коли б я почав вам розказувати зараз конкретно, в якому стані зараз апарат НКО, скільки там не вистачає людей, то ви б тоді зрозуміли, що в таких умовах треба проявити героїчні зусилля для того, щоб хоч як-небудь справитися з керівництвом такою величезною справою, як народня освіта. По всіх секторах у нас не вистачає багато людей і ми не можемо їх знайти (З місяця — а скоротити апарат не можна?). Там нема куди скорочувати. Ми не охоплюємо надзвичайно багато ділянок і людей не можемо дістати. Скільки ми обивали порогів всюди, людей зараз нема, дістати кваліфікованих робітників з якої-небудь організації або установи НКОсвети не може, це питання стоятиме і на політбюро і всюди. Потім умови столичні такі, що іноді можна було б взяти з периферії належного робітника, але тут стоїть питання про житло, нікуди його дівати. І зараз є люди, які більш року сидять без квартири, відповідальні робітники ходять як зайці, ночують у різних товаришів. В таких умовах важко працювати»⁴⁶⁰*. Важливо усвідомлювати, що змальована Кузьменком картина була характерною для життя управлінської вертикалі зверху донизу, а на місцях ситуація ставала просто-таки катастрофічною.

Наслідки руйнівного смерчу 1930–1931 рр., який розметав сітку нацменустанов, описані в серпневій (1931 р.) аналітичній записці ЦК КП(б)У з лаконічною назвою «Кадри». «Как общее правило при ликвидации округов из так называемой двадцатки в нацрайоны не попало ни одного работника, даже специальные ответственные работники по линии нацмен, которые работали в окружных отделах, при ликвидации округов уходили на общую работу, в районы попало незначительное количество работников менее ответственных, а самое главное, при направлении работников в нацрайоны, комиссии по ликвидации округов не учли необходимости направления в район людей, знающих язык большинства населения данного района и часто направляли в немецкие, болгарские и греческие районы работников совершенно не владеющих соответствующим языком»⁴⁶¹. Не можна сказати, що відповідні установи взагалі перестали зважати на проблему: постійні річні курси (70 осіб) були відкриті Укрколгоспцентром у Люксембурзькому районі, по національних районах через короткотермінові курси колгоспників-животноводів пройшли 528 осіб, 525 осіб пропустили через курси відділу кадрів ВУЦВК. Однак, це були спеціалізовані курси, метою яких було прискорення суцільної колективізації: до природного життя етнічних громад вони не мали жодного відношення, до того ж, безперервна кадрова чехарда 1930–1933 рр. зводила результативність всіх цих заходів нанівець. Нові нацрайони, що створювалися з політичних міркувань, до початку 30-х рр. були дотаційними, а з початком суцільної колективізації потрапили у

вкрай скрутне становище через недофінансування. В згаданій вище записці йшлося про те, що адміністративні центри районів були новими, позбавленими належної інфраструктури, як правило знаходилися далеко від транспортних магістралей. У деяких із них не було їдалень, бань, радіо та кіноустановок. Врешті, низка селищ і сіл була свого роду «ведмежими закутками», куди відповідальні нацменпрацівники намагалися за будь-яких обставин не потрапляти, а потрапивши — тікали при першій-ліпшій нагоді.

Руйнування напрацьованого неймовірними зусиллями кадрового фонду неймовірно швидко відбувалося й на його вищих щаблях. Нагадаємо, що в 1931 р. при партійних органах були ліквідовані євсекції: маса нацменпрацівників була перекинута на здійснення суцільної колективізації в національних районах. А. Дівіджієв, колишній болгарський політемігрант, за іронією долі був відряджений курувати колективізацію в польських сільрадах. Референт Н. Ліко, який певний час розцінювався як потенційний працівник по грецькій лінії, згідно з розпорядженням Раднаркому УСРР був відряджений секретарем Сарганського РВК⁴⁶². Останнім кадровим надбанням ЦКНМ став А. Гітлянський, який змінив апаратну роботу в Калініндорфському райкомі партії, на посаду члена комісії.

За часів суцільної колективізації перманентна кадрова криза стала постійним супутником діяльності установи. ЦКНМ мусила йти на співпрацю з сумісниками. Так, 16 жовтня 1931 р. вона просила секретаріат ВУЦВК затвердити позаштатним співробітником установи А. Гітлянського, зважаючи на його перехід на навчання до Науково-дослідного інституту радянського будівництва й права. Того ж дня чотири члени ЦКНМ, з яких один (А. Гітлянський) фактично був сумісником, намагалися закрити «грецьку лакуну» і увійшли з проханням затвердити нештатним співробітником С. Ялі⁴⁶³.

Слід зважати також на обставини, в яких відбувалося життя тогочасної столиці радянської України. Масовий психоз у купі з прискороною мілітаризацією та політизацією усіх сфер суспільного життя перетворював діяльність державних установ на передову. Безкінечні відрядження, засідання, наради, зльоти, виступи в засобах масової інформації, участь у масових політичних акціях перетворювали життя нацменпрацівників на безкінечну фатальну гонку. Не випадково співробітники установи намагалися хоча б частково полегшити тягар загально поширених у столиці громадських навантажень. Так, референт ЦКНМ Ю. Піотрович отримав довідку по те, «що він, як робітник з ненормованим робочим часом, буває зайнятий по своїй основній роботі у вечірні години і крім того навантажений громадсько-професійною роботою, а тому відвідувати учбовий пункт ПВО у вечірні години не має змоги»⁴⁶⁴.

Складними залишалися побутові умови службовців. Катастрофічно не вистачало житла. 24 травня 1931 р. ЦКНМ звернулася до Харківської міськради з проханням допомогти отримати квартиру своєму співробітнику Давиду Мацу, якому після двох років проживання з родиною з п'яти осіб у готелі загрожувало виселення⁴⁶⁵. Квартирне питання залишалося найгострішим аж до перенесення урядових інституцій з Харкова до Києва.

Що ж стосувалося роботи, то її було забагато для трьох постійних співробітників: впродовж 1931 р. комісія опрацьовувала питання завершення районування в середовищі греків (виділення чотирьох національних районів у Приазов'ї); курувала й проводила низку всеукраїнських та всесоюзних оглядів; брала участь у організаційних нарадах; організувала діяльність короткотермінових курсів підвищення кваліфікації; постійно моніторила місцеві органи влади та управління; врешті, члени комісії брали безпосередню участь в інспекційних та агітаційних поїздках в національні райони на підтримку колективізації, виборчих кампаній, а згодом — посівних та збиральних. Під прикриттям проведення всесоюзного огляду культпросвітустанов національних республік і областей, власне, відбувалося тестування національних культустанов і нацменорганів на лояльність гаслам епохи «Великого ривка», і водночас — докорінна перебудова форм і напрямків їхньої діяльності. Під набридливими й мало чого вартими формально виголошуваними установками (на кшталт: «Добитися, аби культурбота стала дійсним знаряддям у боротьбі за здійснення генеральної лінії ВКП(б)»; «Прискорити перебудову культурботи обличчям до виробництва»⁴⁶⁶ тощо) камуфлювалася кампанія перетрушування особового складу з точки зору ідеологічної витриманості установ, які розглядалися лише як знаряддя прискорення суцільної колективізації.

Паралельно і, що важливо, постійно, впродовж 1930–1932 рр. Україною котилася хвиля тривалих інспекційних перевірок національних сільрад і районів, міських нацменкомісій та виконкомів, національних навчальних закладів та культосвітніх установ, видавництв, музеїв, архівів, творчих колективів. Власне, члени ЦКНМ жили у відрядженнях. Обсяги завдань були такими, що установа вимушено залучала до обстежень своїх колишніх співробітників. Останні ставилися в надзвичайно складні умови, оскільки контролювалися відразу кількома урядовими інституціями, партійними органами та силовими структурами.

1930–1931 рр. стали часом запровадження регулярних заслуховувань звітів виконкомів національних районів у ЦКНМ. Вони відбувалися водночас зі співдоповідями інструкторів установи: спочатку інструктори обстежували стан національних адміністративно-територіальних одиниць, згодом райвиконкоми та навіть голови сільрад звітували ЦКНМ та

секретаріату ВУЦВК⁴⁶⁷. Спільною проблемою виконкомів після запровадження адміністративної реформи стала катастрофічна нестача саме національних кадрів, яка рік за роком віддаляла райони від здобутків політики коренізації, тим більше, що кадрова політика часів суцільної колективізаційного штурму приводила до так званих національних РВКів масу випадкових людей. Спільною хобою виконавчих органів всіх рівнів була непристосованість апаратів для обслуговування нацменгромад.

Тим часом наступав не просто черговий рік в історії країни, розпочиналася нова епоха в житті нацменсела — колективізація закладала підвалини страшної руїни. Штурмівщина, силовий тиск, примусова комунізація нацменівських селищ, здійснювані відповідно до плану створення в національних районах «суцільної комуни», стали причиною системної кризи. Стихійні виступи селянства відбувалися повсюдно. 12 березня 1930 р. в с. Широке (Хортицький район) 600 селян зійшлися на мітинг на захист розкуркулених, який відбувся під гаслом ліквідації ТСОЗів⁴⁶⁸. Найбільшого розмаху набули селянські виступи в місцях розселення польської меншини. В селі Козлові Шаргородського району після несправедливого обкладення в п'ятикратному розмірі селянина-середняка жінки стали на захист скривдженої родини, вимагаючи від реквізичійної комісії припинення безчинств. Селянський сход села Вишнепіль Бердичівської округи вимагав припинити насильницьку колективізацію і, фактично, засудив бандитські методи її запровадження⁴⁶⁹. Виступи під гаслом «Геть колективізацію і радянську владу» відбулися в Тульчинській, Кам'янець-Подільській, Могилів-Подільській та інших округах, більшість із них було придушено силою.

Перший неминучий суспільний вибух у нацменівських селах випередила березнева лібералізація щодо колгоспного будівництва. Після оприлюднення 2 березня 1930 р. статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів» розвал колгоспів етнічних меншин пішов так само швидко, як перед тим відбувалося їхнє створення. Вже на 18 березня в с. Урзуф (Маріупольщина) вийшли з комуни і розібрали усупільнений реманент 218 господарств. Перетворення комуни на артіль не зупинило її розвалу. 30 березня одноосібними стали ще 74 господарства. В результаті в артілі залишилося 121 господарство (21,2% господарств сільради), що було на 8,8% менше рівня кооперування в селищі наприкінці 1929 р.

Перший наступ колективізації, що завершився до травня 1930 р. провалом, показав, що нацменівське село, як і Україна загалом, не було готове до подібної «соціалістичної перебудови сільського господарства». Зустрівши запеклий опір селянства, влада змушена була відступити. Проте це був лише тимчасовий маневр, і певна лібералізація в питаннях колгоспного будівництва впродовж літа 1930 р., спрямована на збереження досягнутого навесні рівня колективізації, теж була тимчасовою.

У директивному листі ЦК ВКП(б) «Про колективізацію» (вересень 1930 р.), а пізніше — на пленумі ЦК КП(б)У (9–13 грудня 1930 р.) йшлося про необхідність відновлення суцільної колективізації⁴⁷⁰. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (17–21 грудня 1930 р.) ухвалив усунівити в 1931 р. не менш як 80% господарств степової смуги України. Ставилось також завдання до весни 1931 р. в основному «завершити колективізацію більшості нацрайонів, особливо тих, де будуються і вже є МТС»⁴⁷¹.

Темпи колективізації в національних районах перевищували середньоукраїнські. Так, у єврейському Калініндорфському районі на той час було колективізовано 83,3% господарств, у німецьких Молочанському й Спартаківському — 73%, болгарському Благоевському — 51%⁴⁷². Надшвидкі темпи колективізації пояснювалися тією обставиною, що переважна більшість національних районів розміщувалася в Степу. Відставання польського національного району заступник голови ЦКНМ А. Глинський обґрунтував розповсюдженням у місцях розселення поляків «суцільної хутірської системи й величезної «мозаїчності» ґрунтів»⁴⁷³, що з технічної точки зору вкрай ускладнювало об'єднання господарств, передовсім — земельних ділянок. На 1 листопада 1930 р. було усунівлено лише 10% площ Мархлевського району. Та не тільки поляки пасли задніх у переведенні сільського господарства на соціалістичні рейки. Вражали відомості про стан колективізації в російських районах, що спростовували гегемоністські силкування партії.

Долаючи протидію селянства, тиск і репресії робили свою справу, — соціалістичний сектор зростав, ніби на дріжджах. За даними інформаційної групи Укрколгоспцентру в Україні (станом на грудень 1931 р.) у місцях компактного мешкання національних меншин було 2 322 колгоспи, які об'єднували 171 455 господарств (з яких: 898 російських колгоспів (78 450 господарств); 629 німецьких (40 215); 325 єврейських (19 338); 225 польських (10 145); 107 молдавських (10 033); 81 болгарський (7 523); 38 грецьких (4 375); 15 чеських (1 212); 2 циганських (48); 1 вірменський (35) та 1 шведський (85))⁴⁷⁴. З них понад півтори тисячі були розташовані в національних районах. На 10 травня 1931 р. у болгарських районах було 210 колективних господарств, грецьких — 147, єврейських — 236, російських — 695, німецьких — 390, польському — 49⁴⁷⁵.

За даними оргсектору Наркомату землеробства УСРР рівень колективізації в національних районах і в подальшому був дещо вищим, ніж у середньому по республіці. Якщо в цілому по Україні на 20 березня 1931 р. було колективізовано 54,7% господарств та 58,8% орної землі, то в національних районах відповідно 58,8% та 68,3%⁴⁷⁶. Вже через два місяці (на 10 травня 1931 р.) середній рівень колективізації в національних районах досяг 71,7% господарств та 77,9% ріллі (по єврейських районах —

відповідно 95,0% та 94,6%, болгарських — 78,5% та 77,7%, грецьких — 74,2% та 76,8%, німецьких — 71,7% та 77,9%). Виняток становив Пулинський німецький район, рівень колективізації в якому дорівнював 27,6% по господарствах та 50,9% — по землі⁴⁷⁷. В російських національних районах щабель колективізації (на 20 березня 1931 р.) був нижчим, ніж пересічно по республіці — 49,4% господарств та 55,8% орної землі⁴⁷⁸. У травні ці показники стали вищими за середньо-українські — 63,6% та 70,0%, проте по окремих районах рівень колективізації суттєво коливався. Так, в Олексіївському районі на 10 травня 1931 р. було колективізовано 90,4% господарств, а в Путивльському — лише 31,2%⁴⁷⁹.

До осені 1931 р. колективний сектор об'єднав майже всі господарства грецьких селищ (скажімо, в Сартанському районі було усупільнено 98% господарств)⁴⁸⁰. У Молочанському (німецькому) районі рівень колективізації сягнув 95% вже в квітні 1931 р.⁴⁸¹ Отже, стрімке розгортання колективізації було явищем, типовим для всіх національних районів УСРР і свідчило, на нашу думку, про штучність цієї політики.

В суспільній свідомості послідовно насаджувалася думка, що національні райони саме тому йдуть у першій шерензі колгоспного будівництва, що правильне здійснення ленінської національної політики стало підосною їхньої швидкої радянзації та укорінення соціалістичних ідей. Сьогодні вже, здається, прийшов час остаточно розвіяти облудні концепції тогочасних урядовців та господарників, використовуючи їхні ж матеріали. Напрочуд змістовним є зведення (№ 57) групи інформації Оргсектору НКЗС на чолі з Левіним «Колгоспний рух у нацрайонах», датоване 5 квітня 1931 р. Аналізуючи відомості про поступ колективізації в 25 національних районах, група зробила наступні висновки. *По-перше*: рівень колективізації по нацрайонах вищий за пересічно українські показники. На 21 березня 1931 р. по Україні було колективізовано 54,7% господарств та 58,7% ріллі, а по нацрайонах 58,8% господарств і 68,9% землі селянського користування. *По-друге*: «Цілком протилежна картина з співвідношенням рівня колективізації у рямцях окремих природно-економічних районів: рівень колективізації національних районів у межах окремих природно-економічних районів нижчий, ніж пересічно український»⁴⁸². *По-третє*: останніми місяцями «темпи зростання колгоспного сектору в національних районах відстають від пересічно-українських темпів як в цілому по всіх районах, так і в межах окремих природно-економічних районів, за винятком Лівобережжя»⁴⁸³. *У четвертому висновку* група відзначила нерівномірність колективізації окремих етнічних меншин. *П'ятий висновок* групи стосувався характеристик переважаних форм усупільнення і констатував «відставання якісних показників колгоспного руху по нацменрайонах від пересічно-українських показників»⁴⁸⁴, що виявилось в меншій питомій вазі артілі, порівняно з

іншими формами колгоспів. Тоді як в середньому по УСРР артіль охоплювала 83,2% колгоспів, по нацрайонах — 77,1%. Колгоспи етнічних меншин були на загал менш численними. Якщо середньостатистичний колгосп на той час включав 83 господарства, то в нацменрайонах — лише 58, при значно вищій забезпеченості землею (10 га⁴⁸⁵ на одне колективізоване господарство проти 6 га на колективізоване господарство в середньому по УСРР).

Цитований документ спростовує урядові заяви про те, що національні райони перебували в авангарді колективізаційного руху. Та обставина, що переважна більшість нацрайонів розміщувалася в Степу (19 з 25, тобто 76% від загальної кількості) — регіоні першочергової колективізації, дала змогу урядовим установам маніпулювати статистичними показниками, особливо з єврейських районів, і підносити їх як свідчення досягнень ленінської національної політики. В майбутньому ці явні невідповідності, як і переважна більшість висновків аналітиків щодо колективізації селянства нацменшин, свідомо перекручувалися чи замовчувалися, аби спотворити й міфізувати обставини здійснення суцільної колективізації в нацменселі. Очевидно, що вищі посадовці УСРР були цілком свідомі в своїх діях, достеменно знали про проблеми, реальний стан справ і бачили руйнівний вплив колективізації на виробничі сили села. Колективізація перетворилася на катастрофу такої нищівної сили, яку неможливо було відвернути. Одночасно в найвіддаленіших закутках величезної країни селянство було стиснене залізними лещатами, які, здавалося, вичавлювали рештки живого в наївній душі землероба. Методика будівництва комуни на селі тиражувалася без змін на просторах СРСР. Вона була невибагливою, але напрочуд дієвою. А. Діль згадував про те, яким чином проходив запис у колгосп у поволзькому с. Семенівка: «Під час проведення колективізації головою було сказано: «Сьогодні ми маємо **урочисту ніч. Справа йде або ж до життя, або ж до смерті.** [виділення наше — Авт.] Хто до ранку не вступить до колгоспу, піде через гори до льодяного моря». Ми бачимо, що нам життя не буде й записалися до колгоспу»⁴⁸⁶.

В низці місцевостей мали місце селянські повстання по типу виступу колоністів Марієнфельда Каменського кантону (зима 1930 р.), які розігнали сільраду, партячейку, кілька разів відбивали спроби міліції захопити село й заарештувати «зачинщиків». Щоправда й наслідки таких повстань були типовими: їх придушили за допомогою загону ОДПУ, заарештованих селян згодом розстріляли. Планомірно влада, ігноруючи суспільство як таке, селянство зокрема, й не рахуючи втрат, йшла до поставленої мети. В 1931 р. місцеві органи влади доклали неймовірних зусиль для пришвидшення колективізації національних районів Правобережжя. Вже на 1 травня 1931 р. у 9 польських сільрадах Волочиського району було колективізовано 78,2% бідняцько-середняцьких госпо-

дарств⁴⁸⁷. Незважаючи на надзвичайний адміністративний і економічний тиск, малоземельне польське селянство відчайдушно пручалося. Скликаний у червні 1931 р. в Житомирі Всеукраїнський зліт представників польських колгоспів констатував, що села української полонії, як і раніше, відстають. Тоді, як рівень колективізації по Україні пересічно становив 70%, у польському національному районі вона ледь дотягувала 25%. На серпень 1931 р. Мархлевський район було колективізовано на 26%. Звіти для внутрішнього користування ЦК КП(б)У не приховували, що відсоток колективізації по польських селах коливався від 2 до 27. Село М. Радовище Заславського району повністю саботувало колективізацію⁴⁸⁸. Врешті наприкінці 1933 р., долаючи шалений опір поляків, місцеві управлінці довели показники колективізації до 32%. Втім, це були далеко не ті цифри, які були потрібні Кремлю для вибудовування ідеологеми про радянську батьківщину для поляків усього світу. В запеклому опорі польського селянства колективізації міцнішала підоснова подальшої конфронтації більшовицького проводу та польської меншини. Якщо на Другій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин відставання польського села від загального поступу колективізації пояснювалося превалюванням хутірської системи господарювання, то з 1931 р. запанувала думка про куркульсько-клерикальний антирадянський заколот. Згодом, вже після депортації польського та німецького селянства, на XIV з'їзді М. Хрущов підсумував причини гальмування наступним чином: «Труднощі, які пережила Україна при колективізації були організовані за завданням Пілсудського і німецьких фашистів»⁴⁸⁹.

Цитоване твердження втратило свою достовірність вже при його виголошенні. Проте й досі дивує, що польські та німецькі селяни Правобережжя змогли так довго і доволі ефективно опиратися колективізації, не маючи для цього жодних політичних чи громадських організацій, будучи політично й територіально розосередженими. Звичайно, господарські особливості польського й німецького селянства Правобережжя відіграли непересічну роль у гальмуванні колективізації в регіоні, проте останні успішно усувалися режимом в ході ліквідації хутірської системи землекористування, отже, не були визначальними. — Попри більшовицькі ідеологічні кліше про історичну місію колективізації в справі усупільнення перш за все бідняцько-середняцьких шарів і виведення їх у такий спосіб на вищій щабель виробничої ефективності, насправді впродовж 1931–1935 рр. першими до колгоспів вступали міцні середняки і так звані куркулі⁴⁹⁰, оскільки для них це було єдиним шляхом упередження господарського розорення, згодом — політичних репресій і давало надію на порятунок. Бідне та маломіцне селянство повсюди запекло опиралося колективізації. Саме через свою неможливість воно мало можливість ігнорувати агітацію та загрози місцевих урядовців. Маломіцність селянства Правобережжя певною мірою гарантувала від зарахування до кате-

горії куркулів і підкуркульників, і, відповідно, від репресій, які обумовлювалися цим. Врешті ця обставина розтягнула здійснення суцільної колективізації на Правобережжі більш як на п'ять років. Проте вона не забезпечила місцеве селянство від агресії влади, що, будучи боляче враженою у своїх незадоволених амбіціях, необґрунтовано перевела пасивний опір селянства із соціальної площини до національної й далі — політичної. Не будучи спроможною визнати, що колективізація докорінно суперечила господарським і суспільним інтересам бідного селянства, влада перейшла до нападок на окремі етнічні групи селянства, кваліфікуючи їх як ворожі радянському ладу.

На середину 30-х рр. національні райони стали районами майже стовідсоткової колективізації. В Спартаківському, Калініндорфському й Високопільському районах було усупільнено 100% господарств, у Зельцьському, Карл-Лібкнехтівському, Ново-Златопільському — 99,2%, Сталіндорфському — 99,8%, Молочанському — 98,7%, Люксембурзькому — 95,7%, В. Янисольському — 95,5%, Коларівському — 97,8%, Вільшанському — 96%, Благоевському — 94%. Лише два національні райони — Пулинський та Мархлевський ганебно відставали. В них було колективізовано 61,3 та 69% господарств відповідно⁴⁹¹. Втім суцільна колективізація селянства етнічних меншин України завершилася.

В другій половині 1931 р., коли форсований наступ колективізації було відновлено, «національна карта» знову пішла в діло. Районні виконкоми отримали розгорнуті директиви щодо створення ілюзії посилення турботи влади саме про етнічні громади, села яких перебували в епіцентрі руйнівної колективізаційної стихії. Приміром такої, скажімо відверто — штучної, запопадливості може слугувати пакет соціалістичних зобов'язань президії Велико-Янисольського району, прийнятих 19 грудня 1931 р., щодо «покращення виконання національної політики в районі». Вони варті уваги, враховуючи, що в попередні роки цей напрямок роботи перетворився на суцільний прорив. Чи випадково грецький райвиконком вперше за майже два роки зобов'язався зробити низку доповідей національною мовою про рішення пленуму ЦК та XII Всеукраїнського з'їзду рад; перевести на національні мови вивіски установ; те ж саме зробити в червоних кутках та сільрадах із гаслами; ліквідувати неписьменність національними мовами в середовищі активу; перевести діловодство Богатирської, Першотравненської, Улаклицької та Комарської сільрад на тюрко-татарську мову; дав вказівку місцевій пресі постійно висвітлювати національне питання; ухвалив скликати найближчим часом спецраду з питань національної політики (!)⁴⁹²?

Поквапливість, з якою райвиконком ухвалював роками ігноровані питання, пояснювалася доволі просто — влітку з району хліб вивозили з-під молотарки, розкуркулювали й розпродавали маєтки всіх, хто опирався

колективізації⁴⁹³, селяни почали голодувати, а райвиконкомівці — створювати спецроздільники та їдальні для обраних⁴⁹⁴. Отож, назріла необхідність розтлумачити потенційним голодуючим і репресованим, що все це відбувається не на національному ґрунті, що національна політика СРСР, як і раніше, залишається найпередовішою в світі. Цей цинізм (адже райвиконкоми, склад яких «шерстився» кожні кілька місяців, не збиралися виконувати жодну з ухвал, окрім завершення суцільної колективізації та вивезення хліба) був тотальним. Свого апогею він досяг влітку 1932 р., коли всі південні міськради, наче прокинувшись від тривалого летаргічного сну, почали наперебій звертати увагу на національні меншини та створювати нацменкомісії. Так, 22 червня 1932 р. доволі представницька (7 членів, 2 кандидати) нацменкомісія була створена при Сталінській міськраді, яка відразу ж ухвалила низку рішень і вирішила в місячний термін обстежити національні сільради та заслухати їхні звіти⁴⁹⁵.

Взимку 1932 р. в такому саме авральному порядку відбувалося нарощування активності ВУЦВК в особі ЦКНМ по інспектуванню стану нацменроботи на місцях, яке, щоправда, мало цілком відчутні наслідки. Фронтальні ревізії з'ясували катастрофічний стан національних адміністративно-територіальних утворень, який неспроможні були камуфлювати жодні чергові фрази про нечувані досягнення національної політики. 27 лютим 1932 р. датована доповідна записка до секретаріату ВУЦВК про стан запровадження закону про рівноправність мов серед національних меншин. Висновки з чотирьох сторінок документу секретаріат зробив цілком відповідні поточному моменту: «1. За порушення положення ВУЦВК та РНК УСРР про забезпечення рівноправності мов від 6.07.1927 р., що виявилось в тому, що не було вжито жодних заходів щодо переведення роботи сільрад на мову відповідної національності **притягти до судової відповідальності, організувавши показовий суд**, [виділення наше — Авт.] голів національних сільрад: польської — Городнявської сільради, Шепетівського району Зайончковську та греко-татарської Староігнатівської сільради Старо-Каранського району — Тотая. [...] 3. За невжиття належних заходів щодо втілення закону про рівноправність мов головам національних сільрад: греко-татарської Старо-Каранської Старо-Каранського району Шмуклеру та молдавської Ново-Ігнатівської того ж району Худобинко — оголосити сувору догану. 4. За невжиття відповідних заходів щодо переведення всієї роботи національних сільрад на рідну мову (масова робота, діловодство), до підготовки національних радянських кадрів для цього — президіям Райвиконкомів Ємільчанського, Шепетівського та Старо-Каранського районів — оголосити догану»⁴⁹⁶.

Втім, як говориться, риба гние з голови. Саме тому жодні партійні чи адміністративні стягнення з місцевої ланки управління були неспроможні

змінити становище на краще, тим більше, що країна перебувала в стані хронічної адміністративно-територіальної реформи, а місцеві виконавчі органи — кадрової чехарди та пропасниці. Суцільна колективізація та форсована індустріалізація стали політичною платформою унітаризації адміністративної моделі УСРР. Адміністративно-територіальна реформа 1930 р. не випадково була здійснена в розпал суцільної колективізації. Вона запровадила безпосереднє підпорядкування районів центру. Метою цього заходу було посилення контролю центру над колективізованим селом. Партійні боси неодноразово підкреслювали, що реформування мало відбуватися таким чином, аби не защемити права, надані національним утворенням (автономним областям, національним районам і сільрадам). Однак, реорганізація округ насправді призвела до дезорганізації управління і практично паралізувала роботу серед етнічних меншин. Це визнала вже нарада по реорганізації округ (1930 р.). Делегати від національних районів на Другій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (27–30 листопада 1930 р.) на загал приховували неспроможність районів, не укомплектованих керівними кадрами та технічним персоналом, відповідати вимогам, що поставила перед ними реформа.

До осені 1930 р. на Україні діяли 503 адміністративні одиниці (з них 484 сільські райони), що керувалися безпосередньо з центру. Ідея досить швидко дискредитувала себе організаційно. В лютому 1932 р. український уряд отримав згоду Кремля на створення п'яти областей, які за площею значно перевищували дореволюційні губернії. В Україні з'явилися Київська, Харківська, Дніпропетровська, Одеська та Вінницька області. Це був початок переформатування адміністративно-територіальної карти відповідно до нових політичних та соціально-економічних реалій.

Завеликі області неодноразово розукрупнювалися. В Донбасі, де спочатку зберігалось пряме підпорядкування центру, 2 липня 1932 р. була створена Донецька область (до її складу увійшли 17 районів прямого підпорядкування, 13 районів Харківської та 5 районів Дніпропетровської областей). 15 жовтня 1932 р. шляхом розукрупнення Київської та Харківської областей була сформована Чернігівська область. У вересні 1937 р. з'явилася Миколаївська область. У червні 1938 р. були сформовані Сталінська та Ворошиловградська, а на початку 1939 р. — Запорізька та Кіровоградська області.

Перманентні загальнореспубліканські зміни безпосередньо позначалися на адміністративно-територіальному підпорядкуванні, кількості національних районів та їхній території. Внаслідок змін 1932 р. Карл-Лібкнехтівський, Фрідріх-Енгельсівський, Спартаківський німецькі райони увійшли до складу Одеської області; Високопільський, Люксембурзький, Молочанський були віднесені до Дніпропетровської; Пулинський

увійшов до Київської області. В контексті адміністративно-територіальних реформ 1934–1935 рр. на теренах Сталінської (Донецької області) внаслідок розукрупнення однойменної адміністративно-територіальної одиниці з'явилися грецький Старо-Караньський район, а на початку 1935 р. — останній з німецьких — Ротфронтівський (Вальдгеймський) район. У вересні 1937 р. після чергового розукрупнення Фріц-Геккертівський (Високопільський) район перейшов до складу Миколаївської області. В січні 1939 р. до складу утвореної Запорізької області були передані Молочанський, Ротфронтівський, Люксембурзький німецькі та Коларівський болгарський райони. Безперервні зміни кордонів районів, приєднання та від'єднання сільрад та населених пунктів загалом відігравали дезорганізуючу роль у житті національних адміністративно-територіальних одиниць.

Упродовж 1930–1935 рр. неодноразово укрупнювалися та розукрупнювалися російські національні райони. Значні зміни відбулися також у території єврейських та болгарських районів. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про реорганізацію районів УСРР» від 3 лютого 1931 р. призвела до ліквідації російського Старовірівського району (його територія була приєднана до Олексіївського району). Тоді ж за рахунок приєднання 12 сільрад та 14 населених пунктів Нікопільського, Криворізького, Апостолівського, Софіївського та Солонянського районів більш як удвічі зросла територія Сталіндорфського (Ізлучистого) єврейського району.

1935 р. у тільки-но усталених адміністративно-територіальних формуваннях знову розпочалася кампанія розукрупнення. Згідно з постановою президії ВУЦВК «Про склад нових адміністративних районів Донецької області» від 13 лютого 1935 р. розукрупнили російський Верхне-Теплівський район, внаслідок чого з'явився новий російський район — Косіорівський. Відповідно до постанови президії ВУЦВК «Про склад нових адміністративних районів Дніпропетровської області» (17 лютого 1935 р.) від німецького Молочанського району відбрунькували останній з німецьких районів України — Ротфронтівський (Вальдгеймський). Наслідком подібної постанови щодо Одеської області стало збільшення території болгарського Вільшанського та єврейського Калініндорфського районів. Аналогічна постанова, що стосувалася Харківської області, привела до розукрупнення російського Олексіївського району та повторного виокремлення російського Старовірівського району в складі 11 сільрад. Наприкінці серпня 1936 р. внаслідок часткових змін районних меж Дніпропетровської та Донецької областей укрупнилися єврейський Калініндорфський та німецький Спартаківський райони Одещини, натомість суттєво зменшилася територія грецького Велико-Янісольського району на Донеччині.

Отже, з початку 30-х рр. національні адміністративно-територіальні одиниці існували в режимі хронічної пропасниці. Низка національних районів, поспіхом створених перед тим із політичних міркувань, ледь зміцнивши організаційно, поспіхом ліквідовувалися без ґрунтовних причин. У контексті здійснення адміністративно-територіальної реформи 1930 р. з карти України зникли німецький Хортицький район, російський Петропавлівський (приєднаний до Станично-Луганського району), болгарський Ботіївський (приєднаний до Коларівського району), тоді ж змінилися межі грецьких Мангуського та Сартанського, російських Терпінянського, Велико-Писарівського, Старовірівського і Чугуївського районів. В 1930–1935 рр. чисельність національних адміністративно-територіальних одиниць зменшувалася переважно під приводом удосконалення адміністративно-територіального устрою республіки та переходу спочатку на 2-х, а згодом — 3-х-ступеневу форму управління. Значні зміни розмірів, назв, підпорядкування національних адміністративно-територіальних районів відбулися відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління» від 2 вересня 1930 р., яка втратила чинність вже 20 травня 1931 р. Згідно з нею до літа 1930 р. мав бути ліквідований і переданий у відання Запорізької міськради Хортицький німецький район; об'єднані Петропавлівський та Станично-Луганський райони (створений на їх основі новий російський район отримав назву Верхне-Теплівського); ліквідовувався Ботіївський район з віднесенням його території до болгарського Коларівського району. Велико-Писарівський район отримав статус національного російського.

1932 р. в республіці діяли 23 національні райони, 1 112 сільських і 65 селищних національних рад. Відповідно до нового адміністративно-територіального поділу республіки змінилося підпорядкування районів. У складі Одеської області перебувало 3 німецькі райони (Зельцький, Карл-Лібкхнехтівський, Спартаківський), 2 болгарські (Благоївський, Вільшанський) та єврейський Калініндорфський район. Дніпропетровській області підпорядковувалися 3 німецькі райони (Високопільський, Люксембурзький, Молочанський), 2 російські (Кам'янський, Терпінянський), 2 єврейські (Сталіндорфський, Ново-Златопільський), Коларівський болгарський і Велико-Янисольський грецький. У Харківській області було 5 російських районів (Велико-Писарівський, Верхньотеплівський, Олексіївський, Путивльський, Чугуївський), у Київській області — польський Мархлевський та німецький Пулинський райони, а в Донецькій області — російський Сорокинський район. У травні 1933 р. припинив своє існування російський Терпінянський район. Врешті — станом на 15 грудня 1935 р. в Харківській області нараховувалося 4 російські райони (Велико-Писарівський, Олексіївський, Старовірівський, Чугуївський); Донецькій — 3 ро-

сійські (Верхне-Теплівський, Косіоровський, Сорокинський) та 2 грецькі (Велико-Янисольський, Старо-Каранський); Дніпропетровській — російський Кам'янсько-Дніпровський, 4 німецькі (Високопільський, Люксембурзький, Молочанський, Ротфронтівський), 2 єврейські (Новозлатопольський, Сталіндорфський) та болгарський Коларовський; у Чернігівській — російський Путивльський; в Одеській — 3 німецькі (Зельцький, Карл-Лібкнехтівський, Спартаківський), Калініндорфський єврейський, 2 болгарські (Благоївський і Вільшанський), разом — 24 національні райони.

Виклавши в загальних рисах перипетії змін адміністративно-територіальної мапи України в її етнонаціональному аспекті, ми намагалися донести до читача надзвичайно складні обставини, в яких відбувалося повсякденне життя тих етнічних громад, що мали «власні» райони і сільради. Перша половина 30-х рр., власне, перетворилася на епоху потрясінь і невимовних страждань. Випробування тієї доби були тим більш страшними, оскільки місцеві управлінці в умовах катастрофічної адміністративної нестабільності, системної кризи, цілковитої залежності від центру, повністю втратили важелі впливу на ситуацію. Голодомор, власне, докорінним чином змістив акценти їхнього існування. Про будь-яку нацменроботу впродовж 1932–1934 рр. можна говорити лише у фігуральному сенсі.

Не менш проблемним було тогочасне буття ЦКНМ, яка часто-густо виконувала не свої безпосередні обов'язки, а здійснювала агітаційно-пропагандистське супроводження колективізації. Мізерний апарат установи, власне, ледь встигав за безкінечними пертурбаціями. Більше того — мало-помалу інституція втрачала не лише авторитет та впливовість, а й правові гарантії свого існування, оскільки юридичні основи її діяльності були прописані відповідно іншої структури виконавчої гілки влади. 23 квітня 1932 р. ЦКНМ затвердила проект Положення про обласні комісії в справах національних меншин при облвиконкомах. Згідно з ним місцевий апарат комісії складали Обласні КНМ, які своєю чергою мали підпорядковані їм комісії національних меншин при райвиконкомах та міськрадах, підлеглих облвиконкомам. Проект положення являв з себе адаптовану до нового адміністративно-територіального поділу республіки версію Положення про ЦКНМ 1928 р. Примітка до П.5 закріплювала практику входження до ОБНМ позаштатних працівників і представників зацікавлених партійних, радянських, профспілкових і громадських організацій.⁴⁹⁷

Втім, запропонований ЦКНМ проект не був втілений у життя. 30 квітня 1932 р. датована постанова ВУЦВКу «Про утворення при обласних організаційних комітетах ради фізичної культури, комісії національних меншостей, комісії земельного впорядження трудящих євреїв і комісії сприяння держкредитові та ощадній справі»⁴⁹⁸. Нові комісії у

справах національних меншин повинні були складатися з голови (водночас члена обласного організаційного комітету), його заступника і двох членів.

Невдовзі (1934 р.) комісії в справах національних меншин при обласних виконкомах, так і не зміцнівши організаційно, були ліквідовані. Лише при Київському, Вінницькому та Донецькому облвиконкомах були натомість утворені відділи по роботі серед національних меншостей, що склалися з завідувача та двох інструкторів. При Харківському і Чернігівському обласних виконкомах виділили посади інструкторів по роботі серед національних меншин⁴⁹⁹. Фактично, справа коренізації в середовищі етнічних громад перетворилася на фікцію, яка ані організаційно, ані фінансово, ані кадрово не підкріплювалася. Голодомор в Україні знекровив і спотворив суспільне життя в регіонах. Протягом двох років людинність республіки перебувала на межі фізичного існування. Ця обставина справила вирішальний вплив на діяльність усіх радянських установ, зокрема, й центральних.

Для ілюстрації того страшного етапу в житті нацменлюдності наведемо витяг з додатків до протоколу засідання бюро РПК Старо-Каранського (в скорому майбутньому — грецького) району, датованого 26 листопада 1932 р. Воно без прикрас показує, на якому місці впродовж допущеного владою голодомору перебувало національне питання.

«[...] 2. Бюро РПК особо обрацает внимание всех партячеек на то, что полное выполнение хлебозаготовок колхозами, МТС и единоличниками является их основной обязанностью перед партией и рабочим классом, первоочередной задачей, которой должно быть подчинено выполнение всех других задач в колхозах, и в том числе — задач по созданию разного рода колхозных натуральных фондов: семенного, продовольственного и др.

3. Обязать фракцию РИКа, секретарей партячеек и уполномоченных РНК немедленно запретить расходование каких бы то ни было натурфондов в колхозах, неудовлетворительно выполняющих планы хлебозаготовок, организовать строжайшую проверку сохранения этих фондов, взять на учет действительность их размеров, выделить по каждому колхозу ответственные лица за их сохранность, и представить фамилии выделенных лиц и действительный размер засыпанного фонда в РНК. [...]

4. Поручить фракции РИКа, уполномоченным РНК и секретарям партячеек полностью прекратить каких бы не было выдач натуравансов по всем колхозам, неудовлетворительно выполняющих план хлебозаготовок и раздавших сверх установленных натуравансов хлеба в порядке общественного питания, дополнительной выдачи различного рода озадков, последов, отходов и т. п. — немедленно организовать возвращение

незаконно розданного хлеба и обратить его на выполнение плана хлебозаготовок.

5. Во всех селах и колхозах организовать изъятие от отдельных колхозников хлеба, разворованного у колхозов и совхозов при уборке, при молотье, при перевозке из амбаров и пр., особо имея ввиду при этом рвачей и лодырей, не имеющих трудодней, но имеющих запасы хлеба.

Председателей колхозов, как коммунистов и б/п, разбазаривших незаконно колхозный хлеб, привлекать к строжайшей ответственности за растрату колхозного хлеба с изъятием неправильно выданного хлеба — в первую очередь у членов правления колхозов и административно-служебного персонала (счетоводов, кладовщиков и т.д.).

При проведении этого мероприятия необходимо опираться на колхозников-передовиков в работе на поле, на молотье и во всей колхозной работе, не допуская применения массовых обысков у колхозников и единоличников.

7. В колхозах, неудовлетворительно выполняющих план хлебозаготовок, в отношении колхозников, имеющих посевы зерна на приусадебных землях, полностью засчитать все полученное ими в счет натуральной выдачи по трудодням, с изъятием излишне выданного хлеба на выполнение плана хлебозаготовок.

8. За абсолютно неудовлетворительные темпы хлебозаготовок, проявления явно кулацкого саботажа со стороны правления арт. «Восход» Куз. Михайловского с/с и арт. «Ленина» Михайловского с/с и за растаскивание колхозного хлеба колхозниками занести на ЧЕРНУЮ ДОСКУ таковые.

Поручить фракции РИКа применить к этим колхозам постановление СНК в части взыскания досрочно всех кредитов, запрещение колхозной торговли колхозу и колхозникам и применить штраф мясозаготовки 15-месячного плана с 1./12 — колхозам и колхозникам. Облбюро утвердить это постановление. Поручить фракции РНС прекратить торговлю по потрекооперациям и все наличие товаров перебросить в передовые с/с [...]»⁵⁰⁰.

Через два тижні інший додаток до засідання бюро 13 грудня 1932 р. стосовно комуни ім. Сталіна (предкомуни Терещенко, секретарь партячейки Лукаш) зобов'язав правління комуни організувати переобмолот соломи, перевіювання полови, припинити видачу хліба на їдальню та повернути «незаконно розданный натураванс»⁵⁰¹. Секретарі партійних осередків та голови сільрад отримали догану за те, що вони, виконавши згадані вище адміністративні санкції стосовно голодуючого селянства, не зганяли після того голодуючих на загальні збори, аби обговорити каральні ухвали судів з метою поглиблення політико-масової роботи в середовищі колгоспників. Кінець 1932 р. в голодуючих нацменколгоспах

пройшов під гаслами подолання ганебного відставання у виконанні планів хлібозаготівель, боротьбі із розбазарюванням хліба на продовольчі потреби, зменшенні хлібних пайків, масовій мобілізації партійців та комсомольців на переобмолот та перевіювання (біля кожного агрегату виставлялася охорона для нагляду за стовідсотковим вилученням решток зерна⁵⁰²).

Тоді, як національне село, здавалося, доживало останні дні, в Україні розпочався новий етап в історії коренізації. Відряджений Кремлем до республіки П. Постишев не тільки «боровся» з голодом, а й рятував народ України від попередніх «перекручень» націонал-комуністів. ЦК КП(б)У та його інструктори зятят розвінчували нещодавній курс українізації та коренізації, знаходячи нечисленні недоліки, прорахунки, прояви недалекоглядності, а найчастіше — злісного опортунізму в діяльності попереднього керівництва республіки. А розгулятися для критиканів було де: поспішність низки реформ попередніх років дала врешті багатий ґрунт для нападок опонентів скрипниківщини, починаючи від констатації явних провалів (таких, як новий болгарський правопис та реформування димотики), завершуючи формальністю досягнень коренізації в низці громад.

Як свідчать документи ЦДАГО України, П. Постишев планував перетворити знищення М. Скрипника на широку політичну кампанію, підвівши під неї розлоге ревізійне підґрунтя. Україною мала прокотитися хвиля інспекцій, яка б викрила всі раніше замовчувані проблеми. Документ під назвою «Проект перевірки (обстеження) стану нацкультбудівництва областей та районів України» в загальних рисах визначив принципи та методик запланованих перевірок:

*«[...]*3) *за об'єкти дослідження і перевірки стану національно-культурного будівництва на Україні, потрібно взяти відповідні міста й райони, в яких саме було перекручення політики партії в галузі національно-культурного будівництва з одного боку, та з другого — саме ці міста й райони, що характерні мішаним складом населення (міста та нацменівські райони).*

До таких місць слід віднести: Харків, Київ, Одеса, Сталіно. Щодо районів: взяти російські райони на Харківщині, Одещині⁵⁰³ й Донбасі; німецькі райони: на Одещині і Дніпропетровщині; польський район: на Вінниччині; єврейський район на Одещині; грецький район — в Донбасі [...]

б) Перевірка повинна охопити практику національно-культурного будівництва за останні два роки (1931, 1932–33 роки), так в напрямку перевірки лінії партії в галузі шкільництва, радянського апарату, преси, політосвітньої роботи, преси, театру, мистецтва, видавництва тощо.

Основним завданням обстеження повинна бути перевірка в цілому того, оскільки національно-культурне будівництво було зняряддям зміц-

нення диктатури пролетаріату та випадків його використання класовим ворогом в своїх інтересах, а саме: як здійснювалась лінія партії щодо національно-культурного будівництва, як забезпечене обслуговування широких мас даної національності обслуговуванням їх школою, пресою, театром, мистецтвом, літературою, кіно, клубом, колгоспним будинком культури, професійною роботою, роботою громадянських організацій і т. д. їх рідною мовою; як підбирались і висовувались, за якими ознаками нові пролетарські кадри на керівну роботу на фронті національно-культурного будівництва; які були збочення і перекручення в цих питаннях»⁵⁰⁴.

Про механіку антискрипниківської кампанії, яка докорінним чином змінила конфігурацію політики коренізації в Україні та відповідальних за її здійснення установ, можна скласти уявлення, ознайомившись з запискою П. Постишева до Н. Попова (4 квітня 1933 р.): «Посылаю, как мы условились, текст постановления Коллегии по вопросу обеспечения культурпотребностей нацмен (пока в части школы союзов и ликнепа).

Основное, что в отмену объективно синтаксических признаков «родного языка» устанавливается принцип самоопределения (субъективный).

Мы не пишем здесь инструкции, как это делать в деталях (ясно, что взрослые самоопределяются сами (ликбез), детей 8–9 лет определяют родители).

На практике надзор придется осуществлять партийным органам, поэтому полезно будет дать ко времени приема директиву от ЦК.

Сейчас важно установить принцип и отменить все, что было напутано той скрипниковской «объективностью».

Перечня постановлений не даю, так как нет возможности перерыть архивы, к тому же последние совершенно не систематизированы.

Основной источник вдохновения для НКО это статьи М.О., на которые он ссылается в «нарисах підсумків».

Имени его упоминать не стоит понятно (и без этого ясно). Лучше ограничиться пока принципиальным решением, чтобы вправить мозги нашей периферии [виділення — Авт.] [...]»⁵⁰⁵.

Далеко не безсторонній, але доволі об'єктивний підсумок чотирирічного періоду фактичного руйнування нацменроботи в Україні (принаймні, стосовно польського населення) містила розлога доповідна записка М. Кіллера⁵⁰⁶ на ім'я Косіора, датована 25 червня 1933 р. Методично і неквапливо інструктор ЦК КП(б)У змальовує картину тотального занепаду колонізації по всіх її напрямках: «[...] Замечается значительное ослабление, а в отдельных районах полный упадок работы среди польских трудящихся масс. Это ослабление работы характеризуется: упадком партийно-массовой работы на родном языке в польских селах и колхозах; неудовлетворительным состоянием работы польских

культурпросветучреждений, в частности школ и необеспеченностью их педагогическими кадрами; дезорганизацией учебных заведений, готовящих польские педагогические кадры; катастрофическим падением тиража польских газет и ограничением за последнее время всей издательской работы на пол. языке в основном изданием только учебников и незначительного количества брошюр по хозяйственно-политическим кампаниям; почти полным отсутствием работы среди рабочих поляков, которых на Украине имеется по данным профсоюзной переписи 1929 г. — 32 238 челов. (Харьков, Одесса, Киев, Бердичев, Днепропетровск, Каменское и др., сахарные и стекольные заводы Правобережья, железнодорожники).

Постановление ЦК КП(б)У от 17.09.32 г. о работе среди польских трудящихся почти не выполнено. [...] До последнего времени не было обеспечено руководство этой работой и в аппарате Культпропа ЦК КП(б)У. Общій нацменинструктор КПО ЦК культпропарботой среди польского населения не руководил. В связи с этим в Культпропе нет сейчас подробных разработанных материалов о состоянии работы на местах, о кадрах польработников. Данные, приводимые в докладной записке, собраны в течение последнего месяца.

Кадры

Польский партийный актив растерян, товарищи, имевшие опыт в работе среди пол. населения, отошли от этой работы, а новые работники не привлечены. Как по линии центральных организаций, так и по линии областных и районных польработников нет, а там, где они есть, они чрезвычайно слабы и требуют значительного укрепления.

Ряд крупных работников, могущих работать на той работе, как Янковский, Скарбек, Громицкий, Розвадовский, Саулевич, Кльоц, Совинская, Стефанский и другие работают сейчас на общепартийной и советской работе»⁵⁰⁷.

Непоказним був стан мережі освітніх установ. Всупереч хвалебним виступам у пресі провідних радянських діячів, М. Кіллерог зауважував: «[...] По Мархлевскому району из 113 учителей района 59% всех учителей с низшим образованием, по существу полуграмотные; 33% учителей со средним и незаконченным средним образованием и только 8% с высшим и незаконченным высшим образованием; по педагогическому стажу: 37 чел. со стажем до 1 года, 27 — со стажем до 2-х лет, 25 — до 3-х лет, 11 — до 4-х лет и только 13 чел. со стажем свыше 13 лет.

Из 113 учителей Мархлевского района только 2 члена партии и 32 комсомольца. Однако, по своему политическому развитию и выдержанности большинство из них, ничем не отличаются от общей массы учительства. Более того, во время задержки выплаты зарплаты учителям в Мархлевском районе, эти члены партии — учителя (Савицкий)

были инициаторами попытки организации забастовки и коллективных выступлений учителей [...]

Имеется огромный дефицит польских учителей, исчисляемый на 33/34 г. до 500–550 чел. Меры для подготовки необходимого количества учителей Наркомпросом не принимались. [подчеркнуто олівцем — Авт.]

Педагогические польские учебные заведения

[...] Польский педагогический техникум в Киеве фактически в этом году был разрушен [подчеркнуто олівцем — Авт.], ибо всех студентов второго и третьего курса Наробраз послал на год — на учительскую работу, ввиду недостатка учителей. В техникуме осталось только 27 чел. Техникум лишен помещения, лабораторий, общежития.

Польский педагогический техникум в Проскурове, организованный в этом году, находится без помещения и не в состоянии развернуть работу. Новый набор в техникум находится под угрозой полного срыва, в связи с отсутствием помещения как для техникума, так и для общежития.

Польский педагогический техникум в Мархлевске [подчеркнуто олівцем — Авт.], который должен был быть организованным согласно постановления ЦК КП(б)У от 31.11.31 г. — до сих пор не организован.

[...] В Киеве существовал польский техникум механизации сельского хозяйства [подчеркнуто олівцем — Авт.], дававший польским колхозам квалифицированные кадры. С организацией областей Наркомзем совместно с Киевским обкомом, вопреки директивам ЦК КП(б)У об усилении подготовки кадров для польских колхозов, решили перебросить этот техникум в Проскуров, реорганизовав его в польский сектор украинского техникума. Техникум фактически ликвидирован [подчеркнуто олівцем — Авт.].

Техникум зерновых культур, существовавший в М. Клитенке Махновского (?) р-на, также намечался Наркомземом к реорганизации на польский сектор при украинском техникуме. В связи с протестом Винницких областных организаций, этот проект Наркомзему осуществить не удалось»⁵⁰⁸.

За конструктивною критикою йшов типовий набір рекомендацій по виправленню становища, який мав доволі формальний характер, оскільки тиражувався з року в рік, не викликаючи жодних реальних зрушень:

«Для усиления работы среди пол. трудящегося населения соответственно огромному политзначению этой работы, необходимо:

Созвать в июле–августе партийное совещание по вопросам работы среди польского населения;

Укрепить участок работы среди польского населения не менее 50 крепкими партийцами, сняв их с общепартийной и советской работы;

в первую очередь укомплектовать штаты польработников в ЦК Нацмен ВУЦИКа, НКПресе, ВУКах профсоюзов;

Провести по всем отраслям работы тщательное изучение кадров польработников [підкреслено олівцем — Авт.];

Обязать ЛКСМУ, Киевский и Винницкий обкомы ЛКСМУ установить специальные штаты польработников;

В аппарате политсекретариата НКЗема УССР ввести штат нацменинструктора, а в аппарате политсекторов Киевского и Винницкого Облзу — штаты польинструкторов;

Предложить фракции ВУЦИКа созвать широкое совещание по работе среди польских трудящихся [підкреслено олівцем — Авт.], проверить осуществление декрета о равноправии языков, привлекая к суровой ответственности за его нарушение;

После проведения партийного и советского совещания созвать Всеукраинский слет ударников-колхозников, а по линии профсоюзов — слет ударников-рабочих поляков»⁵⁰⁹.

Завважимо, що переважна більшість тих пропозицій лишилася на папері. Та чи могло бути по-іншому? У необізнаного читача може скластися оманливе уявлення, що 1933 р. ЦК КП(б)У та уряд нарешті прозріли і побачили коренізацію без прикрас: національна школа існує, але катастрофічно не вистачає викладачів; викладачі мають неприпустимо низьку кваліфікацію; навчальні посібники та приладдя національними мовами відсутні, або вкрай низької якості; намагання реформувати (шляхом спрощення) мови й правопис етнічних громад надали їм ознак глибокої провінційності, викликавши зверхні насмішки закордоння та відразу етнічних громад України. Врешті, усвідомивши гостроту існуючих проблем, здавалося, можна було припинити займатися шапкозакидаємством і перейти до реальної копіткої праці. Втім, ілюзія якісного прориву в методах управління республікою, яку за наказом Кремля створював у пресі П. Постишев, мала на меті інше — камуфлювати знищення українського субцентру влади з усіма його «непідсильними теоретизуваннями» та інтерпретаціями марксизму. Попри щирі сподівання перестрашених голодом та колективізацією українських функціонерів на те, що врешті політика коренізації набуде очікуваної конструктивності, поміркованості, а її темпи співвідноситимуться з дійсними культурними можливостями громад і наявними ресурсами українського апарату, новий республіканський партійний провід пропонував не новий етап національної політики, а чергову політичну бульбашку, єдиною метою якої було розрядження суспільної напруги.

Низка тогорічних виступів В. Затонського в пресі не мала на меті нічого іншого, як донести до українського народу основоположний месидж Й. Сталіна про перетворення 1933 р. на останній рік труднощів. —

Народу намагалися втлумачити, що найстрашніше й найтяжче позаду. Попереду багате колгоспне життя, економічне піднесення міст, а разом з тим — повноцінна семирічна освіта для українців і національних меншин, культурні вчителі, нові прекрасні книжки. Зазначаючи «всі [...] труднощі були подолані. Ми підручники зараз уже виготовили»⁵¹⁰, — В. Затонський брехав. Нічого прекрасного попереду не було.

Аби відволікти увагу від страшних наслідків голоду та докорінної зміни попереднього радянсько-партійного керівництва Кремль затіяв перенесення столиці республіки з Харкова до Києва. У ході структурних і кадрових змін, що супроводжували цей захід були ліквідовані різні установи та їхні підрозділи, в тому числі й ЦКНМ. Не пізніше осені 1934 р. вона була реорганізована у Відділ національних меншин при ВУЦВК (з 1935 р. — при ЦВК УРСР)⁵¹¹. Змінилася не лише назва установи, а й зміст її роботи та ті суспільні й політичні обставини, в яких вона відбувалася. Кількох співробітників Відділу з родинами оселили в готелі «Дніпро», за адресою бульвар Т. Шевченка б. 3., де переважна їхня більшість, закликаючи щонаочі від страху, в 1937–1938 рр. дочекалася свого арешту.

Та то був епілог процесу, який правдиво розпочався на початку 30-х рр. Близький кінець політики коренізації діагностувала ліквідація польського та німецького районів Правобережжя наприкінці 1935 р. Причини різкого повороту Кремля від пієтету до нищівних нападок були доволі прозорими. Надшвидкі темпи колективізації викликали господарський занепад низки етнічних громад, найбільш виразним він був у колись благополучних німецьких колоніях. Репресивні методи досягнення поставлених партією показників усупільнення спричинили безгосподарність та апатію селянства, що стали однією з підоснов майбутнього масового голоду. Смертність від нього в німецьких колоніях була значно нижчою від аналогічних показників в українських та російських селах лише завдяки допомозі закордонних благодійних організацій «Фаст та Бриліант», «Центральний комітет допомоги німцям Причорномор'я», яка почала поступати з квітня 1933 р.

Німецькі райони не випадково розглядалися органами безпеки як осередки німецького куркульського опору політиці колективізації. Так, Молочанський район і після ліквідації СГВ залишався центром релігійного єднання менонітських громад СРСР: тут у к. Шензеє діяв «Все-союзний комітет менонітів з церковних справ». Комітет припинив свою діяльність внаслідок розкуркулення його членів. Голова Едінгер вимушений був виїхати з району, секретаря Мартенса вислали на Північ. Загалом із 150 менонітських проповідників були репресовані понад 110. Молитовні будинки зачинили й використовували під господарські потреби колгоспів. У 1934–1935 рр. репресії поширилися й на осіб, які

роздавали матеріальну допомогу голодуючим. Надалі переслідування набули організованого характеру: в 1936 р. вони відбувалися в контексті сфабрикованої справи «Національного Союзу німців України», в 1937–1938 рр. — так званої повстанської організації. За матеріалами останньої були репресовані редактор районної газети, помічник секретаря райкому КП(б)У, завідувач школою та лікар. Сфабриковані НКВС справи твердили, ніби створені арештантами 10 штурмових загонів та диверсійна група мали здійснювати бактеріологічні диверсії у военний час.

Молочанський район не був винятком. Упродовж 1934 р. у Зельцькому та Спартаківському районах органами ДПУ були ліквідовані 40 «фашистських осередків». За сфабрикованими справами проходили 110 осіб, 56 з них були ув'язнені. Фальсифікатором дійсності за публікацію відмостей про продовольчі труднощі була названа районна газета «Koollektivwirtschaft», її редакція зазнала переслідувань.

1934 р. співробітники ДПУ викрили «диверсійні осередки» в Карл-Лібкнехтівському районі. Тут була ліквідована «фашистська група німців та австрійців». За матеріалами справи були репресовані політемігранти, які стояли у витоків розбудови національного району. Серед них: К. Іванчич — голова Карл-Лібкнехтівського райвиконкому, М. Гольцгофер — директор ландауської МТС, К. Вольгуні — інспектор наросвіти, Ф. Таллер — директор школи та ін. В контексті так званої «справи німців-ксьондзів», сфабрикованої органами НКВС, в 20-х числах травня 1935 р. в Карл-Лібкнехтівському районі відбулося відкрите виїзне засідання обласного суду. Зважаючи на похилий вік звинувачуваних (генерального вікарія римсько-католицької єпархії в Україні прелата Крушинського (67 років) та настоятеля Зельцьської католицької церкви Лорана (63 роки)) засуджені були вислані до Казахстану. Решта священників отримали по 10 років позбавлення свободи. Загалом по Україні було репресовано 31 пастора. В. Балицький за наслідками діяльності очолюваного ним відомства у Карл-Лібкнехтівському районі пафосно зазначав, що в 1935 р. практично всі господарські та радянські працівники району були репресовані як «фашистські посібники».

За подібним сценарієм розгорталася операція упокорення опорності населення в решті німецьких адміністративно-територіальних одиниць. У 1930–1931 рр. у Високопільському (з травня 1936 р. — Фріц-Геккертівському) районі ДПУ ліквідувало 13 так званих контрреволюційних угруповань (загалом засуджено 67 осіб). 1932 р. «за суцільний куркульський саботаж» репресували 94 колоніста. Показники суцільної колективізації та хлібозаготівель не в останню чергу зростали внаслідок того, що за цей час правління 14 німецьких колгоспів (53 особи) засудили за саботаж хлібозаготівель. Голову колгоспу «Ейнігкейт» приговорили до розстрілу. Загалом упродовж 1934 р. у районі були репресовані 35 осіб, в

1935–34, 1936 р. — 26. Пересічні колоністи поплатилися за перешкоджання планам хлібозаготівель, отримання закордонної допомоги під час голодомору, розповсюдження антирадянських настроїв, спроби емігрувати з СРСР.

Справжній фронт розгорнувся в Пулинському районі. Виношувани радянсько-партійним активом плани перевлаштування життя району на соціалістичні рейки не справилися. Колективізація наразилася на педантичний опір місцевого населення, який був доволі стійким завдяки розповсюдженню хутірської системи землекористування. Перший натиск колективізаційної кампанії був відбитий: упродовж першої половини 1932 р. рівень колективізації в районі знизився з 80 до 35%. Місцеві органи влади при виконанні планів хлібозаготівель масово застосовували методи соціального та фізичного примусу до непокірного одноосібного селянства. Відомості про голодування селян були зафіксовані вже в 1931 р., оскільки хлібозаготівлі виконувалися за рахунок посівного матеріалу. Селяни натомість розпродавали худобу та майно та безслідно зникали з району, або ставали на шлях організованої протидії заходам влади чи індивідуального терору. Так, у Пулинському та Черняхівському районах Г. Мерк і Ф. Лаговський спільно з односельцями організували для розправи з комуністами групу з 30-35 осіб. Активізувалися спроби добитися легального виїзду з СРСР. Загалом на Волині впродовж 1932 р. 70 колоністів були засуджені за спроби отримати німецьке громадянство. Щомісячно кілька десятків осіб затримувалися при спробі нелегально перейти радянський кордон.

Навесні 1933 р. німці Волині вкотре дали серйозний привід для занепокоєння у вищих урядових колах України. В квітні місяці вони почали масово зніматися з місць, прихопивши майно і родини, і концентруватися в районі залізничної станції «Житомир». З огляду на відсутність уваги колгоспної верхівки, нестерпний тиск на одноосібників, відібрання кращих угідь військовими частинами, начитавшись газетних дописів про сите та заможне життя південноукраїнських німців, вони вирішили переселитися на південь. Після того, як у Житомирі скупчилося понад 200 німців, які мали на руках білети на транзитні поїзди, та внаслідок завантаженості останніх не могли виїхати кілька днів, переселенці з криками «ріжте наших дітей» перекрили залізничні рейки. «Принятими мерами эта демонстрация была ликвидирована», — зазначалося у повідомленні ДПУ УСРР, однак, всеохоплюючого бажання німців виїхати з Пулинського німецького національного району та решти районів Київщини й Вінниччини це не применшило. Вони масово записувалися у вербувальні списки, намагаючись у будь-який спосіб покинути радянську Волинь. Не давали позитивних наслідків і «мероприяття різножанрового характеру»⁵¹².

Докладне вивчення ситуації привело партійний провід України до невтішних висновків: чотири роки колективізаційної вакханалії привели район до економічного краху. Стихійна втеча переважно до Криму та Херсонщини розпочалася з серпня 1933 р. (як видно німці були цілком не в курсі тих проблем, що очікували на них в охопленій голодомором Південній Україні), співпавши з масовим отриманням Нотгільфе. Загалом за підрахунками ЦК КП(б)У з 1 серпня 1933 р. по 15 березня 1934 р. із загальної чисельності понад 6 тис. господарств зникли в невідомому напрямку 826 (537 одноосібних, 289 колгоспних), тобто — близько 14%. Разом із тими, хто виїхав з району під час паспортизації, втрати склали 1 045 господарств (!). В окремих сільрадах втеча, за висновками офіційних документів, набула катастрофічних масштабів. Так, Габровська сільрада зменшилася на 60% одноосібних та 20% колгоспних господарств, Пулино-Гутська — на 25 та 16% відповідно, Видумська — на 30 та 10%, Солодверська — 32 та 16%. «Утікали головним чином середняцькі господарства, забираючи коней, корів, рухоме майно, кидаючи гарні будинки, що стоять нині значною мірою без нагляду, руйнуючись»⁵¹³, — такими були наслідки колективізації в Поліссі.

Невеличка ремарка аналітичного документу перекреслювала всі попередні зауваження стосовно причин масової еміграції («бездушне ставлення до колгоспників та одноосібників, злочинне порушення радянської законності, збиткування, масові репресії») — «[...] виїжджають та очолюють виїзд окремі голови сільрад та колгоспів, запасаючись безпідставно отриманими чи просто підробленими документами» (!)⁵¹⁴. Отож, німецька громада загалом, а не окремі її представники, не криючись, голосувала за політику більшовицької влади, що називається «ногами». Слід зазначити, що підстави для формування такої позиції були більш ніж вагомими: колись квітучі обійстя волинських німців, загнаних силоміць у колгоспи, стояли на межі катастрофи: врожайність була мінімальною, оскільки поля не удобрювалися; за часів колективізації припинилися меліоративні роботи (відповідно до недолугих розпоряджень маріонеткових районних властей⁵¹⁵ аби не заважати роботі тракторів, були засипані всі дренажні канали, що своєю чергою спричинило заболочення полів і вимокання посівів). Праця кількох поколінь німецьких колоністів по окультуренню поліських земель була зведена нанівець! За найскромнішими підрахунками для відновлення 9 000 га потрібні були близько 2 млн. руб. Як наслідок, і заробітки німецьких колгоспників Полісся були одними з найменших у республіці: у грошовому еквіваленті — 31,5 коп. у 1931 р., 42 коп. — у 1932 р., 32,5 коп. — у 1933 р.; у вигляді натуроплати — 745 гр. у 1931 р., 565 гр. — у 1932 р., 1 150 гр. — у 1933 р.⁵¹⁶ Становище колгоспної маси стане цілком зрозумілим, якщо зауважити, що розрахунок із ними не був проведений навіть за 1932 р. Загальна сума

заборгованості колгоспникам становила 260 тис. руб. Своєю чергою колгоспи були винні державі та організаціям понад 380 тис. руб.(!), тобто фактично були банкрутами. Цілком умотивованим було вперте небажання німців вступати до цих злидених об'єднань, рівень колективізації вперто тримався на позначці 48,7% господарств. 60% населення виживало за рахунок так званої «Гітлерівської допомоги». В Олександрівському районі на запізнілу допомогу голодуючим дітям у вигляді гарячих сніданків частина школярів відреагувала зі зневагою, промовляючи: «Ми не потребуємо більшовицького хлібу, Гітлер нам достатньо допомагає»⁵¹⁷. Саме неконтрольоване зміцнення прогітлерівських настроїв у середовищі польських німців та катастрофічний стан сільськогосподарського сектору змусили радянський провід зробити останню спробу зміцнити власні позиції у Пулинському районі.

На наступний рік, крім традиційного в таких випадках перетрушування керівних кадрів, були заплановані ударні соціально-економічні заходи (будівництво будинку рад, зразкової школи, звукового кіно, лазні, квартир, колодязів загальною вартістю 971 тис. руб., повний розрахунок із колгоспниками впродовж місяця (!), завершення меліорації району впродовж 1935 р., термінове прокладання доріг, телефонізація та радіофікація, забезпечення району насінням льону з обласних фондів (140 тон), створення в 1934 р. нової МТС⁵¹⁸). Вони мали вдихнути нове життя в конаючу національну адміністративно-територіальну одиницю. Те, що жодні лазні та школи, агітаційно-пропагандистські бригади, радіо та кіно неспроможні повернути волинських німців до більшовицьких ідей, влада з'ясує в трагічному 1935 р. і вкотре докорінним чином змінить своє ставлення до громади.

Голод 1933 р. та прихід до влади в Німеччині нацистів співпали в часі. В популістських виступах нацистів активно розігрувалася антирадянська карта. Відбулася низка дипломатичних демаршів: у Москві та Берліні розповсюджували відомості про «митарства німецьких колоністів» і домагалися дозволу на надання радянським німцям продовольчої допомоги. В березні 1933 р. в публічних виступах керівники III Рейху звинуватили Кремль у замовчуванні голоду. В червні 1933 р. у Берліні була влаштована виставка листів голодуючих, яка викликала сплеск стихійного руху звичайних громадян, суспільних та релігійних організацій для збору пожертв на користь голодуючих. Низка жорстких демаршів радянської дипломатії й таємні домовленості режимів дещо притлумили ситуацію: надалі й Німеччина закривала очі на становище етнічних німців в СРСР, й радянські енкаведисти дещо поблажливо ставилися до арештованих підданих Німеччини, які переважно висилалися за межі країни. Гострішими були польсько-радянські взаємини: на те, що II Річсполита надавала прихисток біглим радянським грома-

дянам, Кремль відповідав різкими дипломатичними заявами, а згодом — розпочав політичні репресії проти української колонії.

Тактика боротьби з еміграційним рухом набула універсальності в межах СРСР. Партиїні боси вважали, що треба будь-яким коштом ізолювати маси від ідеологів емігрантського руху, малися на увазі перш за все релігійні проповідники. Зокрема, секретар Славгородського РК ВКП(б) зауважував: «Самі лише заходи виховного порядку — переконування, поза адміністративно-судовим впливом, є безсилями»⁵¹⁹. Вбивство Кірова розв'язало руки прибічникам силових методів перевиховання непокірних етнічних меншин. Хвиля репресій прокотилася теренами СРСР, в пресі відрито педалювалася тема знищення класово ворожих елементів за національною ознакою. Вихід з голодомору розв'язав руки партійним босам — тепер усі сили репресивної системи без шкоди загальній справі можна було перекинути на національну ділянку.

Тільки-но з'явилися перші ознаки продовольчої стабілізації, національні райони України спіткала інша біда — розпочалися фронтальні зачистки керівного складу виконкомів та партійних осередків. К. Сухомлин цинічно писав: «Притуплення класової пильності і неухважність до підбору та висування кадрів особливо виявилось в національних районах — німецьких, болгарських, єврейських (Спартаківський та Лібкнехтівський, Зельцівський, Калініндорфський, Вільшанський), що полегшило місцевим націоналістичним елементам і особливо фашистській агентурі проводити свою контрреволюційну роботу»⁵²⁰.

Першою ластівкою, яка унаочнила подальшу долю практично всіх більш-менш помітних працівників в нацменсередовищі, став Ян Домінікович Саулевич, який у 1924–1929 рр. завідував у ЦКНМ роботою в середовищі поляків. На початку 1930 р. він, як згадувалося вище, був відкликаний ЦК КП(б)У з роботи у ЦКНМ й спрямований на «ділянку прориву фронту соціалістичного будівництва» — до апарату Наркомзему УССР. В розпал суцільної колективізації (в листопаді 1930 р.) його призначили членом Колегії Наркомзему. На цій посаді він працював до травня 1934 р. Коли Колегію ліквідували, його призначили заступником начальника управління скотарства НКЗ УРСР. Тут він затримався на якихось два тижні, оскільки 13 червня 1934 р. був позбавлений не лише партійного квитка під час чергової «чистки» лав КП(б)У «за втрату більшовицької пильності» й недонесення на колег-«контрреволюціонерів», а й посади. Особисте знайомство з начальником Саратовського крайового земельного управління дозволило Я. Саулевичу з 26 жовтня 1934 р. обійняти посаду начальника відділу скотарства Саратовського КрайЗУ⁵²¹.

Хвиля арештів у сфабрикованій ДПУ — НКВС УСРР справі так званої «Польської Військової Організації» (ПОВ)⁵²² наздогнала Яна

Саулевича у віддаленому поволзькому місті. 13 грудня 1934 р. оперуповноважений Особливого відділу Управління НКВС по Саратовському краю Ширгін, розглянувши телеграму Особливого відділу НКВС УРСР з проханням здійснити арешт громадянина Саулевича Яна Домініковича, який працював й мешкав у Саратові, ухвалив затримати його й відправити спецконвоєм до м. Києва у розпорядження НКВС УРСР⁵²³. Через кілька місяців підійшла черга найбільшої справи його життя — єдиного в УРСР польського національного району. Ця адміністративно-територіальна одиниця, вчорашня агітпропівська гордість, існування якої всіляко експлуатувала советська пропаганда припинила своє існування за апаратним рішенням ЦК. 17 серпня 1935 р. члени Політбюро ЦК КП(б)У опитом ухвалили постанову «Про Мархлевський і Пулинський райони». Польський Мархлевський і німецький Пулинський райони Київської області розформувалися «в зв'язку з економічною слабкістю», «незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею»⁵²⁴. 3 жовтня 1935 р. це рішення «провели у радянському порядку» — постанову з аналогічною назвою («Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області») та ідентичного змісту ухвалила президія ВУЦВК⁵²⁵.

8 червня 1935 р. у судовому засіданні Спецколегії Київського обласного суду Я. Саулевич був визнаний винним й засуджений до десяти років таборів⁵²⁶. 22 вересня 1937 р. позасудовим рішенням наркома внутрішніх справ М. Єжова та Прокурора ССРСР А. Вишинського (протокол № 34) Я. Саулевич у числі 44 «польських контрреволюціонерів» на підставі відповідного подання центрального апарату НКВС УРСР був засуджений до вищої міри покарання й невдовзі розстріляний⁵²⁷.

Тоді, як Я. Саулевич доживав останні дні в радянській тюрмі, відповідні органи вже збирали компромат практично на всіх його колишніх колег. Липмана Зелмановича Урбаха, заарештованого 5 жовтня 1937 р., розстріляли після блискавичного «розслідування» згідно з вироком закритого судового засідання виїзної військової колегії верховного суду СРСР 26 грудня 1937 р. Саву Георгійовича Ялі заарештували 15 грудня 1937 р., розстріляний він був, після більш як року знущань, у Харкові 28 квітня 1938 р. Серафіма Івановича Міцева забрали з родини 11 лютого 1938 р. Постановою Особливої Трійки УНКВС по Харківській області від 28 жовтня 1938 р. він також засуджений до ВМП, до речі, разом із сином — 25-річним студентом. Дівіджієв Афанасій Іванович потрапив за ґрати 2 березня 1938 р., за рішенням Трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР (від 1 жовтня 1938 р.). 7 жовтня розстріляний.

Серед тих, хто пережив Великий терор кінця 30-х рр. було кілька осіб. — Мац Давід Мойсейович, заарештований 9 квітня 1938 р., відбувся засудженням до 8-ми років перебування у виправних таборах Сибіру. Іоффе

Зінаїда Борисівна була забрана від дітей напередодні Нового Року — 30 грудня 1937 р., і після єдиного допиту 5 лютого 1938 р. рішенням Особливої Наради при НКВС СРСР, як член родини зрадника батьківщини, була приговорена до ВТЛ строком на п'ять років. Гітлянського (Прозументера) Авраама Самоїловича заарештували 28 квітня 1938 р. Це єдиний, принаймні відомий нам, випадок, коли в'язень — колишній нацменпрацівник республіканського рівня — через більш як рік утримання в тюрмі та безкінечних допитів «с пристрастием» вийшов на волю (19 червня 1939 р. звільнений з-під стражі в Київській тюрмі), більше того — домігся відновлення в лавах партії та поновлення в правах. Втім, це був виняток, який доводив правило — за межею 1939 р. не лише в межах України, а й серед живих годі було шукати осіб, які закладали свого часу теоретичні та практичні засади політики коренізації в її українському варіанті.

РОЗДІЛ IV

ІСТОРІЯ КОРЕНІЗАЦІЇ В ДОЛЯХ

«Національні справи» та їхній вплив на життя нацменгромад України

31 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило проект оперативного наказу № 00447 НКВС СРСР «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». У наказі, який одразу набув чинності, зазначалося, що операція в Україні мала розпочатися 5 серпня й тривати чотири місяці. Всі потенційні жертви розбивалися на дві категорії: перша — після арешту й нетривалого «слідства» мала бути страчена; «ліберальніша» друга категорія передбачала «лише» ув'язнення у тюрмах або таборах на термін від восьми до десяти років⁵²⁸.

Попри те, що Великий терор кінця 30-х рр. обрушився на радянський народ незбагненою катастрофою величезної руйнівної сили, не можна сказати, що ментально останній був не готовий до такого розвитку подій. Насправді гучні «костюмовані» судові процеси з велелюдними переліками засуджених з 1928 р. міцно увійшли до типового набору інформаційних орієнтирів пересічного обивателя. «Бригади добровільних помічників прокуратури» та сексотів наводили жах на робітників. Народ давно призвичаївся до імовірності (більше того — невідворотності) репресій, як індивідуальних, так і масових. Статті під заголовками «Враги народа приговорены к расстрелу», «Приговор суда — приговор народа» — об'єктивно діагностували хворобливий стан масової свідомості, в якому, за незначними винятками, перебували всі: від школярів до сивочолих старців. Втім, пізніше з'ясувалося, що впевнені у невідворотності та справедливості покарання стосовно «ворогів народу», потенційні жертви тоталітарного режиму виявилися нездатними адаптувати власну свідомість до можливості репресій стосовно себе та членів своїх родин. А між тим в Україні не залишилося жодного національного району чи більш-менш помітного етнічного анклаву, який би оминули наперед визначені і кількісно, і якісно, національні за формою превентивні удари каральних органів.

Відповідно до записки Й. Сталіна до протоколу засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 20 липня 1937 р. (п 51/324) на теренах СРСР розпочалася «німецька операція»⁵²⁹. Частина заарештованих мала бути висланою за кордон, про хід арештів та кількість арештованих щоденно мали надсилати зведення до ЦК. Нарком НКВС в оперативному наказі 25 липня 1937 р. телеграфом розіслав управлінням вказівки щодо упередження шпигунської та диверсійної роботи Генерального штабу Німеччини та гестапо на теренах СРСР. На арешт усіх німецьких громадян, які мешкали в країні, відводилося п'ять діб, починаючи з 29 липня. Матеріали слідств мали відправлятися на розгляд Воєнної колегії Верховного суду чи Особливої наради при НКВС. В ніч на 30 липня 1937 р. розпочалися арешти німецьких підданих. В результаті, згідно з висновками Єжова, були розкриті 19 шпигунсько-диверсійних груп на низці великих промислових підприємств.

Німецька операція розпочалася у вересні з України, звідти стрімко перекинувшись до Москви та Ленінграду, далі — на радянський Схід. Телеграма Єжова (3 листопада 1937 р.) до наркомів внутрішніх справ союзних республік та начальників УНКВС визначила терміни проведення національних операцій: до 10 грудня 1937 р. ставилося завдання завершити всі арешти, всі слідства й розглянути всі слідчі справи(!). Таких «стаханівських» темпів роботи радянські чекісти ще не знали. Зважаючи на кількість арештованих по всіх «лініях» не доводиться дивуватися кричущим порушенням процедур та калькуванню показів підозрюваних.

Не пройде й року, як газетні шпальта розмістять привітання А. Гітлера, Й. фон-Рібентропа та О. Куусінена з нагоди шістдесятиріччя Й. Сталіна, в яких, А. Гітлер писатиме буквально наступне: «Ко дню Вашего шестидесятилетия прошу Вас принять мои самые искренние поздравления. С этим я связываю свои наилучшие пожелания, желаю доброго здоровья Вам лично, а также счастливого будущего народам дружественного Советского Союза»⁵³⁰. Та це буде згодом, поки що репресії проти німців набирають обертів, а взаємини між СРСР та закордонням позбавлені вітальності 1939 р.

Впродовж 1937–1938 рр. лєвова частина заарештованих німецьких підданих після слідства висилалася до Німеччини. Радянських громадян німецького походження чекала страшна доля: смерть чи заслання. Не можна не погодитися з думкою Н. Охотіна та А. Рогінського, що «національні операції, зокрема й німецька, були орієнтовані в першу чергу на чистку у сферах державного життя, безпосередньо пов'язаних з обороноспроможністю країни, — у воєнних та воєнізованих структурах (армія, НКВС і т. і.), в оборонній, машинобудівній, вугільній, нафтодобувній, хімічній промисловості, чорній та кольоровій металургії, на транспорті, в енергетиці та деяких інших галузях»⁵³¹. Центральними фігурантами

польської та латиської операцій спочатку стали висопоставлені чекісти і тільки згодом — широкий загал власне етнічних поляків та латишів.

Завданням другої широкомасштабної операції, розбитої на окремі національні напрямки, була ліквідація «шпигунсько-диверсійної бази» країн капіталістичного оточення. Колишні іноземні колонії та інші етнічні спільноти, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з закордонням — тобто, національні меншини, як такі, перетворилися на першочерговий об'єкт репресій. Найбільш послідовно розроблюваними, і від того найбільш кривавими, в масштабах СРСР стали три лінії: польська, харбінська (харбіно-японська) та німецька.

5 серпня почалася так звана куркульська операція (наказ 00447), 15 серпня — польська операція (наказ 00485), далі — операція, спрямована проти дружин та дітей ворогів народу (00486), 20 вересня — харбінців (00593). До 31 серпня по куркульській операції були заарештовані близько 150 тис. осіб, понад 30 тис. із них — розстріляні.

Активна самодіяльність працівників НКВС на місцях привела до створення віртуальної картини тотального контрреволюційно-диверсійного шпигунського заклоту етнічних громад. У загальних рисах вона підсумована в оглядовій довідці по справах 1936 р.: «Практика показала, що всі ці форми ворожої роботи в дійсності не відокремлені одна від одної. А, навпаки, перетинаються найтіснішим чином. Більшість ліквідованих німецьких диверсійних резидентур та організацій займалися паралельно організацією терористичної роботи, всі проводили розвідувальну роботу, а в районах, де є скільки-небудь значні групи німецького населення, водночас готували повстанські кадри. Німецькі терористи, диверсанти, шпигуни й організатори масової фашистської роботи виступають майже всюди в одній особі»⁵³².

Під приціл чекістських операцій першими підпали стратегічно важливі регіони, де етнічні громади розміщувалися компактними групами — Україна (Донбас, Краматорськ, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Житомир, Одеса, Харків), Москва та Ленінград, Західно-Сибірський край з прилеглими районами Казахстану, Саратовська область, Азово-Чорноморський край та Крим. Не важко помітити, що ленінська теорія збройного повстання послужила ідеологічною матрицею для розробки чекістами широкомасштабної превентивної операції. Як показало майбутнє, у Києві, Харкові, Москві та Ленінграді «було встановлене» існування великих терористичних шпигунських та диверсійних організацій, у решті міст і містечок формувалися антирадянські та повстанські справи регіонального рівня. Принцип демократичного централізму виявився в своїй найодіознішій ганебній інтерпретації. Власне, він не мав нічого спільного з реальним життям, у такий спосіб влада тоталітарного зразка реалізувала власні стереотипи мислення та утаємничені моделі знищення уявного

ворога. «Розконспіровані» осередки антирадянського опору з «призначеними» республіканськими центрами, міськими (селищними) філіями, колгоспними, фабричними, заводськими та управлінськими осередками були нічим іншим, як матеріалізованою матрицею, власне, кремлівської диверсійної роботи за кордоном.

Технологія фабрикування «національних справ» відчеканювалася на українських поляках. Яким чином це відбувалося, можна прослідкувати на прикладі радянської Вінниччини. Ліміт, доведений репресивно-чекістському апарату Вінницької області, за наказом № 00447, попервах передбачав ув'язнення й покарання 4 000 осіб, з них за першою категорією — 1 000, за другою — 3 000 осіб. На догоду центру вінницькі енкаведисти взяли на себе підвищені зобов'язання. Відтак ліміти збільшилися до 6 300 осіб (за категоріями відповідно — 2 200 та 4 100 осіб). Станом на 7 листопада 1937 р. за ґрати потрапило 5 502 особи (загалом обласна «Трійка» засудила 4 633 особи, з яких згідно з позасудовим рішенням розстріляли 1 592 особи). За національністю арештанти розподілялися так: українці — 3 965 осіб (72%), поляки — 517 (9,4%), росіяни — 51 особа (0,9%), решта — євреї, німці, чехи, китайці, угорці.

Тотальні зачистки решток Вінницької полонії відбувалися відповідно до «Оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» (11 серпня 1937 р., підписаний генеральним комісаром держбезпеки М. Єжовим) та долученого до нього закритого листа «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.)⁵³³. Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки упродовж 20 серпня — 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали: «а) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ [...]; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобмінні з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найактивніша частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів»⁵³⁴.

Наказ НКВС СРСР № 00485 містив і такий пункт: «Припинити звільнення з в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного із них подати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВС СРСР»⁵³⁵. Відповідно до нього раніше засуджені поляки отримали нові терміни ув'язнення, або були позбавлені життя.

Оскільки переважна більшість представників інтелектуальної еліти обох провідних національностей регіону була фізично знищена, депор-

тована чи опинилася в ГУЛАГу в попередні роки, об'єктом Великого терору 1937–1938 рр. стали пересічні обивателі: колгоспники, робітники, службовці, які у «вмілих руках» слідчих зізнавалися у фантастичних злочинах. Для прикладу можна навести «виявлений» органами НКВС у Погребищенському районі Вінницької області у листопаді 1937 р. осередок «ПОВ» з дев'яти сільських мешканців. Одним із «польських контрреволюціонерів» був Семен Андрійович Крупник, українець, колгоспник з містечка Погребище, неписьменний, хлібороб за професією. На другий день після арешту він підписав покайний протокол про те, що є членом польської контрреволюційної організації, за завданнями якої «проводив злочинну діяльність, спрямовану проти радянської влади, сприяв розкраданню колгоспного добра, сів пшеницю дуже рідко з тим, щоб був поганий урожай». Наріжним каменем сфабрикованої справи стало звинувачення в сепаратизмі — «відрив України від СРСР і приєднання її до фашистської Польщі». За таким звинуваченням дев'ятеро напівписьменних «сепаратистів» на підставі оперативного наказу № 00485 були страчені через місяць після арешту — 15 грудня 1937 р.⁵³⁶

Упродовж першої половини березня — травня наступного 1938 р. Трійка Управління НКВС по Вінницькій області розглянула «справи» 1 обласної комендатури «ПОВ», 5 міжрайонних комендатур, 11 райкомендатур, 103 »бівок». За матеріалами надуманих справ станом на 11 травня 1938 р. заарештували 877 осіб⁵³⁷. Оскільки величезна частка автентичних поляків була депортована з Поділля впродовж 1935–1936 рр., і це не давало можливості місцевим енкаведистам «розгулятися», до лав «польських контрреволюціонерів» з легкістю записували подільських українців. Так, заступник начальника відділу Вінницького обласного Управління НКВС Л. Ширін заявив одному з ув'язнених — К. Кобилянському, що той поляк, й, відправляючи його до камери, вигукнув: «Йди подумай, ти, поляк!» На репліку у відповідь, що в'язень — українець, Ширін вигукнув: «Націоналіст, молися богу!»⁵³⁸. До «пеовяків» зараховували й місцевих росіян. Колишнього інженера депо станції Жмеринка Миколу Олександровича Сиклицького (етнічного росіянина) засудили за приналежність до «ПОВ» та намір зіпсувати [...] музичний інструмент⁵³⁹.

Тільки В. Жецицьким було опрацьовано 485 групових «справ» сфальшованих чекістами Поділля впродовж Великого терору, кожна з яких була подібна до іншої, як копія до матриці⁵⁴⁰. Загалом упродовж 1937–1938 рр. в Україні органами НКВС по «польській лінії» було заарештовано 56 516 осіб (з них 44 467 поляків), 39 644 особи (70%) — засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно⁵⁴¹.

Польська операція стала своєрідним дороговказом для всіх наступних «національних» справ. Зважаючи на масовий характер репресій, у

практику був запроваджений принципово новий характер осудження — «альбомний». Працівники НКВС, закінчивши слідство, склали довідки на кожного заарештованого і пропонували міру покарання. Довідки, своєю чергою, комплектували в список, завіряли, підтримуючи або, навпаки, заперечуючи пропоновані заходи, начальник УНКВС та місцевий прокурор. У Москві Наркомом Внутрішніх Справ та прокурором СРСР (Єжов і Вишинський) виносилося кінцеве вирішення. Приговори приводилися до виконання після повернення альбомів на місце.

Без зайвої фантазії слідчі КНВС розповсюдили методика формування справ «польської акції» на решту етнічних громад. У вересні 1937 р. на Україні самостійно розпочалася румунська операція. Спеціальні директиви пізніше були сформульовані відповідно до латиської, грецької та афганської операцій. Розробка національних ліній здійснювалася професійно і набула синтетичного характеру: припинилася видача віз на перебування іноземців на теренах СРСР, натомість заохочувався їхній виїзд за кордон; іноземні дипломатичні представництва ізолювалися та поступово згортали свою діяльність у СРСР; пильний нагляд був встановлений не тільки за дипломатами, а й радянськими громадянами, які спілкувалися з ними, або працювали в іноземних представництвах у якості обслуговуючого персоналу, причому останні вносилися до списків неблагонадійних й арештовувалися в першу чергу. В результаті, на середину листопада 1937 р. з семи німецьких консульств залишилося тільки два (в Києві та Новосибірську), а до травня 1938 р. — жодного. Те ж відбувалося з іншими представництвами.

Процес формування закритого суспільства вступив до завершальної стадії. Те, що для закордоння виглядало, як зведення неподоланного ідеологічно-адміністративного муру, для радянського суспільства перетворилося на спланований руйнівний погром, який стосувався не лише євреїв, а й решти етнічних громад.

Розпорядження № 233 (1 лютого 1938 р.), телеграфно розіслане Єжовим на виконання прийнятого напередодні рішення політбюро, пролонгувало строк уже розгорнутих національних операцій до 15 квітня 1938 р. Водночас ініціювалися нові «аналогічні» операції — фінська, естонська, румунська, китайська, болгарська, македонська. (Широкомасштабні арешти в середовищі українських болгар і румун вже тривали з кінця 1937 р.). Катастрофічна нестача «підхожих» для виконання кремлівських рознарядок кандидатур спонукала чекістів до поголовних арештів вихідців з етнічних громад, на яких хоч яким-небудь чином можна було «навісити» справи стосовно шпигунської, диверсійної та антирадянської діяльності відповідно до перерахованих категорій. У телеграмі Єжова заднім числом санкціонувалися фактично вже давно розроблювані «лінії» та визначалися репресовані категорії населення.

Типовою ознакою радянського «правосуддя» стало «перевиконання» розпоряджень московських енкаведистів. Так, приміром, заступник начальника Харківського УНКВС Л. Рейхман (який виконував обов'язки нещодавно арештованого попередника) 19 серпня на додаток до «польського наказу» видав свій особистий, додавши до репресованих груп наступні: колишні розвідупровці та агенти ІНВ [іноземний відділ НКВС — *Авт.*] по Польщі; поляки — старослужбовці цукрових заводів та інших підприємств; колишні контрабандисти та особи, засуджені в минулому по шпигунських справах та як учасники контрреволюційних націоналістичних організацій; клерикально-націоналістичний елемент; вихідці з Польщі та прикордонної смуги, на яких маються компрометуючі матеріали; відвідувачі польських консульств; особи, які мають родичів та інші зв'язки з Польщею, відносно яких є компрометуючі матеріали; агентура по поляках та інших об'єктах (поляки та Вихідці з Польщі), яка підозрюється в дезінформації або подвійності, або не виправдала себе на роботі (!)⁵⁴².

Згідно з відомостями відділу віз та реєстрацій Головного управління міліції на початок 1937 р. у СРСР мешкало 98 840 іноземців, з яких 80% становили піддані Ірану, Греції та Китаю. Вони стали наступним об'єктом чекістських розробок і, на відміну від німецьких підданих, лєвова частка з них розстрілювалася за такими сміховинними звинуваченнями, які їхні нащадки кваліфікували так: «Бред сивой кобылы». З більш ніж трьох тисяч болгарських емігрантів був репресований кожен третій. Загинули 600 найбільш помітних болгарських комуністів. Тотальний розгром відбувся в лавах комуністів — вихідців з країн Балтики. Загалом, за підрахунками російських дослідників, за роки Великого терору в СРСР було фізично знищено більше комуністів — вихідців з європейських країн, аніж на їхніх батьківщинах під час нацистської окупації. Повністю була ліквідована секція корейських комуністів, практично цілковито — секції компартії Ірану (на чолі з розстріляним лідером Султан-Заде) та Мексики (Гомес). Врешті іноземне походження для пересічного радянського обивателя перетворилося на перепустку до радянських спецтаборів.

З весни 1938 р. розробка «національних ліній» стає основним напрямком масових репресій. З серпня 1938 р. оформляти справи в «альбомному порядку» було заборонено. На той час центральний апарат НКВС СРСР був завалений нерозгляненими справами на 126 тисяч осіб. Відповідно до постанови політбюро від 15 вересня 1938 р. (та спеціального наказу НКВС 00606) терміном на 2 місяці спеціально для їхнього розгляду були створені «особливі трійки». До них входили начальник УНКВС, перший секретар обкому та обласний прокурор. Розгляду спеціальними Трійками підлягали особисті справи осіб, арештованих до 1 серпня 1938 р. (за винятком іноземних підданих). З цього часу хвиля терору потроху вщухає,

набираючи більш поміркованих форм: питома вага розстрільних вироків суттєво зменшується, низка уцілілих арештантів виходять на волю за «відсутністю складу злочину». 17 листопада 1938 р. всі «масові операції» були завершені відповідно до рішення політбюро від 16 листопада 1938 р. та постанови РНК СРСР й ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. По всіх національних лініях засудили 335 513 осіб, з них 73,66% розстріляли (!)⁵⁴³.

«Безумовно, масові репресії 1937 — 1938 рр. були не лише безпрецедентно масштабними, але й безпрецедентно жорстокими. Проте в них була своя логіка, своя структура і свої правила, які, незважаючи на множинні порушення, забезпечували доволі високий рівень керованості репресивним процесом»⁵⁴⁴. Додамо лишень, що вони забезпечували також високий рівень керованості процесами соціально-економічного розвитку та відтворення суспільства в жорстко визначених тоталітарних рамках. Суспільство в режимі стисненої пружини здійснило модернізаційний ривок, власне, саме завдяки єзуїтським методам оптимізації державного керування суспільством. Втрати часу та ресурсів внаслідок можливих дискусій навколо спрямування державного курсу були зведені до мінімуму, однак, майбутнє показало, що штучне пришвидшення природних процесів «ментального дозрівання» суспільства методами терору та банального «промивання мозків» все ж приречене на поразку. Ефект реставрації множинності пластів суспільного мислення й формування алгоритмів прийняттого майбутнього лише пролонгувався, матеріалізувавшись в епоху «перестройки».

Водночас не будемо применшувати досягнення тоталітарної пропагандистської машини в опануванні масовою свідомістю широких верств населення Радянської України. Слід визнати, що традиційність етнічних громад з притаманною їм солідаризацією навколо питань громадської ваги, відіграла на руку більшовицькій пропагандистській машині. Почавши з окремих процесів кінця 20 — початку 30-х рр., держава трансформувала власну доктрину відповідно до трагедії Голодомору та масових депортацій, і використавши останні з метою піднесення власного іміджу, підійшла до епохи Великого терору з гаслами, які в масовій свідомості тиражували ідеї виправданості й справедливості репресій, зокрема й за національною ознакою. Власне, ідея чергового революційного Термідору була не новою, втім більшовики, спираючись на низький рівень суспільної свідомості, використали її потенціал з найвищим ККД. Цим і пояснювався небачений розгул репресій на тлі відсутності відкритого протестного руху.

Про те, яким чином етнічні громади реагували на терор, залишив спогади І. Стріонов (на час описуваних подій — відданий комуніст грецького походження, парторг МТС). Його нехитрі нотатки багато

прояснюють у ставленні пересічних грецьких колгоспників до обставин часу. Переживши страшний Голодомор і врешті мало-мальськи оклигавши, грецьке село навесні 1937 р. плекало надію на нормальне сите життя. «Техніка була цілком підготовлена до весняної сівби 1937 р. МТС поповнилася новою технікою — тракторами і причіпним інвентарем. Весняна сівба була проведена успішно — якісно і в короткі строки, перспективи на врожай були хороші. Ніхто не думав, що може статися те, що відбулося потім, у 1937 р.»⁵⁴⁵.

Потрясіння 1937 — 1938 рр. стали логічним продовженням методики упокорення суспільства методами фізичного й психологічного садизму. Саме в той момент, коли гасло: «Жити стало краще, жити стало веселіше!», здавалося, стало органічною складовою світогляду громад, вони потрапили в нову м'ясорубку. Не меншою мірою виявилися розгубленими місцеві керівники, які отримали рознарядки на арешти «ворогів народу». Начальник НКВС Володарського району по-товариськи жалівся І. Стріонову: «Що робити? Якщо не саджати, мене самого посадять, а безневинних людей саджати як ворогів я не зможу»⁵⁴⁶. Зрозуміло, що порада парторга виконувати рознарядку за рахунок бандитів, грабіжників, аферистів, кваліфікованих як ворогів народу, довго спрацьовувати не могла з суто технічних проблем: рознарядки значно перевищували кількість потенційних бандитів-грабіжників-аферистів. «Калькуляція» терору в цілком лояльних до влади грецьких селах вражає, як і вражає співвідношення розстріляних та засуджених до ув'язнення. В згадуваному Володарському районі до розстрілу були приречені 174 греки, ув'язнення — 2 (!), Велико-Янисольському — відповідно 679 та 45 (!), Волноваському — 175 та 16 (!), Маріупольському — 899 та 21 (!), Старо-Бешевському — 623 та 31 (!), Старо-Каранському — 460 та 19 (!), Старо-Керменчицькому — 246 та 11 (!). На решті території УРСР разом з іноземними підданими 3 470 греків розстріляні, 158 засуджені до різних строків ув'язнення⁵⁴⁷.

Неймовірної сили катастрофа вкотре була використана владою для режисування широкомасштабного політичного шоу: країна існувала в єдиному інформаційному полі — на місцях у пошуках ворогів народу нищпорили спецбригади (вони перевіряли характеристики арештованих), преса з номеру в номер публікувала списки викритих ворогів, серед останніх — добре відомі прізвища колишніх «любимих вождів» народу. Народ мовчки читав і мовчки працював. Мовчали й місцеві керівники, які перебували під «ковпаком» спецслужб і чекали на свою чергу. Стан тотального стеження, бойкоту засуджених, заарештованих та їхніх родин, мовчазного жаху глибоко в'ївся в свідомість етнічних громад задовго до Великого терору. Масштаби трагедії 1937 — 1938 рр. були несумісними з можливостями пересічного обивателя стосовно їхнього осмислення. Сторож володарської МТМ, прочитавши в газеті про розстріл Тухачев-

ського, Уборевича, Якіра та інших, запитав парторга: «Що ж ще було потрібно цим людям (маючи на увазі розстріляних полководців)? Адже вони мали можливість жити однією халвою?» Не піддаючи сумніву винуватість партійної, управлінської та військової еліти, селяни, тим не менше, намагалися захистити від спецбригад місцевих керівників, які «їх хлібом нагодували й багате життя створили».

В епоху «чорних воронків» громади існували в режимі щоденної готовності до катастрофи. Так само, як японці живуть із заготовленим пакунком на випадок землетрусу, всі більш-менш помітні фігури етнічних громад жили, маючи під ліжком чи у шафі пакунок на випадок арешту. З часом арешти стали звичними й для цілком пересічних громадян: починаючи від сторожів та посудомийок, завершуючи рахівниками та конюхами. Процедура репресій, власне, була універсальною і мало відрізнялася на теренах СРСР. Уночі приїздив «чорний ворон», до помешкання вривалися енкаведисти, пред'являли постанову прокурора про арешт, учиняли обшук і забирали до тюрми. Арештованих у національних районах звозили до міст чи обласних центрів, де й відбувалося «слідство». Скажімо, стосовно «греків-контрреволюціонерів» воно проходило в приміщенні маріупольської обласної партійної школи. В кожній кімнаті сидів слідчий із заздалегідь підготовленими протоколами про приналежність до шпигунських мереж. За відмову підписати «зізнання» тут же били до безтямності. Тих, хто зізнався, відправляли до м. Сталіне на суд Тройки, яка в довільному порядку позбавляла людей права на життя та свободу. Якщо хтось мав сміливість відмовитися від попередніх зізнань, у 1937 р. його відправляли назад у Маріуполь на дослідження, «а там кати убивали його»⁵⁴⁸.

У надзвичайно складні обставини відразу ж потрапляли й родини заарештованих, для яких і декілька місяців слідства, і час після винесення вироку перетворювалися на пекло. Слідчі органи були завалені листами підслідних та їхніх родин, які закликали до людяності та партійної совісті прокурорів та наркомів НКВС, змальовуючи непересічні катастрофи пересічних обивателів:

*«Прокурору Союза ССР
тов. Вышинскому
от гражданки Дивиджиевой»⁵⁴⁹
Ольги Филипповны
проживающей в гор. Киеве,
Красноармейская д. № 15, кв. 50.*

Заявление

4 марта с. г. по поручению областного отделения НКВД гор. Киева арестовали моего бывшего мужа Дивиджиева А.И. Одновременно с арестом были описаны вещи»⁵⁵⁰. С тех пор прошло 6½ месяцев. Последнее

время я несколько раз пыталась выяснить в органах НКВД и прокуратуры положение с делом Дивиджиева. Я из рабочей семьи, и поэтому меня волнует вопрос, кем же был мой муж? Был он причастен к шайке троцкистско-бухаринских негодяев? Или же его преступление не вилоко [так у документі — Авт.] [...] Или же он невиновен? Или же он изменник нашей пролетарской родине. В первом и последнем случаях я бы, гада, прокляла. В прочих, возможно бы, простила. При обращении в органы НКВД и прокуратуры последние вот уже 3 месяца ищут дело Дивиджиева и не могут найти.

Я работаю. У меня есть маленькая 2-летняя больная девочка. Вещи описаны. Учреждение (Укрлеспромсоюз), которое дало моему бывшему мужу квартиру взамен сданной мною в горсовет в Харькове квартиры, непрерывно требует выселения на улицу меня и ребенка (больного к тому же), буквально терроризирует. Я нервничаю, ребенок тоже.

Я обращаюсь с убедительной просьбой и прошу вмешательства вашего с тем, чтобы оказать возможную помощь в разрешении изложенных в настоящем заявлении интересующих меня вопросов. Документ (справка Горсовета гор. Харькова о сдаче жилплощади мною имеется) [...].

P.S. Если виноват Дивиджиев, то почему могут выбросить на улицу меня и тем более больного малолетнего ребенка. Квартира, которую я отдала в Харькове горсовету, была моя, в которой я проживала до замужества со старухой-матерью.

Дивиджиева»⁵⁵¹.

За словами знайомого І. Стріонова О. Юр'єва, засудженого в розпал «грецької операції», більшість «катів, які безжально знущалися над арештованими, були єврейської національності»⁵⁵². Тема «єврейського сліду» в Голодоморі та Великому Терорі жваво обговорювалася обивателями. Вона вочевидь дисонувала з гаслами пролетарського інтернаціоналізму і діагностувала чергове загострення хронічних хвороб суспільства. Залишаючи поза увагою місце вихідців з єврейської громади в чекістських структурах та роль, відіграну ними у розробці «національних операцій» (вони є предметом окремого ґрунтового дослідження), зазначимо, що окремої «єврейської операції» під час Великого терору не проводилося. Це, однак, не означає, що євреї в цей час не репресувалися. Виходячи з несприятливої зовнішньополітичної ситуації, Кремль далекоглядно уникав постановки «єврейського питання» руба. Євреї не рідше за інших нацменів заарештовувалися й засуджувалися, але проходили вони не за «єврейськими», а за партійними (бундівці, сіоністи, троцькісти, меншовики тощо) чи іншими «національними» справами. Таким чином, зокрема, репресували колишнього голову відділу національних меншин

при ЦВК УРСР — Давида Маца. Євреєм за походженням був також репресований двома роками раніше колишній член ЦКНМ — Липман Зельманович Урбах. Типовим представником «болгарського націоналістичного підпілля» на Україні став колишній член ЦКНМ — Серафім Міцев.

Побіжний перелік кількох випадкових фігурантів «національних операцій» залишає поза увагою читача безкінечно довгий список сотень тисяч безневинних жертв сталінської технології стерилізації свідомості радянського обивателя, упокорення суспільства тоталітарною державою. Попри розмаїтість імен і прізвищ, неспівставність обсягу справ (одні містять постанову про арешт і довідку про розстріл, інші — мають десятки томів) вони на загал неймовірно одноманітні, неписьменні, шаблонні в слідчих схемах та висловах, за допомогою яких вибудовуються. В позовтілих палітурках — відлуння однієї на всіх, цілковито інтернаціональної, долі й одного кінця. Щоправда, очі розстріляних вухастих шістнадцятирічних фезеушників та скинутих із п'єдесталів колишніх «любимців народу» викликають різні емоції.

Доволі суперечливі відчуття та роздуми зароджують і слідчі справи колишніх співробітників ЦКНМ, які цілком не випадково потрапили під нищівний каток Великого терору.

**Ян Саулевич (1897–1937):
від заступника голови Центральної комісії нацменшин при
ВУЦВК до «польського шпигуна»**

Прізвище Я. Саулевича, по майже 60 роках забуття, стало з'являтися більш-менш регулярно у вітчизняній та польській історіографії історії польської людності УССР міжвоєнної доби з початку 1990-х років. Насамперед варто згадати піонерську розвідку Г. Стронського 1992 р. про Мархлевський національний польський район⁵⁵³, ґрунтовну монографію професора Вроцлавського університету Януша Купчака 1994 р.⁵⁵⁴ та деякі ін. Першопрохідцям завжди найважче. Тому, наприклад, у дослідженні Я. Купчака про Саулевича лише лаконічно зазначено — «*czolowy polski komunista z Ukrainy*»⁵⁵⁵, хоча у самій праці діяльність «чільного польського комуніста з України» висвітлюється доволі докладно. Значно розлогішу біографічну інформацію про Я. Саулевича (на підставі його архівно-слідчої справи з Галузевого державного архіву Служби безпеки України) подано у статті О. Рубльова та В. Репринцева 1995 р.⁵⁵⁶

За десятиліття, що минуло з середини 1990-х років, проведена значна пошукова робота як у царині вивчення національної політики ВКП(б) — КП(б)У в УССР міжвоєнного двадцятиліття, так і в сфері дослідження тогочасного становища польської людності республіки й більшовицьких експериментів щодо неї.

Показовим у цьому відношенні є масштабний проект Південно-Східного Наукового Інституту у Перемишлі (директор д-р Ст. Степень) щодо публікації документів і матеріалів з історії польського населення України 1917–1990-х рр.⁵⁵⁷ Примітка у першому томі видання зазначає: «*Jan Saulewicz — jeden z czołowych polskich działaczy komunistycznych, członek Centralnego Biura Polskiego na Ukrainie, przedstawiciel ludności polskiej w Centralnej Komisji Mniejszości Narodowych*»⁵⁵⁸. Стосовно тієї ж особи у другому томі «Поляків на Україні» подається виразніша, але все ще далеко не повна інформація: «*Jan Saulewicz (? — 1936) — zastępca przewodniczącego Centralnego Komitetu Mniejszości Narodowych przy Wszekrajńskim Centralnym Komitecie Wykonawczym. W 1936 r. rozstrzelany przez NKWD*»⁵⁵⁹. У третьому ж томі видання — як результат плідної співпраці учених Польщі та України щодо виявлення архівних документів — вміщений цікавий автентичний матеріал від самого Яна Саулевича — його життєпис від 9 жовтня 1924 р.⁵⁶⁰

2005 р. — рік 80-ліття створення й 70-ліття ліквідації Мархлевського польського національного району — був відзначений в Україні проведенням двох (до певної міри альтернативних) наукових форумів. 7–9 жовтня у м. Житомирі заходами Польського наукового товариства у Житомирі, Інституту підприємництва і сучасних технологій й Товариства поляків ім. Івана-Павла II у Довбиші (колишньому Мархлевську) було проведено III Міжнародну наукову конференцію «Поляки і політика: 3 нагоди 80-ліття створення й 70-ліття ліквідації польського національного району ім. Юліана Мархлевського на Житомирщині»⁵⁶¹. 28–30 жовтня 2005 р. у м. Хмельницькому відбулася Міжнародна наукова конференція «Поляки в Україні у XIX–XX ст.: До 80-ї річниці організації й 70-ї річниці ліквідації Мархлевщини» з циклу конференцій «Політика іноземних держав і урядів щодо поляків на сході (XIX–XX ст.)»⁵⁶².

Під час проведення конференції у Житомирі було виокремлено спеціальну секцію, присвячену історії «совєтської Мархлевщини», засідання якої відбувалися 8 жовтня 2005 р. у Довбиші — колишній столиці Мархлевського району. Серед виступів на цій конференції була заслухана й доповідь О. Рубльова «Ян Саулевич (1897–1937) — до біографії «хрещеного батька» Мархлевського району» (на розвиток біографічних фрагментів про цього чільного діяча польської комуністичної роботи в УССР, які відображені у статті О. Рубльова та В. Репринцева 1995 р.)⁵⁶³.

Ян Саулевич народився 20 березня 1897 р. у садибі Огородники, Двінського повіту, Вітебської губернії, у родині дрібного польського шляхтича, який у 1908 р. на спілку з братом придбав фільварок Гаспарі у Курляндській губ. (Латвія). Згодом, вже після арешту, в анкетних матеріалах зазначав, що походить з родини фермера (за іншою версією, — «син великого латвійського фермера») ⁵⁶⁴.

1907 р. за порадою місцевого ксьондза батьки віддали десятирічного Яна до Двінського реального училища, маючи на меті у подальшому підготувати його до кар'єри священнослужителя РКЦ. Однак після закінчення училища 1914 р. юнак обрав для себе іншу стежу — агрономічну. Навчався у Харківському сільськогосподарському інституті (з перервою: 1914–1922 рр.). У травні 1917 р. увійшов до «Польського соціалістичного об'єднання» у Харкові, з серпня 1917 р. належав до ППС-лівіці. Наприкінці 1917 р. повернувся до Курляндії, брав участь в маріонеткових органах советської влади. Упродовж 1919–1920 рр. служив у Червоній армії. Після демобілізації у листопаді 1920 р. відновився у Харківському сільгоспінституті, який закінчив 1922 р., а наступного року став аспірантом. 1924 р. вступив у члени КП(б)У⁵⁶⁵.

Я. Саулевич був одним із зачинателів й безперечних лідерів роботи з етнічними меншинами, насамперед поляками, підсоветської України: з 1923 р. — співробітник відділу національних меншин НКВС УСРР⁵⁶⁶, у 1924–1930 рр. — член, згодом (з 1926 р.) заступник голови Центральної Комісії Національних Меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК⁵⁶⁷.

29 серпня 1924 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про виділення національних районів та рад», що була підтверджена відповідними рішеннями 4-ї сесії ВУЦВК VIII скликання (15–19 лютого 1925 р.). По доповіді Центральної адміністративно-територіальної комісії (ЦАТК) сесія ВУЦВК ухвалила резолюцію «Про низове районування» (19 лютого 1925 р.)⁵⁶⁸.

Практично паралельно розпочалася підготовка до виділення польських національно-адміністративних одиниць. ЦКНМ дала вказівку на місця нагромаджувати статистику щодо польського населення України й визначити населені пункти для організації майбутніх національних сільрад. Значний резонанс серед польської людності УСРР мало Звернення делегатів-поляків IX Всеукраїнського з'їзду Советів (3–10 травня 1925 р.), що закликала до повсюдного утворення польських адміністративних одиниць як важливого чинника реалізації національних прав та інтересів, активної участі у радянському будівництві. Цим закликам і зверненням передувала копітка робота співробітників ЦКНМ. На польській ділянці цю роботу очолював Ян Саулевич. До речі, він також був делегатом IX Всеукраїнського з'їзду Советів. Комуністичний польськомовний тижневик «Siegr» 24 травня 1925 р. помістив фото групи поляків — делегатів з'їзду. Увічнений на цьому груповому знімку й Я. Саулевич⁵⁶⁹.

Рішення про створення польського національного району було прийняте ще у 1924 р., але реалізація задуму й підготовча робота зайняли чимало часу⁵⁷⁰. Вибір місця втілення задуму припав на прикордонну Житомирську округу, де компактними групами проживало польське населення. У червні 1926 р. Польбюро ЦК КП(б)У зауважувало, що синхронні

проекти організації інших польських районів в УСРР (у Проскурівській та Волинській округах) після перевірки виявилися невідповідними за кількістю населення та економічними умовами⁵⁷¹.

1 квітня 1925 р. за двома підписами — заступника Голови ЦКНМ І. Сударського та члена ЦКНМ Я. Саулевича — на адресу керівника Волинського губернського бюро нацменшин (копії — голові Волинської губернської АТК й завідувачу Польбюро Волинського губкому КП(б)У) було спрямовано директивне повідомлення: «ЦКНМ при ВУЦВК повідомляє, що у засіданні її від 23-го лютого ц. р. було розглянуто орієнтовний проект утворення польського району з центром у Довбиші з частин Н[овоград]-Волинського, Баранівського, Пулинського, Чуднівського й Миропільського районів, Житомирської округи, й передано до ЦАТКи [Центральної Адміністративно-територіальної комісії. — *Авт.*] для розгляду й подальшого опрацювання у встановленому порядку»⁵⁷². У листі наголошувалося, що виокремлення польського національного району має «важливе політичне значення», а відтак Волинське губернське бюро нацмен має негайно розпочати, за погодженням з губернською (Волинською) й округовою (Житомирською) АТК й у щільному контакті з Польбюро Волинського губкому КП(б)У, роботу щодо складання обґрунтованого проекту виділення цього району.

У пояснювальній записці до проекту мали бути висвітлені такі питання: 1) національний склад населених пунктів майбутнього району; взаємини польського населення з українським; 2) національний склад сільрад та КНС по окремих сільрадах; 3) місцезнаходження, чисельність та національний склад організацій КП(б)У та ЛКСМУ; 4) економічна характеристика району, що проектується (наявні промислові підприємства; заклади торгівлі; розвиток споживчої й сільськогосподарської кооперації; площа придатних для землеробства земель й приблизний їхній розподіл за угіддями; пересічне землезабезпечення; тип поселення; стан скотарства; стан землеустрою; головні ринкові продукти селянського господарства, види додаткових заробітків селян; перспективи побудови районного бюджету); 5) характеристика майбутнього райцентру; 6) інфраструктура (стан доріг, поштовий, телеграфний й телефонний зв'язок); 7) загальний стан шкільної та культурно-освітньої справи (школи польські, українські й змішані, хати-читальні, клуби тощо); 8) кількість релігійних громад, розташування костьолів, каплиць, церков.

Вважаючи, що з'ясування вищенаведених питань мало відбутися на місці, ЦКНМ, водночас, вважала за доцільне попередньо скликати у Житомирі спеціальну нараду з питання утворення польського району, запросивши на неї райуповноважених з польської роботи. До листа ЦКНМ долучався орієнтовний проект виділення польського району, який пропонувалося — у разі потреби — коригувати відповідно до місцевих обставин⁵⁷³.

Наприкінці квітня 1925 р. виникла несподівана загроза становищу Я. Саулевича як «хрещеного батька» створюваного польського національного району. Конкурентом виступив колишній колега Саулевича по НКВС заступник наркома М. Черлюнчакевич. Принаймні так виглядала ситуація у повідомленні (за офіційною пресою УСРР) Генерального консула П Річпосполитої у Харкові К. Заремби-Скшинського. 5 травня 1925 р. він повідомляв МЗС у Варшаві: «Київська советська преса дня 25/IV п. р. подає відомість щодо утворення на Волині (Житомирська округа) польського району. Організація вищезгаданого району відбувається згідно з планом відомого комуністичного діяча з польських справ поляка [sic!] ЧЕРЛЮНЧАКЕВИЧА, заступника Народного комісара внутрішніх справ УССР. Преса зауважує, що місцева польська людність дуже прихильно налаштована до реалізації того нового задуму, ксьондзи ж католицькі проводять агітацію проти цього проекту, маючи на увазі послаблення власних впливів серед польської людності. Черлюнчакевич в інтерв'ю зі співробітниками київських часописів повідомив наступне [...]»⁵⁷⁴.

Реальний ініціатор створення Мархлевського національного району не був такою релятивно публічною особою, як керівний енкаведист. Останній, утім, і справді був причетний до складання таємної етнографічної мапи УССР та специфічно-енкаведистської роботи з етнічними меншинами республіки⁵⁷⁵. Невдовзі, для особистого вивчення ситуації й настроїв підсоветських поляків до майбутнього польського району виїхав і член ЦКНМ Ян Саулевич. Це було, вірогідно, найтриваліше у його житті відрядження — з 2 по 21 червня 1925 р.⁵⁷⁶ Загалом, за часів його урядування у ЦКНМ Саулевич чотири рази відвідував Мархлевський район з інструктивно-ревізійною метою.

Під час червневого вояжу по теренах майбутнього району Я. Саулевич обстежив майже 150 населених пунктів цих «ведмежих кутків», вивчаючи настрої місцевого населення, роз'яснюючи національну політику ВКП(б) — КП(б)У, зокрема й мету створення польського національного району. У його звіті містилася цікава й різнопланова інформація про волинських поляків⁵⁷⁷.

Так, Я. Саулевич зауважував, що за походженням польська людність на теренах цього майбутнього району є переважно дрібною шляхтою, проте вирізняють серед неї й «хлопів» (у селах Соболівка й Віли). Однак економічна різниця між цими групами практично відсутня, відтак стороння людина самотужки навряд чи виокремила б ці «стани» серед місцевих поляків. Щоправда, якщо біднота забувала про цей поділ, то заможніші верстви зберігали традиційне почуття станової зверхності й корпоративної солідарності. Саме верхівка польської громади спілкувалася доволі правильною польською мовою, наголошуючи на власній

культурній вишості (мова, етикет, чистота й порядок у домі) у порівнянні з «хлопами» чи тими, які «похлопилися», й застосовуючи у спілкуванні з собі подібними звертання «пан/пані». Представник ЦКНМ відзначив, що населення низки шляхетських колоній російська адміністрація (на його думку, за царювання Олександра II) обманним шляхом позбавила відповідних документів й силоміць переписала у міщанський або селянський стан. Це старша генерація волинських поляків слушно характеризувала як одну з форм національного гноблення. Інші ж населені пункти, що їхні мешканці не піддалися на владне ошуканство, хоча й не мали засобів, аби заносити своїх нащадків до родовідних книг, зберегли власні шляхетські інсигнії (грамоти, герби) й нікому сторонньому їх не показують⁵⁷⁸.

Цікавими були міркування Я. Саулевича щодо етноконфесійної й мовно-культурної ситуації та рівня національної самосвідомості у майбутньому польському районі: «Мої відвідини низки сіл остаточно переконали мене у відсутності у цій місцевості (й, вірогідно, по всій Волині) питання щодо т. зв. українців-католиків⁵⁷⁹. Національна самосвідомість дуже сильна; найпереконливішим доказом, крім вимоги польських шкіл, виявилось ставлення населення щодо організації сільрад й району з польською мовою органів влади. Українську мову вживають у побуті поряд з польською у бідніших родин, що змушені під час відходу на сторонні заробітки залишати домівку й втрачати чистоту мови; проте навіть у цих родин з дітьми намагаються розмовляти польською. Цікаво, що є села (Мар'янівка), де жінки погано знають навіть українську мову. Російську мову погано розуміють усі. В усіх селах з більшістю польського населення українські селяни та євреї володіють польською мовою [...]. Населення зберігає не лише мову, а й відповідну фонетику у найменуваннях населених пунктів (Чуднів — Цуднець, Віли — Відли, Жовтий Брід — Жулты Бруд й т. п.)». «Національної ворожнечі з українцями немає зовсім, — наголошував Я. Саулевич, — хоча зіткнення на шкільному ґрунті мають місце; навіть релігія не перешкоджає зближенню цих народностей (напр., змішані шлюби) у бідняцьких родин. З іншого боку, проте, українці й поляки поводяться однаково відчужено щодо росіян (старообрядницькі села — поза районом) та німців, до останніх — внаслідок не лише національно-релігійних відмінностей, а й через розташування німколоній на кращих, багатших землях»⁵⁸⁰.

14 червня 1925 р. у с. Биківці відбулася нарада представників сільрад й населених пунктів (134 делегати), які репрезентували людність проєктованої владою польської національно-адміністративної одиниці й у кінцевому результаті одноставно підтримали цю ідею. Підсумки оглядин теренів майбутнього польського національного району Я. Саулевич резюмував таким чином: «На підставі даних праці комісій Биківської наради, Житомирською АТКою [Адміністративно-територіальною комісією. —

Авт.], за моєї участі опрацьований проект району у складі 34-х Сільрад, що з них 2 українські (Прутківська й Костянтинівська) й одна німецька (Прутівська) [...]. У межах цього проекту перебуває 109 населених пунктів з 42.161 душею населення, що з них 30.907 (73,3%) поляків, 7.579 (17,9%) українців, 3.154 (7,4%) німців й 476 (1,1%) євреїв.

Обрахований бюджет району у сучасному його стані дефіцитний.

Район розташований далеко від залізниць (посередині трикутника, що його утворюють залізниці Бердичів–Шепетівка, Шепетівка–Н[овоград]-Волинськ й шосе Н[овоград]-Волинськ–Житомир). Немає ні телефонного, ні телеграфного зв'язку. Місцевість занедбана щодо благоустрою й економічних заходів, навіть на тлі загальної відсталості Волині у порівнянні з іншими губерніями.

Найтяжча обставина для молодого району, спроможна особливо загальмувати його роботу, — це відсутність приміщень для районних установ. Довбиш являє собою поселення хутірського типу, що його центром є порцеляновий завод. Без екстреної допомоги для спорудження найнеобхідніших будівель ні району, ні окрузі власними силами не обійтися. За умови відпуску потрібних коштів на вільній ділянці землі біля заводу можна вбачати центр майбутнього містечка»⁵⁸¹.

2 липня 1925 р. відбулося засідання ЦКНМ при ВУЦВК, під час якого, зокрема, було заслухано звіт Я. Саулевича про відрядження до Житомирської округи. Інформацію взяли до відома, ухваливши: «Погодитися з проектом виокремлення польського району, що його склала Житомирська Окр[угова] АТКа за даними опитування зацікавленого населення. Просити Оргвідділ ВУЦВКу про проведення підготовчої роботи щодо організації польського району у Житомирській окрузі [...]. Просити НКОс про вжиття заходів щодо встановлення й організації належної шкільної мережі у межах польського району, що виокремлюється.

Доручити т. Саулевичу скласти доповідну записку до ВУЦВК щодо сільськогосп[одарського] податку в умовах Полісся».

Водночас пропонувалося довести до відома Центральної Адміністративно-територіальної комісії про невдоволення населення національних меншин зволіканням з проходженням проектів виокремлення національних сільрад»⁵⁸².

19 березня 1926 р. до ЦКНМ було спрямоване цілком таємне звернення харківського Уповноваженого Наркомату закордонних справ ССРСР. Підписав його заступник Уповноваженого Григорій Петренко (1890–1951). У документі йшлося: «Для можливості точної інформації нашого представника у Польщі про стан польської меншости на Україні та для припинення ріжних провокаційних чуток, які розповсюджуються у Польщі нашими ворогами, прохаємо, якомога скоріш, надіслати нам

матеріали про утворення польських районів та окремих адміністративних одиниць на території УСРР. Також просимо сповістити, які заходи передбачаються на майбутнє для забезпечення розвитку польської меншости»⁵⁸³. На зверненні резолюція: «Дати відповідь по одержанні та розробці всіх матеріалів. 22/III. Я.С.[аулевич]»⁵⁸⁴.

У підготовлених невдовзі «Коротких відомостях щодо стану польського населення в УССР», не лише підписаних, а й вочевидь відредагованих (чи особисто підготовлених?) Яном Саулевичем, зауважувалося: «Польське населення в УССР у своїй більшості походить від переселених у XVIII столітті в Україну польськими магнатами селян з Мазовша й дрібної шляхти, яка колонізувала тоді спустошені війнами «креси». Деяка частина теперішньої так зв. дрібної шляхти походження українського, що колонізувалася разом зі своїми панами. Майже усе сільське польське населення вважає себе шляхетським, за винятком мазурів (вихідців з Мазовша), протиставляючи себе «хлопам», тобто українцям й полякам-мазурам. Попри «шляхетську» й особливу релігійну різницю, ворожого ставлення до українців (і навпаки, українців до поляків) майже не спостерігається. Понад півторастолітнє співжиття селянської частини цих народів за спільності класових умов не спричинило виникнення гострих національних антагонізмів, й, навпаки, зв'язок цих національностей зміцнювався шляхом змішаних подружжів [...] й завдяки українській мові, до більш або менш повного використання якої у побуті значна частина поляків-селян перейшла (особливо у змішаних селах) внаслідок свого проживання з українцями, а згодом внаслідок мовного гоніння царату»⁵⁸⁵.

Щодо політичного стану польської людності УССР та еволюції її ставлення до більшовицької адміністрації республіки у матеріалі йшлося: «У перші роки зміцнення советської влади на Правобережжі польське населення ставилося доволі стримано до советської влади. Це засвідчувала дуже слабка участь поляків у советах, невходження до КНС, цілковита відсутність комсомолу у сільосередках й навіть у містах. Якщо робітники-поляки брали з самого початку діяльну участь у будівництві советської влади, то селянська частина — лише в останній час, у зв'язку зі здійсненням низки заходів (школи, совети польською мовою) стала втягуватися у советське будівництво, попри всіляку протидію з боку шовіністичного куркульства, й, головним чином, польського духовенства. Гарним випробуванням настроїв польського населення стало виокремлення польських советів, польського району й останні вибори до советів»⁵⁸⁶.

Насамкінець автор таємного меморандуму формулював головніші завдання у ділянці роботи з польським населенням УСРР: 1) організація провладного активу, який би протидіяв антисоветській роботі кліру й

куркульства, з подальшим втягуванням цього активу у советське будівництво; 2) зміцнення роботи польських советів, а також забезпечення національних прав польського населення у змішаних советах; 3) обслуговування населення польськими школами у мережі соціального виховання й професійної освіти, розгортання мережі національних політосвітніх закладів. Підготовка відповідних учительських кадрів, активізація роботи щодо створення в УСРР польського Інституту народної освіти й належне забезпечення польської людності навчальною, політичною, правничою, сільськогосподарською й художньою літературою рідною мовою; 4) сприяння економічному розвитку польського селянства шляхом залучення його до кооперації, розвиток місцевої промисловості, переселення й землеустрою⁵⁸⁷.

Восени 1926 р. набуло виразніших форм прагнення Я. Саулевича залишити клопотливий пост нацменпрацівника й перейти на спокійнішу посаду за спеціальністю. 9 листопада 1926 р. бюро комуністичної фракції президії ВУЦВК розглянуло подання Оргрозподілу ЦК КП(б)У щодо «відрядження тов. Саулевича в розпорядження НКЗему». Ухвалили: «Погодитись на відкомандирування тов. Саулевича в розпорядження НКЗемсправ для використання його по спеціальності, про що сповістити Оргрозподіл ЦК КП(б)У»⁵⁸⁸. Однак інший структурний підрозділ парт-апарату — Підвідділ нацмен Агітпропвідділу (АПВ) ЦК КП(б)У (його Польбюро на чолі з С. Лазовертом) — заблокував ініціативу «відряджуваного», не бажаючи втрачати цінного працівника на ділянці роботи з етнічними меншинами. Отож, останньому не лишалося нічого іншого, аніж цілком віддатися роботі.

Чудово розуміючи недосконалість урядової советської статистики й зокрема заплутаний стан з обліком польської людності УССР та її національною самоідентифікацією, Я. Саулевич прагнув максимального уточнення показників чисельності поляків республіки. Відповідаючи у квітні 1926 р. на вищезгаданий запит апарату Уповноваженого Наркомату закордонних справ СССР в УССР щодо «утворення польських районів та окремих адміністративних одиниць на території УСРР», аби уможливити точне інформування «нашого представника у Польщі про стан польської меншості на Україні та для припинення ріжних провокаційних чуток, які розповсюджуються у Польщі нашими ворогами», він висловлював такі міркування: «Усього польського населення в Україні, за даними ЦСУ за 1923 й 1924 р., 222.877, або 0,8% до всього населення УССР. Ця цифра значно применшує дійсну кількість поляків, оскільки отримана з матеріалів того ще недавнього часу, коли польське населення, особливо по селах, приховувало свою національну приналежність, або коли більшу його частину зараховували до так званих українців-католиків. За відомостями (не цілком точними) округових бюро нацменшин при ОВК, поляків нараховується 410.368».

Як відомо, грудневий (1926 р.) перепис населення СРСР зафіксував в УССР 449.553 особи польської національності. Попри те, що був це чи не найкоректніший перепис тоталітарної доби, однак і в ньому польська людність України була представлена не цілком адекватно, що викликало численні нарікання⁵⁸⁹. Відтак, 25 березня 1927 р. до всіх округових бюро національних меншин за підписом заступника голови ЦКНМ Я. Саулевича було надіслано об'їзник такого змісту: «До польської газети «Серп» надходять кореспонденції, особливо з Поділля, зі скаргами на неправильності, що їх було допущено під час загального перепису людности (віднесення поляків до українців) [...]. З метою доведення до відомої Президії ВУЦВКУ задля виправлення всіх хиб перепису в справі визначення національності та рідної мови, ЦКНМ пропонує Вам, не переводячи окремої кампанії, зібрати факти таких неправильностей під час перепису та надіслати їх до ЦКНМ. Одночасно, ЦКНМ пропонує Вам взяти участь в переведенні місцевими ОкрСтатБюро обслідування випадків таких неправильностей»⁵⁹⁰.

В результаті були виявлені численні помилки й неточності в обліку людності у польських селах. *Кам'янецька округа*: с. Млаки — перепис не зафіксував жодного поляка, ревізія виявила 73,58% поляків; с. Ксаверовка — відповідно 1,3% й 81,25%; с. Калатури — 41,3% й 62,82%; с. Рехтова — 24,06% й 40,82%; с. Гута Яцковецька — 41,3% й 71,1%; с. Липини — 54,67% й 65,14%; с. Янчини — 60,72% й 62,4%; с. Завадівка — усі поляки записані українцями. *Волинська округа*: с. Тевелівка — за переписом 7 польських господарств, при 403 душах у 14 селянських господарствах. *Бердичівська округа*: с. Чернявка — 16 поляків, у дійсності — 880 осіб. *Вінницька округа*: с. Терешпіль й хутори — 5 господарств, у дійсності 116 польських господарств. У примітці ЦКНМ стосовно ревізії зауважувалося, що у розпорядженні Комісії є «й інші скарги щодо неправильного обрахунку польського населення»⁵⁹¹.

У випадку наявності скарг населення відбувалася перевірка й повторний перепис. За наслідками ревізії у 48 населених пунктах чисельність поляків збільшилася на 60%, а загалом по республіці — до 476 435 осіб⁵⁹².

Можна припустити, що «зоряним» часом Я. Саулевича під час його праці у ЦКНМ стала організація й проведення Першої всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин 8–11 січня 1927 р. Ян Домінікович проголосив на ній доповідь від ЦКНМ (9 січня) й виступав із заключним словом (10 січня) на цьому форумі активістів й функціонерів роботи з етнічними меншинами УССР⁵⁹³.

Звітну доповідь про роботу ЦКНМ Я. Саулевич розпочав із короткої передісторії установи та її попередника — відділу національних меншин НКВС УСРР. Доповідач зауважив, що одночасно з НКВС справами національних меншин республіки активно займався з 1921 р. й Наркомат

освіти УСРР, створивши для обслуговування освітньо-культурних потреб етнічних меншин спеціальний апарат на місцях⁵⁹⁴. Коли ж 1923 р. відбувся XII з'їзд РКП(б), що переглянув попередні більшовицькі директиви в галузі національної політики й національного будівництва, проголосивши курс на «коренізацію», відповідні зміни відбулися й у республіці, де розпочалася урядова політика «українізації». Ці зміни, за словами Я. Саулевича, спричинили вилучення роботи з обслуговування національних меншин з компетенції Наркомвнусправ й зосередження її у віданні ЦКНМ (хоча вочевидь енкаведисти/чекісти ніколи не припиняли паралельного відстежування цієї роботи, негласно контролюючи діяльність ЦКНМ та її органів на місцях, а також перманентно зондували стан справ й настрої у місцях компактного проживання нацменшин). Перше засідання ЦКНМ відбулося 3 травня 1924 р.

На початковому етапі ЦКНМ мала у своєму складі працівників по єврейській, німецькій, польській, болгарській та молдавській лініях. Після утворення Молдавської АСРР молдавський працівник вибув зі складу ЦКНМ, натомість до Комісії, після обстеження ситуації серед грецького населення УССР, було введено грецького працівника⁵⁹⁵.

Характеризуючи стан справ у національних адміністративних районах республіки й роботу щодо їхнього виокремлення, Ян Домінікович згадав і польський Мархлевський: «Що стосується національних районів, то, хоча вони виділялися нібито не за економічними ознаками, а за національними, тим не менше, робота їх дуже швидко зміцніла. Навіть такі райони, як польський, який, здавалося, не мав перспектив належного економічного розвитку, однак внаслідок виявлення ініціативи місцевого населення показав, що, за наявності належної допомоги з боку округи й з боку уряду, його робота розвиватиметься належним чином»⁵⁹⁶.

Завершувалася доповідь звичним проголошенням трирічних досягнень ЦКНМ й дещо штучною, але необхідною прив'язкою їх до десятиріччя більшовицького перевороту: «Таким чином, товариші, менш ніж 3-річна діяльність Центральної комісії національних меншин спричинила розв'язання низки великих практичних питань. Здійснення національної політики серед населення нацменшин уможливило подолання національної ворожнечі; воно привело до залучення участі (sic!) населення нацменшин до советського будівництва». Промовець наголошував: «Досягнення у нашій роботі можна вимірювати не в їхньому формальному вираженні, у кількості національних советів чи національних шкіл, а в тому, що нині великі маси трудящих національних меншин беруть участь у советському будівництві й поряд із трудящими інших національностей будують у нас соціалізм. І ця робота, що її провела ЦКНацмен, має велике значення, вона стане невеликим, але цінним внеском у ті досягнення пролетаріату, що їх він має на десятому році існування советської влади»⁵⁹⁷.

У своїй промові 10 січня 1927 р. Ян Саулевич подав власне бачення здійснення політики «українізації» у середовищі національних меншин республіки (насамперед поляків) на загальному тлі реалізації урядового курсу на «коренізацію»: «Питання про українізацію нашого нацмен-апарату Центральна Комісія Нацменшин розбила на два. Перший — це українізація нашого нацмен-апарату, ЦКНацмен і місцевих комісій. Друге — це питання про українізацію працівників, які трудяться в нац[іональних] одиницях».

У своєму заключному виступі на нараді працівників національних меншин 10 січня 1927 р. Я. Саулевич зосередився на найголовніших питаннях, які жваво обговорювалися присутніми у зв'язку з його основною доповіддю. Йшлося зокрема й про побіжно згадану вище контроверсійну проблему українців-католиків⁵⁹⁸. У своєму заключному слові під час Першої всеукраїнської наради по роботі з нацменшинами 10 січня 1927 р. Ян Саулевич роз'яснював, дотримуючись зваженої позиції, назагал при-таманної усій його діяльності у ЦКНМ: «Взагалі ставити питання так, що немає українців, які належать до католицького віросповідання — не-правильно. Такі українці є, але є «українці» й такі, котрі себе вважають українцями лише тому, що вони народилися в Україні, — так само як «поляки», тому що вони за віросповіданням католики. Це питання дуже складне, тим більше, що національні відносини на ґрунті так зв. «українців-католиків» не є усталеними, а становлять собою цілий процес — переплетення асиміляційних й дезасиміляційних явищ під різним впливом»⁵⁹⁹.

Промовець у черговий раз роз'яснював позицію комісії щодо роботи з українцями-католиками: «Стосовно частини католицького населення, яка національно себе не усвідомила, вживає у побуті українську мову, але вимагає обслуговування школою польською мовою, — ми давали директиви, що такому населенню слід роз'яснювати недоцільність навчання дітей тією мовою, що нею вони не розмовляють; якщо такі роз'яснення не задовольняли населення, тоді відкривати їм українські школи, але з польською мовою як предметом навчання, й у випадку незадоволення навіть цим — відкривати польські школи. Ось, товариші, та лінія, що проводиться у життя у царині побудови роботи рідною мовою у зв'язку з питанням про так зв. українців-католиків»⁶⁰⁰.

10–12 липня 1928 р. ЦКНМ провела Другу всеукраїнську організаційну нараду по роботі серед національних меншин. У доповіді Яна Саулевича «Про радянське будівництво серед національних меншин» наголос був зроблений на завданнях досягнення соціального розламу в етнічних громадах, зменшення представництва заможних прошарків нацменселенства у советах (на той час у советах українського села УССР вони складали пересічно 11,4%, болгарського — 23%, німецького — 30%,

грецького — 37%, чеського — 46%)⁶⁰¹. У прикінцевому слові Я. Саулевича подавалася неоднозначна оцінка організаційних проблем ЦКНМ, що фактично ізолювали її й підтинали на корінні спроби інституції вивести роботу з національними меншинами республіки на якісно новий рівень, а саме: «Не всі ще ОВКи належно оцінюють важливість нацполітики. Це видно хоча б з того, що за останні два роки лише 14 Окрвиконкомів [з 42-х округ, включно з АМССР, тобто лише третина — *Авт.*] слухали доповіді про роботу серед національних меншин, а оргнаради в цій справі скликали лише 12 Окрвиконкомів. На пленумах лише Коростенський та Шевченківський ОВК слухали доповідь про роботу серед національних меншин»⁶⁰².

Як зауважувалося вище, важливим напрямком радянської роботи в середовищі полонії була протидія впливові римо-католицького духовенства на це населення, а також одновірних «українців-католиків». По суті йшлося про розкладницько-провокативну роботу більшовицької адміністрації підсоветської України та її репресивно-карального апарату в особі ДПУ — НКВС щодо кліру й вірних РКЦ⁶⁰³. На середину 1920-х років більшовики вже могли пожинати плоди антирелігійної політики. Газети рясніли оголошеннями «служителів культу» про зречення від сану. Лише упродовж року (з травня 1924 р. по квітень 1925 р.) кам'янець-подільська газета «Червоний кордон» принаймні 22 рази публікувала антирелігійні заяви колишніх священиків, дияконів, дяків, церковних старост. Для цього запровадили спеціальну рубрику — «Втікають з табору чорних». Систематично друкувалися матеріали, спрямовані проти душпастирів Римо-католицької церкви регіону. Тогочасний газетяр-початківець, співробітник «Червоного кордону» Владімір Беляєв (псевдонім; 1907–1990) згадував в «Автобіографії-сповіді» 1977 р., принагідно демаскуючи замовників своїх «антиватиканських» репортажів — сумнозвісні «віслючі вуха ДПУ»: «По заданню Каменець-Подольського погранотряда ДПУ, вєдущего боротьбу с опорными пунктами Ватикана вдоль западной границы, печатаю целую серию статей «Контрреволюция под маской ксендза» [...]»⁶⁰⁴.

НКВС УССР ретельно обліковував священнослужителів-відступників. За його даними, упродовж 1925 р. у республіці зрелися сану 226 «служителів культу» — назагал православних дяків і дияконів. Серед них зрідка траплялися й католики — церковні старости, органісти, проте не було жодного ксьондза, а це означало для ДПУ — НКВС УССР, що вони «пасуть задніх», порівняно з колегами з сусідньої советської Білорусії, які на той час вже мали на власному рахунку римо-католицького душпастиря — зреченця.

Всупереч похвальбі ДПУ УССР щодо тісної «співпраці» з багатьма ксьондзами, ті у своєму вимушеному угодовстві все ж усіляко уникали

переступати межу святотатства. Першим зробив безповоротний крок вікарний ксьондз Проскурівського костьолу Євген Перкович (1875–1938), до душі якого спромоглися підібрати ключі «психологи» з ДПУ⁶⁰⁵. Відкритого листа про зречення від духовного сану й релігії він підписав 3 січня 1927 р., два дні по тому зречення оприлюднив все той же «Червоний кордон»⁶⁰⁶. Невдовзі, 16 січня 1927 р. декларація Є. Перковича за вказівкою невидимого, але всюдисущого режисера з'явилася друком. Цього разу, розтиражована республіканським польськомовним комуністичним часописом «Sierp», вона стала відомою по всій УССР.

Спаливши за собою мости, колишній священнослужитель цілком віддався на милість своїх комуністичних патронів, а ті, побоюючись гніву обурених парафіян (інакше як Іудою Перковича на Поділлі не називали) й маючи на меті подальше використання зреченця, вивезли його до тогочасної столиці — Харкова. Там відступник затримався недовго — владі недоцільно було тримати козирну карту в антикатолицькій пропаганді на віддалі від Правобережної України з її компактними масами поляків та німців — католиків. Відтак напровесні 1927 р. Є. Перкович за направленням завідувача Польбюро ЦК КП(б)У С. Лазоверта з'явився у Києві, у редакції «Sierpa». Керівництво часопису заопікувалося новим співробітником, його влаштували до готелю «Новая Россия», де він, після місячного відпочинку, з квітня приступив до роботи. Працював він старанно й ініціативно. До кінця 1927 р. з-під його пера вийшли антирелігійна брошура й кілька статей, опублікованих газетами «Sierp», «Głos młodzieży» та журналом «Безвірник».

Докладаючи зусиль на новому для себе поприщі, Є. Перкович прагнув уникати прямолінійності войовничого атеїзму. Досконало знаючи особливості римо-католицької релігії й психологію пастви РКЦ, новоспечений атеїст рекомендував впливати на її свідомість витонченими методами, уникаючи гострих кутів й голобельних формулювань. Усвідомлюючи двозначність свого становища, екс-ксьондз власні твори назагал підписував вигаданими іменами, а їхній антикатолицький зміст маскував цікавими сюжетами⁶⁰⁷.

З огляду на вищенаведене, значний інтерес становить спрямований Я. Саулевичу лист Є. Перковича від 12 вересня 1928 р., що у ньому адресант з'ясовує особливості й техніку власної антикатолицької (лекційно-словесної й друкованої) риторики: «Шановний тов. Саулевич! Сьогодні отримав листовну пропозицію тов. Кеніга: підготувати брошуру (2 арк.) «Про терціаріів та інші релігійні братства» за Вашою редакцією. Термін — 15 грудня. Отже, як свого редактора, прошу про кілька слів вказівки щодо загального плану або напряму брошури? Можливо, була вже про те мова?»

І далі йшли розлогі міркування колишнього священнослужителя РКЦ щодо форми подачі віруючому читачеві безбожницької «пігулки»: «Щодо мене, вважаю, оскільки брошура має бути призначена, власне кажучи, для тих самих терціаріїв й ружанцових братів, то *primo* — належить, враховуючи особливо роздмуханий фанатизм тих читачів, потрактувати релігію у «делікатний» спосіб, то значить згладжувати кути, наприклад, вести мову, заперечуючи «таїнства й догмати», не гостро й беззастережно, а наголос наразі робити на непевності, на великій сумнівності догматів, великій «правдоподібності» шкідливості, що впливає з усіх отих речей для суспільства й для самого віруючого.

Secundo — знаю з досвіду, що терціарії й ружанці не читатимуть брошури, як тільки побачать, що «святі» імена надруковано з малої літери — отже, чи з огляду на те не варто було б у цій брошурі відступити від загального звичаю. Здається мені, що можна було би, принаймні, якщо є закон, що забороняє під страхом покарання друкування тих імен з великої літери, вживати лапок й друкувати, наприклад, так: коли мова про «Пана Ісуса» й про «Бога»? Але все ж таки хіба такого закону немає.

Tertio — брошуру видати не під моїм ім'ям, а, наприклад, під Вашим або під якимсь псевдонімом. Бо і про те пам'ятати треба, що і терціарії й члени ружанця мають втовкмаченим до голів духовенством, аби моїх книжечок навіть не торкалися!

Костьольний закон є таким: католики не мають права (навіть ксьондзи!) читати книжок, які трактують релігійні справи *ex professo* (спеціально), оскільки книжка не має єпископської «ліцензії», хоча б у ній й не було нічого антирелігійного. Тому я, думаючи про щось для такої, власне, публіки, завжди зупиняюся на задумі, аби створити не спеціальну брошуру (*ex professo!*), але якусь — чи то повість чи щось таке, де би ті справи порушити ПОБІЖНО — ПРИНАГІДНО, якби йшлося цілком не про терціаріїв чи ружанці, а лише про цікаву фавулу.

Та правда й те, що ця публіка взагалі нічого, окрім набожних костьольних книжок не читає? Таким чином — є то люди, здається, втрачені для вищої культури! Принаймні, поскільки йдеться про терціаріїв!

Часом спадає мені на думку, що для тих жертв старих забобонів, можливо, була б відповідною цілком інша метода, а саме — *ad absurdum!* Тобто — якщо ти терціарій, ступив на шлях досконалості, йди ним і тільки ним. Віддай все, що маєш, убогим — хату, землю, коней та ін., працюй як найманий працівник [...]»⁶⁰⁸.

1929 р. — рік сталінського «Великого перелому» — започаткував, з одного боку, відкат до воєнно-комуністичної політики перших років більшовицького владарювання, з іншого — дав старт новим тоталітарним трансформаціям і у суспільстві, і у державі. Помітні кадрово-господарські й фінансові труднощі на тлі загального «суцільноколективізаційного»

штурму переживав Мархлевський польський національний район. Про це йшлося в передмові до звіту Мархлевського райвиконкому за 1927/28 господарський рік, яку Ян Домінікович написав за «пізньюнепівської» доби⁶⁰⁹.

У березні 1929 р., у меморандумі АПВ ЦК КП(б)У щодо обстеження Волинської округи зауважувалося з приводу «советської Мархлевщини»: «Виконання директив ЦК по Мархлевському району дуже слабе: у районі (створено 34 машинних т[оварист]ва, усі решта директив не виконані) й цілком незадовільне в окрузі (надіслано декілька учителів й наполовину закінчено шосе, у решті галузей роботи Мархлевський район не отримав від округи жодної допомоги). Що ж стосується центральних установ, то вони директиви ЦК не виконали взагалі жодним чином, попри те, що деякі з них (Наркомос і ВРНГ) отримали спеціальні й цілком конкретні завдання. Увага центрів до Мархлевського району знаходить свій вираз лише в обстеженнях, яких забагато й які нічого не дають району, що потребує реальної допомоги»⁶¹⁰.

У квітні 1930 р. у матеріалах апарату ЦК КП(б)У неодноразово відзначався «буквально катастрофічний стан справ з кадрами для всіх ділянок роботи серед польського населення». Як вихід пропонувалася необхідність «зняття» з партійно-советських і господарських посад і «перекидання» на польську роботу у республіці комуністів-поляків й позапартійних, які володіли польською мовою⁶¹¹. Попри це, навіть ЦКНМ саме у цей час втратила свого найдосвідченішого польського працівника — Я. Саулевича.

Втім, й сама робота з національними меншинами республіки втрачала сенс для компартійного керівництва СРСР/УСРР — за доби «великого перелому» колишня політика «коренізації» й «українізації» ставала зайвим баластом для відверто великодержавницького курсу Кремля. Прикметно, що 8 травня 1933 р. у рефераті щодо національного питання в УССР керівник Генерального консульства II Речіпосполитої у Харкові Ян Каршо-Седлевський, згадавши «Положення про Центральну комісію у справах національних меншин при ВУЦВК та про місцеві органи у справах національних меншин», проект якого схвалила Перша всеукраїнська нарада по роботі серед нацменшин у січні 1927 р., принагідно зауважив: «Про діяльність тієї Комісії якось нічого не чути»⁶¹².

Зміну тактики «більшовицьких національних геометрів» (Д. Донцов) щодо національних меншин УССР виразно змалював на прикладі польської людності республіки віце-консул II Речіпосполитої у Києві Пйотр Курніцький (1899–1975) у листі до Посла Польщі у Москві від 13 жовтня 1933 р. П. Курніцький вирізняв два етапи у реалізації більшовицької політики щодо поляків підсоветської України. Перший з них, приблизно з 1923 р., мав на меті створення поза межами II Речіпосполитої «сильного

польського осередка, організованого на комуністичний манер». Завдання такого осередка, на думку дипломата, полягало, по-перше, у створенні потужного центру комуністичної пропаганди. По-друге, малося на увазі створення на советському боці своєрідного П'ємонту польського комуністичного руху, виховання польських революційних кадрів, які мали б привнести й керувати комуністичною революцією у Польщі⁶¹³.

Після кількарічних спроб з'ясувалося, однак, що подібна концепція була хибною, оскільки польська меншість виявилася несподівано багато відпорнішою на комуністичну науку й гасла, й не висунула зі своїх лав видатніших революційних особистостей, а розвиток та економічне й культурне зміцнення Польщі і впливи Костьола стали непереборними перешкодами. Розпочата більшовиками примусова колективізація у жодному випадку не могла стати внутрішньополітичним чи зовнішньополітичним пропагандистським козирем СРСР.

Відтак була опрацьована нова концепція, згідно з якою вогнище польського революційного руху мало перебувати усередині Польщі, а роль Советів обмежувалася до підтримування цього руху. З цієї точки зору, польська меншість в Україні цілковито втрачала в очах більшовицької адміністрації своє первісне значення. З іншого боку, з урахуванням владних зусиль щодо пробудження у советському суспільстві державного патріотизму, польський чинник, на підставі наявного досвіду, було визнано за шкідливий, такий, що містить у собі радше відцентрові тенденції й не перестає гравітувати до Відродженої Вітчизни. Отже, зникали усі мотиви, які промовляли б за підтримування польської національної окремішності, натомість виразнішими стали ганджі, що виникали з факту її існування.

На початку 1930 р. Я. Саулевич був відкликаний ЦК КП(б)У з роботи у ЦКНМ й спрямований до апарату Наркомзему УСРР, де очолив відділ скотарства. У листопаді 1930 р. його призначили членом Колегії Наркомзему. На цій посаді він перебував до травня 1934 р., коли Колегію ліквідували, а його призначили заступником начальника Управління скотарства НКЗ УСРР. Тут він затримався на якихось два тижні, оскільки 13 червня 1934 р. був позбавлений не лише партійного квитка під час чергової «чистки» лав КП(б)У «за втрату більшовицької пильності» й недонесення на колег-«контрреволюціонерів», а й посади. Особисте знайомство з начальником Саратовського крайового земельного управління дозволило Я. Саулевичу з 26 жовтня 1934 р. обійняти посаду начальника відділу скотарства Саратовського КрайЗУ⁶¹⁴.

Хвиля арештів у контексті сфабрикованої ДПУ — НКВС УСРР «справи» так званої «Польської Військової Організації» (ПОВ)⁶¹⁵ «накрила» Яна Саулевича у відносно віддаленому від репресивного виру поволзькому місті. 13 грудня 1934 р. оперуповноважений Особливого

відділу Управління НКВС по Саратовському краю Ширгін, розглянувши телеграму Особливого відділу НКВС УСРР з проханням здійснити арешт громадянина Саулевича Яна Домініковича й відправити спецконвоєм до м. Києва у розпорядження НКВС УСРР⁶¹⁶.

16 грудня 1934 р., уже у Києві, оперуповноважений 1-го відділення Особливого відділу УГБ НКВС УСРР С. Бренер, розглянувши матеріали щодо обвинувачення громадянина Я. Саулевича, якому інкримінувалося передавання «відомостей розвідувального характеру польській розвідці» й належність до «ПОВ», ухвалив тримати його під вартою у Спецкорпусі НКВС до з'ясування обставин справи⁶¹⁷. 13 січня 1935 р. в'язень капітулював (на тогочасному компартійно-чекістському слензі — «роззброївся») й звернувся до наркома внутрішніх справ УСРР В. Балицького з «покаянною» заявою: «З великим запізненням, але твердо й широко, я вирішив покаятися перед Комуністичною партією й Советською владою щодо своєї контрреволюційної шкідницької роботи польського націоналіста, спрямованої проти Советської влади. З 1921 р. й до мого арешту я перебував членом Польської Організації Військової (ПОВ), що у лавах цієї організації провадив активну роботу, починаючи з 1925 р. [...]. До діяльності контрреволюціонера, польського націоналіста я був підготовлений усіма умовами й середовищем, що у них я зростав й виховувався. Батьки мої, польські шляхтичі, великі фермери у Латгалії, готуючи мене у ксьондзи, виховали мене у суворо релігійному дусі [...]. Сформованим націоналістом я став у лавах польської організації націоналістичної молоді у Харкові [...].»⁶¹⁸.

Далі йшлося про стратегічну мету української «ПОВ» та конкретизувався персональний внесок заявника у «контрреволюційну» й «шкідницьку» діяльність означеної організації: «Метою й завданням «ПОВ» була підготовка інтервенції з боку Польщі, створення для цього міцних форпостів з метою захоплення України, створення великої Речі Посполитої [...]. Висунуте переді мною завдання полягало, виходячи з суто дворушницьких методів, в оволодінні лінією ВУЦВК й місцевих органів усіма галузями советської роботи з метою недопущення асиміляції польського населення, полонізації українців-католиків задля розширення націоналістичних форпостів в Україні, просування у советські органи польських націоналістичних елементів [...]. Практична моя контрреволюційна робота у ЦК нацмен втілилася у таких напрямках: а) організація польських рад у селах з українсько-католицьким населенням; б) переведення роботи на польську мову уповноважених с[іль]рад у селах, хуторах й кутках з українсько-католицьким населенням, або польським, що асимілюється; в) підготовка перепису 1926 р. з метою обліку українсько-католицького населення як польського; г) закріплення полонізації шляхом організації польських судових камер, постачання бланками польською

мовою; д) підготовка націоналістичних кадрів працівників польсьільрад; е) просування до РВК, ОВК й ВУЦВК націоналістичних польських елементів; ж) використання польських клубів як засобу відволікання робітників-поляків від політико-громадського життя заводів й націоналістичного їх виховання»⁶¹⁹.

Ув'язнений, не обмежуючись самовикриттям по «польській лінії», інкримінував собі й низку суміжних «злочинів», що їх він, мовляв, здійснив, перебуваючи на посаді заступника голови ЦКНМ: не боровся з «політикою євреїзації», з «безкласовою лінією» у німецькій роботі; допомагав у справі «насильницької еллінізації й татаризації грецького населення»; затушковував «насильницьку українізацію школи» для дітей зайшлих з Росії робітників заводу ім. Марті у Миколаєві. І найтяжчий злочин — на нараді по роботі з національними меншинами у ЦВК РСФРР «вимагав українізації асимільованого населення» Північного Кавказу, Центрально-Чорноземної області, Нижньої Волги та інших країв РСФРР, цим самим «пішовши на руку петлюрівсько-скрипниківським поборникам Соборної України»⁶²⁰.

Завершувався документ типово: «Повинен відзначити, що під впливом зміцнення Советського Союзу, кризи, що вибухнула у капіталістичних країнах, розчарування у термінах інтервенції, що все відкладалися — у мене з 1932 р. виникло велике роздвоєння, я все більше й більше відчував, у якому мерзенному болоті я загруз [...]. Докладніше про власну й інших контрреволюційну роботу я викладу додатково. Приносячи своє каяття у найтяжчих злочинах проти Партії й Советської влади, я готовий зараз понести заслужене покарання. Моїм останнім проханням до Вас є — надати мені можливість на будь-якій роботі й будь-якій найважчій ділянці роботи довести на ділі своє каяття й спокутувати чесною працею заподіяну мною шкоду справі побудови безкласового соціалістичного суспільства»⁶²¹.

Протокол допиту Я. Саулевича від 21 січня 1935 р. став розгорнутою відповіддю на питання слідчого: «За чією ініціативою й коли було організовано як самостійний адміністративний район Мархлевський польський національний район?». Відповідь Яна Домініковича за своєю суттю була напівправдою — тобто реальна історія створення польського національного району й діяльної участі самого оскаржуваного у цій урядовій акції, що, безперечно, цілком вписувалася у загальний контекст більшовицької політики «коренізації», а відтак й «полонізації» асимільованого або напівасимільованого польського етносу Правобережжя України, подавалася у бажаному для слідства відповідному «контрреволюційному» забарвленні: «Ініціатива щодо організації Мархлевського польського національного району у самостійний адміністративний район належить особисто мені й здійснена була мною за вказівками керівництва «ПОВ» наступним чином:

Думка щодо створення самостійного адміністративного польського національного району, як ширшої бази для ведення націоналістичної роботи, виникла у мене під час скликаної Польбюро ЦК КП(б)У у березні 1925 р. наради по польроботі у м. Харкові за участю польнацменпрацівників на місцях.

Під час бесіди з учасником цієї наради — уповноваженим з польської роботи у Баранівському районі, Житомирської округи, Богушевським, який був членом «ПОВ», я виявив доволі широку зону польських й змішаних польсько-українських сіл у прилеглих один до одного населених пунктах Новоград-Волинського, Баранівського, Пулинського й Чуднівського районів.

Маючи за мету, за завданням керівництва «ПОВ», створити широку базу для загарбницьких планів Польщі й для підготовки цього — проведення великої націоналістичної роботи щодо полонізації польського населення, я вирішив адміністративно об'єднати вищезазначені населені пункти в один адміністративний польський національний район, враховуючи, що за відповідного насадження членів «ПОВ» на керівні посади управління районом можна буде на усю широчінь проводити у життя завдання «ПОВ».

Склавши відповідний проект, я його запропонував керівництву «ПОВ» в особі Скарбека, Вишневського, Політура й Теодора, які були учасниками цієї наради. Проект цей був докладно обговорений керівництвом «ПОВ» на Україні в одній із кімнат польклубу у Харкові й схвалений.

Керівництво «ПОВ» доручило мені, як членові ЦК Нацмену при ВУЦВК, внести від свого імені цей проект на обговорення наради Польбюро ЦК КП(б)У, а вони, зі свого боку, наполягатимуть на затвердженні й ухваленні рішення Польбюро щодо створення польського національного району на Правобережжі України»⁶²².

Саме 1935 р. було ліквідовано «радянську Мархлевщину» — польський національний район в Україні. Ця адміністративно-територіальна і водночас культурно-національна одиниця, вчорашня агітпропівська гордість, існування якої всіляко експлуатувала советська пропаганда, викликала щораз більше роздратування владних структур. Мотиви цієї акції НКВС УРСР і партійно-державного керівництва республіки можна до певної міри зрозуміти (але, звичайно, не виправдати), якщо звернутися до матеріалів чергової сфабрикованої справи «пеовяків» — так званого «Волинського центру ПОВ» (липень 1935 р. — лютий 1936 р.). У них, зокрема, зазначалося, що внаслідок підривної діяльності «шкідницьких елементів» Мархлевський район доведений до становища найвідсталішого у політичному та економічному відношенні, найбільш враженого *«контрреволюційною активністю куркульських елементів й діяльністю*

закордонної розвідувальної і диверсійної агентури». Знову ж таки акцент робився на низькому (у порівнянні з іншими місцевостями) відсотку колективізації сільського господарства: наприкінці 1932 р. район був колективізований лише на 14,9%; 1933 р. — 28; 1934 р. — на 47,6%. Рівночасно наголошувалося, що у районі діяв ряд шпигунських груп (до сотні «активних агентів розвідки»); нарешті, у різний час тут сформувалися чотири «міцно збитих» повстанських загони, котрі об'єднували до 150 осіб. Внаслідок цих диверсійних, шпигунських й повстанських проявів трапилося кілька організованих групових переходів за кордон, не рахуючи тих випадків, коли спроби збройних проривів у Польщу були вчасно попереджені ДПУ й прикордонниками⁶²³.

«Гранична засміченість усіх ланок радянського апарату» у Мархлевському районі вимагала, зрозуміло, низки чисток, що не вщухали із 1930 р. Внаслідок них з радянських установ та організацій району було «вичищено» 678 осіб «контрреволюційного, націоналістичного й соціально чужого елементу», у тому числі 1932 р. — 121, 1933 р. — 303 й упродовж 1934–1935 рр. — 254 особи. З тих же мотивів з 40 голів сільрад 1935 р. було знято з посад 34 (85%) і з 80 голів колгоспів відкликано 76 осіб (95%). За зняттям і відкликанням з посад, за законами воєнного часу (нагадаємо — керівництво тоталітарного ССРСР штучно створило й підтримувало у державі перманентний стан «фортеці в облозі»), на «штрафника» чатувала сувора догана або ж виключення з партії, цілком ймовірний арешт тощо. Ця кадрова чехарда стала причиною фактичного паралічу влади на місцях. На додачу, внаслідок «особливої враженості» Мархлевського району із нього за останні п'ять років його існування вислали й переселили 1658 родин⁶²⁴.

Характерна в цьому відношенні адресована секретарям ЦК КП(б)У С. Косіору та П. Постишеву доповідна записка голови Київського облвиконкому М. Василенка та секретаря обкому партії М. Налімова від 26 липня 1935 р. Починався документ фразою, що вже перетворилася на загальник у таємному листуванні владних структур УССР: «Мархлевський національно-польський район Київської області є одним з найбільш засмічених прикордонних районів області антирадянським елементом». Керівництво інформувалося, що навесні поточного року (згідно із постановою ЦК) у східні, глибинні райони України було переселено 1188 господарств «ненадійних елементів», на звільненому ж місці розташувалися 754 родини «перевіраних колгоспників-ударників»⁶²⁵.

Проте, наголошувалося у документі, вжиті заходи не дозволили остаточно очистити район від антисоветських елементів. Адже в 11-ти сільрадах переселення взагалі не відбулося, в решті — «взяли» лише по 3–5 господарств. Спеціальна перевірка виявила у цих місцевостях значну кількість колишніх учасників банд, білих армій, польських легіонерів,

контрабандистів, осіб, які мали зв'язок із раніше викритими шпигунськими організаціями, а також куркулів і розкуркулених. Попереднім «пророблюванням» по лінії НКВС по двадцяти населених пунктах додатково відшукали 357 господарств, які варто було переселити. Серед них, зокрема, 129 господарств куркулів і розкуркулених, колишніх дворян — 14, бандитів та учасників білих армій і польських легіонерів — 75, колишніх контрабандистів — 45, осіб, котрі підозрювалися (!) у шпигунстві, — 37, тощо.

Навівши ці дані, керівництво Київської області просило дозволу ЦК КП(б)У на додаткове відселення з Мархлевського району до східних областей України 300 родин «ненадійних елементів», а 50 господарств найнебезпечніших «антисоветчиків» пропонувалося спрямувати у віддалені місцевості ССРСР. Водночас висувалася пропозиція виселити з району і членів тих родин, глави яких вже були засуджені за антирадянську й шкідницьку діяльність⁶²⁶.

Копітка й напружена «праця» Управління держбезпеки НКВС УСРР принесла бажані результати: «слідчі органи» й компартійна верхівка республіки одержали «неспростовні» аргументи й «докази», що Мархлевський національний польський район створений із шкідницькою метою, а його засміченість антисоветським елементом і концентрація влади в руках відвертих або прихованих «контрреволюціонерів» — явища генетичного порядку. Важливим «теоретичним обґрунтуванням» репресивних заходів щодо людної «радянської Мархлевщини» й слугували «свідчення» Я. Саулевича, його покійного колеги по «польській роботі» Б. Скарбека, страченого 1934 р., першого голови РВК Мархлевського району Є. Олдаковського та ін.

17 серпня 1935 р. члени політбюро ЦК КП(б)У опитом (отже, питання було настільки очевидним, що не заслуговувало на нормальний розгляд) ухвалили постанову ЦК *«Про Мархлевський і Пулинський райони»*. Польський Мархлевський і німецький Пулинський райони Київської області розформовувалися *«в зв'язку з економічною слабкістю, «незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею»*⁶²⁷. 3 жовтня 1935 р. це рішення «провели у советському порядку» — постанову з аналогічною назвою (*«Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області»*) та ідентичного змісту ухвалила слухняна Президія ВУЦВК⁶²⁸.

8 червня 1935 р. на судовому засіданні Спецколегії Київського обласного суду Я. Саулевич був визнаний винним й засуджений до десяти років таборів «віддалених місць ССРСР»⁶²⁹. Але до місця відбування покарання його не поспішали допровадити. 31 серпня 1935 р., все ще у Києві, оперуповноважений 1-го відділення Особливого відділу УГБ НКВС УСРР і КВО Домбровський, взявши під увагу отримані з Москви

директиви, ухвалив відправити засудженого у супроводі спецконвою й разом із його слідчою справою до Москви, у розпорядження начальника Особливого відділу ГУГБ НКВС СРСР М. Гая⁶³⁰.

22 лютого 1936 р. керівник НКВС УСРР В. Балицький поставив свій підпис під вступними настановами до «Орієнтування по польській роботі», яке із залученими матеріалами по справі «Волинського центру ПОВ» надсилалося керівникам обласних управлінь НКВС УСРР, начальника особливих відділів корпусів Київського й Харківського військових округів, командирам прикордонних загонів НКВС. Серед цілком таємних матеріалів, виготовлених друкарським способом й зброшурованих у невелику книжечку, вміщена й датована 5 лютого 1936 р. заява Я. Саулевича на ім'я В. Балицького, що починалася словами: «Я після суду залишений під арештом у Києві для дачі свідчень у справі Олдаковського та інших моїх спільників по «ПОВ». Я хочу остаточно покінчити із своїм злочинним минулим й тому пишу свідчення, що викладаються нижче, котрі зможуть допомогти органам НКВС в їхній подальшій боротьбі з польською контрреволюцією в Україні»⁶³¹.

Колишній чільний функціонер ЦКНМ при ВУЦВК, особливо наголошував «підривну мету» наймасштабнішого, мовляв, задуму української «ПОВ» — створення польського національного району ім. Юліана Мархлевського: «Найбільшим заходом «ПОВ» контрреволюційного характеру, що мав на меті як зовнішньополітичні цілі, так і полонізацію значного масиву населення, стала організація Мархлевського польського району у Житомирській окрузі, проведена за дорученням «ПОВ» мною й Олдаковським. Вже самий факт організації польського району, як самостійної адм.[іністративно-]територіальної одиниці, на кордоні Польщі, повинен був, на думку «ПОВ», зміцнити у зовнішній політиці буржуазної Польщі не лише непорушність її східних кордонів (а, відтак, й безпеліційне право на володіння Західною Україною), а й показати усьому світу, що кордони Польщі можуть бути посунуті ще значно далі на схід. Мархлевський район являв собою ще один, штучно створений, доказ пілсудчиків задля захоплення Правобережжя України.

Але, разом з тим, за задумом «ПОВ», Мархлевський район мав стати потужним форпостом Польщі у справі підготовки інтервенції проти Советського Союзу, де можна було зосереджувати сили «ПОВ», розгорнути націоналістичне, антисоветське виховання населення»⁶³².

Однак, підступні задуми «пеовяків» в УССР й, зокрема, зміцнення ними «націоналістичного форпосту» — польського Мархлевського району — зазнали фіаско з незалежних від них причин: «Незважаючи на цілковиту підготовленість «ПОВ» на Україні до інтервенції проти Советського Союзу у 1930–32 рр. — інтервенція все ж таки не відбулася [...]. Світова криза, що охопила усі країни й особливо різко ударила по

господарству Польщі, викликала наростання нової революційної хвилі. Тил, у фашистів вдома, виявився незабезпеченим [...]. Це не значить, що відпала думка щодо збройної інтервенції проти Советського Союзу»⁶³³.

Аналізуючи п'ятнадцятирічну еволюцію табору пілсудчиків, заявник стверджував, що він [табір Ю. Пілсудського — *Авт.*] втратив чари «всенародного» руху, продемонструвавши своє класове обличчя «захисника інтересів великої промисловості й земельних магнатів» й перейшовши «на службу германському фашизму», в ім'я єдиної мети — розгрому Советського Союзу — мовляв, «єдиної надії й притягального центру усього, що є кращого й чесного у людстві». Я. Саулевич, принаймні у друкованій заяві, вважав також, що «пілсудчиківський фашизм переходить до відвертої фашистської диктатури, позбавляючи Польщу останніх примарних демократичних свобод». Й це відбувається з тим більшою силою, чим далі більше пілсудчиківський режим втрачає масову підтримку населення.

Вищенаведене, своєю чергою, істотно вплинуло на діяльність й стан «ПОВ» в УСРР. З одного боку, почали наростати агресивніші «терористичні тенденції» у окремих членів підпільної організації; з іншого — окремі члени «ПОВ», які мріяли про «Велику Польщу», все ж уявляли її як трудову народну республіку й «не могли не бачити велетенських успіхів соціалістичного будівництва в СРСР». Мовляв, «зміцнення колгоспів, рішуча боротьба з класовим ворогом на всіх ділянках соціалістичного будівництва підірвали масову базу роботи «ПОВ».

Завершуючи своє розлоге звернення до керівника НКВС УРСР, заявник Я. Саулевич дещо несподівано (можливо, й для нього самого) трансформовувався з оскаржуваного на прокурора, ледь не представника державного обвинувачення, тавруючи своїх колишніх товаришів по віртуальній «пеовяцькій» діяльності устами й формулюваннями чи то Лева Романовича Шейніна, чи то Андрія Януаровича Вишинського, чи когось з їхніх молодших «українських» колег: «Це не значить, що підла робота «ПОВ» на Україні припинила своє існування. Її агенти знаходять собі підтримку з боку фашистської Польщі й натхнення у все більш виразному окресленні антисовєтського блоку найагресивніших імперіалістичних держав, в особі Німеччини, Японії, Польщі. Втративши масову базу, ці агенти, дрібними групами й поодинці, неодмінно переходять до терористичних й більш різко виражених диверсійних методів боротьби. Треба знати усю езуїтську виучку пеовяків, які не гребують жодними засобами боротьби для досягнення своїх цілей.

На цьому етапі відвертої фашизації Польщі, у блоці з фашистською Німеччиною, форми роботи пілсудчиків на Україні будуть ще витонченішими. «ПОВ» продовжуватиме свою боротьбу з Советською владою, не лише використовуючи рештки своєї організації на Україні, а й

залучаючи нові сили як усередині України, так і ззовні. Безперечно, що поряд з терористичними формами боротьби, «ПОВ», з тією ж метою тероризму й диверсії, намагатиметься, як і раніше, проникати, вміло маскуючись, до радянських й партійних органів»⁶³⁴.

15 лютого 1936 р. у Києві відбулося закрите судове засідання Військового трибуналу Київського військового округу, що у ньому розглядалася справа по обвинуваченню Євгена Олдаковського, Болеслава Беганського, Станіслава Мая, Адама Калиновського. Усі вони були колишніми функціонерами роботи з польською етнічною меншиною УСРР. Є. Олдаковський був першим (1925–1927 рр.) головою райвиконкому Мархлевського польського національного району; Б. Беганський — завідувачем польбюро Житомирського окружкому КП(б)У, секретарем парткому мархлевського фаянсового заводу; С. Май — завідувачем польської секції Житомирського відділу народної освіти; А. Калиновський керував польським бюро Шепетівської й Коростенської округ (1923–1925), був секретарем Мархлевського РПК КП(б)У (1927–1929).

Яна Саулевича енкаведисти змусили виступити свідком на цьому процесі. Зрештою, це було нескладно — свідок вже мав за плечима вищезгадану заяву на ім'я В. Балицького від 5 лютого 1936 р. й міг послуговуватися нею як конспектом, коментуючи й доповнюючи окремі її «невиразні місця», тобто імпровізуючи на власний розсуд. Від заданої йому енкаведистами схеми Я. Саулевич не відступив.

Наголос у своєму виступі колишній заступник голови ЦКНМ робив на «шкідницькій діяльності» «ПОВ» в УРСР, зокрема на «контрреволюційній» мотивації створення Мархлевського польського національного району, захопленні керівних посад у цій національній адміністративно-територіальній одиниці представниками півдня підпілля. За його словами, одразу після організації району розпочалася у ньому «націоналістична робота» серед польської людності й українського католицького населення, відбувалася цілеспрямована полонізація, створювалися польські школи, польські сільради у селах, де українці становили половину або й більше мешканців. Свідок таврував «контрреволюційну» діяльність римо-католицького кліру Мархлевського району: «Упродовж 1925–1926 рр. були розгромлені к.[онтр]р.[еволуційні] організації ксьондзів, що на них до певної міри розраховувала «ПОВ» у своїй роботі. «ПОВ» робота ксьондзів загалом не задовольняла, оскільки їхня багаторічна праця не мала своїм наслідком полонізації населення. Після розгрому організації ксьондзів «ПОВ» сперлася на релігійні гуртки: «ружанца», що у них були переважно жінки й молодь, «терціари», у яких були чоловіки, й інші релігійні організації. Ці гуртки «ПОВ» прагнула легалізувати. Гуртки ці провадили польську націоналістичну роботу. Олдаковський [голова Мархлевського РВК. — Авт.] навіть притягував за переслідуван-

ня цих гуртків до відповідальності голів сільрад. Молитовники, образки для цих гуртків іноді доставлялися нелегально з-за кордону. Головним засобом полонізації Мархлевського району «ПОВ» вважала школу»⁶³⁵.

Особливий наголос свідок Я. Саулевич робив на стратегічній важливості прикордонного польського району УСРР як плацдарму, мовляв, прийдешньої агресії «буржуазно-поміщицької» II Речіпосполитої й відповідних заходів «пеовяцької» агентури, спрямованих на торування шляхів цієї інтервенції: «Польський район був плацдармом для інтервенції. Там намагалися зберегти куркуля. Там менше було позбавлених прав, аніж в інших районах. Там провадилася особлива політика щодо куркульства. Для того, аби замаскувати усю свою роботу у цьому районі, «ПОВ» іноді видавала владі на розправу окремих націоналістів».

Травневий переворот 1926 р. у Польщі пожвавив діяльність «ПОВ» у підсоветській Україні, оскільки прихід до влади Ю. Пілсудського знаменував відродження ідеї «Великої Польщі»: «Уся робота була переключена на підготовку до інтервенції, на створення кадрів, які б могли повести боротьбу на допомогу польським інтервентам. Була посилена мережа польських шкіл й провадився ретельний відбір вступників туди. 1929 р. діяльність «ПОВ» сягнула апогею свого розвитку. У зв'язку з проведенням колективізації на селі — пожвавилася діяльність контрреволюційних куркульських елементів. «ПОВ» наприкінці 1929 р., задля зв'язку з іншими контрреволюційними організаціями, перебудовує свої сили, кидаючи їх до загальних советських органів: до Наркомзему, МТС, совхозів, лісництв та ін. Мета перекидання — опинитися під час інтервенції на найвідповідальніших ділянках [...]. Контрреволюційна робота у Мархлевському районі тривала. Там «ПОВ», що під її впливом перебувало советське й партійне керівництво району, провадила успішно роботу, поклавши своїм завданням зберегти кадри для повстання на випадок інтервенції й чинити опір заходам советської влади щодо соціалістичної перебудови села. Я, як член колегії Наркомзему України, враховував у своїй роботі шкідницькі заходи по Мархлевському району. Ці заходи мали за мету на прикладі розвалювання колгоспів дискредитувати колгоспний рух й викликати заворушення серед населення [...]. Нашими заходами були викликані заворушення серед робітників скляного заводу у Мархлевському районі [...]]»⁶³⁶.

Відповідаючи на запитання одного з членів суду, Я. Саулевич свідчив про узгодженість дій «ПОВ» та українських контрреволюційних організацій. Вони, мовляв, «усі орієнтувалися на інтервенцію»⁶³⁷.

Важко стверджувати, чи усвідомлював Ян Домінікович подібність власного становища оскаржуваного — засудженого — свідка у справі міфічної «Польської військової організації» в УССР з ситуацією свого вищезгаданого кореспондента — ксьондза-розстриги Є. Перковича.

Послугами останнього, після його добровільно-примусового зречення сану, більшовицька адміністрація республіки сповна скористалася: його возили по містах і селах з католицьким населенням, перед яким він виголошував антирелігійні лекції. Лише 1927 р. Є. Перкович зробив 57 таких виступів у 52 населених пунктах, а 1928 р. ще понад 60 разів виступав перед публікою з розповіддю про свій «шлях від Бога»⁶³⁸. Майже в аналогічній іпостасі опинився й Я. Саулевич, ставши автором вищезгаданої розлогої заяви на ім'я В. Балицького від 5 лютого 1936 р.⁶³⁹, неодноразово виступаючи свідком під час судового й позасудового розгляду/фабрикації «справ» своїх «колег» по віртуальній республіканській «ПОВ».

Вірогідно, навесні 1936 р. Я. Саулевича нарешті відправили до місця відбування покарання — Ухто-Печорського виправно-трудового табору НКВС СРСР (Ухтпечлагу).

Чи не остання документальна звістка про Я. Саулевича, що її вдалося виявити на сьогодні, — це супровідний лист Управління Ухто-Печорського виправно-трудового табору до начальника Чернігівського обласного управління НКВС Ю. Кривця⁶⁴⁰ від 28 січня 1937 р. й долучений при цьому протокол допиту в'язня Я. Саулевича щодо його контактів по «контрреволюційній діяльності» з утримуваним у чернігівській тюрмі колишнім секретарем Мархлевського райвиконкому Михайлом Йосиповичем Шемелевським (1890–1937)⁶⁴¹.

У своїх показах Ян Домінікович не був аж надто переконливим, змальовуючи «контрреволюційну діяльність» М. Шемелевського — зрештою, й реально він знав дуже небагато про цього колишнього функціонера Мархлевського польського району. Отже, потрібної слідству конкретики у його показах не було. За характеристикою Є. Олдаковського, пригадував Я. Саулевич, Шемелевський був «своєю людиною», тобто членом «ПОВ»; начальник адмінвідділу польського району відповідав за «примусову полонізацію українського населення». Крім того, за перебування Шемелевського керівником адмінвідділу, почалося виконання «іншої директиви «ПОВ» щодо легалізації польських релігійних гуртків терціарів й ружанцових гуртків». Мовляв, керівництво «ПОВ» прагнуло цією акцією забезпечити легалізацію «масових націоналістичних організацій» як майбутньої бази власної «контрреволюційної діяльності». Також М. Шемелевський нібито наклав адміністративне стягнення на якогось голову сільради (прізвища Я. Саулевич не пригадував) за відмову зареєструвати ці гуртки⁶⁴².

Далі пригадувати/вигадувати було нічого. Відтак, відповідаючи на чергове запитання сержанта держбезпеки Грундіна, Ян Саулевич відверто «пішов по колу»: «Прямого контрреволюційного зв'язку з Шемелевським я особисто не мав, а заходи по контрреволюційній організації «ПОВ» я

здійснював через Олдаковського Євгена, який керував роботою «ПОВ» по Волині й особливо по Мархлевському району, що з нього «ПОВ» мало на увазі утворити плацдарм для боротьби з Соввладою [...]. Повторюю, що з розмов з Олдаковським, Шемелевський був вказаний мені, як «своя людина». Це слід розуміти з прийнятої умовної мови у керівництві «ПОВ» — своєї людини, як члена організації «ПОВ»...»⁶⁴³

У судовому засіданні Спецколегії Чернігівського обласного суду 7–8 березня 1937 р. оскаржуваний М. Шемелевський не лише вперто заперечував інкриміновані йому «злочини», не лише відвів офіційного захисника «тов. Лаптьова», самовпевнено взявши на себе його функції — «підсудний Шемелевський заявив, що від оборонця, який приймає участь в справі, відмовляється і приймає оборону на себе», а й рішуче відкинув покази проти нього свідка Я. Саулевича, зауваживши: «Покази свідка Саулевича неправдиві. Я з ним ніколи ніяких розмов не вів»⁶⁴⁴. Очевидно, йшлося про «контрреволюційні» розмови.

У написаній 15 березня 1937 р. у Чернігівській в'язниці касаційній скарзі на вирок спецколегії Чернігівського облсуду від 7–8 березня, згідно з яким його засудили до семи років таборів з конфіскацією майна й поразкою у правах на три роки, Михайло Шемелевський, серед іншого, спростовував й свідчення проти нього Я. Саулевича.

Союзником М. Шемелевського в оскаржуванні вироку Спецколегії Чернігівського облсуду від 7–8 березня 1937 р. виступив член цієї Спецколегії Мостовий, який в особливій думці від 8 березня того ж року висловив власну незгоду з колегами.

23 квітня 1937 р. Спецколегія Верховного Суду УРСР розглянула у касаційному порядку вирок Спецколегії Чернігівського облсуду від 8 березня того ж року у «справі» М. Шемелевського, якого засудили на сім років таборів за те, що він «провадив к. р. агітацію націоналістичного змісту, вихваляючи польський націоналізм, і провадив к. р. агітацію проти Радвлади, маючи близькі стосунки з засудженими тепер к.[онтр]р.[еволуціонерами] націоналістами Олдаковським, Саулевичем та ін.». Ухвалили: «Каскаргу частково задоволити та вирок скасувати, а справу передати на новий розгляд зі стадії досудового слідства в іншому складі суду. Захід запобігання залишити утримання ШЕМЕЛЕВСЬКОГО під вартою. Ухвала остаточна»⁶⁴⁵.

29 серпня 1937 р. Спецколегія Верховного Суду УРСР спрямувала заступнику наркома юстиції республіки інформаційне повідомлення, що справа по обвинуваченню громадянина М. Й. Шемелевського 7 серпня 1937 р. за № 834 відправлена до Спецколегії Чернігівського обласного суду для розгляду у судовому засіданні. Висловимо припущення, що цей черговий судовий розгляд таки не відбувся — «небільшовицькі» темпи здійснення «революційної законності» за доби «загострення класової

боротьби» не влаштовували «кремлівського горця». На думку Й. Сталіна, режим потребував спрощених юридичних процедур ...

Для розуміння механізму репресій проти польської людності в Україні (як і в цілому по СРСР) принципове значення має «Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М. Єжовим. Наказ, а також долучений до нього закритий лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженьську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) ініціювали масові репресії проти польського населення України⁶⁴⁶.

Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки упродовж 20 серпня — 20 листопада 1937 р. здійснити операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «ПОВ». Арешту підлягали: «А) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ [...]; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобмінняні з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найактивніша частина місцевих антисоветських націоналістичних елементів польських районів»⁶⁴⁷.

Наказ НКВС СРСР № 00485 містив і такий пункт: «Припинити звільнення із в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного із них подати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВС СРСР»⁶⁴⁸. Це означало новий термін позбавлення волі, а часто й розстріл.

Так, наприклад, звітуючи Москві про викорінення «агентури іноземних розвідок» на території Чернігівської області, тамтешнє управління державної безпеки доповідало про арешт 860 осіб внаслідок операції «Поляки», що тривала у другій половині 1937 р. Причинами арешту слугували такі: націоналістична діяльність й підозра у шпигунстві (425 осіб); перебіжчики (134); реемігранти (108); зв'язки з польськими консульствами (85); костьольно-куркульський елемент (77); контрабандисти (19); тощо. Національний склад заарештованих у цій операції був доволі різноманітний: українців — 400, українців-галичан (sic!) — 31, поляків — 233, росіян — 23, представників інших національностей — 173. Переважання українців серед ув'язнених пояснюється наявністю серед них численних перебіжчиків та реемігрантів. 1937 р. «з'ясувалося», що українці, які легально чи нелегально перетнули советсько-польський кордон, підписали собі ледь не стовідсотково смертний вирок⁶⁴⁹.

На початок 1937 р. у Чернігівській області нараховувалося 2.224 поляки, включно з дітьми. Отже, за друге півріччя чекісти репресували на Чернігівщині кожного десятого поляка⁶⁵⁰.

Під виконання злочинного наказу № 00485 потрапив й ув'язнений Ян Саулевич. 22 вересня 1937 р. позасудовим рішенням наркома внутрішніх справ М. Єжова та Прокурора ССРСР А. Вишинського (протокол № 34) Я. Саулевич у групі 44 «польських контрреволюціонерів» — на підставі відповідного подання центрального апарату НКВС УРСР — був засуджений до вищої міри покарання й невдовзі убитий⁶⁵¹.

Дата виконання вироку згодна. Якщо припустити, що бранець, за тогочасною практикою енкаведистів, був повернутий до Києва з таборів для «дослідження» його «справи» й з'ясування додаткових подробиць «контрреволюційної діяльності», що їх, мовляв, він приховав від «слідства» у 1934–1935 рр., то, вірогідно, його розстріляли у Києві уночі 25 вересня 1937 р. Принаймні саме тоді (за виявленими нами даними) у Київській внутрішній тюрмі НКВС убили щонайменше двох осіб з розстрільного списку 44-х «польських контрреволюціонерів», страчених за вищезгаданим позасудовим рішенням М. Єжова–А. Вишинського, а саме: Лева Михайловича Копанського (1888–1937), етнічного росіянина, колишнього дворянина, «учасника контрреволюційної націоналістичної й шпигунської організації у Києві», а також останнього київського ксьондза 1930-х років, настоятеля костьолів св. Олександра та св. Миколая Сигізмунда Квасневського (1877–1937)⁶⁵². Похований Я. Саулевич, як і тисячі інших жертв комуністичного терору, у безіменній могилі — згодом у київському передмісті Биківні.

На користь такої версії побіжно свідчить документ, яким постфактум легітимізувалася крадіжка майна сталінською державою невинно убієнних жертв її політичного режиму. Йдеться про протокол № 205 засідання особливої Трійки УНКВС Київської області від 23 березня 1938 р. з єдиним пунктом порядку денного — «О конфискации имущества, принадлежащего осужденным по приговору НКВС Союза РСР и прокурора Союза ССР по первой категории» (тобто розстріляних) — й лаконічною у своїй простоті ухвалою: «Имущество, лично принадлежащее осужденным, конфисковать». У цьому переліку (тільки по цьому протоколу) лише (!) 654 прізвища страчених Управлінням НКВС по Київській області. Ян Домінікович Саулевич майже завершує список під № 647⁶⁵³...

Наказ № 00485 ще раз фатально-примхливо й востаннє поєднав долі колишнього секретаря Мархлевського райвиконкому М. Шемелевського та його колишнього керівника — заступника голови ЦКНМ Я. Саулевича: убивству Я. Саулевича передував розстріл М. Шемелевського.

Набридливого й впертого в'язня «органи» прирекли на страту позасудовим рішенням тих самих осіб — очільника НКВС СРСР М. Єжова й Прокурора СРСР А. Вишинського — від 13 вересня 1937 р. (протокол № 19).

20 вересня 1937 р. у Чернігові був складений акт, вартий наведення як виразний документ того страшного часу: «Я, комендант Черниговского Областного Управления НКВС — Сержант Государственной Безопасности — ФИЛЕНКО, в присутствии Черниговского Областного Прокурора — тов. САВРАНСКОГО, Начальника Черниговской Оперативной Группы УГБ — тов. ГОВЗМАНА — и Начальника Внутренней Тюрьмы УГБ ЧОУ НКВС — тов. ДРОБОТИ, сего числа, на основании решения Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР — Генерального Комиссара Государственной Безопасности тов. ЕЖОВА, Прокурора Союза ССР — тов. ВЫШИНСКОГО, предписания Народного Комиссара Внутренних Дел УССР — Комиссара Государственной Безопасности II-го ранга — тов. ЛЕПЛЕВСКОГО от 19 сентября 1937 г. № 10778 — и приказа Начальника Черниговского Облуправления НКВД — Капитана Государственной Безопасности — тов. КОРНЕВА от 20/IX-37 г. № 36982 — привел в исполнение приговор над осужденным к Высшей Мере Наказания — РАССТРЕЛУ — ШЕМЕЛЕВСКИМ Михаилом Иосифовичем, 1890 г. рождения, в чем и составлен настоящий акт в 3-х экземплярах»⁶⁵⁴. Подібний акт київські енкаведисти мали скласти й про страту Я. Саулевича.

Реабілітований Ян Саулевич значно пізніше решти головних «фігурантів» так званої справи «Польської Військової Організації» в УРСР 1933–1935 рр. — Б. Скарбека-Шацького (реабілітованого 27 лютого 1958 р.), С. Лазоверта (21 липня 1956 р.), сокурсника Саулевича 1915–1916 рр. по Харківському сільськогосподарському інституту й згодом «подільника» по «ПОВ» Костянтина-Теофіла Вишневського (17 січня 1958 р.) та ін.; а також і колишнього колеги по роботі у ЦКНМ С. Г. Ялі (реабілітованого 10 лютого 1959 р.). Сталося це, очевидно, за браком близьких (чи навіть і далеких) родичів, які б вчасно заопікувалися його реабілітацією: на момент арешту Я. Саулевич був уже розлучений зі своєю дружиною (лікарем Олександрою Татарською). дітей від шлюбу у нього не було. Його мати, за деякими відомостями, як і раніше, мешкала 1934 р. у власній садибі Гаспарі у «буржуазній» Латвії. Щоправда, зв'язок із нею син втратив ще 1927 р. — за сім років до власного ув'язнення й засудження.

26 квітня 1990 р. Судова колегія з кримінальних справ Верховного Суду УССР розглянула у судовому засіданні кримінальну справу за протестом першого заступника Прокурора УРСР на вирок Спецколегії Київського обласного суду від 8 червня 1935 р., згідно з яким колишній начальник відділу Саратовського крайового земельного управління Ян Домінікович Саулевич, 1897 р. народження, член КП(б)У з 1924 р. по 1934 р. (виключений внаслідок «чистки»), був засуджений до десяти років позбавлення волі з поразкою у правах на п'ять років. Протест був

задоволений, вирок від 8 червня 1935 р. стосовно Саулевича скасовий, а справу щодо нього припинено «за відсутністю у його діях складу злочину»⁶⁵⁵.

Сава Георгійович Ялі

Скинуті з п'єдесталів пам'ятники й погруддя колишніх героїв радянської епохи безмовно свідчать, що міжвоєнний період є найбільш суперечливим і драматичним відтинком в історії нашої батьківщини. Те, що підносилося за радянської доби як епохальний ривок у царство братерства й справедливості, чимдалі більше виглядає як час нелюдських випробувань, втрат і особистих трагедій. Пересічний сучасник, певне, не зрозуміє, що змушувало величезні маси людей сліпо вірити в комуністичну утопію, самовіддано жертвувати власним життям і жорстоко нехтувати думками і почуттями мільйонів співгромадян. Відповіді на ці непрості питання вочевидь приховані в особистих життєписах радянських героїв, таких само суперечливих, як епоха їхнього злету. Одному з них присвячений цей нарис.

Постать Сави Георгійовича (Юрковича) Ялі, певне, посідає центральне місце серед державних та громадських діячів радянської України, тією чи іншою мірою причетних до так званого національно-культурного відродження грецької діаспори. Голова грецької секції ЦКНМ при ВУЦВК, співробітник Наркомпросу, автор низки статей та єдиної в радянській історіографії монографії з історії українських греків, член Кабінету національних меншин при Етнографічній комісії ВУАН, член Всеукраїнського комітету краєзнавства, популяризатор історії греків в Україні, талановитий чиновник, упродовж 1925–1933 рр. він організував або здійснив таку кількість проектів з вивчення історії та культури, а також забезпечення умов для економічного та культурного розвитку греків, що ефективність його діяльності дивує й сьогодні. Відданість С. Ялі справі служіння своєму народу й ідеалам пролетарської революції, що з часом приходили у все більший конфлікт, перетворює дослідження його життєвого шляху на надзвичайно цікаву справу, тим більше, що у цьому радянському працівнику щасливо сполучалися риси творчої, допитливої натури, науковця, історика, етнографа, лінгвіста, справжнього патріота своєї країни та свого народу.

Слід зазначити, що ані життєвий шлях С. Ялі, ані його місце в радянській коренізації не знайшли адекватного відображення. Історіографія питання вичерпується невеликими біографічними довідками й переповненою фактичними помилками статтею П. Мазура⁶⁵⁶. Важливі відомості про життєвий шлях С. Ялі містить біографічний нарис «Савва Георгиевич Яли. Сын своего народа» ґрунтовного історико-публіцистич-

тичного видання «Мы есть. Мы были. Будем мы. «Греческая операция» НКВД в Харькове» (Х., 2009) В. Лебедевої, О. Узбек та Н. Дзюбенко. Однак, і в ньому діяльність С. Ялі на посаді голови грецької секції ЦКНМ висвітлена лише в загальних рисах. Зважаючи на зазначене вище, своє завдання ми бачимо в більш докладному дослідженні біографії непересічної та змістовної особистості, несправедливо викресленої на багато десятиліть з історії нашої країни.

Про дитинство і юність С. Ялі відомо небагато. Народився він 1 листопада 1895 р. в родині заможного селянина⁶⁵⁷ с. Сартана Маріупольського повіту. Як усі заможні греки, батьки Сави намагалися дати дітям належну освіту. Навчання він, як і переважна більшість грецьких юнаків, розпочав у сільській російськомовній школі. Пізніше навчався в Маріупольському реальному училищі, згодом — напередодні революції 1917 р. — у Київському комерційному інституті. Батьки, певне, мріяли, що син стане економістом, очолить багатий грецький торгівельний дім. Проте доля його виявилася неймовірно бурхливою і драматичною.

1917 рік багато змінив у житті країни, круто повернувши долі мільйонів людей. Революційні події, вочевидь, справили вирішальний вплив на громадянську позицію С. Ялі, тим більше, що опинившись в епіцентрі перманентних змін урядів та потужного селянського повстанського руху, на який перетворилося Приазов'я, він доволі скоро змушений був визначатися зі своїми політичними орієнтирами. Ця сторінка його біографії оповита серпанком недосказаності. Він не деталізував її в своїх автобіографіях. Навіть у монографії «Греки в УСРР» він намагався довести, всупереч історичній правді, що «незважаючи на близькість Махна, грецькі повстанці не йшли до махновських загонів навіть тоді, як махновські загони не протиставили себе радянським червоноармійським частинам і між ними й Старо-Керменчицькими повстанцями не було ще суперечок»⁶⁵⁸. Чи був свідомим його перехід на бік більшовиків, не відомо, однак, вже наприкінці 1917 р. Ялі обирають секретарем Сартанської волосної ради Маріупольської округи. З 1918 р. він — член ВКП(б), працівник виконкому Катеринославської Ради селянських та червоноармійських депутатів. У 1919 р., згідно з відомостями автобіографії, 24-річний Сава добровільно вступає до лав Червоної армії аби боротися з білогвардійським режимом у Приазов'ї.

Виняткова для свого часу освіченість і щиросердна відданість ідеалам революції забезпечили йому стрімке кар'єрне зростання в радянських органах. У 1920 р. його обирають головою Сартанського райвиконкому, а після демобілізації (1921 р.) — призначають заступником завідувача оргчастиною Маріупольського окружкому. В 1923 р. він стає членом і головою маріупольської сільськогосподарської спілки, в 1924 р. — секретарем та завідувачем культвідділу маріупольської окружної профспілки.

Початок його радянської кар'єри цілком типовий для комуністів першого революційного призову: постійні «перекидки» [рос. — «переброски» — *Авт.*] з одного прориву на інший, ані родини, ані житла. В першій половині 20-х рр. він доволі плідно, хоча й нетривалий час, працює на різних посадах і як перспективний працівник отримує рекомендацію до Харкова для завершення вищої освіти в Інституті народного господарства.

На час організаційного становлення Центральної комісії у справах національних меншин С. Ялі був студентом Харківського наргоспу і членом Балканського клубу [згодом — Будинок народів Сходу — *Авт.*]. Будинки народів Сходу, створені в середині 20-х рр. практично у всіх окружних центрах та портових містах УСРР, були підпорядковані меті вирішення важливих політичних і культурних завдань. Найважливішими серед них були агітація й пропаганда в багатомовному середовищі іноземних біженців, які потрапили на терени України в роки світової війни та революційних потрясінь. Водночас із завуальованим, негласним стеженням за членами таких клубів, розбудовуваних за земляцьким принципом, в їхньому середовищі здійснювалася елементарна культурна робота. Тут відбувалися типові для часу колективні читання радянської та зарубіжної преси з наступним обміном думками; працювали гуртки лікнепу; відбувалися театральні постановки, концерти, лекції тощо. Радянське студентство (передовсім партійці) відіграло провідну роль у такого роду суспільній роботі. Таким чином потрапив до кола керівників Харківського Балканського клубу й Сава Ялі.

Зарекомендувавши себе активістом, доволі скоро він був обраний головою балканської секції. Саме тут він познайомився з І. Левкопулосом⁶⁵⁹ (у майбутньому — викладачем грецької мови Маріупольського грецького педтехнікуму, автором підручників новогрецької мови для українських греків).

Внутрішньополітична ситуація в республіці тим часом суттєвим чином змінилася. Подолання голоду, розгортання непу та поглиблення коренізації сприяли зміцненню політичних позицій більшовиків. В 1925 р. уряд радянської України впритул підійшов до вивчення «грецької проблеми» в республіці. Діяльність ЦКНМ у 1924–1925 рр. відбувалася в умовах інформаційного голоду, відсутності елементарних статистичних, історичних відомостей про етнічні групи, що мешкали в республіці, їхні національно-культурні особливості та потреби. Зокрема, в звіті ЦКНМ за 1.10.1924–1.04.1925 р. зазначалося, що в місцях компактного мешкання греків виокремлені 26 сільрад, однак подальша робота призупинилася, оскільки питання не вивчене⁶⁶⁰.

Між тим, низка зловживань та помилок, припущених місцевими властями під час здійснення так званого поселищного розкуркулювання

грецьких селищ на початку 20-х рр., критично загострила міжнаціональні суперечності в Приазов'ї. Грецькі та німецькі колонії висловлювали своє невдоволення діями влади і посилали ходаків до центральних установ з надією припинити самоуправство місцевих виконкомів. Гострота питання змусила секретаріат ЦК КП(б)У 2 березня 1925 р. викликати «на килим» секретаря Маріупольського округкому. Останній отримав настанови: прискорити виокремлення районів нацменшин та їхню коренізацію, приділити особливу увагу колишньому козакому Будьонівському району та зміцнити його кадрово, відрядити нацменінструктора ЦК до округу для ознайомлення з наслідками роботи в середовищі етнічних громад, зокрема, «для з'ясування грецького питання»⁶⁶¹. Після того, як ЦК звернув свій пильний погляд на маріупольську грецьку громаду, питанням вимушено зайнялася й решта зацікавлених сторін.

Раднацмен НКП, заслухавши 12 червня 1925 р. доповідь М. Левітана «Про роботу серед греків», констатував, що «в справі культосвітньої роботи серед греків, що живуть на території УСРР, досі нічого ще не зроблено»⁶⁶². Тоді ж було вирішено відрядити співробітника установи М. Янсона для дослідження проблеми на місцях. Останній отримав настанови узгодити питання з ЦКНМ та виконавчими органами Донеччини. Незабаром ВУЦВК та Наркомпрос почали формувати урядову комісію для вивчення становища грецької спільноти у Маріупольській та Сталінській округах.

На порядку денному постало питання про створення грецької секції ЦКНМ, завданням якої мала стати прискорена радянізація грецької громади. Пошуки підходящої кандидатури на посаду голови грецької секції розпочалися навесні 1925 р. До 15 грудня 1925 р. грецьку спільноту України курував Й. Гафтель, який крім того опікувався німцями, китайцями і корейцями.

Кандидатуру С. Ялі запропонував Ян Саулевич, якого з братами Ялі познайомив давній приятель (з часів навчання в Харківському сільсько-господарському інституті) Степан Міленко, одружений з грекинею. Останній — працівник Харківського міськвиконкому — й рекомендував Саву на роботу серед грецького населення. Після співбесіди із завідувачем підвідділом нацменшин ЦК КП(б)У С. Лазовертом питання призначення С. Ялі, власне, було вирішене.

4 липня 1925 р. датований перший документ фонду ЦКНМ, пов'язаний з С. Ялі. В «Докладной записке о положении греческого населения в Мариупольском округе» автор розтлумачував керівництву України, що маріупольська громада не є однорідною в етномовному відношенні. Елліни, за твердженням С. Ялі, говорили мовою «близкою до грецької». Уруми ж — походили від готів та аланів, що втратили свою національність, називалися греками, але розмовляли на «турецькому татар-

ському жаргоні». «Власної культури (літератури, письменності взагалі) мариупольські греки не мають, навчання в школі здійснювалося й здійснюється російською мовою». Підсумовуючи стислі відомості про греків у контексті коренізації, С. Ялі зазначав, що відродження грецької мови є цілком можливим, зважаючи на значну питому вагу освічених представників громади. Цікаво, що в цій пілотній записці він схилився до необхідності створення писемності для мариупольських греків на основі російського алфавіту. «Еллінська мова», писав він, для цієї мети «цілком» [тобто, без коректив — *Авт.*] не підходить⁶⁶³.

8 липня 1925 р. С. Ялі прибув до Маріуполя. Як представник ЦКНМ, він почав збирати матеріали до приїзду урядової комісії, склад якої на той час ще не був затверджений. Не входив до неї і сам С. Ялі, який виконував доручення ЦКНМ під час тарифної відпустки, будучи студентом ХІНГа й, за сумісництвом, — секретарем факультету. Попри свій невизначений (цілком «на громадських засадах») статус у Маріуполі представник ЦКНМ розгорнув бурхливу діяльність щодо збирання відомостей, які так цікавили ВУЦВК. За його ініціативою при окружкомі була створена комісія з вивчення грецької національності (мала підкомісії, зокрема, — з мови та культури мариупольських греків, яку він сам і очолив). 12 серпня комісія звернулася через пресу до населення із закликом приносити документи, що мали відношення до грецької історії та побуту. Найбільше її цікавили друкована та рукописна література (передовсім навчальні посібники), архівні матеріали, спогади, фольклорні записи, фотографії та старовинні художні твори⁶⁶⁴.

За наслідками тогочасної діяльності С. Ялі склав доповідну записку. В загальному масиві кореспонденції ЦКНМ вона вигідно вирізнялася компетентністю та очевидною зацікавленістю автора в порушених питаннях. Бурхлива організаційна діяльність харківського студента не залишилася непоміченою. 19 серпня ЦКНМ запропонувала президії ВУЦВК затвердити С. Ялі представником урядової комісії⁶⁶⁵ по вивченню греків Приазов'я. Наприкінці серпня склад комісії врешті затвердили⁶⁶⁶; 29 серпня вона прибула до Маріуполя, 3 вересня — виїхала в райони та села, які обстежувала впродовж першої половини вересня. Діяльність комісії не лише викликала доволі широкий суспільний резонанс, але й мала велике практичне значення.

Передовсім саме вона надала державним органам фактичний матеріал, який став підосновою розробки державної політики щодо греків України. Працюючи на місцях, члени комісії мобілізували окружні нацменкомісії та місцевий національний актив⁶⁶⁷, установивши їхній постійний зв'язок із ЦКНМ, нацменвідділами Наркомпрошу та ЦК КП(б)У. Ставши своєрідною формою соціологічного дослідження, вона з'ясувала настрої грецького населення й підготувала громадську думку до прове-

дення заходів радянської влади в етнічному середовищі. Повсякчас долаючи нерозуміння й супротив місцевих керівників (як це було, скажімо, в с. Ст. Карань), комісія збурила місця. На селянських зборах і сходах, зустрічах з інтелігенцією чимдалі очевиднішими ставало незадоволення громади більшовицькою політикою. В його підоснові, як з'ясувалося, перебувало загострення земельного питання в Приазов'ї. Греки сприйняли приїзд комісії з ентузіазмом, оскільки сподівалися з її допомогою донести прагнення громади до більшовицького керівництва і вміло скористалися нагодою. Саме завдяки діяльності комісії стала можливою розробка довгострокової програми соціально-економічних, політичних і культурних перетворень у середовищі маріупольських греків.

19 січня 1926 р. ґрунтовну доповідь комісії заслухав ВУЦВК, який схвалив основні положення доповіді і програму першочергових заходів радянзації грецької громади С. Ялі, який 15 грудня 1925 р. був затверджений на посаді члена ЦКНМ. Вищу освіту від здобував надалі заочно, закінчивши в 1927 р. ХІНГ⁶⁶⁸.

Цікаво, що С. Ялі був не єдиним претендентом на вакансію «головного грецького представника» у ВУЦВК. У вересні 1925 р., коли урядова комісія саме працювала в Приазов'ї, ЦКНМ цілком серйозно розглядала кандидатуру І. Пернакія. Згодом, однак, з'ясувалося, що в той час, як ЦКНМ заслуховувала звіт І. Пернакія та розглядала його заяву, колишнього нацменінструктора Маріупольського ОВКу вже розшукували компетентні органи, оскільки він звинувачувався в «шантажі, авантюрі та згвалтуванні, використовуючи свій посадовий стан»⁶⁶⁹. Згодом той зник у невідомому напрямку, прихопивши архів нацменбюро⁶⁷⁰. Доволі красномовно про особистість скандального «нацменпрацівника» та його загальноосвітній рівень свідчить заява до ЦКНМ, датована 6 жовтня 1925 р.: «Прошу Вашего распоряжение о перемещение меня с Мариупольского Окрбюро Нацмен в Харьков на какую либо должность так как я имею желание пополнить свою знанию дальши. Еще в 1922 год я учился в Харьков на виши технически курсов 3 месяца на виду появление в Мариупольском округ Бандитизма то меня как знаючи хорошо округ в расположеине и телеграф по постановлене политчасть южокруг п. с. перебросили на должность политконтролером с телеграф таганрогского липотдела Екатеринославской железной дорога. Благодаря сложившим обстоятельствах я винужден был прекратит учение. А по сему я обращаюсь к Вам об оказание содействие» [текст наводиться без коректури — *Авт.*]⁶⁷¹. Можна лише здогадуватися, якого імпульсу грецькому етнокультурному відродженню міг би надати І. Пернакій, якби став членом ЦКНМ. На щастя для маріупольських греків ВУЦВК у той момент мав можливість обирати.

Після призначення членом ЦКНМ С. Ялі розгорнув бурхливу діяльність. Упродовж 1926–1927 рр. він особисто провів обстеження грецьких сільрад, не оминаючи жодного села⁶⁷². Проекти розбудови мережі національних адміністративно-територіальних одиниць у Приазов'ї вимагали зосередженої вдумливої дослідницької праці. Це тільки в 1925 — на початку 1926 р. виділення грецьких селищ відбувалося автоматично, шляхом їхнього «перейменування»⁶⁷³. На часі ж була робота більш змістовна і копітка — виокремлення грецьких національних районів, яких відповідно до попередніх пропозицій Маріупольського окрвиконкому планували створити шість. Здійснити її силами самих лише харківських апаратників було практично неможливо. Перш за все, треба було створювати на місцях коло однодумців. Не випадково в плані роботи ЦКНМ по грецькій лінії на 1.04.–1.10.1926 р. С. Ялі занотував першим пунктом: «Провести підбір членів окрнацбюро при Маріупольському та Сталінському ОВКах»⁶⁷⁴. Серед наступних завдань зазначені виокремлення нацменуповноважених при РВКах, регулярна звітність доповідей членів ОБНМ та голови Старо-Керменчицької сільради, крім того — виїзди для обстеження греків Одещини (серпень), вибіркового обстеження Велико-Янисольського району (вересень), завершення виокремлення грецьких сільрад та опрацювання проблеми виокремлення грецьких національних районів.

Слід зауважити, що прихід С. Ялі до ЦКНМ припав на період становлення й розбудови і самої комісії, і її регіональних осередків. Попри вражаючі темпи зростання мережі національних сільрад і районів і сама нацменробота (як складова загальної радянської роботи), і нацменоргани перебували в складному становищі. Переважна більшість регіональних комісій ледь животіла і у фінансовому, і в кадровому відношенні. Керівний склад ОВКів ставився до нацменкомісій як до п'ятого колеса в радянській управлінській машині. Не були винятком Маріупольський та Сталінський ОВКи, на територіях підпорядкування яких мешкали понад 95% українських греків. Наслідки такого ставлення ОВКів у контексті поглиблення коренізації були вкрай негативними.

Про реальний стан речей із «вирішенням грецької проблеми» в УСРР на час входження С. Ялі до апарату ВУЦВК свідчить датований 30 березня 1926 р. об'ємний рукописний варіант «Звіту про роботу ЦКНМ по грецькій лінії за час від 1.10.1925 р. по 1.04.1926 р.»⁶⁷⁵. Резюме більш як двохрічної роботи в середовищі маріупольських греків умістилося в трьох абзацах документу під назвою: «Про роботу на місцях».

«Робота серед греків у Маріупольській окрузі розпочалася в другій половині 1925 р., після того, як ЦКНМ надіслала туди працівника по грецькій лінії тов. Пернакія, якого ввели до складу окрнацбюро. Проте діяльність останнього не йшла далі роботи в галузі сприяння вирішенню

земельних суперечок і не розповсюджувалася на питання радянського будівництва. 3 грудня 1925 р., після уходу з нацбюро тов. Пернакія, місце його було заміщене іншим працівником. Спроба Маріупольського окрнацбюро та окрвиконкому ці функції покласти на інспектора по освіті серед греків, який працює при народсвіті, не мала жодних суттєвих наслідків.

Отже робота по адміністративно-радянській лінії в Маріупольській окрузі не може проводитись через відсутність спеціального працівника по грецькій лінії. Окрнацбюро при Маріупольському виконкомі не може також вирішувати завдання, оскільки воно складається не із штатних нацпрацівників, а з працівників, які ведуть освітню роботу в інших установах. Ще гірша справа у Сталінській окрузі, де донині не залучений працівник по грецькій лінії»⁶⁷⁶.

Саме з подачі Сави Георгійовича Маріуполь та його ОВК потрапили під приціл критики українського уряду й були взяті під його невсипущий контроль; останній, щоправда не припав до душі колишньому червоному командирі Богуцькому і в майбутньому викликав низку обопільних «демаршів». 20 травня 1926 р. за участі голови Маріупольського ОВКу та ОБНМ Кирилюка ЦКНМ заслухала доповідь Маріупольського ОВКу про роботу в середовищі національних меншин, піддавши діяльність виконкому нищівній критиці і виклавши свої настанови у 20 пунктах 3-х-сторінкової ухвали. Про те, що стосунки між ЦКНМ та Маріупольським ОВКом були далекими від ідилічних, свідчила низка критичних зауважень голови ЦКНМ М. Лобанова на тексті резолюції наради та красномовна приписка у верхньому лівому куті документа: «Богуцький був присутнім 10 хвилин наприкінці засідання й участі в обговоренні та ухваленні резолюції не брав»⁶⁷⁷.

Втім, більш тривожною була та обставина, що й взаємини між грецькими земельними громадами та місцевими органами влади чимдалі погіршувалися. Останні схильні були пояснювати це контрреволюційністю заможних греків, натякаючи на їхнє «темне минуле» в махновських загонах. Кілька місяців знадобилося С. Ялі для того, аби виявити і донести до українського уряду реальний стан речей. Його спорідненість з Маріупольською громадою відіграла в цьому не останню роль: місцеві мешканці на загал не крилися від молодого сартаніюта, висловлюючи нагальні проблеми. Наслідки тогочасних бесід, спостережень та досліджень втілилися в сотнях сторінок звітів, доповідних записок, заяв тощо. Значних зусиль новопризначеному співробітнику ЦКНМ вартувало донести до уряду, що маріупольська грецька громада є лояльною владі, але розореною, зневіреною і тому латентною. Загальне становище у його інтерпретації виглядало наступним чином. — «Работа добровольных обществ в мертвенном состоянии»⁶⁷⁸. Голови КНС виявляють ліквідаційні

настрої. Помітна підміна сільради селянським сходом. Сільрадівці зловживають службовим становищем і не опікуються підтриманням елементарного порядку на селі. (Для прикладу стосовно рідного села Сартана занотовано наступне: «Отмечается полное невнимание сельсовета к вопросам о борьбе против нарушения революционной законности [...] которое выражается в форме хулиганства и дебошей по улице села [...] ни один праздничный день не проходит без того, чтобы пьяные группы граждан, кого-либо не избили причем, как нам показало наблюдение, иногда милиционер уклоняется от решительной ликвидации хулиганства, что еще более поощряло развитие последнего»⁶⁷⁹.) Земельні відносини надзвичайно запущені й заплутані. Не менше проблем у повсякденному громадському житті. Прикметний опис виборчої кампанії знаходимо в матеріалах інспекції Анадольської сільради (25 лютого 1927 р.) — «Собирались крайне медленно, примерно в 11 часов до 3–4-х часов дня, причем особенно нельзя было притянуть на собрание женщин. Вначале их было несколько человек, приходилось упрашивать мужчин идти и приводить жен, несколько раз посылать исполнителя, чтобы составить кворум собрания. С большим трудом собрали несколько десятков женщин. В общем на собрание прибыли 328 из 754 избирателей, то есть 45%, из них женщин 30 человек. [...] Интересно отметить ряд следующих моментов в голосовании. Голосуют все за, против — нет. Даже бедняки не голосуют против враждебных им кандидатур. Точно так же ни та, ни другая сторона не делала отводов кандидатам. Правда был случай, когда незаможник дал отпор крепкому кулаку (сидевшему в президиуме) когда тот хотел поддержать какое-то предложение, исходившее от кулачества. Немало споров вызывал вопрос о выборах счетчиков. Предлагали, например, назначить над ними контролеров или требовали, чтобы они считали руки громко»⁶⁸⁰. Свої особливості мала виборча кампанія у Ново-Каранській сільраді: «После оглашения кандидатуры, собрание разбилось на 2 группы. Противная группа заявила, что выставленный кандидат отсутствует в данное время. Затем добавили список своими кандидатами [...] При этом, надо отметить, что голосование проходило довольно организовано, обе группы голосовали не стесняясь даже и против. Часть женщин по команде путем подмигивания со стороны кулацкой группы, голосовали также против списка»⁶⁸¹.

Багатосторінкові докладні звіти обстеження грецьких сільрад не випадково складають переважну більшість архіву грецької секції ЦКНМ у 1926–1928 рр. Власне, левову частку робочого часу С. Ялі в ті роки провів у відрядженнях, не лише призвичаюючи сільських мешканців і управлінців до думки, що коренізація — це не скороминуща агітка на час виборчих кампаній, а урядова програма всерйоз і надовго. Величезний документальний шар тих років не залишає сумнівів у тому, що сам С. Ялі

щиро в це вірив. Поволі його ентузіазм передавався й місцевим нацменпрацівникам, які зверталися до нього по сприяння у вирішенні будь-яких поточних проблем, знаючи, що всюдисущий голова грецької секції ЦКНМ допоможе.

А той, своєю чергою, нарощував діяльність. В 1926 р. він налагоджує постійний письмовий зв'язок із ЦВК Аджарської та Кримської автономних республік, Грузинської РСР, Північнокавказьким крайовим виконавчим комітетом задля координації роботи по етнокультурному відродженню грецьких громад у всесоюзному масштабі⁶⁸². Постійний організаційний зв'язок з Кримським ЦВК був встановлений 18 червня 1926 р.⁶⁸³

В складі української делегації він узяв участь у Першій всесоюзній нараді з питань освіти й культурного будівництва в середовищі греків СРСР (10–13 травня 1926 р., Ростов-на-Дону)⁶⁸⁴. Її першочерговим завданням стало вирішення мовної проблеми. Серед інших нарада заслухала доповідь т. Алексиса (співдоповідь т. Каноніди) «Про мову «димотики» й реформу орфографії», які доводили недоцільність орієнтації на Грецію при створенні писемності для греків СРСР. Обидва виступи викликали щиро зацікавленість делегатів, які, це відчувається, були здивовані, чи, навіть, приголомшені висновками доповідачів. Ситуацію, що виникла, відображають запитання делегатів до т. Алексиса, які ми наводимо далі.

«Вопрос: Не встретит ли «димотика» недовольство со стороны масс?

Ответ: Плебисциту места не должно быть: параллельно с введением необходима соответствующая широкая пропаганда.

Вопрос: Почему в Греции не вводится «димотика», когда на нем [языке — *Авт.*] все говорят?

Ответ: Не в интересах буржуазной власти. При соответствующем рабочем правительстве может быть введен одним декретом.

Вопрос: Сколько лет тратится на изучение языка в Греции?

Ответ: 12 лет не дают ничего полезного.

Вопрос: Не затруднит ли это детей, желающих ехать в Грецию?

Ответ: Нам нечего ориентироваться на Грецию.

Вопрос: Процент облегчения в случае введения димотики и новой орфографии?

Ответ: Колоссально-неизмеримый»⁶⁸⁵.

Резолюція наради визнала димотику (тобто мову народу Греції) «єдиною офіційною, письмовою й **розмовною** [виділення — *Авт.*] мовою греків СРСР»⁶⁸⁶. З цього моменту вона мала запроваджуватися в усіх грецьких освітніх закладах, нею мала друкуватися література єдиного грецького видавничого центру в Ростові-на-Дону. Ухваливши такі рішення, нарада стала поворотною в історичній долі греків України. Адже грецька людність, яка в дійсності не мала достатніх культурних сил, була

поставлена в авангарді «революційного руху за реформу новогрецької мови»⁶⁸⁷, який у Греції тільки набирив силу.

Варто зазначити, що коренізаційні процеси в середовищі греків СРСР тільки-но розпочиналися. Серйозною перешкодою на шляху втілення революційних проектів Кремля була нечисленність та дисперсність низки грецьких громад, малолюдність і недоступність гірських поселень урумів. У доповідях нацменпрацівників йшлося про низький загальноосвітній рівень населення, низку неподоланих на той час соціальних та економічних проблем, що унеможливлювали утримання нацменшкіл коштом селян. На фоні песимістичних виступів колег з Росії та Кавказу полум'яна промова С. Ялі від імені уряду УСРР відверто дисонувала.

Представник Криму Гамалов скептично поставився до палкої промови «товариша з України», занадто відрізнялися від пересічних наведені тим результати вирішення національного питання Харковом. «Нет песимизма, но не должно быть и чрезмерного оптимизма, который проглядывает у товарищей из Украины; приведенные ими цифры о пионерах, комсомольцах и др. вызывают справедливое сомнение. Данные о высококвалифицированных рабочих, о постановке методической работы и т. д. могут вызвать уверенность в достаточных успехах, там, где их фактически очень мало. Что касается языка для украинских греков, то тут важная роль в желании народа. Нет надобности также стремиться к восстановлению забытого национального языка, но необходимо использовать национальный алфавит, при этом все же воля самого народа принять любой алфавит»⁶⁸⁸, — обережно зазначив він.

«Вполне солидарен с представителем Крыма в вопросе о языке и алфавите, ибо мы вовсе не стоим на том, что язык для языка, а рассматриваем язык, как орудие»⁶⁸⁹, — парирував С. Ялі, який своєю чергою висновки наради беззастережно сприйняв як керівництво до дії.

Перша всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин, що відбулася в Харкові 8–11 січня 1927 р., цілком передбачувано взяла рішення згаданої вище наради за основу подальшої роботи на теренах України. Результати практичної культурно-освітньої роботи серед греків у другій половині 20-х — на початку 30-х рр. добре відомі фахівцям. З року в рік зростала чисельність грецьких груп у школах 1-го й 2-го ступеню, працювали грецький педтехнікум, грецькі сільськогосподарські школи, театр, грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства. Все це давало підстави говорити про культурний розвій грецької нацменшості радянської України. Перші 15 пробних шкільних груп були утворені в Приазов'ї в 1926/27 навч. р., а в 1928/29 навч.р. було вже 52 перші, 25 других, 15 третіх груп. У 9-ти семирічках новогрецька мова вивчалася як предмет⁶⁹⁰. І це в той час, коли лише другий рік тривала робота експедиції ВУНАС по вивченню маріупольських говірок, яка мала дати фахові висновки щодо сутності грецької проблеми в Україні.

Зважаючи на висловлене вище, виникає резонне запитання стосовно організаційної сторони коренізації народної освіти: «Яким чином працювали ці групи, якщо роком раніше обстеження грецької громади зафіксувало повну відсутність викладачів, спроможних викладати грецькою мовою?». Український уряд тоді вважав можливим вирішити проблему через місячні курси вивчення еллінської мови для вчителів. Та, щиро кажучи, результати діяльності цих курсів виявилися плачевними. 37 осіб, які пройшли через курси в 1926 р., прослухали 139 годин лекцій І. Левкопулоса з основ грецької мови та писемності. Пізніше у доповідній записці нацменінструктора Хасай зазначалося: «Вчителі в перші дні роботи не зовсім розуміли лектора, але згодом це було усунуто й нарешті слухачі вивчили еллінську писемність, навчилися читати й писати, вивчили арифметичні терміни, Інтернаціонал та ін. При від'їзді слухачам було роздано букварі та граматику для подальшої самостійної роботи над собою»⁶⁹¹. З такими, прямо скажемо, початковими уявленнями про димотику та механічними навичками читання новоспечені викладачі відправилися до шкіл сіяти добре й вічне.

Зайвим буде пояснювати, що, повернувшись на свої робочі місця, сільські вчителі за відсутності літератури (методичної і навчальної) та суттєвої різниці між димотикою і місцевими говорами, часто-густо поверталися до викладання російською мовою та місцевими діалектами у якості допоміжної мови спілкування з дітьми, які російської не розуміли. Слід визнати, що перші роки навчання новогрецькою мовою в сільських школах лишалося фікцією.

В окреслених умовах відбувалася робота голови грецької секції ЦКНМ, до якого, попри існування нацменсекції в Наркомпросі, надходила вся тривожна інформація стосовно перебігу грецизації. З часом його діяльність, власне, набула універсального характеру: він змушений був реагувати на всі проблеми грецької громади, починаючи від землепорядження в новостворених національних сільрадах, завершуючи лікнепом та науковими дослідженнями. Робочий графік С. Ялі в цей час напрочуд щільний: він курує роботу Маріупольського окружного бюро національних меншин та його грецької секції, регулярно відряджається до Приазов'я, де вивчає становище грецького населення, координує землепорядну кампанію грецького села, супроводжує юридичне вирішення земельних суперечок, пише статті⁶⁹², збирає матеріал для майбутньої книги, розшукує й заохочує до роботи спеціалістів, спроможних зсунути з мертвої точки справу дослідження мови маріупольських греків.

План роботи «по грецькій лінії» на 1926–1927 рр. дає уявлення про його навантаження. Останній включав 20 пунктів, доволі прикметних: налагодження роботи місць, включаючи координування діяльності ОВКів та національних сільрад; обстеження діяльності ОБНМ та національних

сільрад в Сталінській, Одеській та Маріупольській округах; заслуховування доповідей місцевих працівників; здійснення вибіркового обстеження грецьких сіл; підведення підсумків виборчої кампанії; підготовка матеріалів для створення грецьких національних районів; підтримка робочих зв'язків із грецькими секціями ЦВКів автономних республік і областей СРСР; керівництво поточною виборчою кампанією; дослідження досвіду обслуговування сільрад рідною мовою; сприяння відкриттю національних судових камер; підготовка матеріалів для участі у Всесоюзній нараді по роботі серед греків СРСР; збирання матеріалів стосовно землевпорядження грецьких селищ; дослідження питання інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, кооперативного будівництва та причин розповсюдження побутових хвороб у грецькому селі; сприяння створенню перших груп з грецькою та греко-татарською мовами викладання, виданню грецької літератури та періодики, підготовці грецьких вчителів; дослідження грецької меншини відповідно до планів НКП та Всеукраїнського комітету краєзнавства⁶⁹³.

Збережене у фонді ЦКНМ листування дозволяє зробити висновок, що Сава Георгійович був людиною комунікабельною, вмів спілкуватися і налагоджувати зв'язки, підчас товариські, з великою кількістю осіб. Найбільш довірливі взаємини склалися у нього з працівниками Маріупольського ОВКу, що перебував з ним на постійному зв'язку.

«Тов. Яли!

Посылаю ведомость о лишенных избирательных прав, составленную также по национальным советам.

Задержка получилась потому, что был съезд, большая перегрузка.

Явилось на выборы в этом году меньше, чем в прошлом (53% к 55,6% в прошлом году), участие женщин мы имеем по всем районам, кроме Андреевского украинского и это дает 37,3% по округу. (У тебя отмечено 31,8 — это ошибка.) Я не знаю, откуда ты взял 11–12% по Октябрьскому району, тогда как по нашим данным явка женщин в этом районе 24,3%.

Работа движется очень скверно. Как обстоит дело насчет Греко-татарского языка?

А. Тазбаш.

13.04.1927 г.»⁶⁹⁴.

Наприкінці того ж року колега Тазбаша з Маріупольського окривконкому Саркіц доповідав на засіданні бюро про результати дворічного запровадження еллінізації. Відзначивши здобуті неймовірними зусиллями зміни на краще в ставленні вчителів та населення, інспектор зазначив, що лишається невдоволення «лише» підручником видавництва «Неозо»⁶⁹⁵, відсутністю задачників та підручників. Не менш красномовною була ухвала маріупольського нацменбюро з цього приводу: «Визнати за необхідне скласти підручники на місцевій мові греків з поступовим внесенням

до підручників все нових літературних еллінських слів», обов'язково видати російсько-еллінський словник і врешті забезпечити опалення грецьких шкіл⁶⁹⁶.

С. Ялі доводилося вникати в найменші нюанси організаційного та фінансового забезпечення еллінізації і в наступні роки. Про те, що реформа буксувала по всіх напрямках, свідчила низка документів, зокрема доповідна записка «О состоянии культпросвет. работы среди греческого населения в Мариупольском округе» (29 березня 1927 р.). Остання настільки промовиста, що ми наводимо її без скорочень: «У справі підготовки до наступного 27/28 навчального року не намічено жодних заходів, якщо не брати до уваги розпочатої підготовчої роботи по з'ясуванню настроїв населення в греко-татарських селах стосовно переведення 1-ї групи шкіл Соцвиху на грекотатарську мову.

Що стосується організації курсів перепідготовки грецьких вчителів улітку цього року, то на цю справу не асигновано жодних коштів.

Намічене Наркомпросом відкриття при Маріупольському педтехнікумі відділення не запроваджене в життя, причому, ніби (згідно з заявою Завідувача технікумом) за вказівкою Наркомпросу стосовно еллінського відділення передбачене лише викладання грецької мови 2 години на тиждень, що дає оплату позаштатного вчителя в розмірі не більше 20 руб., внаслідок чого немає можливості залучити викладача.

Водночас, згідно з заявою педінспектора НКПросу т. Бандуровського, Маріупольському педтехнікуму надсилаються гроші на 1 зайвий курс для організації еллінського відділення.

В педтехнікумі є близько 40 греків-студентів, причому добровільно записалися на еллінське відділення 14 осіб»⁶⁹⁷.

Втім, українські греки були не єдиною зоною відповідальності С. Ялі. 16 червня 1926 р. до кола його обов'язків були долучені й українські роми⁶⁹⁸.

Кінець 20-х рр. пройшов для С. Ялі під знаком активної й плідної роботи, як суто чиновницької, так і творчої, дослідницької. Як видно з матеріалів ЦКНМ, він упродовж декількох років відстоював ідею адміністративно-територіального об'єднання маріупольських греків і створення 6–7 грецьких національних районів. Через господарські та адміністративні перешкоди на мапі Приазов'я з'явилися тільки 3 грецькі райони (Сартанський, Мангуський і В.-Янисольський), однак це було важливим кроком маріупольських греків на шляху модернізації і водночас — особистою перемогою С. Ялі.

Він бере діяльну участь у підготовці й проведенні всеукраїнських нарад по роботі серед національних меншин (у 1927 й 1930 р.), публікує десятки статей, що популяризували історію греків України, проблеми мовної реформи, національного адміністративно-територіального будів-

ництва, переведення шкіл на грецьку мову викладання⁶⁹⁹. Значна частина його тогочасних публікацій нині виглядають не завжди переконливо. Тим не менше, вони віддзеркалюють громадянську позицію автора, який зі всією заповзятістю своєї енергійної натури намагався скерувати поступ власного народу на шлях відродження й розвою. Умови, в яких це відбувалося, були надзвичайно складними. Ми далекі від того, аби канонізувати особистість С. Ялі, тим більше, що сам він неодноразово зауважував, що радянські працівники вивчали національні меншини не від «чистої наукової цікавості», а задля прискорення радянізації останніх, подолання соціально-економічної відсталості й забезпечення безболісного переходу до соціалізму⁷⁰⁰. Слід відзначити, він робив свою роботу кваліфіковано й зацікавлено, намагаючись зробити все від нього залежне, аби схвально відповісти на запитання, поставлене ним же в одній із перших статей: «Чи є сенс відроджувати народність, яка не має писемності, тим більше, що дехто думає, що маріупольські греки майже забули рідну мову і втратили багато рис національного побуту»? Чи знав С. Ялі шлях, яким треба було просуватися до цієї мети, чи вповні уявляв методи її досягнення, не відомо. Та все ж, помиляючись і роблячи одну спробу за іншою, він працював чесно і самовіддано, керуючись своєю ж настановою: «Нема сенсу лишати її [грецьку громаду — *Авт.*] напризволяще, очікуючи, аби вона сама по собі зникла»⁷⁰¹.

Складність становища Сави Ялі полягала в тім, що усвідомлюючи якщо не всю, то принаймні більшу частину проблем, закладених у радянській версії політики еллінізації, він мав втілювати її в затверженому партією варіанті і єдине, що особисто він міг робити — намагатися скеровувати окремі її напрямки в ручному режимі. Чимдалі це вимагало більше зусиль. Справжній стан еллінізації та, відповідно, ставлення до проблеми С. Ялі віддзеркалює текст проекту доповідної записки «До Ради Національностей при ЦВК СРСР»: «Наскільки повільно буде йти відновлення еллінської писемності, можна бачити з того, що на відкритому еллінському відділенні при Маріупольському педтехнікумі й на організованих літніх курсах перепідготовки вчителів, доводиться починати з ліквідації неписьменності на рідній мові, оскільки вчителі, крім місцевого жаргону ніякої грецької літературної мови не знають (оскільки весь час навчалися й викладали в російських школах). Учителі, які влітку 1926 р. скінчили курси перепідготовки, не знали, певне, більше того, що треба було викладати дітям 1-ї групи (старші групи поки що працюють російською мовою)... Що ж стосується питання про греко-татарську мову, якою розмовляє близько 40% українських греків і яка подібна до кримсько-татарської, то це питання для України і досі лишається невирішеним»⁷⁰².

Мовна проблема лишалася найбільш проблемною ланкою коренізації стосовно українських греків упродовж усього часу її запровадження. Всі намагання радянського уряду вирішити її в межах усього союзу не дали позитивних наслідків. Доволі скоро суто науково-організаційні наради перетворилися на малопродуктивні політичні маніфестації, що мали мало спільного з реальними повсякденними проблемами грецьких громад.

Як представник Наркомпросу УСРР 21-23 лютого 1928 р. С. Ялі взяв участь у 3-й Північно-Кавказькій крайовій конференції вчителів-греків, яка відбулася в Ростові-на-Дону. Аби проілюструвати тогочасний політичний ажіотаж навколо мовної проблеми, наведемо витяг із протоколу конференції. Значний інтерес учасників викликало запитання: «Почему так нянчится власть с Троцким, ведь он оживляет второй интернационал?» Відповідь на нього завідувача агітпропом Північнокавказького крайкому ВКП(б) Аміранова була цілком відповідною духові епохи: «Это не совсем правильно. Власть с ним не нянчится. Его выставили из КИ. Это не есть гладить. Его выставили из партии — тоже не есть гладить, а если называется гладить, то, во всяком случае, против шерсти. Кроме того, его несколько стеснили в смысле выбора местожительства. Это указывает на то, что КП, рабочий класс настолько у нас силен, что он слепо не идет за лицами, что он готов вчерашнего своего лидера сегодня превратить в порошок [...] Ты был в наших рядах, тянул телегу революции — мы тебя читли, уважали. Ты отошел, начал мешать нам, мы тебя выпрягаем и ставим в конюшню, как бесполезное существо (АПЛОДИСМЕНТЫ). Это указывает на то, что наша партия выросла культурно. Она стала массовой рабочей партией не только количественно, но и качественно. А в этом залог нашей победы. Об этом надо бы помнить всем нашим настоящим и будущим врагам»⁷⁰³. Зайвим буде казати, що кожен пересічний партієць, тим більше — функціонер, не мав найменшого бажання потрапити до «конюшні для некорисних істот». Саме ця обставина змушувала їх йти у фарватері загального партійного курсу навіть тоді, як він був помилковим. Не був винятком і С. Ялі.

На засіданні 22 лютого він виголосив доповідь про наслідки еллінізації в Україні. На відміну від піднесеної доповіді 1926 р. його чотирьохсторінковий спіч переповнений констатацією проблем. Їх можна підсумувати наступним чином: «страшнейшая руссификация», під якою розумілася російськомовна школа, яка охоплювала 80–90% грецьких дітей; історична неписьменність еллінської громади, яка при проведенні еллінізації привела до того, що найбільш освіченими громадянами виявилися учні 1–2 груп; водночас, писемність російською мовою, а тим більше вільне володіння нею, залишалися явищем рідкісним. Ця прикмета культурного обличчя громади відображена С. Ялі наступним чином: «Бедняки, середняки, особенно женщины, у нас очень плохо владеют

русским языком. Женщины знают до сотни слов, а в большинстве говорят на родном языке, дети тоже говорят на материнском языке»⁷⁰⁴. Відзначена обставина не становила проблеми, допоки греки замкнено жили в межах своїх селищ, спілкуючись із навколишнім світом через сільського голову та урядника. Ситуація докорінно змінилася в переддень вирішального більшовицького штурму, який у тлумаченні М. Скрипника поставив високі вимоги щодо загальної та політичної писемності громадян. Втім, на початку 1928 р. під таким ракурсом грецьке питання не розглядалося. Тоді більш важливим виглядало виборення першості в здійсненні реформи грецького правопису. Решта проблем здавалася несуттєвою, більшовицький уряд вважав за можливе не зважати на низку «неприємних» складових еллінізації, як то: спротив і нерозуміння еллінських громад, відірваність реформи від реального життя, низький рівень пропонованої населенню освіти, фактична неписьменність вчительства, саботаж місцевих виконкомів тощо. Не зважав він і на реакцію закордоння: глумливу й гнівну. Значно важливішим була можливість щоразу з різних трибун виголошувати, як заклинання: «СРСР — батьківщина пролетарів усього світу. Тільки тут правильно вирішується національне питання». Не оминув цієї спокуси й Сава Георгійович. Його підсумкова репліка зірвала гучні оплески: «Очевидно ясно всем, почему греческая буржуазия ворчит на нашу реформу. Эта реформа сделалась, если хотите, орудием революционирования греческих трудящихся масс самой Греции. Эта реформа сделалась ножом в спину греческой буржуазии, и перед нами стоят задачи и дальше вместе с трудящимися Греции обтачивать острей этого ножа до тех пор, пока не пробьет смертный час греческой буржуазии (аплудисменты), до тех пор, пока и в Греции не совершится социальная революция»⁷⁰⁵.

Тим не менш насправді колосальна складність етнокультурних проблем у середовищі маріупольської грецької громади спонукала С. Ялі до подальшого дослідження їхніх витоків. Не буде перебільшенням сказати, що на той час він був у вузькому колі тих, хто розумів міру їхньої складності. С. Ялі відіграв важливу роль у координації зусиль розпорошених і, слід визнати, вкрай нечисленних дослідників, які були спроможні вирішувати справу дослідження Маріупольської грецької громади на гідному фаховому рівні. Спочатку він допомагав окремим науковцям. 13 липня 1927 р. він провів через засідання ЦКНМ рішення про сприяння професору Ленінградського університету І. Соколову у вивченні (sic!) **народної мови** маріупольських греків⁷⁰⁶. Згодом, усвідомивши, що треба гуртувати сили, заходився навколо організації та фінансування дослідницьких експедицій.

12 червня 1928 р. президія ВУЦВК розглянула подання ЦКНМ (з цього питання доповідав С. Ялі) про фінансування дослідницької екс-

педиції ВУНАС до Приазов'я. Наступного дня 13 червня 1928 р. Сава Георгійович отримав доленосне доручення від ЦКНМ. У зв'язку із запланованим відкриттям грецьких районів, комісія доручила йому взяти участь від імені уряду в урочистостях і розпочати роботу над брошурою «Греки на Україні», яку планували видати українською та грецькою мовами. Завдання першого великого дослідницького проекту грецького нацменпрацівника сформулювали доволі невігадливо: «Освітлити історію колонізації та сучасний стан греків на Україні»⁷⁰⁷.

Врешті, експедиція була дозволена, на неї ухвалили витратити кошти, зекономлені на курсах секретарів національних сільрад⁷⁰⁸. 13 липня при ВУНАС скликали спеціальну нараду за участю низки зацікавлених сторін, яка затвердила персональний склад експедиції та виробила відповідні інструкції⁷⁰⁹. С. Ялі особисто підбирав її склад та рекомендував на затвердження відповідних органів її учасників. Так до неї увійшли справжні вчені, які отримали нагоду за державний кошт продовжити свої багаторічні дослідження. Серед них — дійсний член ВУНАС В. Гавриленко, Д. Панадіяді, відомий візантієвіст І. Соколов⁷¹⁰ (на час описуваних подій — професор Ленінградського науково-дослідного інституту порівняльного вивчення мов і літератур Заходу й Сходу⁷¹¹), а також рекомендований Маріупольським музеєм краєзнавства та ЦКНМ Д. Спиридонов. Мета експедиції⁷¹², зафіксована в офіційному документі «План роботи експедиції асоціації сходознавства для вивчення греків Маріупольщини влітку 1928 р.», дещо дисонувала з ура-патріотичними резолюціями управлінських нарад тільки на перший погляд. Насправді під посиленням уваги українських науковців до реальної розмовної мови переважної більшості українських греків крилося намагання вирватися із замкнутого кола апаратної еллінізації, яка чимдалі більше гальмувала, поглинаючи все більше зусиль і коштів. Справа в тім, що еллінізація, буксувала на всіх щаблях запровадження. Навіть Маріупольський грецький педтехнікум, який під час його заснування розглядався як ключовий заклад у вирішенні «грецької проблеми» в Україні, не давав підстав для заспокоєння.

Грецький відділ Маріупольського педтехнікуму був створений відповідно до рішення президії ВУЦВК від 1 січня 1926 р. Слід зазначити, що педтехнікум був доволі проблемною установою: в ньому неодноразово змінювалося керівництво, яке то було неспроможним налагодити навчальний процес і взаємодію профспілкових та студентських організацій, то виявлялося надто затятим поборником українізації⁷¹³. Упродовж перших півтора років існування тут змінилися 5 завідувачів. Врешті установу очолив В. Лавриненко, якому судилося розпочати тут еллінізацію.

Невтішні повідомлення стали надходити доволі скоро. Під час інспекційних поїздок до Приазов'я С. Ялі і сам бачив всі негаразди, що мали

місце в навчальному закладі. Після однієї з них ЦКНМ 1 березня 1927 р. адресувало Наркомпросу стривожений лист, в якому йшлося про те, що всупереч постановам комісаріату грецький відділ не відкритий⁷¹⁴. Повторне звернення, датоване 25 січня 1928 р.⁷¹⁵, засвідчило, що понад два роки грецьке відділення існувало на папері.

29 грудня 1927 р. С. Ялі висловив своє враження від новоствореної установи на засіданні ОБНМ Маріупольського окрвиконкому. За наслідками його інспекції нацменкомісія прийняла рішення встановити з 1928/29 навч. року обов'язкову квоту для прийому етнічних греків до навчального закладу та звільнити студентів, що вивчають грецьку мову, від вивчення німецької⁷¹⁶.

29 червня 1928 р. за підписом заступника голови ЦКНМ Я. Саулевича та С. Ялі до НКО був відправлений стурбований лист: «Зараз ЦКНМ не має докладних матеріалів, які б свідчили про усунення в свій час відмічених недоліків. Навпаки, в червні місяці цього року до ЦКНМ надійшла заява викладача грецької мови в Маріупольському педтехнікумі т. Левкопулоса про те, що роботу грецького відділу ще й досі не налагоджено»⁷¹⁷. Комісія просила НКО здійснити серйозне обстеження грецького відділу Маріупольського педтехнікуму й вжити рішучих заходів для покращення стану справ. Врешті, 18 жовтня 1928 р. Нарком М. Скрипник отримав привітальну телеграму з Маріуполя: «Урочисте зібрання педагогів і студентів Марпедтехнікума в складі 250 душ з приводу відкриття грецького відділу вітають у Вашій особі Радвладу та здійснення Ленінської нацполітики»⁷¹⁸.

Здавалося, майже трирічна боротьба за налагодження діяльності грецького сектору, увінчалася успіхом. Однак, це був передчасний висновок. Наркомпрос неодноразово намагався відшукати викладачів для формально відкритої установи. 12 лютого 1927 р. він просив совнацмен Північнокавказького КрайВНО відрядити сюди викладача грецької мови⁷¹⁹.

2 лютого 1928 р. викладач грецької мови нарешті був переведений до першої групи штатних викладачів, а директор технікуму отримав директиву Наркомосу, аби заняття з грецької мови проводилися вдень, а не в вечірні години⁷²⁰.

Після багаторічних намагань надати справі коренізації шкіл українських греків життєдайного імпульсу, Наркомпрос, не без участі С. Ялі, дійшов висновку, що півзаходами проблему вирішити не вдасться. Незважаючи на катастрофічну нестачу коштів та відсутність кадрів, 1930 р. було прийняте рішення про реорганізацію технікуму в національний грецький з еллінським та греко-татарським відділеннями. Планувалося, що проведення оргнаборів до вишу за етнічною ознакою вкупі зі збільшенням часу на вивчення димотики поступово вирішить проблему під-

готовки педкадрів для еллінізованих шкіл. Втім, кваліфікований викладач димотики, як і раніше залишався фактично один на всю Україну (!), і, відповідно, мізерними залишалися його можливості якісно впливати на ситуацію.

В 1930/31 навчальному році на вивчення грецької мови відводилося 280 годин, грецької літератури — 70 годин з 4 800. Для порівняння: на читання діалектичного матеріалізму припадало 90 годин, історію класової боротьби — 140, курс позашкільної роботи — 210. Так само мало, до речі, викладалися й решта базових мов — українська (100 годин), іноземна (120), російська та українська література (80)⁷²¹. Закладені в навчальному плані різочі диспропорції між дисциплінами, які, власне, формували професійну культуру майбутнього освітянина, та суто політичними предметами, стали підосною формалізації навчання як такого, і врешті знецінювали вартісність диплому педтехнікуму. До 1932 р. щорічно установа випускала не більше 40 педагогів, з них не більше 40% (тобто, 13–15 осіб)⁷²² становили греки. Лише в 1928 р. цільовим способом було набрано 40 майбутніх викладачів для еллінських груп, але, враховуючи той жах, який згодом пережили грецькі села, вони жодного реального впливу на стан освітянської справи не справили.

Початок 1929 р. позначився критичним загостренням «грецького питання» — багаторічні намагання запровадити еллінізацію не мали успіху, місцеві освітяни билися, наче риба об лід, та якісних зрушень на краще не відбувалося. Кілька скандалів навколо неї, що зчинилися в 1928–1929 рр., поставили подальшу кар'єру С. Ялі під великий сумнів.

10 січня 1929 р. датований перший у поточному році протокол засідання Сталінського ОБНМ. 11 пунктом засідання відзначене питання, як ніколи просторо зафіксоване в протоколі. Воно варте того, аби його процитувати. *«Відношення ЦКНМ про дачу висновку щодо ліквідації еллінських шкіл»*. По суті питання член ОБНМ Захаров доповів: «Еллінські групи є по Велико-Янисольському та Старо-Бешевському районах, зорганізовано їх 3 роки тому (1925 р.), учбовими приладдями постачаються погано, цебто маються тільки букварі та післябукварний матеріал, не дивлячись на те, що там є вже 3 групи. Мова цих підручників значно різниться від мови місцевого жаргона. Вчителями працюють місцеві греки, перепідготовлені на маріупольських всеукраїнських курсах. Ці курси по своїй короткотерміновості та недостатній організації в розумінні внутрішнього змісту роботи, не могли в потрібній мірі підготувати необхідний кадр вчителів. Еллінізація проводиться лише по шкільній лінії, чому для розвитку цієї справи нема відповідних умов. Грецьке населення бажає мати семирічну, а також і вуз.

Ураховуючи все сказане, цебто відсутність підручників, різницю мов, відсутність достатньої кількості вчительських кадрів, а також відсутність

перспектив мати еллінську семирічку та вуз *населення налаштоване проти еллінізації* [виділення — Авт.], а райорганами нічого не робиться з метою популяризації та роз'яснення політики партії та директив Радвледи».

Враховуючи зазначене, ОБНМ прохало ЦКНМ:

«1. Постачати еллінські групи достатньою кількістю підручників, *переглянувши попередню їх мову, з метою більшого пристосування її до мови місцевої.*

2. вжити заходів щодо перепідготовки достатньої кількості вчителів.

3. вжити заходів щодо організації міжрайонової еллінської семирічки.

4. вжити заходів щодо організації міжокругового ВУЗ.

5. запропонувати ІНО та одному члену Бюра виїхати на місце, урегулювати це питання шляхом постановки питання на широкі селянські зібрання, наради вчителів, громадських та інших організацій, виявити в яких підручниках і навчальних приладдях ця школа має потребу, вивчити, та дати висновки. Відділу ІНО представити свої міркування про те, які заходи необхідні для підготовки та перекваліфікації вчителів еллінців. У зв'язку з тим, що в майбутньому році закінчують свої заняття 4 групи еллінських шкіл, ІНО проробити питання про те, в якому районі можна відчинити міжрайонову еллінську семирічку, і які для цього мають умови.

ІНО терміново надіслати до наркомосвіти та ЦКНМ Доповідну записку про всі необхідні міроприємства, зв'язані з Центром.

Вважати за необхідне через два місяці на засіданні ОБНМ поставити доповідь ІНО з метою перевірки зазначених директив»⁷²³.

Реакція громадських зборів та організацій (заздалегідь організована партійними органами) не заставила на себе чекати. 30 червня 1929 р. Велико-Янисольський РПК запропонував розробити докладний і точний план еллінізації й татаризації, «асигнувати для цього достатньо фінансів і приділити цьому питанню максимальну увагу з боку державних, партійних та суспільних організацій, причому при переводі шкіл на рідну мову узгодити його з переходом на рідну мову всіх установ, організацій і взагалі всієї роботи»⁷²⁴. 10 пункт постанови зазначав, що зважаючи на велику політичну вагу питання, слід жорстко засудити настрої відмови від еллінізації й татаризації.

Та попри повсякчасну пояснювальну роботу, грецьке селянство різко негативно оцінювало діяльність перших груп у школах. Це не було секретом ані для Наркомосу, ані для ВУЦВК: нацменвідділи Маріупольщини та Сталінщини просто-таки волали про це впродовж 1926–1930 рр. Йшлося про це й на Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин. Представник Маріуполя Тазбаш так змалював перший рік грецизації: «Проведені минулого року курси для вчителів

еллінців дали дуже мало. Після цих курсів [...] ми відкрили вісім перших груп. Зараз ці школи дійшли до того моменту, коли діти читають цілі речення, а вчителі не можуть пояснити дітям, що вони читають, тому що багатьох слів вчителі не розуміють. Звідси для греків-еллінців виникає потреба у словнику та в інших необхідних посібниках. Наркомпрос повсякчас обіцяв нам дати ці посібники, але ми досі їх не отримали, й школи опинилися в такому становищі, що населення незадоволене цим. Завдяки запровадженим заходам ми на батьківських зборах *домоглися того, що школи залишилися поки що існувати*⁷²⁵ [виділення — Авт.].

У подальшому мало що змінилося на краще. Греків, як і раніше, не задовольняла якість навчання в «грецизованих» школах. Показовою є постанова батьківських зборів 2-ї В.-Янисольської школи від 5 березня 1929 р.: «Упразднить совсем эллинский язык и ввести занятия на русском и украинском языках»⁷²⁶. Підстави для таких ухвал були тривіальними. Батьків обурювали незрозумілість літературної димотики, низька кваліфікація вчителів, відсутність навчальної літератури. Селянська кмітливість підказувала, що «если политика партии требует обязательной эллинизации греческих сел, то в первую очередь необходимо перевести все учреждения греческих сел на эллинский язык, а в школах ввести эллинский язык преподавания как предмет до тех пор, пока не будет подготовлен кадр учителей-эллинецов и население несколько освоится с литературным языком»⁷²⁷.

У другій половині 1929 р. вибухнув гучний скандал, викликаний листом Сарбаш (19 серпня 1929 р.) до ЦВК і Ради Національностей СРСР про насильницьку грецизацію в Україні⁷²⁸. Восени 1931 р. вчитель Пипиджиті писав до редакції грецької газети «Колехтівістіс» (створена в листопаді 1930 р.) таке: «Еллінізація в с. М. Янисоль (Володарського району) проходить чимдалі гірше... Що стосується постачання шкіл підручниками, тут узагалі катастрофічне становище. Є лише одна книга й та старого видання. За цією книгою «Протопопи» відбувається навчання грецької мови для III, IV, V, VI и VII груп. Граматики, арифметики, географії, фізики немає, їх проходять на російській мові»⁷²⁹.

Не в кращому стані перебувала видавнича справа. Утворене восени 1930 р. у Маріуполі видавництво газети «Колехтівістіс» майже два роки не могло налагодити її випуск. І це не дивно, адже лічені співробітники володіли новогрецькою. Молодий працівник журналу І. Коранді в листі до «Правди» (1932 р.) так змалював «грецьку проблему» в Україні: «Грецькі села буквально голодують через відсутність літератури на рідній мові, у школах одним підручником займається 30–40, а то і 50 осіб [...] Бо ми пишемо понад 4 роки, а наші досягнення — одна газета на 2-х сторінках, що виходить раз на 5 днів, і дитячий журнал. Газета виходить на місцевому діалекті, журнал новогрецькою мовою «димо-

тики». Коли навчалися й працювали в Харкові, думали, що ось будемо на місці й нам вдасться зрушити з мертвої точки видання грецької літератури, але вже шість місяців б'ємося, наче риба об лід, і жодних результатів немає»⁷³⁰.

Це — може найяскравіший, але не єдиний, опис кризи політики грецизації, спричиненої перш за все реформою новогрецької мови в тому вигляді, в якому вона здійснювалася в СРСР. Адже будь-яка реформа приречена, якщо відірвана від реального життя.

В другій половині 30-х рр. ця історія знайшла своє логічне завершення. Через дев'ять років після початку «грецизації» в 1935 р. Грецьке видавництво Донбасу видало, нарешті, перші підручники для грецьких шкіл України⁷³¹: «Алфавіт» А. Димитріу та «Грамматика й морфологія» Н. Моїсидіса. У 1936 р. вийшла ціла низка книжок. Серед них: «Буквар грецької мови» та «Хрестоматія грецької літератури» (2 ч.) А. Димитріу; «Підручник грецької мови» та «Грамматика грецької мови для дорослих» Г. Левкопулоса; «Грамматика і правопис грецької мови» Н. Моїсидіса; «Арифметика» та «Збірник арифметичних задач і вправ» Н. Попової; «Географія» Л. Теренової, В. Жерделі; «Природознавство» Е. Тетерева. Отже, нарешті номінально «грецькі» школи півдня України отримали змогу стати дійсно національними, оскільки тепер усі дисципліни початкової школи можна було вести новогрецькою. Втім на цей час димотика радянських греків стала такою ж штучною, як і критикована раніше кафареvуса. Вона була однаково чужою і люду Греції, й українським грекам (тому що по суті своїй то була мертва мова). Врешті вона втратила властивості природної койне [що значить «загальна мова» — *Авт.*], завдання якої полягає в тому, щоб люди, які розмовляють на споріднених мовах чи діалектах, могли вільно спілкуватись одне з одним, не втрачаючи при цьому своєї самобутності. Про яке взаємозбагачення могла йти мова, коли випускник радянської грецької школи не спроможний був читати грецькі газети — ані ті, що видавалися в СРСР, ані ті, що друкувалися в Греції?

Невдовзі постанови РНК і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» (20.04.1938 р.) та РНК УРСР «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і ВУЗах УРСР» (29.06.1938 р.) поставили крапку не лише на політиці коренізації, а й на багаторічних, не завжди вдалих спробах реформування грецької мови в Україні. Відповідно до них перестали існувати 6 початкових, 3 неповні середні, 2 середні грецькі школи та 5 початкових, 9 неповних середніх і 7 середніх мішаних шкіл.

Попри те, що багатьом згортання коренізації наприкінці 30-х рр. здалося передчасним і несподіваним, ознаки того, що такий поворот курсу національної політики цілком імовірний, були очевидними вже на межі 20–30-х рр. З початком суцільної колективізації грецького села політична складова грецизації різко зміцніла. Національні бюро окружних виконкомів і ЦКНМ переживали критичний момент свого існування, коли, споглядаючи трагедію національного села, змушені були сприяти запровадженню антинародної політики. С. Ялі був добре обізнаний із ситуацією в грецьких селах Приазов'я. Сам, перебуваючи під негласним наглядом НКВС, він намагався полегшити удар колективізації по грецьких селах, посилаючись на специфіку соціально-економічного розвитку грецьких сіл, їхню пересічну заможність, закликав відмовитися від практики масових розкуркулень. Втім, у той час він ще не сумнівався в правильності свого шляху, як і раніше активно працював з місцями, акумулював матеріали для майбутньої книги про українських греків, перекладаючи їх на українську мову⁷³².

1929 р. став поворотним не лише в історії УСРР, а й у долі С. Ялі. Значну частину робочого часу він, як і раніше, проводив у службових відрядженнях. Проте це були відрядження іншого гатунку. Наприкінці березня — початку квітня він курирує хід виборчої кампанії в грецьких національних районах; 1–7 червня займається хлібозаготівлями на Харківщині; 29 червня — 7 липня — налагоджує соцзмагання в Олексіївському російському районі⁷³³.

До середини літа 1929 р. він активно запроваджує в життя ухвали ЦКНМ, однак позиції його в комісії стають дуже хиткими. Раніше — один з найперспективніших її членів, який доволі часто виконував обов'язки заступника голови комісії, тепер змушений виправдовуватися й оборонятися. Справа в тім, що 12 лютого 1929 р. г. «Правда» опублікувала фейлетон Михайла Кольцова «ВУЦИК и овцы», що живописав негаразди бідняцьких колгоспів «Червоний броньовик» та «Перше Травня» на Бердянщині. Бідняки викупили у куркуля Зантіна описаних овець. «Овец и барашков, еле живых, откапывали в снегу, вели и несли домой, отогревали на печи рядом с детьми, откармливали и отпаивали молоком. Полгода два коллектива днем и ночью, во сне и наяву, жили и дышали овцами». Але незаможників спіткало лихо, куркуль домігся постанови Малої президії ВУЦВК про заміну проданих з торгів овець грошовою компенсацією і забрав овець у селян. Цей епізод центральний партійний орган описував наступним чином: «Надзиратель милиции, для храбрости накачавшись у Зантина бодрящей жидкостью и ведя за собой милицейский наряд, ночью врывается в село, начинает поголовные обыски по хатам для отбора овец. Разбуженные, перепуганные крестьяне пробуют спорить — им грозят арестом! Рядом с милицейским начальником стоит

сам кулак, в руке у него постановление ВУЦИК — революционная законность торжествует»⁷³⁴. Втрата овець, за висновком Кольцова, стала причиною зневіри селян у колективному веденні господарства, і вони почали виходити з колгоспів.

Розвал колективів був серйозним звинуваченням у рік «Великого перелому». 25 березня 1929 р. Президія ЦКК КП(б)У, розглянувши питання «о расследовании фактов, указанных в фельетоне М. Кольцова «ВУЦИК и овцы»», ухвалила «за допущенный протекционизм в этом вопросе со стороны ответственного работника ЦК Нацмен т. Яли, что стало причиной необъективного решения вопроса — тов. Яли уволить с работы и вопрос о его партпринадлежности передать в Парткомиссию ЦКК КП(б)У»⁷³⁵. Справа набула широкого розголосу. Оголошення про звільнення С. Ялі оприлюднили харківський «Комуніст» та маріупольська «Наша Правда»⁷³⁶. 3 квітня 1929 р. президія ВУЦВК скасувала злочасну постанову, вівці повернулися до колгоспників. Так, з легкої руки видатного радянського публіциста, розпочалося стрімке падіння кар'єри С. Ялі. Зважаючи на те, що ЦКНМ відтягувала його звільнення до 1 серпня 1929 р., він був гарним працівником, проте воно було невідворотним. Втім, попри тяжкі звинувачення, він зберіг членство в партії.

Відчайдушних зусиль коштувало С. Ялі видати написану впродовж 1929 р. книгу. Після звільнення з ЦКНМ упередження до автора поширилося й на рукопис. Декілька разів його передавали з інстанції до інстанції. 23 березня 1930 р. датований запит ЦКНМ до Всеукраїнського комітету краєзнавства про хід видання⁷³⁷. 12 травня 1930 р. рукопис передають завідувачу Центрвидаву Мишковському з приміткою: «Брошура потребує політичної рецензії». Півроку він пролежав у видавництві, рецензент Зозуляк відмовився його рецензувати⁷³⁸. І все ж навесні 1931 р. під назвою «Греки в УСРР» книга була видана Центрвидавком накладом у 500 примірників. В другій половині 30-х рр. майже весь наклад книги був знищений. Екземпляр, що зберігається нині в НБУ ім. Вернадського, зберігся завдяки тому, що загубився у Туркменській державній бібліотеці. Якби С. Ялі знав, що через шість років монографія перетвориться на один із пунктів звинувачення у контрреволюційній діяльності, навряд чи він так затято добивався її видання.

30 вересня 1929 р. С. Ялі обійняв посаду економіста Укрдіпромезу, звідти менше ніж за місяць (29 жовтня) був відряджений на навчання до Москви. Після повернення, 23 січня 1931 р., він отримав призначення на посаду завідувача сектору обміну досвідом, а влітку його, як і низку партійців, «мобілізували на село».

Слід зазначити, що із серпня 1929 р. в ЦКНМ не було спеціального працівника по грецькій лінії. Час від часу «грецьку тему» в комісії курували А. Дівіджієв та А. Глинський, проте специфіка роботи в грець-

кому середовищі була такою очевидною, що ЦКНМ неодноразово зверталася до президії ВУЦВК з проханням ввести С. Ялі до складу комісії в якості позаштатного члена⁷³⁹. Президія ВУЦВК стосовно кандидатури С. Ялі (який працював у різних установах, зокрема, Діпросталя) лишалася непорушною, що, однак, не заважало використовувати його для короткотермінових ревізій, перевірок, обстежень тощо. Приміром, у березні–квітні 1931 р. за дорученням ЦКНМ він перевіряв хід колективізації в Мангуському районі; в червні — липні — здійснив ревізію діяльності Маріупольської міськради, у грудні — обстежував Ст. Каранський район⁷⁴⁰.

Під час ревізійних поїздок у якості представника ЦКНМ, Всеукраїнського штабу по огляду національних політосвітустанов, НК РСІ тощо він побачив нову Україну і нове життя грецької спільноти в колективізованому Приазов'ї. Від його пильного ока не приховалися проблеми жодної з установ, що займалися грецькою проблемою: Грецький маріупольський педтехнікум, Маріупольський музей краєзнавства, національні райони та ради в зменшеній копії віддзеркалювали катастрофу України.

22 квітня 1931 р. він склав документ під назвою «Попередні підсумки й висновки огляду стану політосвітустанов національних меншин у Маріупольському районі». З чотирьох сторінок звіту зрозуміло, що наслідки політики коренізації в районі відсутні. Найбільше дісталось Маріупольському музею краєзнавства за любов «до чистої науки», збирання предметів старовини та відірваність від поточних завдань партії й радянської влади⁷⁴¹. Найвагоміше з зауважень, що стосувалися оптимізації діяльності музею, розташоване під сакраментальним 13 номером: «В роботі Маріупольського музею краєзнавства необхідно виходити з завдання: перетворити музей на дійсне знаряддя в боротьбі за здійснення генеральної лінії партії за виконання п'ятирічки в чотири роки, за індустріалізацію, реконструкцію сільського господарства». Задля цього Ялі пропонував провести чистку особового складу установи, розгорнути соціалістичне змагання та ударництво, розпочати дослідження культури та побуту робітників заводу ім. Ілліча, основний упор зробити на дослідження колективізації грецького села та створення нового побуту, поставити питання перед відповідними структурами про покращення матеріального становища співробітників установи⁷⁴².

Не менш характерним зліпком епохи другого комуністичного штурму є й звіт про обстеження роботи Маріупольської міськради по обслуговуванню національних меншин. У ньому С. Ялі зазначав, що Маріуполь, в якому етнічні меншини становили майже 58% відсотків населення, фактично є «центр[ом], де виковується греко-татарська культура»⁷⁴³. Тим не менше складність етнічного складу населення не спонукала міські власті до відповідної роботи. На думку інспектора, нацменробота в місті пере-

бувала в глибокому застої. С. Ялі не добирав слів для викриття бездіяльності місцевих властей. Наведемо лише кілька прикметних формулювань, які формували обличчя цього доволі цікавого документу: «Цілковита бездіяльність комісії національних меншин, що з січня місяця цього року не засідає; [...] взагалі ніякого керівництва з боку міськради за роботою серед національних меншин; звітів міськради за 1929 та 1930 рр. крім загальних фраз (10 строк) нічогісінько нема про роботу серед національних меншин; [...] ніякої боротьби з боку міськради проти русифікаторських тенденцій серед окремих грецьких робітників, внаслідок чого ми маємо низку проривів на всіх ділянках національно-культурного будівництва в Маріупольщині»⁷⁴⁴. За хльосткими звинуваченнями слідували 35 (!) пропозицій стосовно покращення стану справ, серед яких головним було створення комісії національних меншин під головуванням т. Балевої⁷⁴⁵. Втім, жодна з його пропозицій, що називається, не була на часі.

Тоді, як С. Ялі у травні–липні здійснював інспекцію Мангуського району, тривале (впродовж червня–липня) обстеження Сартанського та Мангуського грецьких національних районів проводив А. Дівіджієв. Розгорнуті детальні матеріали інспектування Мангуського та Сартанського районів⁷⁴⁶ зафіксували надзвичайно складну ситуацію в грецькому селі, яке на той час вже майже на 100% було колективізоване.

Звіти С. Ялі, звичайно, більшою мірою критичні, оскільки від нього — місцевого вихідця — важко було приховати найменші деталі. З обуренням «обследователь от ЦКНМ» відзначав, що греки становлять лише половину працівників та керівників районних установ, неписьменність районних властей та апарату національними мовами вражає, справа еллінізації занепадає, різко впала кваліфікація вчительства. С. Ялі, певне, було нестерпно дивитися на те, як справа його життя сходить нанівець. У гнівних звинуваченнях, власне, проглядала цілковита безпорадність перед масою місцевих керівників та пересічних селян, цілковито байдужих до будівництва грецької культури. «Необхідно констатувати розрив, який полягає в тому, що маса виступає рідною мовою частіше, аніж керівний склад, водночас останній виявляє більшу тенденцію виступати російською, підчас ігнорує використання рідної мови [...] керівний актив села не помічає класової боротьби навкруг ролі рідної грецької мови в радянському будівництві»⁷⁴⁷. Втім не лише пересічні мешканці і місцеві керівники Приазов'я були глухими до зауважень С. Ялі. Ще менше відгуку вони знаходили у харківських владних коридорах. Низка невідкладних заходів по грецизації суспільного та культурного життя району, зокрема і пропозиція до ЦКНМ лобіювати перед Укрфільмом питання про випуск грецької кінокартини⁷⁴⁸, залишилися без відповіді.

14 жовтня 1931 р. С. Ялі складає коротеньку, позбавлену офіціозу, записку, за допомогою якої намагається врятувати Маріупольський музей краєзнавства, що перебував на межі кадрового знищення. В ній він зазначає, що з 1926 р. музей щорічно отримував державну субсидію в 3 тис. руб. на дослідження греків України. В поточному році установа отримала 750 рублів і на цьому фінансуванні припинилося. «З огляду на те, що грецьке населення у відношенні національного та культурного будівництва відстає більше, ніж інші національні меншини на Україні, й є потреба форсувати науково-дослідну роботу (особливо в частині мови), необхідно терміново відновити попередню субсидію грецького відділу Маріупольського музею в розмірі 3 тис. рублів»⁷⁴⁹.

У грудні 1931 р. як представник ЦКК, КН РСІ УСРР та ЦКНМ при ВУЦВК він перевіряє виконання закону про рівноправність мов у Старо-Каранському районі. У цей час справа коренізації в греко-татарських селищах фактично перетворилася на фікцію. Повною мірою це відобразив звіт С. Ялі: на урумську мову переведені лише три перші групи, школа лишається російськомовною, так само як і Старо-Каранський зерновий технікум; вчительство геть неписьменне рідною мовою, отже справа коренізації школи зайшла в глухий кут; відсутня будь-яка навчальна література. Принциповий, прискіпливий звіт врешті зривається на адміністративну істеріку: всім поставити на вид, об'явити сувору догану, зняти з посади тощо.

Повернувшись із тривалого відрядження до Приазов'я, Сава Георгійович підводить підсумки своєї роботи, складає кілька аналітичних довідок. Одна з них — «Наслідки та висновки перевірки про здійснення закону про рівноправність мов в Старо-Каранському районі» — датована 10 січня 1932 р.⁷⁵⁰ Як завжди ретельно, навіть прискіпливо, упорядкований та проаналізований статистичний матеріал, завершується невтішними висновками про стан шкільної справи: «З 58 учителів — 50 зовсім неписьменні греко-татарською мовою і працюють по російських та українських групах і школах. Лише 8 учителів працюють по греко-татарських групах, але кваліфікація їх щодо греко-татарської мови дуже низька і пояснюється тим, що ці педагоги проходили лише короткотермінові місячні курси»⁷⁵¹.

Одна з останніх згадок про участь С. Ялі в засіданнях ЦКНМ відноситься до 31 січня 1932 р. На ньому разом з Ф. Бітнером він доповідав про результати запровадження закону про рівноправність мов у національних районах. Другим у порядку денному було питання про скликання конференції грецької мови. ЦКНМ підтримала пропозицію С. Ялі про організацію в березні 1932 р. Всеукраїнської конференції грецьких культурпрацівників у Маріуполі для кінцевого вирішення мовної проблеми⁷⁵². Ці рішення були наперед приречені — голодомор на Україні косив сотні тисяч людей, їм було не до мовної проблеми.

27 лютого 1932 р. датована доповідна записка до секретаріату ВУЦВК про стан запровадження закону про рівноправність мов серед національних меншин. Висновки цілком очікувано були невтішними.

4 квітня 1932 р. призначається завідувачем науково-лекційною частиною Промвиставки, з 15 квітня (за сумісництвом) працює методистом дошкільного виховання НКП УСРР, 3 травня 1932 р. С. Ялі звільняється з Укрдпромезу⁷⁵³. В другій половині 1932 р. він — старший інспектор Ради національних меншин НКП УСРР, звідки звільняється 14 січня 1933 р.

В 1933 р. ЦКНМ вкотре відряджає С. Ялі до Маріуполя для обстеження Грецького педтехнікуму. Перелік недоліків у діяльності установи багатократно переважував позитивні зміни: «продукція» (так суто по-індустріальному називалися випускники), залишаючись невисокої якості, покривала тільки 50% потреб початкової і взагалі не задовольняла потреб середньої школи; не лише політехнізація, а й грецизація установи залишалися формальністю — з 22 викладачів тільки 2 викладали еллінською мовою, 1 — урумською, 2 — татарською; нестача приміщень ставила під загрозу існування установи, як таку. Причини комісія, цілком у дусі епохи, окреслила наступним чином: потурання й опортунізм керівництва Педтехнікуму та працівників міськради й обласного відділу освіти (завдяки їм педтехнікум в розпал голодомору не був включений до списків на отримання вугілля, зошитів, врешті харчів (!)).

Цілком відповідними епосі були й пропозиції комісії: зняти з роботи завідувача учбовою частиною технікуму Джеломенова; відділу кадрів та Культпропу місткому в місячний строк зміцнити викладацький склад лектури, відрядивши туди Дмитрію (Маріупольська філія Центрвидаву), Гафарова, Хаджінова (працівник РСІ), Бар'яхтар (РНМ); ЦК КП(б)У просити відрядити до технікуму 3 викладачів соціально-економічних дисциплін з Комвучу народів Заходу та одного викладача природознавства, який володіє татарською мовою, з Криму.

Слід відзначити, ця частина пропозицій була цілком позбавлена реальності: за виключенням Дмитрію, жодна з пропонованих кандидатур не мала педагогічної кваліфікації. Що ж до решти — то тільки позбавлений здорового глузду викладач московського вишу міг в 1933 р. переїхати до Маріуполя, аби покласти своє життя на вівтар задалегідь приреченої справи.

Решта пропозицій тільки унаочнювали щоденні біди установи й проблеми грецизації: збільшити випуск «продукції» до 120 осіб, з метою покриття потреб у педкадрах усіх грецьких районів на 1933/34 рр.; поставити питання про збільшення терміну навчання з 3-х до 4-х років; забезпечити в поточному році технікум приміщенням, а надалі профінансувати будівництво нового приміщення. Типові для часу ідеологічні гасла камуфлювали цілковиту безпорадність харківських функціонерів

перед побаченою жахливою руїною: організувати річний семінар на 40 висуванців, рекомендованих партійними органами; «з метою популяризації й створення суспільної думки навколо грецького педтехнікуму через Донецькобком поставити доповідь з питання національно-культурного будівництва серед греків, зокрема, доповідь педтехнікуму на райпарткоммах національних грецьких районів, по найбільших грецьких колгоспах, МТС, а також на робочих зборах заводів ім. Ілліча, Азовсталі»⁷⁵⁴.

Важко зрозуміти, яким чином чергова лекція малоосвіченого партійного функціонера стражденним голодуючим могла зрушити з мертвої точки справу елінізації. Втім, звіт загалом більше схожий на розпачливий зойк партійно-радянського функціонера, не спроможного насправді жодним чином впливати на ситуацію.

8 червня 1933 р. датована доповідна записка С. Ялі до Культпропу ЦК КП(б)У, в якій він ще відчайдушно намагається домогтися рішучого перелому в «русифікаторських настроях» керівництва технікуму, вибити для нього фінансові вливання, оптимізувати навчальний процес. Аналізуючи вкотре ситуацію, він відзначає: дарма очікувати успіхів у навчанні впродовж трирічного курсу, якщо тільки в березні місяці 2 тижні були втрачені у зв'язку із переїздом технікуму до нового приміщення, 13 днів — на боротьбі з ховраками, 8 днів — на прополці⁷⁵⁵.

Всі спроби були марними — життя в катастрофі відбувалося за своїми власними законами. Віддзеркаленням, певне, надзвичайно складної ситуації, що склалася на той час не лише в структурах Наркомосу, а й у душі С. Ялі стало його рішення про переїзд до Маріуполя. Це була доба глибоких розчарувань: батько розкуркулений і помер, стара німецька мати потребує підтримки, республіка охоплена жахливим голодомором. В атмосфері жахливої катастрофи С. Ялі шукав опертя для душі на рідній землі. Маріупольський міський партійний комітет увійшов до ЦК КП(б)У з проханням про переведення колишнього завідувача грецькою секцією ЦКНМ, однак з невідомих нам причин переговори з нацменвідділом ЦК КП(б)У в особі Теодора не увінчались успіхом.

Після самогубства М. Скрипника кар'єра С. Ялі, як і решти волонтерів національно-культурного відродження етнічних меншин, стрімко просувалася до свого логічного кінця. С. Ялі звільнився з НКП за півроку до самогубства наркома й майже за рік до реорганізації ЦКНМ. Його добровільний вихід зі справи життя, певне, був пов'язаний із великою особистою драмою. З 1934 р. він працював в Українському автогенному тресті спочатку економістом, згодом начальником сектору кадрів⁷⁵⁶.

Кілька років промайнули в повсякденній рутині обабіч політичного життя радянської України. Про існування С. Ялі уповноважені органи згадали в контексті розгортання так званої грецької операції. Як видно з

матеріалів слідчої справи Я. Саулевича⁷⁵⁷, «пакет документів» для майбутніх справ формувався завчасно. Заарештований 1934 р. у Саратові колишній польський нацменпрацівник був докладно розпитаний не лише про своїх колег, а й про їхнє оточення.

Арешт застав С. Ялі на посаді начальника сектору кадрів управління Українського автогенного тресту в м. Харків. Його було заарештовано за звинуваченням у приналежності до грецької контрреволюційної шпигунської повстанської організації 15 грудня 1937 р.

30 грудня 1937 р. Сава Георгійович підписав черговий протокол допиту, складений начальником відділення 3-го відділу УДБ НКВС УРСР старшим лейтенантом держбезпеки Шмальцем⁷⁵⁸. Ув'язнений розповів, як потрапив на роботу до ЦКНМ при ВУЦВК. За його свідченнями у 1924–1925 рр. він працював завідувачем культпропвідділу Маріупольської окружної ради професійних спілок, навчався у Харківському інституті народного господарства. Саме в цей час він познайомився з заступником голови ЦКНМ Я. Саулевичем, який залучив освіченого українського грека до обстеження грецьких районів Маріупольської округи, а невдовзі й рекомендував на посаду до Центральної комісії нацменшин.

Втім, з'ясування об'єктивних подробиць біографії С. Ялі не цікавило слідчого. Його мета полягала у створенні картини широкоюсяжного антирадянського заклоту польських і грецьких націоналістів. З протоколу випливало, що «учасники польської контрреволюційної організації Саулевич і Лазоверт» спрямовували антирадянську роботу грецького націоналіста. «У Центральній комісії нацмену при ЦВК УСССР я працював під безпосереднім керівництвом Саулевича. Для нього, дуже розвинутої людини, невдовзі після того, як я приступив до праці у Центральній комісії, стало зрозумілим, що я є грецьким націоналістом й використовую своє становище у шпигунських цілях»⁷⁵⁹, — занотовано у протоколі. Сава Георгійович оговорив себе і назвав близько 40 осіб, які «входили» разом із ним до міфічної організації, керованої ставлениками грецької, італійської та англійської розвідок І. Левкопулосом та Л. Лео. С. Ялі показав, що особисто втягнув до організації С. Ашлу, А. Максимова, Г. Максимова, М. Гаргалу, Ніколаєву, Александрову, Юр'єва, Ф. Джигіль, П. Богадіцу. В якості учасників організації фігурували Гаджі, Офенді, К. Челпан, В. Хаджінов, В. Коссе, Г. Балджі, Г. Лаго, Л. Лео, Ф. Ялі, Д. Панадіаді, Я. Саулевич, К. Костан (Гаргала-Ковалєвська), Коранді, завідувачка грецьким відділом Маріупольського музею краєзнавства Коваленко. До справи були залучені також проф. В. Гавриленко та І. Соколов (останній на той момент вже відбував заслання в Уфі). Отож, професійна палітра справи була досить широкою: від нацменпрацівників, освітян, науковців-мовознавців та істориків до хіміків, інженерів-конструкторів, працівників залізничного транспорту, пересічних студентів

харківських вишів, яких вигадливі «слідчі» з легкістю об'єднували в групи шкідників на мовному фронті, шпигунів, диверсантів⁷⁶⁰ і т. і.

Намагання слідчих «розкрити» додаткові сюжетні лінії були мало-продуктивними. В контексті так званого польського сліду С. Ялі пригадали співпрацю з на той час вже розстріляним Я. Саулевичем та Лазовертом. Щільна й конструктивна співпраця польських й грецького «контрреволюціонерів» тривала, мовляв, до 1929 р., коли їхні життєві шляхи розійшлися: «Саулевич надавав мені серйозну допомогу, надаючи вказівки щодо забезпечення своїми людьми основних ділянок культурного фронту у Маріуполі з тим, щоби через них проникнути у грецьке село й розгорнути там контрреволюційну роботу. Саулевич ділився зі мною, що шляхом використання польських культурних установ, польської організації вдалося розгорнути велику антирадянську роботу. Досвід роботи польської організації, використаний нами, був дуже цінним. Допомога нашій організації з боку Саулевича й учасника польської організації Лазоверта, тоді завідувача підвідділом нацмену ЦК КП(б)У, віднайшла свій вираз у тому, що завдяки ним було проведено низку призначень наших людей у грецькі райони на керівну роботу. Саулевич був також організатором польської шпигунсько-диверсійної роботи. Я інформував його з усіх питань, що цікавили польську організацію, щодо становища у грецьких районах»⁷⁶¹.

Про поверхові знання підслідного в «болгарських справах» свідчили досить скудні свідчення про так звану болгарську націоналістичну організацію, зокрема, про «одного з її керівників» Манчева, учасників Колева, Фуклева, а також «якогось болгарина, який працював у Ленінграді під керівництвом болгарознавця, професора Державіна»⁷⁶².

В обвинувальному висновку С. Ялі інкримінувалася участь у «грецькій контрреволюційній організації», яка поклала собі за мету «створення грецької націоналістичної республіки на Приазовському узбережжі, під протекторатом Греції, шляхом насильницького відторгнення частини території СРСР у момент виникнення війни СРСР з однією з капіталістичних країн». У тому ж документі стверджувалося, що Сава Ялі, використовуючи посаду завідувача Грецькою секцією Центральної комісії нацмену при ЦВК УРСР, «провадив шкідницьку роботу на культурному фронті, зривав колективізацію у грецьких національних районах й вербував по-антирадянському налаштованих осіб до складу контрреволюційної організації». Справа була спрямована на розгляд НКВС СРСР на підставі наказу № 00485 (сумнозвісного «польського наказу») ⁷⁶³.

Серед іншого С. Ялі звинуватили в насильницькій елінізації маріупольських греків, що привела до паралельного існування на теренах України місцевих діалектів та димотики, яка своєю чергою проголошувалася «результатом яскраво вираженої орієнтації на буржуазну куль-

туру Заходу»⁷⁶⁴. Як це не дивно «мовна проблема» знайшла побіжне місце в особистій справі бранця попри те, що свого часу він відіграв ключову роль у визначенні напрямку еллінізації та подальшому її запровадженні. Слідчі були відвертими дилетантами в проблемі, через те в протоколах зустрічається колосальна кількість фактичних помилок і недоречностей. Головними шкідниками на мовному фронті були «призначені» мовознавці та історики, коло яких упродовж міжвоєнного періоду залишалося дуже вузьким. Вони поіменно перелічені в протоколі допиту В. Гавриленка від 30 грудня 1937 р. Серед них: «Ковалевський А.П. — член «ВУНАС», історик-етнограф. Ярий український націоналіст, одружений з грекинею Гаргала, під впливом якої зайнявся ново-грецькою мовою, який викладав у націоналістичному контрреволюційному дусі. Постійно мешкає в Ленінграді, часто буває в Харкові; Гаргала — дружина Ковалевського. Грецька націоналістка, викладачка, член «ВУНАСу»; Соколов І. — професор, науковий співробітник в одній із комісій Академії Наук в Ленінграді. Зі слів Соколова, мені відомо, що в минулому він працював у Греції й Туреччині з питань візантинознавства. Соколов неодноразово роз'їжджав по грецьких селах Маріупольщини для роботи з мовами, перейшов на буржуазно-націоналістичні позиції. Ідеологічно людина реакційна, насичена релігійними забобонами; Спиридонов Д. — за національністю грек, за політичними переконаннями — ворог радянської влади, грецький націоналіст, співробітник Сімферопольського археологічного музею. В галузі мови проводив реакційну буржуазну націоналістичну лінію по так званому «катерсусу» (літературна мова найбільш реакційних кіл Греції) [...]; Понадіаді Д. — являє з себе ідеолога-націоналіста старої Греції. Тісно пов'язаний з Ялі, Кутєповим та іншими грецькими націоналістами. За спеціальністю викладач російської та давніх мов, має родичів у Греції»⁷⁶⁵.

З метою успішного здійснення націоналістичної контрреволюційної роботи штучно організовувалися екскурсії до районів, заселених греками. Замість добросовісного дослідження фольклору й створення міцної народної грецької мови, учасники організації здійснювали лінію «внедрення язика “катаревуса”»⁷⁶⁶, — свідчив В. Гавриленко.

Провідну роль у розгортанні шпигунської діяльності⁷⁶⁷, за його показами, відіграв Д. Спиридонов. Приводом для «призначення» головним грецьким шпигуном стали його систематичні історико-мовознавчі студії, розпочаті ще 1926 р.

Матеріали справи були фальсифіковані таким чином, що весь життєвий шлях С. Ялі з моменту вступу до харківського балканського клубу був представлений як вдумливо спланована шпигунська операція, метою якої було створення грецької буржуазної республіки на теренах СРСР й підготовка повстання в тилу радянських військ.

Очевидно, праця С. Ялі у ЦКНМ й особисте знайомство з «польським шпигуном» та «контрреволюціонером» Я. Саулевичем додатково обтяжували долю ув'язненого. Загальновідомі методи енкаведистського «слідства» підштовхували в'язнів до самообмовлювання й фальшивих свідчень проти знайомих, колег по роботі й навіть близьких родичів. Особиста доля С. Ялі на той час вже була вирішена. 7 лютого 1938 р.⁷⁶⁸ рішенням наркома внутрішніх справ та Прокурора СРСР Сава Георгійович Ялі був засуджений до вищої міри покарання — розстрілу. Та, оскільки «грецька справа» тільки розгорталася, допити тривали. З Ялі вибивали свідчення проти решти фігурантів справи: емігрантів Л. Лео (в 1933 р. — інструктора Маріупольського місткому КП(б)У) та І. Левкопулоса. В протоколі ним названі практично всі, хто тією чи іншою мірою, були причетні до коренізації в середовищі українських греків, зокрема, Саввов («Саввова я зустрів у 1926 р. в Ростові-на-Дону на нараді по культурній роботі»⁷⁶⁹ і в 1927 р. також у Ростові, на конференції грецького вчительства [...] Обидві зустрічі носили випадковий характер і нічого спільного з контрреволюційною роботою не мали [...] Мої бесіди з Саввовим при цих зустрічах були пов'язані з питаннями, що порушувалися на Нараді та Конференції»⁷⁷⁰) та Макрояніс згодом були названі керівниками контрреволюційної організації Північного Кавказу, Закавказзя та Криму; (С.З. — «Макрояніса я особисто ніколи не бачив і абсолютно з ним не знайомий. Знаю те, що він працює десь у Москві»⁷⁷¹).

26 лютого 1938 р. в'язня відправили до Харкова⁷⁷². Про важливість персони підслідного та далекосяжні плани на нього свідчила та обставина, що він був відправлений спецконвоем в окремішій камері вагонзаку. Втім, це не змінило його долю. Відповідно до рішення комісії НКВС і Прокуратури від 7 лютого 1938 р., як і його молодший брат Федір, Сава Георгійович був розстріляний. Убили його у Харкові 28 квітня 1938 р.

В лютому 1959 р. він був посмертно реабілітований. Підставою для перегляду справи стало звернення 82-річної матері С. Ялі, яка мешкала в Москві. В заключенні слідчого слідвідділу КДБ при РМ УРСР по Харківській області лейтенанта Б. Черноіванова по справі С. Ялі (№ 22024) результати перевірки підсумовані наступним чином: «Покази Ялі про здійснення ним антирадянської діяльності викликають сумніви в їх правдоподібності»⁷⁷³.

Постать Сави Георгійовича Ялі посідає чільне місце серед особистостей, причетних до справи національного відродження греків України ХХ ст. Поєднавши надії і сподівання тієї частини грецької спільноти, яка в 1917–1921 рр. підтримала ідею побудови справедливого безкласового суспільства, з одвічним потягом маріупольської грецької громади до національного відродження й розквіту, він став втіленням цілого етапу в її етнічній історії. Розпочався він на підйомі національного руху в Україні, а скінчився кривавим погромом часів Великого терору.

Ми не випадково доволі детально намагалися відобразити перипетії політики грецизації в Україні, навіть тоді, коли вони, здавалося б, безпосередньо не стосуються особистої долі С. Ялі. Наша мета полягала у визначенні міри відповідності звинувачень, пред'явлених владою С. Ялі у 1938 р. Лишаючи поза увагою сміховинні й водночас страхітливі (універсальні за своєю конструкцією) віртуальні справи шпигунсько-повстанських закатів, зазначимо, що звинувачення С. Ялі в здійсненні насильницької штучної грецизації, позбавленої опертя на народну культуру, мали під собою реальне підґрунтя. Як ми показали, ця обставина не була секретом ані для С. Ялі, ані для його керівників від самого початку кампанії. Втім, тоді партія взяла її на озброєння як знаряддя розпалювання всесвітньої пролетарської революції, знехтувавши як заувагами фахівців, так і застереженнями С. Ялі. Останній змушений був підкоритися колективній волі радянсько-партійних органів і впродовж років запроваджувати політику попри всі складності й суперечності, що вона викликала до життя. Наприкінці 30-х рр. після того, як цей витратний і складний напрямок діяльності в очах радянського уряду втратив сенс, він, як і решта складових коренізації, був згорнений під приводом боротьби з націоналістичною контрреволюцією. Під жорнова репресій потрапила ціла плеяда діячів так званого національно-культурного відродження другої половини 20-х — початку 30-х рр., до яких був застосований принцип особистої відповідальності за провальні чи помилкові колегіальні рішення партійно-радянського проводу. Не став винятком і С. Ялі. Доля цього радянсько-партійного діяча, власне, була типовим відбитком епохи тоталітаризму.

Давид Мац:

«учитель справедливости»

Давид Мац — один із найстарших за віком і найстабільніших — за терміном праці в ЦКНМ співробітник, який тривалий час виконував обов'язки заступника голови комісії, а згодом (після її реорганізації) — завідувача відділу національних меншин ЦВК УРСР, народився у Сквирі — типовому містечку смуги осілости. Одне з найдавніших міст України, перша згадка про яке міститься в грамоті литовського князя Володимира Ольгердовича від 1390 р., почало доволі активно розвиватися лише в другій половині XIX ст. Громада міста була багатонаціональною, втім, провідну роль відігравали поляки та євреї. У 1897 р. останні нараховували 8910 осіб, або 39,5% усього населення. Основним заняттям євреїв було ремісництво і торгівля. У пореформену добу Сквиря поступово перетворилася на доволі значний торговельний центр Київщини. Торгівлею тут займалися 192 купці, капітал яких дорівнював 84 тис. руб. Вони

скупували хліб у навколишніх селах та відправляли його до Одеси, звідки той ішов за кордон.

Заможність єврейських купців стала підосновою культурної потужності громади, тим більше, що місто було центром окремого напрямку в хасидизмі. Її зусиллями на кінець XIX ст. утримувалися дві школи, де навчалася понад 400 дітей. Духовне життя громади скеровували сім синагог. Найавторитетнішими діячами міста були рабини Тверський і Ямпольський. Серед єврейського населення зростав прошарок інтелігенції: адвокати, лікарі, службовці, вчителі, духівники. Тут народився відомий єврейський письменник Ісаак Бабель. Не менш ушавленим було ім'я цадика-чудотворця Давида Тверського.

Народжений 15 березня 1886 р. у родині священика Давид Мац, певне, на думку батьків, повинен був мати благословенну долю. Він носив прізвище, що мало для євреїв України глибокий сакральний підтекст. Мац — прізвище-аббревіатура — МАЦ — «море цедек» — означає «учитель справедливості». «Давид учитель справедливості» — воно так пафосно звучало, що, здавалося б, віщувало непересічний життєвий шлях його носієві. Невідповідність внутрішньої суті родового імені життєвій долі його власника, власне, унаочнила суперечливу і доволі трагічну долю українського єврейства у постреволуційній Росії.

21 серпня 1937 р. нищівні покази проти Д. Маца підписав Іван Матвійович Бородавко, який показав наступне: *«Учасники нашої організації Глинський і Мац, працюючи в бюро нацмен, відкрито підтримували різкі націоналістичні прояви. Під тиском Глинського за участі Маца та Гітлянського, за активної підтримки Хвилі, була видана явно контрреволюційна книга «Про греків колоністів на Мелітопольщині»⁷⁷⁴. В цій книзі підносилася велич греків при капіталізмі та вип'ячувався занепад культури та економіки за радянської влади. По шкідницькій роботі по лінії нацмен правою рукою Глинського був Мац, який разом з Глинським чимало нашкодили польській та єврейській пресі. Єврейська газета «Дер-Емес» свої сторінки доволі охоче надавала Мацу, Гітлянському для протягування націоналістичних ідей, для паплюження [в оригіналі — «охаивания» — Авт.] радянської влади і партії в питаннях національно-культурного будівництва серед єврейського населення.*

Згідно з Мацем виходило, не партія і радянська влада вели єврейську містечкову бідноту на шлях заможного колгоспного життя, і що це є результатом допомоги з боку «Агро Джойнт», «Озет» та ін. організації. Глинський та Мац у своїй праці були тісно пов'язані з Хвилею, який працював в культпропі ЦК КП(б)У, а пізніше з Кіллером»⁷⁷⁵.

У «викривальних» показах практично не було правди, однак вони лягли «спецвантажем» в архіві НКВС, чекаючи на свою чергу. Більш як за півроку, 8 квітня 1938 р., виноситься постанова про арешт Д. Маца та

про утримання його в спеціальному корпусі Київської тюрми⁷⁷⁶. Під час арешту (9 квітня) здійснюється обшук на квартирі, в якості доказів вилучаються: партбилет, паспорт, профспілковий білет, військовий білет, пропуск до взуттєво-механічного технікуму, 6 посвідчень, заяви до партійних органів та редакцій газет (21 аркуш), листування (19 аркушів), 2 блокноти, 3 фотографії, рецензії, рукописи та замітки⁷⁷⁷.

На той час Давид Мац вже подолав доволі чималий відтинок складного життєвого шляху. Погроми змусили частину його великої родини емігрувати до Палестини ще до затвердження радянської влади. В 1904 р., згідно з матеріалами слідчої справи, він вступив до партії сіоністів-соціалістів. Спочатку працював агітатором в Житомирі, пізніше увійшов до складу Житомирського комітету партії. В 1905–1907 рр. — керував Уманським осередком. У лютому 1917 р. увійшов до організації «об'єднених». У червні 1917 р. Давид Мойсейович переїхав з Тамбова до Вітебська, де, відповідно до партійних ухвал, брав участь у створенні Вітебської єврейської громади.

Як і більшість соратників, які склали міцний кістяк євсекцій, активний учасник єврейського соціалістичного руху, в 1920 р. він примкнув до більшовиків і почав доволі успішну кар'єру в радянських владних структурах. По приїзді до Києва спочатку завідував дитячим будинком (працюючи на цій посаді, він і вступив до ВКП(б)), а вже з травня 1920 р. став співробітником Наркомпросу, очоливши центральну єврейську секцію⁷⁷⁸. На тлі своїх одноплемінників, значно молодших за віком, Мац вирізнявся ґрунтовною освітою: це й стало підосновою його сталого кар'єрного просування. На посаді в Наркомпросі він залишався до лютого 1925 р., коли внаслідок конфліктів із головою Наркомнацу М. Левітаном, був відряджений на роботу до Мінська. Там до вересня 1927 р. очолював Центральне єврейське бюро освіти. Звідти згодом був відряджений на роботу до Ленінградського Обкому ВКП(б) (інструктор по нацменроботі). 3 квітня 1929 р. він знову в Україні, тепер вже в Харкові, де введений до складу ЦКНМ. З 1932 р. виконує обов'язки заступника голови Комісії. Після ліквідації Комісії в 1934 р., замість якої був створений Відділ національних меншин при ЦВК, очолив його. В серпні 1937 р., зважаючи на обстановку в українському уряді, залишив роботу за власним бажанням, однак це не відвернуло передбачуваних неприємностей. На навздогінному тривалому засіданні парткомітету ЦВК УРСР (21–22 вересня того ж року) він був виключений із партії за приховування компрометуючих зв'язків, «за націоналістичні помилки і неясність [...] вступу до партії»⁷⁷⁹.

Як видно з документів, долучених до слідчої справи в'язня, партійне цькування Маца тривало 3 дні. Колишній функціонер намагався захищатися, однак марно: ролі в цій виставі були розписані наперед, як і

рішення. На закритих партійних зборах парторганізації ЦВК УРСР 23 вересня 1937 р. директор єврейської школи Солісто, перераховуючи гріхи Д. Маца, зазначав наступне: «Мац увесь час проводить страусову політику [...] Мац не по-більшовицькому відповідав їм, по шерсті гладив, загладжував гострі кути. Мац — це людина у футлярі. Він авторитетом не користується. Він прийшов до нас у партію з каменем за пазухою». Після триденної проробки Мац тільки й знайшовся відповісти: «Я не заслуговую приговору, що ви мені виносите. Я не можу бути політичним мерцем»⁷⁸⁰.

Добре розуміючи наслідки виключення з партії в тогочасній ситуації, він запекло боровся за політичну реабілітацію, і, здавалося, домігся мети. В лютому 1938 р. Мац був відновлений у партійних лавах з повною політичною реабілітацією Кіровським райкомом КП(б)У, однак до цілковитої особистої катастрофи лишалися лічені тижні.

На момент арешту колишній голова відділу національних меншин при ЦВК УРСР, а тоді — інструктор центральної бази шкіряних товарів м. Києва, мав ніби повноцінну родину: дружина Берта Бенедиктівна Вівельблат — радянський службовець, старший син — навчається в Ленінграді, дочка — Мері та син Віктор — учні⁷⁸¹. Та попри міцний суспільний статус, були в його сімейній біографії такі сторінки, що перетворювали його на особу глибоко підозрілу оточуючому радянсько-партійному середовищу. Переважна частина великої (глибоко традиційної і до того ж релігійної) батьківської родини емігрувала з України ще в часи революційного лихоліття. Після смерті батька в 1930 р. емігрувала до Палестини стара мати Циля. Внутрішній сімейний розлом впливав не лише на самовідчуття відлученого від церкви рабинського сина, але й залишився незнищеним тавром на його енкаведистському досьє. Все своє життя Д. Мац безпомічно сіпався на гачку спецорганів: що і як він не робив, довіри йому не було.

На 19-му аркуші його слідчої справи долучена гнівна записка з нерозбірливим підписом «Про Маца и его действия». В ній багаторічна керівна діяльність підслідного на чолі інституції — правонаступниці ЦКНМ охарактеризована наступним чином: «Про відділ нацмен при ЦВК УРСР мало сказати, що він працював погано. Він був відірваний не лише від національних районів і сільрад, але й навіть від обласних відділів нацмен. Замість ділової, конкретної допомоги національним районам, обласним відділам нацмен, аби вони по-більшовицькому виконували завдання, що ставили перед ними партія та уряд, Мац та його апарат займалися вироблюванням безкінечної множини планів, різних проектів тощо»⁷⁸².

Покази про темне минуле, клерикальне походження, закордонну рідню Д. Маца, знайомство із низкою репресованих (переважно вже

розстріляних) осіб не залишали йому шансів у контексті широкосяжних «національних операцій», що охопили Україну. 23 квітня після шести днів допитів Д. Мац написав тристорінкову заяву на ім'я Наркома внутрішніх справ УРСР, в якій визнав свою участь у так званому «Українському бундівському центрі», до якого входили також Кіпер, Абрам, І. Сударський і Кантор. Шпіонаж на користь іноземних держав, згідно з його заявою, здійснювали Литваков, Лібенберг та Левітан⁷⁸³.

Долучивши покази Д. Маца до решти зізнань таких само бідолах, 5 липня 1938 р. помічник командира 5-го відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР мол. лейтенант ДБ Беленькій⁷⁸⁴ звітував про розкриття та ліквідацію націоналістичної підпільної організації «Бунд», до керівництва якої на Україні й «призначили» Д. Маца. Доводилося також, що Мац мав зв'язки з іноземними розвідками⁷⁸⁵.

Все, що вдалося вибити з Маца впродовж декількох місяців знущань у Київській тюрмі, занотовано на 42-х сторінках допиту від 21 серпня 1938 р. В ньому в загальних рисах підсумовані 34 роки життєвого шляху бранця від його вступу до партії сіоністів-соціалістів до дня арешту: власне, все те, що давало підстави зліпити справу бундівського українського підпілля та ув'язати її з аналогічною справою московських колег-енкаведистів. Мац підписався під тим, що в 1931–1932 рр. через Мережина передав для польської розвідки секретні відомості про стан єврейських районів України, а також поширення малярії в Одеській та Дніпропетровській областях. До складу «Українського ЦК Бунду» були записані Мац, Лібенберг, Левітан, Хуберман, Сударський, а іноземними шпигунами названі Левітан, Кіпер, Лібенберг, Каттель, Нікольський, Каганов, Шпрех. Зміцненню «вбивчої сили» справи бундівського підпілля мала слугувати самообмова Маца в зв'язку з віртуальними меншовицьким (С. Семковський) та троцькистським (Ю. Коцюбинський, Кіллерог) підпіллям. Всі разом, згідно з його показами, вони створювали по Україні терористичні групи та займалися шкідництвом, зокрема, «переселенські колгоспи будували в таких місцях, де не було води, селища будували дрібними на 30–50 дворів, що заважало забезпеченню із сільськогосподарськими машинами»⁷⁸⁶.

Покази Маца, власне, мали одне призначення — «підкріпити» аналогічні покази річної давнини Лейби Абрама (колишнього секретаря Калініндорфського райкому ВКП(б) Миколаївської області). На зізнаннях колишнього кустаря-чоботаря з початковою освітою, підписаних ним 24 серпня 1937 р., і була вибудована справа бундівського підпілля в СРСР. Згідно нею бундівське підпілля мало союзний (московський центр), який складався з Вайнштейна, Литвакова, Фрумкіної, Чемеринського, Мережина. До складу українського бундівського центру входили Альтшулер (син равина), Сударський, Литваков, згодом Мац і Кіпер. До

білоруського центру були внесені Абрам, Ошерович, Мар'ясин. Підпілля, мовляв, мало налагоджені зв'язки з Американською Єврейською соціалістичною партією (так інтерпретували енкаведисти особисту дружбу українських комуністів та їхніх закордонних приятелів/родичів/друзів дитинства — емігрантів, які відігравали помітну роль в американському пролетарському русі). Діяльність шкідників прикривали секретар ЦК КП(б)У Панас Любченко, а також завідувач нацменвідділом Київського ГВК (він же редактор г. «Дер Штерн») С. Гулько. Серед ярих націоналістів були названі також І. Сударський, нацменпрацівники Наркомпросу Д. Мац, Литваков, а також група пролетарських єврейських письменників об'єднання «Бой» (Б. Фельдман, Н. Лур'є, Вінер).

16 грудня 1938 р. помічник начальника 3-го відділення підвідділу УДБ НКВС УРСР мол. лейт. Беленькій об'єднав в одну кримінальні справи Д. Маца, Б. Меламеда, Н. Лур'є, Л. Басейна та обвинувальні справи Л. Абрама та Д. Штіф. Персональна справа Маца була сфабрикована на основі показань високопоставлених євреїв, заарештованих упродовж 1937–1938 рр. і штучно об'єднаних у межах різнобарвних «підпільних» угруповань. Багато звинувачувальних показань на Маца підписали М. Кіпер⁷⁸⁷, Самуїл Гулько⁷⁸⁸, Ілля Ошерович⁷⁸⁹.

Розгляд справи вирішили провести публічно. 26 березня 1939 р. відбулося перше судове засідання в справі Д. Маца. Протокол судового засідання 9–11 травня 1939 р. зафіксував несамовите намагання Маца відкинути хоча б частину звинувачень, зокрема в насильницькій ідишизації. На підтвердження своєї принципової непохитності він наводив свій конфлікт з керівництвом Наркомосу, зокрема з Левітаном, внаслідок якого він був відряджений на роботу до Білорусії («мене вигнали з України»⁷⁹⁰). Судові засідання розтяглися на кілька місяців, однак загальносоюзна лібералізація і показне відновлення засад радянського судочинства мало позначилися на долі Д. Маца — занадто вже голосні прізвища в ній фігурували. Не допомогли ані зміна слідчого, ані виборений перегляд справи. 20 вересня 1939 р. помічник воєнного прокурор КОВО Москаленко, ознайомившись зі справою українського бундівського підпілля, заключив, що звинувачувані «Красний, Меламед, Мац і Абрам ще задовго до Жовтневої революції були членами єврейської націоналістичної організації «Бунда» й вели боротьбу проти партії більшовиків»⁷⁹¹. Звинувачення не стосувалися лише П. Красного, який виявляв симптоми психічного захворювання, внаслідок чого рекомендувалося виокремити його справу й окреме впровадження, а його самого — перемістити до психіатричної лікарні⁷⁹². Збожеволіти було від чого й Д. Мацу.

23 вересня 1939 р. на черговому допиті він несамовито тримався, заперечуючи всі звинувачення слідчого, втім це не мало наслідків. Днем раніше його та подільників оглянув лікар і виніс висновок, по якому було

видно, що їх вже готують у далеку путь. Стосовно Маца відзначено, що 53-річний в'язень слідувати по етапу може. Так само спроможним подолати етап був визнаний 49-річний Л. Абрам, хворий на бронхіальну астму. Стосовно 43-річного Б. Меламеда, який страждав від екземи легенів та міокардичної аритмії — зазначалося, що він може використовуватися на легкій роботі⁷⁹³. Обвинувальний висновок у справі № 49738 по звинуваченню Д. Маца, Л. Абрама та Б. Меламеда за статтями 54-10 ч. 2, 54-11 УК УРСР, хоча й мало зауваження, що він «винним себе визнав, але згодом від власних показів відмовився», проголосило його винним у тому, що будучи одним із керівників підпільної бундівської організації в Україні здійснював антирадянську націоналістичну діяльність та спотворював національну політику радянської влади. Врешті справа була спрямована до прокуратури УРСР по спецсправах для розгляду Особливої наради при НКВС СРСР⁷⁹⁴.

Рішенням останньої Д. Мац отримав 8 років таборів і був відправлений до Томасінлагу. Звернення засуджених щодо перегляду справи були відхилені. Згодом, у березні 1941 р., Д. Мац (разом із 17 засудженими) знов звернувся із проханням про перегляд справи і знов отримав відмову.

Друга справа на Маца була розпочата 27 квітня 1950 р. Вона тривала до червня місяця і склала 5 томів.

В постанові на арешт скромного товаровознавця Сквирської швацької фабрики звинуватили в тому, що він був «одним із керівників антирадянської підпільної бундівської організації в Україні. Як кадровий бундівець здійснював активну антирадянську націоналістичну діяльність, спотворюючи національну політику радянської влади, проводив боротьбу проти комуністичної партії і радянського ладу»⁷⁹⁵.

Затриманий того ж дня за місцем проживання (м. Сквир, Гоголівський провулок, буд. 4) Д. Мац заявив, що раніше засуджений не був. У нехитрім скарбі⁷⁹⁶ одинака похилого віку нічого компроментуючого не знайшли.

Словесний портрет змальовував чоловіка середнього зросту (165–170 см), середньої статури, з опущеними плечима, короткою шією, чорним волоссям, карими очима, овальним обличчям, високим чолом, великими носом, вухами та ротом, тонкими губами. Такий собі звичайний приємної зовнішності чоловік похилого віку без особливих прикмет⁷⁹⁷. На фото, що докладалося до опису, доволі складно було впізнати колоритного єврейського красеня, світлини якого тиражували свого часу «Вісті ВУЦВК».

Втім, біографія особи лишилася старою: диплом педагога набув екстерном при Київському навчальному окрузі, походив з родини рабина, батько помер у 1916 р., мати — в 1936 р. В 1938 р. засуджений до 8 років ВТТ Дружини, дітей, братів чи сестер немає⁷⁹⁸.

Трудова біографія розпочалася в 1903 р., коли 17-річний юнак почав підробляти, даючи приватні уроки математики та літератури в м. Житомир та Сквири. Впродовж 1908–1918 рр. учителював у школах Сквири, Києва та Вітебська. В 1918–1920 рр. — завідував підвідділом національних меншин при губвідділі народної освіти в м. Вітебськ. В 1920 — на початку 1925 рр. — завідувач Центральної єврейської секції, заступник завідувача відділу національних меншин Наркомосу УСРР. З початку 1925 — по вересень 1927 р. працював у Наркомпросі Білоруської СРР завідувачем Центрального єврейського бюро освіти. З вересня 1927 р. — по травень 1929 р. працював інструктором підвідділу національних меншин агітпропу Ленінградського обкому ВКП(б). В 1929–1937 рр. — член ЦКНМ, з 1934 р. — завідувач відділу національних меншин ЦВК УРСР. З кінця 1937 р. по квітень 1938 р. — інструктор Центральної бази Шкіроб'єднання м. Києва. Заарештований у квітні 1938 р.⁷⁹⁹ Покарання відбував з січня по липень 1940 р. у Томасінлазі, далі — в Асінських таборах під Томськом; з липня 1940 — по квітень 1946 рр. — Унжлазі на річці Унжа ст. Сухобезводная Горьківської області⁸⁰⁰.

Після звільнення повернувся до Сквири. Місяць працював інструктором держприбутків у Сквирському райфінвідділі. В серпні 1946 — червні 1947 рр. завідував магазином спиртово-горілчаного заводу. З червня 1947 р. — товарознавець Сквирської швейної фабрики. Жодних товаришів, жодної близької людини. «З закордонними родичами не листувався», — стверджував Д. Мац. На запит брата Лейба з Ізраїлю про долю старшого брата⁸⁰¹ і сестер, які залишилися в Києві після відходу радянських військ, не відповів тому, що «на той час уряд держави Ізраїль став реакційним і ворожо ставився до Радянського Союзу. [...] не хотів зв'язуватися з тим гніздом націоналізму, аби не мати після того собі неприємностей з органами влади»⁸⁰². Насправді бранець лукавив — обмін новинами відбувався через родичів колишньої дружини, які мешкали в Києві.

Тривалі допити поволі склали доволі об'ємну справу, обвинувачення якої були шиті білими нитками і стосувалися того етапу його життя і тих провин, за які він вже відбув чималий строк. Офіційне звинувачення включало наступні пункти:

- з 1904 р. перебував у лавах національної єврейської партії сіоністів-соціалістів;
- з 1917 р. — вступив до партії об'єдиненців;
- в 1917–1919 рр. керував Вітебською організацією «об'єдиненців»;
- знаючи про те, що білоруська організація «Бунд» ухвалила рішення про проникнення до ВКП(б) для здійснення підривної діяльності, з дворушницькою метою вступив до ВКП(б), залишаючись переконаним націоналістом;

- у 1929 р. встановив зв'язок із Кіпером і увійшов до керівництва підпільного антирадянського центру в Україні;
- в ЦКНМ здійснював націоналістичну діяльність щодо єврейських колгоспів, роздмухував українсько-єврейський антагонізм;
- в 1931 р. опублікував статтю, в якій протягнув антирадянську теорію про самоліквідацію єврейських торговців⁸⁰³.

Однак, звинувачуваний мав ще їх підписати. Методи отримання зізнань, відпрацьовані наприкінці 30-х рр., залишалися незмінними. Скажімо, допит 12 травня 1950 р. тривав 3 години, за цей час підслідному задали всього 5 запитань; допит 23 травня затягнувся на 4 години, впродовж яких слідчий з'ясував 7 запитань; допит 30 травня тривав з пів на дев'яту вечора до четвертої години ранку. Перше традиційно стосувалося прізвища, решта — справи 1938–1939 рр. Терпляче і вперто бранець тримався своєї версії: до арешту працював інструктором Центральної бази шкіроб'єднання, мешкав за адресою вул. Леніна 36, кв. 22, утримувався в київській тюрмі на вул. Короленка, 33⁸⁰⁴. Справа розглядалася Воєнним трибуналом 26 березня 1939 р., ним була відкладена і, нарешті, на засіданні 9–11 травня 1939 р. він був засуджений на 8 років ВТТ. Присуд був скасований Воєнною колегією Верховного суду СРСР, а справа була повернена на дослідження! Особлива Нарада 17 листопада 1939 р. визнала Маца винним у посібництві терору та участі в антирадянській націоналістичній організації, решта пунктів звинувачення були відхилені. Згодом відпало й звинувачення в терористичній діяльності.

В Томасінлазі Мац працював на лісозаготівлях, в Унжлазі близько року працював завідувачем крупорушкою, півтора року — завідувачем камерою схову, а також на лісозаготівлях. Отримавши довідку про звільнення та річний паспорт, 9 квітня 1946 р. він покинув Унжлаг й вирушив на станцію Садагура Кишинівської залізниці, де знаходилася родина. Звідти — до Сквири.

За відстороненими, ніби, запитаннями про родину і минуле доволі скоро проступило бажання слідчих повторно розкрити справу 1938 р. На тривалому нічному допиті 30 травня 1950 р. Мац тримався мужньо, заперечуючи свою причетність до нелегального ЦК Бунду, тим більше, що ніхто з тих, на очних ставках з якими він 1938 р. обмовляв себе та їх (Кіпер, Меламед⁸⁰⁵, Бассейн⁸⁰⁶), не міг заперечити його нинішніх показів. Він цілковито заперечив свою причетність до будь-якої з організацій Бунду. Слідчому не лишалося нічого, як розгублено розводити руками, з «наївною» простотою дивуючись: «Ви ж у судовому засіданні Воєнного трибуналу КВО 9–11 травня 1939 р. показали, що були членом організації «Бунд» і своєю націоналістичною роботою причинили шкоду. Чому ж ви тепер від цього відмовляєтеся?»⁸⁰⁷

Не полишалася спроба добитися визнання його причетності до антирадянської троцькістської діяльності Ю. Коцюбинського. Мац категорично заперечував свої близькі стосунки з репресованим сином великого письменника, а також іншими фігурантами його справи: Гореліком (псевдо — Кіллерог) (зав. Агітпропом ЦК КП(б)У до 1934 р.); Левіком (співробітником Агітпропу ЦК КП(б)У); Меркліним (не пам'ятав, на якій посаді той працював); Вайнштейном («з Одеси представник артфарбанз — знав лише в обличчя»). Перших двох у матеріалах справах називали троцькістами, двох інших — керівниками бундівського підпілля.

Перегляд матеріалів слідчих справ Д. Маца викликає змішані відчуття і міркування. Очевидно, що хід справи був атиповим. Чи свідчив він про виняткове становище Маца, не відомо. Надзвичайна ясність його згадок про події більш як двадцятирічної давності, м'яко кажучи, дивує. Втім, це не позбавило його від чергових моральних і фізичних тортур. Підписи під протоколами такі коряві, що причини цього не викликають сумнівів.

Допит 9 червня 1950 р. був скерований на з'ясування долі «подільників» Маца у справі 1938 р. та виявлення компрометуючих зв'язків. З семи осіб, які свого часу штучно були об'єднані в одній сфальшованій справі, Мац у післявоєнний час тричі бачився у справах із Басейном — успішним працівником радянської торгівлі.

Більш як чотирьохгодинний нічний допит 18 червня 1950 р. мав на меті відпрацювати антирадянську діяльність Маца за часів його входження до партії «об'єдиненців» у 1917–1919 рр. та роботи в ЦКНМ. Антирадянський зміст, зокрема, був приписаний статті «До вирішення містечкової проблеми» (1931 р.). Свою націоналістичну діяльність Давид Мойсейович заперечував словами: «Я говорил, что признаю себя виноватым в том, что несу ответственность за допущенные националистические ошибки главного бюро еврейских секций при ЦК КП(б)У, поскольку я являлся членом этого бюро и недостаточно вел борьбу против национализма»⁸⁰⁸. Натомість у якості тих, хто був відповідальним за цю націоналістичну діяльність впродовж 1929–1937 рр., назвав Кантора, Лібенберга, Кіпера, Левітана і Сударського.

Сторінки слідчої справи поволі розкривають особисту драму колишнього успішного функціонера. На допиті 23 червня 1950 р. на чергове запитання про родину Д. Мац відповів: «Я вважаю себе самотнім [...] Дійсно в м. Чернівцях мешкає моя колишня дружина з двома дітьми, але я фактично з ними не живу і на майбутнє жодних видів на спільне життя з родиною не мав. Проте, формально я з сім'єю не розлучений»⁸⁰⁹. На запитання слідчого: «Чому ви не жили з родиною після табору?», — Мац відповідати не став. Про причини йдеться в протоколі допиту від 23 травня 1950 р. В одній із відповідей на 7 запитань, які з нього вибивали впродовж 4-годинного нічного допиту, Давид Мойсейович показав: «За

чутками знав, що родина моя мешкає в м. Чернівці. Приїхавши до обраного [місця] жителя і поїхавши до Чернівців, де побачився зі своєю дружиною, я відчув, що я її буду обтяжувати, і що я їй не потрібний, повернувся до себе на батьківщину в м. Сквиря». Банально йшлося про те, що дружина-службовець і член ВКП(б) не хотіла компрометувати себе репресованим чоловіком.

Доволі щільно слідчі цікавилися закордонними родичами Маца. Він багатократно змушений був пояснювати причини еміграції брата Лейба до Ізраїлю та обставини переїзду племінника Овсія до США⁸¹⁰. Коли спроби реанімувати антирадянську складову справи 1938 р. не виправдалися, а закордонну сіоністську складову Мац (який мав багатий табірний досвід) категорично заперечив, слідчий взявся за розробку шкідницької діяльності на виробництві. Опрацювання цієї третьої складової слідчої справи вималювало портрет непоступливого скандального товарознавця з досвідом багаторічної відсидки, у якого хронічно не склалися стосунки з директором фабрики Павлом Безпалько. В них, власне, унаочнився конфлікт ментальностей різних поколінь та українсько-єврейські суперечності, притаманні повоєнному містечку. Невелика фабрика з 70 робітниками відшивала до 4 тис. одиниць продукції (чоловічі спецкостюми, шкільна форма, жіночі бавовняні сукні). Маца намагалися звинуватити в закупуванні непридатної сировини.

Покази опитаних свідків були доволі суперечливими. Господарка квартири, яку знімав Мац, сама єврейка — Роза Абрамівна Смоляр (1908 р. н.) доброзичливо відгукувалася про пожилця. Категорично протилежною була характеристика П. Безпалька. За його словами, до роботи ставився погано, «до всіх [...] зауважень він ставився негативно. Сперечався часто, реагував на усілякі зауваження зі зневагою, в той же час був високої думки про себе»⁸¹¹. Намагання Безпалька звільнити Маца наразилися на несподіване попередження Головлєзбуту, які «прозорю» попередили директора, що в такому випадку фабрика залишиться без сировини. Зі свого боку директор-уродженець Полтавської області натякнув на існування «єврейської»⁸¹² мафії, що тримала в своїх руках легку промисловість Київщини.

Особлива нарада при Міністрі ДБ СРСР 27 вересня 1950 р., розглянувши справу Маца (№ 7866 МДБ УРСР), винесла вирок: «За приналежність до антирадянської націоналістичної організації» вислати у заслання до Новосибірської області. Наряд на поселення Мац отримав 19 жовтня 1950 р. Так двічі він був покараний за те, чого не робив.

14 серпня 1954 р. обліково-архівний відділ зареєстрував заяву Маца стосовно перегляду його справи. У своїй заяві на ім'я К. Ворошилова 2 квітня 1954 р. Мац писав: «Десятками примеров из опубликованных мною материалов я могу доказать, что я боролся против разнообразных

проявлений єврейського націоналізму, имевших место в этой работе. Еще в период моей работы в Наркомпросе я резко выступал против насильственной идишизации, за что, между прочим, ухищрениями тогдашнего Центрального бюро еврейских секций, я был снят с работы в Наркомпросе Украины [...] Однако все мои обращения к Берии, возглавлявшему тогда НКВД, остались без последствий, и я полностью отбыл срок наказания». Змалювавши обставини звільнення, не без лукавства, Давид Мойсейович живописав свій емоційний стан: «С каким энтузиазмом включился я в общественную работу! Мне поручили выпуск стенной газеты, с какой любовью я готовил каждую заметку! Как советский патриот я радовался каждому успеху фабрики. Я имею полное право сказать: за 4 года моей работы на свободе никто не скажет ни единого слова, которые бы порочили мой советский патриотизм. [...] Три раза я тайным голосованием был выбран в состав фабзавкома и по нагрузке работал ответственным секретарем фабзавкома трех созывов». Кінцівка лаконічна й цупка: «Прошу снять с меня позор ссылки и дать мне возможность вновь вернуться к активной работе на благо своей социалистической родине».

Більш як через півроку капітан КДБ зі смішним прізвищем Тюлькін виніс рішення стосовно перегляду справи Маца, відхиливши його клопотання. Мац був звільнений з поселення 16 липня 1954 р., але не шляхом реабілітації, а по амністії. І лише кілька років потому в 1957 р. в протесті по його справі фігурував висновок про те, що для його заслання в 1950 р. не було жодних підстав⁸¹³. 27 липня 1957 р. судове засідання колегії в кримінальних справах Верховного суду УРСР закрило справу Маца 1950 р. за відсутністю складу злочину,⁸¹⁴ згодом розпочався перегляд справи 1938–1939 рр. На той час Д. Мацу вже виповнився 71 рік.

Подальша доля невідома.

Праці: Проти ділоцтва в роботі серед нацменшостей // Радянська Україна. — 1929. — № 7–8. — С. 80–81; Світло й тіні в роботі нацменшостей // Радянська Україна. — 1929. — № 9–10. — С. 22–24; Друга всеукраїнська нарада по роботі серед нацменшостей // Комуніст. — 1930. — 26 листопада.; Ліквідація округ і обслуговування трудящих національних меншостей // Радянська Україна. — 1931. — № 9; Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження) // Вісті ВУЦВК. — 1932. — 12 серпня; Некоторые статистические итоги обследования еврейского местечка на Правобережной Украине // Революция и национальности. — 1933. — № 4. — С. 77–81; На вищий щабель // Радянська Україна. — 1933. — № 6. — С. 26–33; На високом подъемі: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. — 1935. — № 6 (64). — С. 56–63; Спартакoвский немецкий район

Украины // Революция и национальности. — 1937. — № 1. — С. 69–71; Мац Д., Гітлянський А. Чрезвычайные съезды районов национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. — 1937. — № 1. — С. 88–90; Мац Д., Гітлянський А. Трудящі нацменшості України до Надзвичайного XIV з'їзду Рад УРСР // Радянська Україна. — 1937. — № 1. — С. 69–72.

Аврам Самоілович Гітлянський (Прозументер)

Перші згадки про Аврама Гітлянського в архівному фонді ЦКНМ датовані весною 1925 р. В одному з листів комісія нацменшин при губвиконкомі Поділля відзвітувала ЦКНМ: «З 10 цього [1925 р.] Березня Секретар — Член Комісії по єврейських справах тов. ТВЕРСЬКИЙ звільнений від займаємої посади й таку прийняв заново призначений тов. ГІТЛЯНСЬКИЙ Аврам Самуілович»⁸¹⁵. З подальшого листування дізнаємося, що попри безкінечні реорганізації та затримку зарплатні впродовж 3–4 місяців новий нацменпрацівник доволі активно взявся до роботи. 21 жовтня 1925 р. як доповідач від Вінницького окрбюро нацмен він вже виступав із доповіддю на засіданні ЦКНМ (прот. № 62)⁸¹⁶.

Звіти й доповідні записки А. Гітлянського характеризують його як доволі освічену й ініціативну людину. Ймовірно цілком не випадково його прізвище фігурує серед делегатів 4-го Всесоюзного з'їзду рад СРСР. Це був не єдиний форум, у якому за свою бурхливу кар'єру Аврам Самоілович взяв участь. За родом діяльності він повсякчас виступав агітатором і пропагандистом, брав участь у нарадах і з'їздах, врешті, й сам їх організував. 16–17-го травня 1927 р. відбулося 1-ша Вінницька окрнарада по роботі серед національних меншин, у якій взяли участь — від ЦКНМ її члени Левін і Теодор, від окрнацменбюро — Гітлянський. Останній те тільки був членом президії наради, а й робив доповідь від імені окружного бюро нацменшин. Доповідь із надзвичайно пишно декорованою титульною сторінкою [аркуш прикрашений гарною рамкою, видрукованою з літер і розділових знаків — *Авт.*], як для тогочасної документації, і практично позбавлена помилок, зберігається у фонді ЦКНМ⁸¹⁷.

Проїшов нетривалий час, і партія вирішила спрямувати А. Гітлянського на нову відповідальну ділянку радянсько-партійної роботи. В тому ж 1927 р. на мапі України з'явився Калініндорфський (Сейдемінухський) — перший з утворених у СРСР — єврейський національний район. До складу району увійшли 39 єврейських та 8 неєврейських поселень, які згодом об'єднали у 8 єврейських національних рад, одну німецьку, кілька українських⁸¹⁸. Основу району склали 4 єврейські сільськогосподарські колонії Херсонщини з дореволюційним стажем та 22 переселенські виселки,

що з'явилися на землях держфонду в 1925 р. Перші кроки розбудови району відбувалися на тлі настороженого ставлення окружних властей та значного підвищення антисемітизму оточуючого українського селянства⁸¹⁹. На початок 30-х рр. у районі мешкали понад 16 тис. осіб (12 916 євреїв, 3 492 українці, 722 німці).

Саме сюди — розбудовувати національну єврейську адміністративно-територіальну одиницю навколо дореволюційної колонії Сейдемінуха — разом із дружиною та сином переїхав А. Гітлянський. Він обійняв посаду голови райвиконкому. Він пропрацював тут до 1931 р., до того часу, як був відряджений на навчання до столиці. Отож, він не застав ані піку суцільної колективізації, яку тут розпочинав, ані голоду (згідно з відомостями Одеського обкому партії район входив до десятка районів із найвищою смертністю від недоїдання⁸²⁰). До 25 жовтня 1931 р. він працював штатним співробітником ЦКНМ, далі — як позаштатний, у зв'язку з вибуттям на навчання. Закінчивши короткочасне навчання в Інституті радянського права, А. Гітлянський повернувся до ЦКНМ, що перебувала, як зазначалося вище, в надзвичайно складній ситуації. В цій установі він працював практично до арешту.

Зі слідчої справи Аврама Самоїловича дізнаємося про його бурхливе життя.

Народився він 1 червня 1894 р. в Кам'янці-Подільському.

Тільки в радянську добу стала можливою неймовірна кар'єра А. Прокументера — фахового конторника з середньою освітою, який пішовши в професійні революціонери і перемінивши прізвище, став спочатку нацменінструктором Вінницького окрбюро, потім очолив Калініндорфський райвиконком, згодом став членом ЦКНМ, і, врешті, — політредактором Нацменвидаву. Впродовж 1931–1937 рр. він був однією з найпомітніших постатей в роботі серед етнічних меншин УСРР, близько знайомою з першими особами республіки.

Політичну кар'єру Аврам Самоїлович розпочав доволі рано: в 1913 р. в Кам'янці-Подільському примкнувши до меншовиків. Після вступу Росії до Першої світової війни він був мобілізований до царської армії. На території Болгарії разом з оточеною дивізією 4 грудня 1916 р. потрапив до полону. Впродовж двох років працював чорноробом на складі вогнепальної зброї. В липні 1918 р. був відправлений до Македонії, а звідти (в жовтні 1918 р.) разом із двома тисячами колишніх військовополонених доправлений пароплавом до Одеси. Згодом повернувся на батьківщину — до Кам'янця-Подільського. Як з'ясувалося — вже до геть іншої країни.

До більшовицької партії вступив у грудні 1918 р. Впродовж 1919 р. працював у більшовицькому київському підпіллі. Напередодні вступу до міста армії Петлюри, змінив прізвище [похідне від імені дружини — Гітлі (Гітл) — *Авт.*]. Впродовж громадянської війни брав участь у бойових діях у складі Червоної Армії, в 1920 р. — в політвідділі 14-ї армії.

Син А. Гітлянського згадував про нього як про принципового комуніста, переконаного радянського патріота. Водночас нечисленні документи свідчать, що А. Гітлянський мав власне політичне бачення і не боявся його відстоювати. Так, у грудні 1918 р. в складі ініціативної групи він вийшов зі складу меншовицької партії на знак протесту проти підтримки нею Петлюри (зважаючи на інформацію про єврейські погроми). Попри цілковиту відданість комуністичним ідеалам здійснив юдейський обряд над новонародженим сином, за що 1925 р. був виключений з ВКП(б). Пізніше був відновлений у лавах партії, та партстягнення залишилося. В 1930 р., вже будучи головою Калініндорфського райвиконкому, на засіданні податкової комісії наважився виступити на захист Давида Рукмана, обкладеного в експертному порядку. Більше того, добиваючись, аби до його думки прислухались, власноруч вніс свої міркування до протоколу. Згодом отримав за це догану від районного партійного комітету⁸²¹.

Організаторські здібності та непоказний ентузіазм А. Гітлянського повною мірою проявилися саме тут, на розбудові створеного в безводному степу єврейського району та його прискореній колективізації. За згадками сина, озброєний і натхненний, він у той час не сумнівався в правильності того, що робить. Він будував нове життя для радянських євреїв на заздрість усьому світові. Як і низка перспективних висуванців, які добре зарекомендували себе під час колективізаційного штурму, він був спрямований на навчання до Харкова — для підвищення управлінської кваліфікації. На роботу до ЦКНМ А. Гітлянський рекомендував М. Кіпер⁸²².

На час арешту 28 квітня 1938 р. він мешкав у Києві за адресою: бульвар Т. Шевченка, б. 3, кв. 65. Це була спільна домівка українського радянського уряду. У готелі «Дніпро» мешкали практично всі родини тогочасного республіканського проводу.

Дружина Гітля Лазорівна була домогосподаркою, син (Самоїл) навчався в школі № 45. Учнями тієї ж школи були його приятелі — сини П. Постишева та П. Любченка.

Попри тортури і приниження звинувачення в шпіонажі А. Гітлянський відкинув. Визнав себе учасником антирадянської організації, до якої був залучений в 1933 р. «троцькістом Мацем Давидом Мойсейовичем — колишнім завідувачем відділу національних меншин ЦВК УРСР, нині арештованим органами НКВС»⁸²³. Як видно з протоколів допитів Гітлянського, його справа від початку формувалася як викривальна, спрямована особисто проти Д. Маца. Персонально ж йому закидалося незважання на випадки міжнаціональних суперечностей в єврейських національних районах. Для прикладу називалася ухвала Калініндорфського райвиконкому (1936 р.) про виключення українців з єврейських колгоспів⁸²⁴. Як шкідництво трактувалася боротьба Гітлянського за

збереження Вінницького єврейського педагогічного технікуму та єврейських механічних курсів. Так само обставлялася спільна позиція Гітлянського та Маца щодо необхідності збереження ОЗЕТ (1937 р.).

Після низки очних ставок, зокрема із Львом Цудіковичем Браїловським, бранець став виявляти ознаки свого бійцівського характеру. В меморандумі по справі Гітлянського, датованій жовтнем 1938 р., цілком закономірно з'явився припис:

«12. Чи можна вербувати ув'язненого і для якої роботи.

- На загальних підставах.

- 13. Які особливості треба врахувати при агентурному обслуговуванні.

- **Вербувати недоцільно. Антирадянськи налаштований, працювати не буде** [виділення — Авт.]»⁸²⁵.

Те, що арештант перебував на антирадянських позиціях було абсолютною брехнею. Просто уявлення бранця та енкаведистів про сутність більшовицької ідеї та радянської влади докорінним чином відрізнялися. Слідчі своїми службовими ремарками засвідчили непридатність А. Гітлянського слугувати розбудові тоталітарної владної системи у відразливій версії часів Великого терору. А. Гітлянський своєю чергою був надто принциповим, непохитним комуністом зі своїм баченням комуністичної ідеї і честі комуніста. Ця риса, на той час, слід зазначити, вже порядком втрачена партійною номенклатурою, давала йому сили захищати тих, хто свідчив проти нього (і, додамо, не один рік таємно звітував про кожен його крок у спецоргани). З розмов із довіреними в'язнями А. Гітлянський знав — хвиля терору йде на спад, треба тільки стояти на своєму і не підписувати жодних зізнань.

Тим часом слідчі робили все можливе для того, аби не тільки підвести під статтю А. Гітлянського, а й набрати компромат на ряд помітних політичних діячів, з якими той приятелював. Крім того, постійними гостями родини Гітлянських був цвіт тогочасної єврейської радянської інтелігенції, починаючи від головного редактора Нацменвидаву України Л. Мишковського і закінчуючи Соломоном Міхоелсом, Іциком Фефером, Левом Квітко та іншими письменниками. Розробка цього «напряму» справи видавалася слідчим дуже перспективною.

Двома місяцями пізніше слідчий НКВС заходився активно відпрацьовувати всі особисті звязки в'язня, у якого вибивали свідчення проти С. Гулько та І. Сударського, далі — про родичів дружини, що мешкали в Англії, а також про власну рідню.

Відмова арештанта від попередніх свідчень стосовно участі в антирадянській організації започаткувала низку нових, більш настійливих допитів. Так, зокрема 26 січня 1939 р. його допитували про особисту участь у виданні «контрреволюційної книги під назвою «Про греків-колоністів на

Мелітопольщині». Слідчого мало турбував той факт, що на Мелітопольщині греків-колоністів ніколи не було: на той час практично ніхто вже не пам'ятав, про що йшлося в книзі. Слідчий не потрудився навіть над тим, аби відтворити її справжню назву. Не цікавив його на той час вже розстріляний автор книги С. Ялі — реанімація жупела міфічного контрреволюційного видання була спрямована проти Д. Маца та А. Хвилі. Категорична відмова А. Гітлянського визнавати свою причетність до чи навіть обізнаність в існуванні контрреволюційного блоку не залишала слідчому нічого іншого ніж далі відпрацьовувати його особисті зв'язки: з А. Глинським, секретарем Голови ВЦВК Г. Петровського Щербиною, А. Дівіджієвим, директором нацменвидавництва України в Харкові Радловим, І. Сударським⁸²⁶.

16 лютого 1939 р. справа Гітлянського набула неочікуваного слідчими поворота — намагання «вступити» в'язня до так званого Українського бундівського центру не спрацювали, він категорично відмовлявся дати потрібні покази. Зв'язки з учасниками міфічної організації Л. Абрамом, М. Фрумкіною, Сігалом, Бривманом, М. Литваковим, Альтшулером, Рабінновичем та інш. визнавав лише робочі, виключно по лінії обслуговування єврейської національної меншини.

Втім заповзятість слідчих дала свої наслідки: на допиті 19 лютого 1939 р. у нього витягли покази проти дорадянського політичного минулого Мишковського, Макогона, Маца, Гулько, Сударського, Кіпера, Мережина, Литвакова, Фрумкіної [цікаво, що прізвище та ім'я Фрумкіна Естер записані в протоколі через кому — *Авт.*]. Лідером Бунду, як зазначалося, був Вайнштейн. Власне, це були давно і загально відомі в відповідних колах факти та наприкінці 30-х рр. політичні пошуки часів буремної молодості «старих більшовиків» перетворилися на карний злочин.

Мало що дав додатковий допит 23 березня 1939 р. Десять сторінок протоколу зафіксували неймовірну стійкість духу, намагання не лише вистояти самому, а й виправдати «подельників», зокрема Д. Маца.

Слідчим так і не вдалося запроторити А. Гітлянського до накатаної колії: він категорично заперечував свою участь у будь-яких контрреволюційних, троцькістських чи націоналістичних організаціях, більше того, — вимагав очних ставок з особами, покази яких і були єдиним аргументом слідчих у його обвинуваченні. На користь А. Гітлянського прислужився поворот початку 1939 р. в напрямках і методах діяльності НКВС, формальне повернення до базових принципів кримінального процесуального впровадження. Дві заяви А. Гітлянського до Київської обласної прокуратури (від 8 та 21 квітня 1939 р.) засвідчили намагання вибороти свободу. 6 травня 1939 р. він написав заяву до Особливої наради НКВС СРСР, в якій йшлося про те, що його обмовили, а всі

звинувачення проти нього не мають підстав⁸²⁷. Заступник облпрокурора по спецсправах Юрковецький виносить рішення про повернення справи А. Гітлянського на дослідження впродовж 6-денного терміну та задоволення вимог останнього щодо проведення очних ставок з Абрамом, Сігалом, Глінбергом, Бородавко, Мацем.

Абрам Самоїлович народився в сорочці. Його визволення можна вважати дивом. На тлі осіб, які фігурують у його слідчій справі, він виглядає щасливцем. Так, І. Бородавко, заарештований в серпні 1937 р., одним із перших ще 21 серпня 1937 р., дав проти нього покази, був приговорений до ВМП. Та ж доля спіткала колишнього уповноваженого заготівель РНК УРСР Б. Глінберга, головного редактора нацменвидаву України Л. Мишковського, завідувача Земвідділом Калініндорфського району Я. Сігала та ін.⁸²⁸

10 червня 1939 р. від попередніх своїх показів відмовився Пінхос Красний, який показав, що з 1925 р. жодних стосунків з А. Гітлянським не мав⁸²⁹. 17 червня 1939 р. старший слідчий слідчої частини УНКВС по Київській області сержант Меєрзон підписав постанову про припинення справи Гітлянського-Прозументера А.С. Ухвала сержанта не викликала заперечень у на той час майже цілковито оновленого керівництва: слідчу частину очолював старший лейтенант Ламскін, а Обласне управління НКВС — капітан Романчук⁸³⁰. 19 червня 1939 р. начальник Київської тюрми отримав талон ордер № 465, у якому приписувалося «з отриманням цього невідкладно визволити з-під варті арештованого Гітлянського-Прозументера А.С.».

Переступивши тюремний поріг, він пішов далі, аби довести розпочате до логічного кінця. Він не забувся до найменшої шпаринки, не розчинився у натовпі. Певне, дбаючи перш за все про майбутнє своєї родини, він «пішов на ви». Спочатку на засіданні бюро Кіровського РПК 1 червня 1939 р. добився скасування суворої догани, винесеної 27 листопада 1937 р. парторганізацією ЦВК УРСР⁸³¹. Випускний син радісно і піднесено святкував із цілковито реабілітованим батьком.

Після звільнення Абрам Самоїлович працював завідувачем відділу кадрів Київського комунального банку, водночас посідаючи відповідальну посаду секретаря парторганізації.

О 5-й годині ранку 22 червня 1941 р. його давній приятель по більшовицькому підпіллю 1918 р., на той час — співробітник Київської міськради Попов зателефонував і повідомив, що почалася війна. Розпочалася підготовка до евакуації провідних державних установ і організацій. Сина А. Гітлянський відправив баржею до Дніпропетровська, дружину до Сталінграду⁸³², де вона отримала останній лист від чоловіка.

Вже після війни родина дізналася, що Абрам Самоїлович отримав завдання вивезти з Києва важливі документи, однак, не встиг вчасно залишити місто. Під Києвом був заскочений і розстріляний нацистами.

Довгі роки ім'я Абрама Гітлянського практично нічого не говорило як широкому науковому загалу, так і його родичам. Після війни про коренізацію, існування єврейських національних районів, саму ідею продуктивізації єврейської спільноти не прийнято було згадувати. Згадки про це стерлися і в пам'яті радянських євреїв, і в свідомості їхніх закордонних родичів. 25 липня 2001 р. — майже через 90 років відбулася зустріч нащадків двох сестер, одна з яких ще в 1915 р. емігрувала з Кам'янця-Подільського до Великобританії. Другою була дружина А. Гітлянського — Гітл. Зустрічалися її син (на час описуваних нами подій — учень і студент-медик, на час зустрічі — інвалід війни, полковник медичної служби у відставці, кавалер чотирьох орденів) Самуїл Абрамович Гітлянський та племінник — Міхаель Бінсток (професор економіки з Єрусалиму). Обидва згадували Аврама Самоїловича, який, як зазначено в статті, «в свое время был председателем райисполкома в Калининдорфе — одном из еврейских колхозов, неподалеку от Херсона, созданных при помощи Агроджойнта в 20-е годы»⁸³³.

Ця книга, як нам здається, допоможе не лише їм дізнатися трохи більше і про цю неординарну особистість, і про епоху, творцем і свідком якої вона була.

Публікації: Друга Всеукраїнська Нацменнарада // Радянська Україна. — 1930. — № 11. — С. 16–21; Обслуговування нацменшостей в Барському районі // Радянська Україна. — 1931. — № 3–4. — С. 75–76; Ленинская национальная политика в действии (Национальные меньшинства на Украине) // Революция и национальности. — 1931. — № 9. — С. 35–44; Попередні підсумки виборів до національних рад на Україні // Вісті ВУЦВК. — 1934. — 15 грудня; Вибори до рад серед нацменшостей // Радянська Україна. — 1934. — № 11. — С. 13–18; В боротьбе за первенство: Конкурс национальных советов Украины // Революция и национальности. — 1935. — № 10. — С. 69–71; Национальные еврейские советы в местечках // Революция и национальности. — 1936. — № 8. — С. 31–32; Национальные меньшинства в Советской Украине одобряют проект Сталинской Конституции // Революция и национальности. — 1936. — № 9. — С. 48–51; *Мац Д., Гітлянський А.* Чрезвычайные съезды районов национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. — 1937. — № 1. — С. 88–90; *Мац Д., Гітлянський А.* Трудящі нацменшості України до Надзвичайного XIV з'їзду Рад УРСР // Радянська Україна. — 1937. — № 1. — С. 69–72.

Зінаїда Іоффе

На фабрикування справи колишнього секретаря ЦКНМ Зінаїди Іоффе⁸³⁴ вистачило десять днів. Справу № 93969 за ст. 54-12 КК УРСР розпочали напередодні Нового року — 30 грудня 1937 р. Уповноважений 4 відділу КОУ НКВС УРСР Уралов, розглянувши матеріал «про злочинну діяльність гр. Іоффе Зінаїди Борисівни, яка мешкала за адресою: Київ, 25 Жовтня № 24, кв. 19, яка *полягала в тім, що вона була дружиною* Ткаченка Бориса Даниловича, засудженого Воєнною колегією Верховного Суду СРСР, як активний учасник антирадянської націоналістичної терористичної організації», подав заяву на арешт матері двох дітей⁸³⁵. Чоловік, Борис Данилович Ткаченко, старший літературний консультант Партвидаву ЦК КП(б)У та старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту мовознавства при АН УРСР був заарештований місяцем раніше — 30 листопада 1937 р.

Арештантка була перепроваджена до Київської тюрми. Самі вдома лишилися дочки: Іоффе Мая Дмитрівна 14 років та Маркіш Гольда Перцовна 8 років. Їхня мати вперше була допитана лише 5 січня, втім, допит нічого не важив у формуванні звинувачення.

Анкета арештованої відображала біографію пересічного радянського службовця зі складною долею. Зінаїда Борисівна народилася 28 вересня 1901 р. в с. Гуляйполе Дніпропетровської області. Махновські погроми вигнали велику родину єврейських колоністів з рідної домівки. Згодом батьки осіли в Харкові, де перейшли на утримання старшої дочки, а їхні численні діти, скориставшись перевагами, що надала політика коренізації, розлетілися країною. Всі вступили до вишів: сестра Ганна Шнітман скінчила Мелітопольський педінститут, брат Петро Шнітман — Московську Промакадемію, студентом московського вишу був також брат Ісак, інший — Семен навіть — аспірантом⁸³⁶.

Шлях дочки єврейського селянина-бідняка був не легким. Отримавши вищу освіту і набувши кваліфікацію літературного працівника-перекладача, Зінаїда, здавалося, знайшла своє місце в житті. На початку 30-х рр. вона закінчила аспірантуру Науково-дослідного Інституту мовознавства при ВУАН (Харківська філія), де, до речі, й познайомилася зі своїм останнім чоловіком — Б. Ткаченком⁸³⁷. До 1 листопада 1937 р. вона працювала перекладачем літредактора Партвидаву ЦК КП(б)У.

На єдиному допиті 5 січня 1938 р. винною себе З. Іоффе не визнала. Втім, це не завадило слідчому об'явити про завершення слідства. Попри відсутність вещдоків та компрометуючих показів доля її була визначеною наперед: за рахунок таких, як вона, українські енкаведисти виконували рознарядки за сумнозвісним наказом № 00486. Провина її полягала в тому, що вона вийшла заміж не за того чоловіка.

Особливою Нарадою при Народному Комісарові Внутрішніх Справ СРСР від 5 лютого 1938 р. вона, як член родини зрадника батьківщини, була засуджена до утримання у виправно-трудовах таборах строком на п'ять років, починаючи з 31 грудня 1937 р. Короткий припис «Дело сдать в архив» [справа нараховувала неповних 13 сторінок — *Авт.*] перекреслив майбутнє тридцятисемирічної матері двох дочок.

Заява до Верховної прокуратури СРСР учительки середньої школи № 30 м. Каменськ-Уральський Свердловської області, датована 1 червня 1955 р., свідчила про те, що п'ятирічне ув'язнення переросло в майже двадцятирічне заслання. Позбавлена можливості спілкуватися з дітьми і не маючи відомостей про чоловіка, Зінаїда Іоффе відбувала покарання в Темніковському ВТТ, далі — в Потьмі, Сегенслазі и, нарешті, в Карагандинському ВТТ. Після звільнення, з 1 січня 1943 — до 1946 р. працювала в Карагандинському радгоспі по вільному найму учителькою. Тяжко хворіла. Перебравшись до Києва, працювала вчителькою Ірпінської обласної лісної школи, проте в 1949 р. відсутність житла змусила її переїхати до м. Каменськ-Уральський.

Просьби змученої хворобами 54-річної жінки були скромними: «Снять с меня судимость, вернутъ мне доброе имя, с честью носимое мною имя гражданки СССР, помочь мне получить пенсию, т. к. я потеряла документы о трудовом стаже в связи с своим арестом и заключением и ныне, имея 54 года, больна кардиосклерозом 2 степени и стенокардией, в значительной степени потеряла трудоспособность. А главное, снимите с меня незаслуженное каиново клеймо»⁸³⁸.

Ініційована, відповідно до заяви перевірка справи, з'ясувала, що чоловік Зінаїди Борисівни був розстріляний за звинуваченням у причетності до антирадянської української націоналістичної організації⁸³⁹. Що ж до неї самої, то 23 липня 1956 р. вона отримала повідомлення про реабілітацію і закриття справи за відсутністю складу злочину⁸⁴⁰. Чи стала вона від того щасливішою?

Яків Кантор

Яків Кантор (1884 (за іншими даними 1886) — 1964, Москва) прожив довге життя. Нетривалий час він співробітничав із ЦКНМ у харківський період свого багатого на події життя.

Майбутній відомий журналіст, політичний і громадський діяч народився в м. Пінськ Мінської губернії в родині купця. З початку 1900-х рр. — активіст партії сіоністів-соціалістів. Згодом вступив до Бунду. Як журналіст дебютував у віленській єврейській пресі зі статтями на політичну, економічну, літературну і педагогічну тематику, спрямованими на поширення просвітницьких ідей в єврейському середовищі. В цей час він був

помітною фігурою єврейського соціалістичного руху Білорусії, зокрема брав участь у підпільній конференції ССРП у прифронтовому Пінську в 1915 р.

Відповідальний секретар Комзету України (з 1925 р.) у ЦКНМ він опікувався проблемами містечкових євреїв, аграризації, що, врешті, було найтіснішим чином пов'язано з його основною роботою в Комзет. Крім того Я. Кантор активно друкувався в пресі, редагував і готував до видання матеріали Першої всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин. Згодом він був відраджений до Москви, де працював в Озет. Там же почав фахово досліджувати проблеми демографії радянських євреїв, сільськогосподарської кооперації, єврейської колонізації та національного будівництва.

Вже на початку 30-х рр. на загальносоюзному рівні доволі чітко окреслилися ознаки відступу від попередньої концепції вирішення єврейського питання в СРСР⁸⁴¹. У 1930 р. Всесоюзне ТРТ (рос. — ОРТ⁸⁴²) було об'єднане з Товариством по землеоблаштуванню євреїв (рос. — ОЗЕТ). На середину 30-х рр. Всесвітнє ТРТ в Радянському Союзі кваліфікувалося не інакше як буржуазна організація. В 1938 р. відносини між Товариством та СРСР були розірвані, що поклало край дослідженню дотичної проблематики. В 1934 р. вийшла друком найбільша праця Я. Кантора «Национальное строительство среди евреев в СССР», в якій автор категорично заперечував припустимість асиміляції громади. Разом із дослідженням тогочасного видатного демографа Л. Зінгера «Национальный состав пролетариата в СССР» (М., 1934) вона підсумувала наслідки здійснення низки соціально-економічних і суспільно-політичних заходів в єврейському середовищі. Після цього на тривалий час дослідження проблематики припинилися.

Тоді основною сферою діяльності Я. Кантора стала журналістика. В 1928–1937 рр. він був членом редколегії педагогічного щомісячника «Ратнбилдунг». Переважну більшість виданих у міжвоєнний період статей Я. Кантор написав мовою ідиш.

Переживши Великий терор, Я. Кантор відновив дослідницьку працю в часи «відлиги». Друкувався переважно в польській пресі, що виходила мовою ідиш. Остання стаття про результати перепису 1959 р. стосовно єврейської громади СРСР вийшла у варшавському журналі «Блетер фар гешихте» (1962/63, № 15).

Працюючи до останнього, Я. Кантор підтримував тісні зв'язки із давніми споборниками. Гута Маргуліс (у 60-х рр. — пенсіонер союзного значення, учасник підпільного руху в Києві 1919 р., жертва сталінських політичних репресій) у переписці з проф. М. Шац-Аніним писала, що часто зустрічається з Давидом Левіним та Яковом Кантором. Шац-Аніна та Кантора поєднували спогади про буремну революційну молодість і

доволі теплі товариські взаємини. В листі, датованому 24 вересня 1956 р., М. Шац-Анін зокрема писав: «Заполнить пробелы в истории еврейского революционного движения — задача, конечно, важная, и с уменьшением числа ветеранов движения эта задача все более осложняется [...] На Пинской конференции 1915 года я был и помню, что защищал в своем выступлении позицию В.И. Ленина на Циммервальдской конференции. Впрочем, я определенно знаю, что об этой конференции написал статью Б. Гутман в варшавском сборнике "Дер ройтер Пинск" ("Красный Пинск"), вышедшем после первой мировой войны [...] Я считаю очень благодарной задачу собрать у оставшихся в живых ветеранов движения личные воспоминания о конференциях, совещаниях и т.д. Вы сами знаете и Б. Кимельблата, и И. Брегмана, и Д. Левина, и других. Предложите им самим написать воспоминания, а кому трудно самому писать, запишите с их слов то, что они запомнили о революционном движении»⁸⁴³. Те, що здавалося М. Шац-Аніну справою великого значення, для євреїв — мешканців Москви залишалося тим темним минулим, про яке вони чимдалі дужче прагли стерти згадки, передовсім у спецструктур. Сліпий М. Шац-Анін у своїй напівзакордонній Ризі був занадто далекий від розуміння прагнень і проблем своїх колишніх соратників — персональних і ні пенсіонерів союзного значення. Для них лишати свої згадки про події дорадянської минувшини, коли євреї Росії шукали своє особливе місце в історії (поза всесвітнім пролетарським рухом), все ще було занадто небезпечно.

Переосмислення ролі, відіграної ними в долі російського та радянського єврейства, нині тільки-но розпочинається.

Праці: Что должен знать каждый гражданин о выборах в советы. — Харьков, 1926; Десять лет нац. политики сов. Власти. Харьков, 1927; В помощь переселенцу. — Харьков, 1928; Еврейское население Украины. — Харьков, 1929; Еврейское землеустройство на Украине. — М., 1929; Коллективизация еврейских крестьян на Украине. — М. Харьков–Минск, 1930; Национальное строительство среди евреев в СССР / Под ред. З. Островского. — М., 1934.

Серафім Міцев

Типовим представником «болгарського націоналістичного підпілля» на Україні став колишній член ЦКНМ — Серафім Міцев. Завідувач болгарською секцією ЦКНМ (1924–1927 рр.) прийшов до апарату ЦКНМ з ЦК КП(б)У, де до 30 грудня 1924 р. очолював болгарське бюро. Він був одним із небагатьох працівників ЦКНМ, який мав не лише вищу освіту, а й багате політичне минуле. Біографія цього політемігранта яскраво

унаочнювала перипетії міжнародного революційного руху, який докорінним чином змінив політичну історію ХХ ст.

Серафім Іванович народився в січні 1890 р. в м. Берковіці (Болгарія). До революції вчився і підробляв учителюючи. Як офіцер брав участь у воєнних діях на фронтах імперіалістичної війни. В мирний час розпочав адвокатську практику в м. Берковіцях. Ще в 1913 р. вступив до партії «Радусловистів». Під час війни, перебуваючи в полоні, вступив до фракції «тесняків». З неї в 1921 р. був виключений за фракційну діяльність, однак перед повстанням 1923 р. відновився в партійних лавах. Поразка повстання круто змінила його подальше життя.

До СРСР С. Міцев прибув з Відня в січні 1924 р., куди емігрував після придушення Вересневого повстання. ЦК ВКП(б) був спрямований спочатку на посаду помічника прокурора Нижньо-Новгородської губернії. Пізніше за сприяння Д. Парванова (Перванова) був відряджений до Харкова на посаду стажера-прокурора. Через 2 місяці Парванова відкликали в розпорядження болгарської секції Комінтерну. Саме тоді Міцев замінив останнього на посаді голови болгарської секції ЦКНМ.

Серафім Іванович виявився вдалим надбанням ЦКНМ у вкрай метушливому 1925 році. Нагадаємо, бурхливо розгорталося створення й розбудова національних адміністративно-територіальних одиниць. Болгари одними з перших в Україні отримали свої національні райони. Зайвим буде казати, якої величезної організаційної роботи вимагало їхнє утворення. С. Міцев відіграв не останню роль у їхньому організаційному і культурному зміцненні. 1–25 квітня 1925 р. він здійснив обстеження болгар Катеринославщини та Одещини, під час якого взяв участь у Всеукраїнській конференції болгарських культурних і радянських працівників (5–9 квітня 1925 р., Преслав) за участю 140 делегатів.

На конференції він виголосив від імені ЦКНМ промову, у якій змалював основні проблеми болгарської громади: «Болгарское население, в большинстве своем являющееся бедняцким и середняцким, к власти относится вполне сочувственно: мероприятия выполняются аккуратно. В экономическом отношении некоторые села пришли в упадочное состояние и сейчас переживают голод. Враждебных групп и организаций среди населения не имеется. Население в своей массе религиозное. [...] Вообще нужно отметить, что методы военного администрирования и командования в работе изжиты. Все работники прониклись важностью революционной законности. Делопроизводство почти во всех сельсоветах ведется на русском или украинском языке, что совершенно немыслимо»⁸⁴⁴. Далі йшлося про низку проблем повсякденного існування громади, що вимагали настійливої роботи з боку органів влади національних районів. «Болгарское население лишено сейчас почти всякой медицинской помощи. Только в одном селе имеется врач и амбулатория (с. Низовка). Между

тем болгарское население подвержено заболеванию туберкулезом, особенно женщины с ранних лет. Причиной является чрезмерная загруженность кустарными, ручными работами. В с. Романовке, например, в течение месяца умерло 140 детей от скарлатины. Малярия тоже ширится»⁸⁴⁵.

Перший рік у ЦКНМ промайнув у напруженій роботі: апаратна діяльність чергувалася з довготривалими відрядженнями. С. Міцев не лише обстежував та інструктував місцеві органи, болгарські ради і райони, а й організовував курси для секретарів національних рад та особисто викладав на них. Наскільки складною була ця діяльність, можна скласти уявлення з архівного фонду ЦКНМ. Так, 15 червня — 1 серпня 1925 р. С. Міцев у Преславі навчав радянських працівників на короткотермінових курсах. Загалом на курси були відряджені 39 осіб (43 чоловіка, 5 — жінок, з них: 36 болгар, 3 українці. Освітній рівень курсантів був доволі пістрявим і типовим для свого часу: 7 із них закінчили 3–6 класів реального училища, 3 — сільськогосподарську школу, 10 — мали середню освіту. Четверо були членами й кандидатами КП(б)У, 10 — КСМ, 27 — КНС).

«Кроме 1 000 рублей, отпущенных ВУЦИКом, и 450 рублей, отпущенных Одесским Губисполкомом на проезд туда и обратно на 9 командированных курсантов, других средств никаких не было, несмотря на распоряжение ВУЦИКа и на мои телеграфные требования через болгарские секции, никакого ответа и денег от Екатеринославского и Одесского губисполкомов не получено, и это служит причиной для уменьшения питания курсантов и недостатка литературы и вообще в пособиях»⁸⁴⁶. Попри це впродовж курсів прочитано 185 лекцій: 30 з кримінального кодексу, 20 — з громадянського, 20 — земельного, 20 — історії РКП, 40 — болгарської мови, 5 — української, 10 — національного питання, 10 — історії болгарського революційного руху, 15 — політики на селі, 15 — конституції СРСР та УСРР⁸⁴⁷. Щодо мови «головна увага звернена на правильне читання та правильне письмо»⁸⁴⁸.

У подальшому викладацька та інспекційна діяльність стане основною для С. Міцева. Попри низку зауважень про зверхність болгарських емігрантів до українських братів по крові, ми не знайшли жодних натяків на нього у звітах С. Міцева — підкреслено доброзичливих і толерантних, у багатьох своїх аспектах, навіть м'яких і поблажливих. 18–28 квітня 1926 р. Серафім Іванович здійснив обстеження болгарського населення Лисогірського району Первомайської округи⁸⁴⁹. У звіті зазначив, що роботу серед болгар проводить інструктор Железко, який страждає на сухоти 2-ї стадії, внаслідок чого не може виконувати своїх обов'язків. Нацменкомісія створена тільки 16 лютого того ж року, робота пожвавилася і результати невдовзі мають бути. В Ольшанках є голодуючі, котрі

становлять не менше чверті населення: даються взнаки два роки неврожай⁸⁵⁰. «Общее политнастроение болгарского населения — советское. На выборы явилось — 57–75%. Из них женщин до 30%. Болгарское население в своей массе религиозное. Налоги уплатило до 65%, а в Ольшанке до 15% ввиду голода. Преступления и нарушения имеются в незначительном количестве»⁸⁵¹. Так, вникаючи в прості проблеми простих людей, викладаючи їхнім керівникам, болгарський емігрант намагався наблизити світле комуністичне майбутнє в колисці більшовицької революції.

Втім, цей період виявився скороминучим. Наприкінці 1927 р. ім'я Серафіма Івановича зникає з документів ЦКНМ. Де і які посади він займав упродовж 1927–1937 рр., нам відомо лише в загальних рисах. Зокрема, І. Дихан зазначає, що С. Міцев був головним редактором г. «Сърп и чук» («Серп і молот») — органу болгарського бюро при ЦК КП(б)У⁸⁵².

На час арешту бурхлива революційна та політична діяльність, видається, відійшла в минуле. Ймовірно, це була усвідомлена позиція. В анкеті арештанта в графі «спеціальність» зазначено: науковий музейний співробітник, юрист. На той час 48-річний директор виставки винахідництва й раціоналізаторства мав чималу родину: дружину Катерину Іванівну (38 років) — домогосподарку, синів Миколу (25 років), Юрка (10 років), Анатолія та Сергія (2 роки) і мешкав разом із нею в «мальовничому» куточку Харкова на вулиці з промовистою назвою «Барачний провулок» (б. 8, кв. 112).

Заарештований 11 лютого 1938 р., він вже 12 лютого пише заяву на ім'я начальника 9 обласного управління НКВС про «бажання щиро-сердно заявити [...] про скоєні [...] контрреволюційні націоналістичні злочини»⁸⁵³. Особисті покази Серафіма Івановича набули певної інтерпретації в майже 20-сторінковому протоколі допиту від 20 лютого. На ньому він визнав себе учасником (із 1925 р.) підпільного центру бойової націоналістичної організації, створеної згідно з директивами фашистської партії Цанкова проти СРСР та Комінтерна. Попри те, що організація, мовляв, мала антикомінтернівське спрямування, її очолювали представники болгарської секції Комінтерну Сапунов та Гавриїл Генев. До складу підпільного Центру слідчі внесли: Колева (зам. редактора г. «Коллективіст»), Степана Дем'яновича Іджилова (інспектора НКП УРСР, члена бюро болгарської секції ЦК КП(б)У), Степана Планінського (редактора «Коллективіста», члена бюро болгарської секції ЦК КП(б)У, який нетривалий час працював у ЦКНМ), Дівіджієва (в минулому — члена ЦКНМ при ВУЦВК, редактора г. «Коллективіст»).

Вдалою знахідкою слідчих НКВС стало фабрикування віртуального образу розгалуженої підпільно-диверсійної мережі в Україні, створеної за національною ознакою. В показах Міцева не випадково фігурували на той

час вже заарештовані і навіть розстріляні колишні співробітники ЦКНМ, яких звинуватили в створенні під прикриттям Харківського балканського клубу так званого «паритетного бюро», до складу якого заподазрили слідчі «ввели» представників всіх «націоналістичних підпільних організацій національних меншин», зокрема від грецької — С. Ялі. Подальшого розвитку ця інтерпретація харківськими слідчими минувшини коренізації в Україні не набула, оскільки в живих на той час залишалися кволі рештки колись масового управлінського проекту.

Постановою Особливої трійки УНКВС по Харківській області від 28 жовтня 1938 р. С. Міцев був засуджений до ВМП. Разом з ним під той же вирок підпали його син Микола — студент Харківського Державного університету (арештований 26 лютого 1938 р.), 10 болгар, заарештованих упродовж лютого-березня 1938 р. [публіка була доволі пістрявою: від городника до літератора — *Авт.*], а також українець — Іван Миколайович Шаховець, 1902 р. н. — «учасник націоналістичної української контрреволюційної організації в Харкові»⁸⁵⁴. Батько був розстріляний як «учасник та керівник контрреволюційної націоналістичної організації», син — лише як учасник. Обидва в один день — 4 листопада 1938 р.⁸⁵⁵.

Реабілітований 23 жовтня 1956 р.

Іцхок Сударський

Сподвижник С. Диманштейна, М. Литвакова, М. Фрумкіної (Естер), помітний діяч української євсекції, за виразом Б. Бруцкуса «відомий єврейський крайній комуніст»⁸⁵⁶ залишається однією з найбільш загадкових фігур серед тих, які перебували у витоків політики коренізації в Україні. Невідомі дати його життя. Політичну кар'єру І. Сударський, певне, починав у Білорусії. Його прізвище фігурує поруч із найбільш відомими діячами білорусько-литовського крила Бунду та Поалей-Ціон у електронних каталогах Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ)⁸⁵⁷.

Згодом його зустрічаємо в документах євсекцій. Нагадаємо, що перша євсекція була створена в липні 1918 р. в Орлі, друга — у Вітебську, а згодом вони з'явилися у решті міст зі значними єврейськими громадами. На першій конференції євсекцій, що відбулася в жовтні 1918 р. у Москві, І. Сударський поруч із такими відомими діячами радянської історії, як Ю. Шимеліович (1890–1919), М. Альський, С. Агурський (1884–1947), А. Криницький-Бампі (1896–1971), М. Фрумкіна (Естер) (1880–1941), був обраний у члени Центрального Бюро Єврейської секції ВКП (б), очоленого С. Диманштейном.

На третій конференції єврейських комуністичних секцій (Москва, 4–11 липня 1920 р.) 64 делегати з вирішальним голосом, 20 — з дорадчим

обговорювали перспективи вирішення єврейського питання від імені 1 743 членів євсекції. На той час вони ще не були комуністами: 34 представляли Бунд, 11 — об'єдиненців, 7 — Поалей-Ціон, 2 — соціал-демократів і 1 — партію анархістів⁸⁵⁸. Конференція тривала 7 днів і позначилася бурхливими дебатами. На 8 пленарних засіданнях прозвучало 130 виступів. Ініціатива, фактично, була захоплена групою осіб, серед яких був і І. Сударський. Моше Рафес брав слово 28 разів (разом із доповідями), Новаковський — 16, Мережин — 15, Диманштейн — 12, Арш — 6, Левітан і Сударський — по п'ять.

Конференція, що декларувала себе повноправним представником не тільки радянських євреїв, а й усього міжнародного єврейського пролетарського руху, затвердила 14 резолюцій та інструкцій, меморандум до ЦК РКП(б), а також привітання до ЦК РКП(б), Червоної армії, Другого конгресу III Інтернаціоналу, а також затвердила звіт Головного Бюро України (з яким, власне і виступали І. Сударський та М. Левітан). З виступів на форумі було ясно, що привласнення євсеківцями права на представництво «єврейської вулиці» в органах нової влади та партійних структурах було на той час потужним фактором соціальної нестабільності. Центр фактично не мав налагоджених контактів із республіканськими структурами. В умовах воєнної доби діяльність секцій звелася до роздмухування соціальних антагонізмів у єврейському середовищі. Єврейство, своєю чергою, загальним фронтом постало проти євсекції, вважаючи останню узурпатором. У переважній більшості міст і містечок створити євсекції не вдалося через запеклий опір населення, організованого інтелігенцією та духовенством. Нереалізованими залишилися ухвали попередніх конференцій щодо видання газет (зокрема, в Україні) та навчальних закладів. На співпрацю з євсекцією пішла тільки Культур-Ліга. Практичну роботу щодо покращення економічного становища єврейства, попри голосні заяви євсеківців, здійснювали не радянські установи, а СЕТМАС [від рос.: СЕТМАСС — аббревіатура від «Союз єврейских трудящихся масс», повна назва — «Всероссийский Союз еврейских трудящихся масс» — *Авт.*].

Красномовні факти змальовували наслідки діяльності секції: у Харкові після розгрому єврейських громадських організацій Наркомпрос Гринько, зваживши на масові протести, дозволив відновити діяльність товариства «Гарбут»; Голоvbюро євсекції України залишилося без кадрів (борець за створення секцій в Україні Моше Рафес, заробивши авторитет на переслідуванні єврейських суспільних організацій став секретарем губкому партії і почав домагатися рішення ЦК КП(б)У про ліквідацію євсекції); на загальну партійну роботу пішли Чемериський, Новаковський, Оршанський та ін. Центральне Бюро Євсекцій не було свідомим мети роботи та її перспектив, а також не мало жодного плану діяльності.

Фактично, звіти свідчили про політичне банкрутство ідеї євсекції, як такої. Попри це було вирішено, що і надалі євсекція вважатиметься єдиним офіційним представником єврейської громадської думки. Конференція обрала керівний орган — Центральне Бюро, до якого увійшли Новаковський, Левітан, Ческіс, Ш. Епштейн, Мандельсберг, Оршанський, Диманштейн, Рафес і Сударський. Щоправда, згодом ЦК ВКП(б) замінив Диманштейна, Оршанського на Чемериського та Мережина.

Агроном за освітою, І. Сударський у 1920–1930 рр. відігравав помітну роль у євсекції України. Фактично, його паралельна діяльність на низці посад у радянському апараті лише віддзеркалювала його амбіції у Головбюро євсекції України. За браком документів ми не знаємо, чи була його перманентна конфліктність та скандальність наслідком особливостей натури, чи нереалізованих амбіцій людини, соратники якої врешті отримали теплі, як тоді здавалося, посади у Москві та за кордоном. Фактом залишається, що впродовж своєї тривалої радянської кар'єри в УСРР він не зміг на жодній з очолюваних посад втриматися надовго і створити сталий фундамент свого кар'єрного зростання. В 1921–1924 рр. він — завідувач відділом національних меншин НКВС України. З 1925 р. — на роботі в Озет, курував єврейську колонізацію, а також формування переселенських контингентів для Біробіджану. Друкувався в ідишомовній пресі: газетах «Дер эмес», «Дер штерн», журналах «Проліт», «Ди роите велт» та ін. Автор брошур російською мовою та ідиш: «Куда идет экономическое развитие еврейских трудящихся масс в капиталистических странах и в Советском Союзе» (Харків, 1929), «Биробиджан и Палестина» (Харків, 1929), «Еврейский фашизм и клерикализм на службе капитала» (Харків–Київ, 1932), «Калининдорфский район» (Москва, 1932), «Ново-Златопольский район» (Москва, 1933), «Биробиджан» (Харків–Київ, 1933) та ін.⁸⁵⁹

Нагадаємо, що І. Сударський був призначений заступником голови ЦК Нацмен 16 липня 1924 р. рішенням Малої президії ВУЦВКу⁸⁶⁰. Цій ухвалі передувала майже трирічна боротьба призначенця за перетворення відділу національних меншин НКВС на вагомий структурний підрозділ із широкими повноваженнями та можливостями. На роботі у відділі національних меншин НКВС І. Сударський зарекомендував себе як непримиренний борець проти традиційного середовища. Його непохитна радикальна позиція доволі випукло проявлялася в тогочасних публікаціях⁸⁶¹ та доповідних записках, об'єктами переслідування яких без різниці етнічного походження ставали як певні особи (зокрема, заступник директора «Агро-Джойнту» С. Любарський⁸⁶²), так і суспільні, філантропічні організації — передовсім національні союзи та товариства (ЕКО, Джойнт⁸⁶³, Культур-Ліга, німецькі та менонітський союзи тощо).

Водночас варто зазначити, що його власне ставлення до проблем трудових верств населення було об'єктивним і саме завдяки його особистому втручанню останні по можливості вирішувалися. Так, дослідивши становище євреїв Волинської і Тульчинської округ, І. Сударський зазначив, що 80% ремісників позбавлені заробітку внаслідок відсутності сировини⁸⁶⁴. То були відгуки про критичний період існування єврейського містечка, резюмованого на селянському з'їзді в сусідній Білорусії такими словами: «Містечкова людність складається з бідняків, які тричі на день помирають з голоду»⁸⁶⁵. Поступово ідея перетворення містечкових євреїв на клас сільськогосподарських робітників опановує думками радянських функціонерів. Програма аграризації єврейства відпрацьовується профільними Наркоматами та установами, зокрема й ЦКНМ. 16 квітня 1925 р. Сударський та Познанський рішенням Малої президії ВУЦВК були введені до складу Комісії по переселенню при ВУЦВК⁸⁶⁶.

Тривала епопея внутрішніх сутичок у ЦКНМ та президії ВУЦВК завершилася звільненням І. Сударського з комісії. 25 серпня 1925 р. Мала президія ВУЦВК 23 номером порядку денного розглянула питання «Про тов. Сударського» (доповідав Неуронов) і ухвалила «зняти тов. Сударського і призначити членом ЦКНМ т. Кантора»⁸⁶⁷. Історія його запеклої боротьби за лідерство, як і у Відділі нацменшин НКВС, завершилася поразкою. І. Сударський перейшов на роботу до Комзет України.

29 квітня 1926 р. колишній заступник голови ЦКНМ вже як уповноважений Комзету робив доповідь на засіданні комісії про хід переселенської кампанії (Прот. №80). Певне, й на новій посаді його уявлення про зміст політичного моменту, завдання партії та радянської влади, та не меншою мірою — ненависть до традиційності в усіх її проявах, наклали визначальний відбиток на стиль роботи, надаючи їй радикальності та нетерпимості. В характерній манері витримана й згадана доповідь, не менш директивними виглядали й ухвали: «Для полного обслуживания еврейского переселения и увязки в работе, считать необходимым скорейшее создание при Президиуме ВУЦИКа КОМЗЕТА. Констатировать, что главная масса еврейских переселенцев — беднота, более или менее зажиточная часть еврейского населения, имеющая обеспечение до 1000 руб., как показал опыт, не желает переселяться. Учитывая недочеты весенней кампании, считать необходимым в целях своевременного обеспечения полей, осеннюю кампанию начать не позже 15 мая, т.е. с этого срока начать посылку ходоков для закрепления участков с тем, чтобы не позже 10 июля уже прибыли на места переселения рабочие группы»⁸⁶⁸.

Слід зауважити, що соціальна реконструкція євреїв правила на той час за пріоритетний напрямок радянської роботи. Осмисленням засад виведення містечкових євреїв зі стану економічної катастрофи опікувалися лідери євсекції країни. Провідний теоретик національного питан-

ня, колишній заступник Наркома Наркомнацу (фактично — друга особа структури) С. Диманштейн підсумував тогочасні проблеми єврейського народу наступним чином: «От революции в большинстве своем евреи даже проиграли, а не выиграли. Если возьмем общее положение евреев в местечках до революции и сейчас, то получится, что 15–20% улучшили свое положение после революции, 30% осталось в том же положении и у 50% положение ухудшилось. Главная масса евреев жила ремеслом, торговлей, теперь это у них исчезло из рук [...] еврейское население в местечках вымирает, молодежь уходит в контрабанду, где находит себе исход человек ни к чему не приспособленный»⁸⁶⁹.

Отже, роботи в Комзеті вистачало. Другу половину 20-х рр. І. Сударський провів у відрядженнях, куруючи хід єврейської колонізації. На початку червня 1929 р. як Уповноважений оперативного управління Всеукраїнського Комзет у Криворіжжі докладав про кредитне обслуговування та решти проблем єврейської колонізації⁸⁷⁰.

Стрімкий занепад політичної кар'єри І. Сударського був пов'язаний із ліквідацією євсекцій у 1930 р., що доволі швидко звела нанівець впливовість вихідців з єврейських соціалістичних партій і в партійному, і в бюрократичному середовищі. В цей час І. Сударський очолює єврейську секцію «Укрдержнацменвидаву». Відповідно до постанови ЦК КП(б)У «Про видавництво «Укрдержнацменвидав» (2 лютого 1935 р.) як колишній активний бундівець за припущення засмічення апарату видавництва антирадянським елементом, видання в 1934 р. книги Епіка, планування видання книг Зінов'єва та Каменєва був звільнений з посади редактора єврейської секції видавництва і виключений з партії⁸⁷¹.

Згодом репресований.

Праці: *Сударский И.* Мелкобуржуазная стихия в еврейской среде // Бюллетень НКВД УССР. — 1923. — № 1. — С. 55–56; Экономическое положение еврейского местечка. — М., 1930; Биробиджан и Палестина. — М., 1930; Сталиндорфский район [Днепропетровской области]. — М.: Эмес, 1933.

Липман Зельманович Урбах

Євреєм за національністю був також репресований у страшному 1937 р. колишній член ЦКНМ — Липман Зельманович Урбах. Він працював у ЦКНМ зовсім недовго — не цілком відповідали установі поривчастий темперамент Урбаха і невисокий рівень його освіченості (на той час мав лише початкову освіту). Народжений у польському місті Лодзь, він мав доволі поширену серед євреїв-городян професію — ткач. Заарештований 5 жовтня 1937 р. одним із перших — в епоху розробки

методологічних засад майбутніх «національних операцій». На той час він вже був звільнений з керівних посад, виключений у 1936 р. з партії і повернувся до роботи за спеціальністю — працював ткачем артілі Промткач. Разом з 39-річною дружиною Ольгою та чотирнадцятирічною донькою займав невелику кімнату в українській столиці за адресою вул. Червоноармійська 117, кв. 3⁸⁷².

Стрімке падіння колишнього функціонера промкооперації розпочалося під час розгортання антитроцькістської істерії. Втім, активна участь у викритті й очищенні облпрофради від класово-ворожих елементів відстрочила крах його кар'єри. 10 квітня 1936 р. Київський міський комітет та Сталінський РПК, зважаючи на клопотання парторганізації облпрофради, оголошену раніше т. Урбаху «сувору догану за гниле ліберальне ставлення до троцькістів» — зняли⁸⁷³.

На диво, дії Київського міського комітету партії не знайшли підтримки в парторганізації Облпрофради, яка на своєму засіданні 27 вересня 1936 г. розглянула справу Урбаху і звинуватила останнього в протегуванні троцькістів та класово-ворожих елементів на відповідальні посади, у прийнятті антипартійної резолюції III-го пленуму Вукопромради (25–28 грудня 1934 г.), недостатньому реагуванні на випадки розкрадань та економічних злочинів по Гірничобудсоюзу, недбалому ставленні до обов'язків депутата міськради. Занесені до протоколу зборів висновки не залишали майбутнього особі, якої вони стосувалися: «Поданые материалы характеризуют Урбаху до вступления в партию как ярого меньшевика, штрейкбрехера»⁸⁷⁴.

Прошло менше року, і справа Урбаху стала предметом докладного розгляду Молотовського РПК м. Києва. Останній на своєму засіданні 20 липня 1937 р. пригадав Урбаху 15-річний стаж у «меншовицькій партії «Бунд», штрейкбрехерство під час страйку на фабриці «Великодержавінська мануфактура», підбурювання робітників до страйку на фабриці ім. Кутузова м. Харкова (1924 р.). Важливим пунктом звинувачень була кадрова політика, внаслідок якої до системи промкооперації потрапили так звані контрреволюціонери й троцькісти Зельдін, Сінаєв, Шпигель, Шварцбург, Спічка та ін.

Виписка з протоколу партійних зборів за підписом секретаря РПК Воїна, засвідчила виключення з лав партії, членом якої він був з 1920 р., і пропонувала МПК та обкому КП(б)У зняти Урбаху з керівної роботи⁸⁷⁵. Так воно і сталося.

Арешт фактично став логічним кінцем радянської кар'єри єврея-кустаря-управлінця. Події після арешту розвивалися стрімко. Після одинадцяти днів очікування Урбах впродовж 16 жовтня був допитаний двічі. Перший протокол допиту мав усього 4 сторінки. В ньому винним себе Урбах не визнав, розповів, що був переведений до Києва за особистого

сприяння Радкова. Йому прийшлося розповідати про свою численну рідню за кордоном, яка на той час мешкала в Німеччині⁸⁷⁶. Інший протокол від того ж таки 16 жовтня 1937 р. сягав 22 сторінки тексту і робив зрозумілішими мотиви арешту Урбаха. Йшлося, власне, про «відпрацювання» справи вагомих радянських функціонерів Радкова та Гльїна⁸⁷⁷.

Протокол допиту від 23 жовтня 1937 р. вмістився на 1 сторінці⁸⁷⁸. 3 листопада 1937 р. Урбах підписав вагомих (12 стор.) протокол допиту, на якому визнав, що був учасником контрреволюційної троцькістської організації, до якої був завербований у червні 1936 р. секретарем Київського Обкому КП(б)У — Гльїним. Останнього, між іншим, знав ще з 1927 р.

Як це не смішно, конкретна контрреволюційна діяльність цих «троцькістів» полягала в наступному: Глезер зменшив випуск цегли-сирцю, збільшивши час випалювання, внаслідок чого була зірвана програма випуску будматеріалів. Рабінович зменшив випуск шкіри з Васильківського шкірзаводу — чим, врешті призупинив розбудову мережі ремонтних майстерень на селі і викликав незадоволення селян⁸⁷⁹. Сміховинні звинувачення свідчили про формальний характер справи Урбаха, який найменшою мірою був опонентом існуючої влади, скоріше, — типовим представником радянської номенклатури: разом із дружиною (панчшницею-репрезирівницею київської артлі «Трикотажник») й дочкою мешкав у невеликій кімнаті в комунальній квартирі у центрі міста. Мешкали, ніби пліч-о-пліч з іншими робітниками й службовцями промкооперації, втім побут і зовнішній вигляд їх суттєво відрізнявся. Пізніше, коли слідчий відпрацьовував майнову справу Урбаха, двірник та сусіди Урбахів показували, що вдягалися ті багато й елегантно. Декілька пальт хазяїв (огрядного 54 розміру) та набір шкіри на пошиття пальто свідчили не лише про хазяйновитість господарів, а й про доступ до тих благ системи розподілу, вхід до якої для лівової частки радянських громадян був щільно причинений. Насправді вражала не лише величезна, як для людини з неповною середньою освітою, бібліотека [до неї входило понад 300 томів повних зібрань класиків марксизму-ленізму і російських письменників — *Авт.*], але й неймовірна кількість предметів вжитку, що разом із трьома мешканцями були втиснені до невеличкої кімнати⁸⁸⁰. Все це завидне добро було звалене після арешту до купи й пізніше вивезене в невідомому напрямку, отож справа, вочевидь набула тривіального мародерського присмаку: нова генерація радянської номенклатури вивільняла для себе життєвий простір за рахунок усунення попередників.

22 грудня 1937 р. обвинувальний висновок у слідчій справі Урбаха Литмана Зельмановича (№ 4980) проголосив, що він підлягає суду Воєнної Колегії Верховного Суду СРСР в порядку закону від 1 грудня

1934 р.⁸⁸¹ 25 грудня 1937 р. відбулося закрите судове засідання виїзної сесії Воєнної колегії Верховного Суду СРСР, яке приговорило Урбаха до розстрілу з конфіскацією всього особистого майна. Відповідно до постанови ЦВК СРСР від 1 липня 1934 р. вирок не міг опротестовуватися і повинен був виконаний невідкладно. Урбаха розстріляли в Києві наступного дня — 26 грудня 1937 р.⁸⁸²

Особлива нарада осудила й дружину Урбаха, Ольгу, до позбавлення волі строком на 8 років. Звільнилася вона в 1943 р. з табору Інтинстрой у Кожві (Комі АРСР)⁸⁸³. 8 лютого 1958 г. Верховний суд СРСР, переглянувши справу Урбаха, скасував вирок 1937 р., справу припинив за відсутністю складу злочину⁸⁸⁴. 17 лютого 1958 г. Воєнна колегія Верховного Суду СРСР винесла рішення про посмертну реабілітацію Л. Урбаха. Тоді ж його дружина виборола у держави компенсацію майнових втрат родини — непересічну для свого часу — вона склала 10 224.50 руб. Це був виняток. Привілеї, навіть колишнього представника номенклатури, відіграли на користь його близьких. Щодо решти: максимум, на що могли сподіватися родини незаконно страчених бранців більшовицького терору — заробітна плата за два робочі місяці у зв'язку з реабілітацією посмертно.

Афанасій Іванович Дівіджієв

Афанасій Іванович Дівіджієв, введений на посаду члена Президії ЦКНМ у серпні 1929 р. замість Планінського, був політемігрантом, який став громадянином країни рад у 1923 р. після невдалого Вересневого повстання у Болгарії. Власне, в той рік громадянство змінила лєвова частина Болгарської КП. Афанасій Іванович вступив до неї у 1919 р.

Народився майбутній член ЦКНМ у с. Бойково (Болгарія), в селянській родині. До 1920 р. працював у господарстві батька, пізніше, аж до еміграції, був завідувачем магазину кооперативної мережі «Визволення».

До СРСР потрапив через м. Константинополь на початку листопаду 1923 р. разом із вісімкою таких же як сам політичних біженців. З грудня 1923 р. до початку 1924 р. працював у Одесі інструктором кооперації, упродовж декількох місяців Одеським погранзагоном використовувався на закордонній роботі в Туреччині [іншими словами, шпигував на користь СРСР — *Авт.*], у 1925 — 1928 рр. обіймав посаду голови промсоюзу в м. Кірово. Півроку в 1928 р. провів, працюючи завідувачем оргвідділу профспілки м. Умань.

В 1929 р. життєвий вектор фахового кооператора різко змінив свій напрямок. Спочатку із квітня по вересень 1929 р. він працював нацменіструктором у Наркомпросі України. З серпня 1929 р. по листопад 1932 р. перебував на посаді члена ЦКНМ. Упродовж 1933 р. редагував г. «Коллективист» (м. Харків). В 1934 р. (після перенесення столиці до

Кієва) перейшов на господарську роботу. До виключення з партії (в 1936 р.) працював заступником голови «Укрпромстачзбут», після — там же товарознавцем.

4 березня 1938 р. уповноважений 3-го відділу КОУ НКВС УРСР Кельнер підписав постанову про початок слідства у звинуваченні А. Дівіджієва по ст. 54-6 ч. 1, 54-11 КК УРСР (участь у контрреволюційній організації, шпiонаж на користь іноземної держави)⁸⁸⁵. Постанова про арешт за підписом начальника 4-го відділення УДБ НКВС УРСР Лімберга підслідний отримав двома днями раніше — при арешті 2 березня. Арешт супроводжувався описуванням майна (піаніно, письмовий стіл, книжкова шафа, диван) «до розпорядження НКВС»⁸⁸⁶. Тоді ж були вилучені квитанції держпозики на здані облигації загальною вартістю 3 505 руб.⁸⁸⁷ Дружина з дворічною дитиною фактично лишилася без засобів існування.

Вони, як і решта родин репресованих, потрапили у надзвичайно складні обставини. Кілька місяців слідства і час після винесення вироку перетворилися для них на пекло. Слідчі органи були завалені листами підслідних та їхніх родин, які закликали до людяності та партійної совісті прокурорів та наркомів НКВС, живопишучи непересічні катастрофи пересічних обивателів. Так само зробила і молода малописьменна дружина А. Дівіджієва:

«Прокурору Союза ССР
тов. Вышинскому
от гражданки Дивиджиевой
Ольги Филипповны
проживающей в гор. Кіеве,
Красноармейская д. № 15, кв. 50.

Заявление

4 марта с. г. по поручению областного отделения НКВД гор. Кіева арестовали моего бывшего мужа Дивиджиева А.И. Одновременно с арестом были описаны вещи. С тех пор прошло 6 ½ месяцев. Последнее время я несколько раз пыталась выяснить в органах НКВД и прокуратуры положение с делом Дивиджиева. Я из рабочей семьи, и поэтому меня волнует вопрос, кем же был мой муж? Был он причастен к шайке троцкистско-бухаринских негодяев? Или же его преступление не вилоко [так у документі — *Авт.*] [...] Или же он невиновен? Или же он изменник нашей пролетарской родине. В первом и последнем случаях я бы, гада, прокляла. В прочих, возможно бы, простила. При обращении в органы НКВД и прокуратуры последние вот уже 3 месяца ищут дело Дивиджиева и не могут найти.

Я работаю. У меня есть маленькая 2-летняя больная девочка. Вещи описаны. Учреждение (Укрлеспромсоюз), которое дало моему бывшему

мужу квартиру взамен сданной мною в горсовет в Харькове квартиры, непрерывно требует выселения на улицу меня и ребенка (больного к тому же), буквально терроризирует. Я нервничаю, ребенок тоже.

Я обращаюсь с убедительной просьбой и прошу вмешательства вашего с тем, что оказать возможную помощь в разрешении изложенных в настоящем заявлении интересующих меня вопросов. Документ (справка Горсовета гор. Харькова о сдаче жилплощади мною имеется) [...].

P.S. Если виноват Дивиджиев, то почему могут выбросить на улицу меня и тем более больного малолетнего ребенка. Квартира, которую я отдала в Харькове горсовету, была моя, в которой я проживала до замужества со старухой-матерью.

Дивиджиева»⁸⁸⁸.

Тим часом, як дружина намагалася дізнатися про долю чоловіка, останній майже три місяці чекав своєї черги у тюрмі. Перший протокол допиту А. Дівіджієва датований 22–23 травня 1938 р. Нажаль, в оригіналі документу не означений час початку і закінчення допиту, однак — це один із небагатьох бачених нами допитів, що тривав більше доби. Впродовж цього часу слідчі з'ясовували обставини еміграції в'язня та його радянської кар'єри. Шосте питання анонсувало справжні наміри слідчих: «Встановлено, що Ви, будучи націоналістом, своє перебування в СРСР використовували для активної антирадянської діяльності. Ви визнаєте це?» Відповідь бранця унаочнювала його внутрішні вагання: «Контрреволюційною роботою я на теренах СРСР не займався, хоча і не заперечую того, що за своїми поглядами був націоналістом»⁸⁸⁹. Вже в наступній відповіді протокол зафіксував зізнання А. Дівіджієва в тому, що з 1931 р. він був активним учасником (членом підпільного центру) контрреволюційної націоналістичної організації, до якої був залучений редактором болгарської газети «Коллективист» Костянтином Стоїмовичем Планінським.

Серед членів підпільного центру, що виник, мовляв, у розпал суцільної колективізації болгарських національних районів, ним були названі Олександр Даскалов (редактор болгарського сектору Укрнацменвидаву) та Аджаров. Фігура першого ідеально підходила для розробки закордонного сліду міфічної організації. Другий прибув до України лише в 1931 р. з рекомендацією секретаря закордонного бюро ЦК Компартії Болгарії Маврова щодо його влаштування на видавничу роботу. Особисті зв'язки з Іскровим — працівником болгарської секції Комінтерну (практично повністю репресованої на той час) замикали коло заколотників, які вели «посилена роботу проти Коларова, Димитрова і лінії Комінтерну, стосовно болгарської комуністичної партії»⁸⁹⁰.

До керівного підпільного центру, таким чином, разом із А. Дівіджієвим входили згадуваний К. Планінський (колишній член болгарського бюро ЦК КП(б)У, редактор г. «Коллективист», його нетривала праця в ЦКНМ навіть не згадувалася); О. Даскалов, Борис Малчев (працівник нацменсектору), Серафім Міцев (як зазначалося, «колишній член нацменкомісії при ВУЦВК і директор історичного музею») ⁸⁹¹. Завдяки Даскалову до кола звинувачуваних були залучені болгарські письменники: Микола Фуклев, Дмитро Марков, Аджаров, Іван Ненов, Йордан Стоянов.

Останні, за версією слідчих, використовуючи свої творчі відрядження до болгарських районів, створили в них підпільні бойові групи (що, зрозуміло, рекрутувалися з місцевих радянсько-партійного активу, викладачів педтехнікуму та шкіл, журналістів районних газет). «Закладені в низці районів бойові групи контрреволюційної організації, здійснювали широку вербувальну роботу серед місцевих націоналістів, залучаючи переважно куркульство в болгарських національних районах». За версією енкаведистів, це було справою болгарських політемігрантів, які захопили керівні нацменівські посади. Завдяки ним робота районів була цілковито переведена на болгарську мову, що стало підосною загострення між-національних суперечностей ⁸⁹². Осередком національної роботи був об'явлений болгарський Преславський педтехнікум — єдиний в Україні. Зусиллями заколотників була вироблена, мовою першоджерела, «болгарская правопись». «Эта правопись была составлена в националистическом духе. Впоследствии это было разоблачено и данная правопись была отменена» ⁸⁹³.

Крім того, учасниками організації збиралися і відправлялися до Комінтерну матеріали про політико-економічний стан болгарських національних районів. Тобто, вся абсолютно легальна під час коренізації робота була кваліфікована як шпигунство на користь іноземних держав.

Довершив 17-сторінковий протокол допиту висновок про зв'язок болгарського підпілля із польським, очолюваним Лазовертом та Клау — співробітниками нацменвідділу ЦК КП(б)У.

Того ж дня 23 травня 1938 р. А. Дівіджієв був допитаний удруге. На ньому з А. Дівіджієва вибивали імена всіх «відомих [...] болгар по м. Києву та інших місцях» та родичів.

До справи А. Дівіджієва були долучені виписки з протоколу С. Міцева від 20 лютого 1938 р. (м. Харків) ⁸⁹⁴, в якому в'язень «викривався» як учасник націоналістично організації, та копія протоколу допиту Бориса Малчева ⁸⁹⁵ від 16 березня 1938 р. (м. Одеса). В останньому фігурували понад 40 учасників розгалуженої міфічної організації, яка, наче спрут, оплутала всю Україну. В протоколі допиту Йордана Стоянова (колишнього завідувача відділу іноземної інформації редакції «Радянська Україна») практично повторювалася вибудована раніше версія.

Завершує підшивку документів, що безпосередньо стосувалися в'язня, виписка з протоколу № 317 засідання Трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 1 жовтня 1938 р., якою А. Дівіджієва приговорили до розстрілу з конфіскацією особистого майна. Приписка рукою інформує, що 7 жовтня 1938 р. присуд приведений у виконання⁸⁹⁶. Родині повідомили, що Афанасій Іванович помер у місцях позбавлення волі 11 квітня 1943 р. від раку шлунку⁸⁹⁷.

Перегляд справи А. Дівіджієва розпочався 28 вересня 1956 р. Після чисельних запитів до прокуратури, архівів, перегляду справ репресованих колег, товаришів і просто випадкових осіб, постанова Трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 1 жовтня 1938 р. стосовно А. Дівіджієва була скасована, а справа зупинена за відсутністю складу злочину. 8 січня 1959 р. дочка Інна, яка мешкала в Харкові, звернулася до відповідних органів з проською повідомити про долю репресованого батька. 3 березня 1959 р. їй повідомили про його реабілітацію. 28 червня 1990 р. рішенням президії контрольно-ревізійної комісії київської міської організації КПУ він був відновлений у лавах партії⁸⁹⁸.

Родина А. Дівіджієва була розшукана в Харкові. Донька і дружина отримали заробітну плату батька за два місяці, що належали їм у зв'язку з його реабілітацією... Адекватна плата за людське життя.

ПІСЛЯМОВА

Діяльність ЦКНМ хронологічно збігається з періодом найбільш інтенсивного і плідного запровадження політики коренізації в Україні. Змістом та характером притаманних їй проблем вона віддзеркалює перипетії політичного життя радянської України, етапи формування державного апарату та адміністративного поділу країни.

20-і роки стали часом надзвичайної нестабільності управлінської системи республіки. Внаслідок пошуку найбільш оптимальних і ощадливих форм її організації, сумісних з політичною метою більшовицького режиму. Перманентні адміністративні та кадрові перетасовки справляли дестабілізуючий вплив на формування місцевого апарату ЦКНМ, негативно позначалися на якості роботи БНМ. Протягом другої половини 20-х рр. значна частка зусиль ЦКНМ скеровувалася на налагодження продуктивної роботи місцевих БНМ. Цій меті було підпорядковане й скликання Першої всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин. На жаль, наслідки цієї діяльності не відповідали затраченим зусиллям. На кінець 20-х рр. нацменробота в низці місцевостей все ще перебувала в стадії становлення, окремі ОБНМ виявляли сталі прагнення до самоліквідації й здійснювали не нацменроботу, а її прихований саботаж.

Безкінечні ревізії та раптові інспекційні наїзди членів ЦКНМ та НК РСІ не змогли перебороти саботаж місцевої гілки виконавчої влади стосовно нацменроботи, а лише констатували її перманентний застій. Заради справедливості слід зазначити, що саботаж виконкомівців найменшою мірою спричинявся їхньою упередженістю стосовно етнічних меншин чи русофільством, причини його перебували в іншій площині. Ані за загальноосвітніми характеристиками, ані за професійним рівнем місцеві управлінці просто не спроможні були відповідати рівню поставлених завдань. Більшість із них їх була нездатною інтелектуально осягнути надзвичайно складні суспільні проблеми.

Була й інша неподолана перепона на шляху здійснення коренізації. Вона, власне, була великим соціальним проектом, який вимагав на своє втілення тривалого історичного проміжку часу, великих грошей і кваліфікованих рішень. Більшовицька держава зразка 20-х рр. зосередилася передовсім на деклараційній стороні питання, більше переймаючись не

дійсним вирішенням низки проблем, а надшвидкою їхньою постановкою, так званим громадським обговоренням, прийняттям поспішних рішень та організацією відповідної суспільної думки задля підвищення міжнародного авторитету СРСР. На жаль, професійний рівень переважної більшості ухвалюваних упродовж 20-х рр. рішень був надзвичайно низьким, та він і не міг бути інакшим, зважаючи на загальний культурний стан країни. Інша справа, що політичне позерство влади, яка намагалася видати жалюгідне животіння місцевих діаспор за еталон культурного поступу світу, заклало під політику коренізації міну уповільненої дії, яка неминуче мала рознести її на друзки. Врешті, упевнити світ у тому, що культурне осердя світу знаходиться в СРСР не вдалося, надії на всесвітню революцію провалилися, поволі вступила в смугу тривалої стагнації ідея коренізації, як така.

1927–1929 рр. були скороминущим часом розквіту центральної владної інституції по роботі серед національних меншин, але говорити про розквіт доводиться з певною мірою обережності. З одного боку, ЦКНМ в цей час здійснила неймовірну за обсягом організаційну, дослідницьку, координаційну роботу, внаслідок якої політика коренізації стосовно етнічних меншин перейшла з розряду агітаційно-пропагандистських кліше, до розряду реально існуючої моделі вирішення національного питання в принципово новому історичному контексті. З іншого боку, можна тільки дивуватися, яким чином це вдалося зробити мізерному колективу однодумців.

Попри самовіддані зусилля останніх у межах України подібні їм ентузіасти коренізації залишалися в «переважній меншості». З року в рік вони відчували на собі зростаючий тиск інерції саботування коренізації. Найбільш гнітючим він був, як то не дивно, на місцях, для пробудження ініціативи яких коренізація й була проголошена. Незважаючи на безперечну значущість: історичну, політичну, суспільну, культурну тощо цінність нацменроботи, місцевий апарат ЦКНМ, перефразуючи хрестоматійний вислів В. Леніна, виявився «п'ятим колесом у возі радянської системи врядування». Проблема полягала не в суспільній непотрібності цих установ, а в тім, що суспільство УСРР було не здатним вирішувати поставлені коренізацією завдання на відповідному рівні. Найменш підготовленим і ворожим до невідворотних змін виявилася місцева радянська бюрократія: малоосвічена, низько кваліфікована, нездатна до політичного компромісу, схильна до воєнкомуністичних методів керування. БНМ були «кісткою в горлі» виконкомів, вкрай ускладнюючи й без того досить складне існування останніх. Спроби виконкомів обмежити діяльність або зовсім розпустити БНМ виразно простежуються протягом усього часу існування ЦКНМ і відображають генеральний зміст ставлення місцевої ланки управління до нацменроботи, зокрема, й політики коренізації в

цілому. Найбільш очевидно ця тенденція проявлялася в східних округах, які були регіонами найактивніших міжетнічних контактів та інтенсивних міграційних потоків.

Ми не схильні ідеалізувати діяльність установи та надавати їй ознак всеосяжності та месіанства, як це роблять окремі дослідники. Найбільш затятим шанувальникам тези про «представників національних меншин» з ЦКНМ не завадить нагадати, що представництво власне інтересів етнічних громад найменшою мірою входило до посадових обов'язків останніх. Про ставлення функціонерів до національних органів влади красномовно свідчить припис рукою на протоколі засідання ЦКНМ від 4 січня 1926 р., де заслуховувалася доповідь про роботу Тульчинського окрбюро Нацмен — «РИК не конструується, а избирається», за цим на наступній сторінці слідувало красномовне резюме: «Иметь в виду при выдвигении кандидатур»⁸⁹⁹.

ЦКНМ була цілковито радянсько-партійною установою. Так, у окремі періоди діяльності в ній вдалося сконцентрувати талановитих зацікавлених радянських управлінців, які провели в життя низку важливих, перспективно позитивних програм. Однак, і недальновидних, а підчас — суто кон'юнктурних рішень було вдосталь. Останні, цілковито в душі часу, вперто насаджувалися і запроваджувалися, не лише незважаючи на дійсний стан речей, а й всупереч реальним інтересам етнічних громад. Прикладом може слугувати «План конкретних заходів, потрібних для дальшого поглиблення роботи щодо забезпечення успішної самодіяльності національних меншин на країні та найкращого їх обслуговування всіма урядництвами державного апарату так в центрі, як і на місцях, складеного відповідно директив РНК на 1927–1928 рр.» У ньому, поряд із завданням завершення адміністративно-територіальної реформи з урахуванням етнічної специфіки регіонів, впроваджувалися прожектерські ідеї. Найбільше таких було в сфері культурного обслуговування етнічних меншин. Так, ОВКам настійливо рекомендувалося відкривати спеціальні школи або групи за наявності 20 дітей шкільного віку тієї чи іншої національності. «В разі, коли з причин малочисельності учнів тієї чи іншої національності не можна утворити окремої школи чи групи, ввести в загальній школі викладання їх рідної мови, як окремого предмету з метою ліквідації неписьменності дітей в галузі рідної мови»⁹⁰⁰. До тієї ж групи пропозицій відносилися й ухвали низки нацменустанов про «виписку» з-за кордону достатньої кількості вчителів — чехів, поляків, болгар, греків тощо (до того ж членів партії), навчальної літератури та приладдя.

ЦКНМ, пильно відстежуючи потік статистичних даних та політичних звітів, що надсилали місцеві нацменінструктори, фактично перетворилася на центральний аналітичний орган, який готував підсумкові та агітаційно-

пропагандистські матеріали для українського уряду. Передовсім це стосувалося звітів останнього союзним органам влади. Однак, і внесок членів ЦКНМ у справу популяризації заходів національної політики був величезним. З низки створених за їхньої участі підсумкових матеріалів варто назвати «Попередні підсумки дотермінових перевиборів національних рад в 1930 р. (за відомостями з 9 округ)»⁹⁰¹, видання «Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Центральной Комиссии национальных меньшинств при ВУЦВК» (Харків, 1927), стенографічні звіти Першої та Другої всеукраїнських нарад по роботі серед національних меншин тощо⁹⁰².

Врешті, саме вони ставали основою корекції політики більшовиків стосовно окремих етнічних громад, і, слід відзначити, до кінця 20-х рр. схема ручного керування процесами етнонаціонального життя в УСРР виправдовувала себе на всі сто відсотків, забезпечуючи керованість суспільно-політичних процесів та міжетнічну рівновагу в регіонах. Ситуація докорінним чином змінилася із проголошенням суцільної колективізації. Перехід влади до найбільшої в історії України внутрішньої соціальної війни видозмінив конфігурацію органів влади, підсиливши примусово-каральні функції виконавчої гілки влади.

Матеріали ЦКНМ на загал не приховують опорність низки етнічних громад політиці колективізації. Найбільш ворожими вважалися німецькі сільради, які виявили «повну неспроможність німецьких рад представляти з себе орган пролетарської диктатури»⁹⁰³. Оскільки названий месижд доволі оперативно дійшов до вищих шаблів більшовицького проводу, до проблемних національних сільрад застосували принцип виправлення «побільшовицькому»: переважна їхня більшість була дочасно переобрана, а склад оновлений за рахунок осіб, які безоглядно виконували накази Харкова.

На межі 20–30-х рр. відбулася стрімка політизація суспільного життя країни у зв'язку із раптовою пролетаризацією приватника в містах і селах УСРР. Хоч як його називай, марксизм — ленінізм — сталінізм передчасно нав'язав суспільству нежиттєспроможні теоретичні викладки в якості необговорюваних суспільних орієнтирів та цілей. На цій підоснові утворився і рік від року поглиблювався глибинний конфлікт між особистісними/суспільними інтересами та інтересами більшовицької держави, що стояла над особистістю та суспільством. Вирішення конфлікту було можливе в двох варіантах: шляхом повалення більшовизму чи шляхом абсолютизації більшовицької державності. Реальністю став другий.

Нацменроботу скерували на агітаційно-пропагандистське обслуговування колективізації, яка була ворожою інтересам більшості народу

України. Це заклало підоснови прискореної формалізації та бюрократизації діяльності БНМ, згодом під приводом чергових адміністративно-територіальних змін переважна їхня більшість була ліквідована. Докорінні зміни у вищому партійному та державному керівництві республіки, що сталися впродовж 1933 р., стали підосновою формалізації українізації та її збочення в освітянсько-культурницьку царину. Відповідні процеси набирали сили й у здійсненні коренізації щодо етнічних меншин. У більшовицькій державі зразку 30-х рр. відмова від коренізації стала справою часу. На етапі запровадження суцільної колективізації на це просто не стало часу. Тим не менше, аж до 1935 р. Кремль періодично ще загравав з етнічними громадами в Україні, хоча розгортання репресивних акцій у німецьких та польському районах свідчило про перехід до якісно нових методів соціального конструювання.

Атрофія місцевого нацменaparату впродовж 1930–1934 рр. і реорганізація ЦКНМ на відділ національних меншин при ВУЦВК (ЦВК УРСР) розмежували новий етап в етнополітиці більшовицького керівництва в Україні. Зміна соціальної структури та економічної підоснови існування суспільства республіки трансформувала мету і завдання діяльності ЦКНМ, як специфічної радянської установи. Фактично в її компетенції залишилися суто культурницькі та агітаційно-пропагандистські функції, що позбавило її колишньої значущості і на фоні міцніючої русифікації зробило її ліквідацію справою часу. Перетворення ЦКНМ на невеликий структурний підрозділ ВУЦВК/ЦВК ознаменувало перехід до згортання політики коренізації щодо етнічних меншин, який завершився згодом тотальним погромом нацменпрацівників усіх рівнів, формальним приводом для якого слугувала теза про нагальність боротьби з проявами націоналізму як у партії, так і в суспільстві.

Поглинення ВКП(б) низки соціалістичних, зокрема національних, партій було органічним фактором затвердження більшовицької влади на початку 20-х рр., однак, у подальшому відіграло суперечливу роль у історії радянської державної машини. Низка державних функціонерів — вихідців з національних партій, хоча й проголосили свого часу цілковитий перехід на комуністичні програмні засади, не могли, так би мовити, суто хірургічно видалити зі своєї свідомості величезний пласт теоретичних уявлень про те, якими мають бути відносини влади і суспільства, становище окремих етнічних груп і соціальних верств у соціалістичній країні, якими шляхами має розвиватися загальнодержавна і національні культури і т.д., і т.д. Зовсім не випадково впродовж перших років більшовізації і в Україні, і в Росії, і в Білорусії (тобто, в республіках з багатим досвідом політичної боротьби) в різних політичних ситуаціях та дискусіях матеріалізувалися давні бундівські, боротьбистські, поалейціоністські тощо ідеї врегулювання відносин між владою та етнічними

спільнотами. Власне, найбільшою тогочасною перемогою більшовиків стала приватизація державною машиною монопольного права на представництво інтересів етнічних громад. Вкупі з партійною монополією і фактичним здійсненням своєї політичної інквізиції (причому руками лівих вихідців з переслідуваних партій) вона з часом забезпечила стерилізацію суспільно-політичної думки, її переведення в побутову площину, знеособлення суспільно-політичних рухів та встановлення неподільного контролю правлячої партії і над суспільством, і над державним (управлінським) апаратом.

Управлінський апарат відіграв не останню роль у тривалому в часі збереженні більшовицької влади над Україною. Сила правильно сконструйованої управлінської машини була вповні усвідомлена В. Леніним уже перед останнім походом на Україну. В записці до політбюро ЦК РКП(б) вождь ємно розпорядився: «Надо установить немедленно практическую, краткую, но существенную форму отчетов (2 раза в месяц) каждого работника с Украины [...] За неприсылку отчетов арестовывать. Иначе прозеваем Украину»⁹⁰⁴. Надалі запроваджена ним схема функціонування й звітності радянських установ зверху донизу забезпечувала своєчасне інформування вищих органів влади про всі аспекти життя регіонів. Інформація акумулювалася, аналізувалася й ставала підосновою оперативного вироблення відповідних управлінських рішень, що забезпечували збереження влади більшовиків у всі найбільш критичні періоди її існування.

Попри низку суттєвих відмінностей від В. Леніна, Й. Сталін виявився одним із найбільш послідовних його учнів у тому, що стосувалося принципів регулювання владних відносин. Історія відвела йому тривалий час владарювання, впродовж якого він проявив себе як блискучий управлінець. Слід погодитися, що створивши СРСР, він «действовал как практический политик, он ставил во главу угла удобство администрирования и прочность создаваемого образования»⁹⁰⁵. В цьому контексті слід зауважити, що ЦКНМ була одним із найбільш вдалих управлінських проектів часів коренізації. Ефективність її діяльності вражає і заслуговує на подальше вивчення.

ПОСИЛАННЯ

¹ *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). — К., 1995. — С. 15–17.

² Там само. — С. 18.

³ Там само. — С. 20.

⁴ Там само. — С. 21.

⁵ Там само. — С. 22.

⁶ Там само. — С. 22–37.

⁷ *Антонюк О.В.* Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // Укр. іст. журн. — 1999. — № 3. — С. 44–56; *Його ж.* Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан (Закінчення) // Укр. іст. журн. — 1999. — № 4. — С. 15–28; *Його ж.* Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. — К., 1999; *Його ж.* Основи етнополітики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2005.

⁸ *Антонюк О.В.* Основи етнополітики. — С. 61.

⁹ *Орлянський В.С.* Євреї України в 20–30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. — Запоріжжя, 2000. — 254 с.

¹⁰ *Орлянський В.* Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК та українське єврейство (1920-і рр.) // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині ХХ століття: Матеріали конференції 6–28 серпня 2008 р., Київ // <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/28.htm>

¹¹ В цьому він солідаризується з А. Гонтарем. «Діяльність Рад відставала від темпів політичного розвитку міста і села. Головними показниками їхньої слабкості був абсентеїзм виборців. Голод і розруха, втома від громадянської війни, низька політична культура мас, відсутність демократичних традицій, недосконалість законодавства, залишки «військового комунізму», недостача кваліфікованих кадрів для ведення роз'яснювальної роботи напередодні виборів — все це приводило до того, що у виборах брала участь лише незначна частина населення, що мала виборче право». — Див.: *Орлянський В.* Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК та українське єврейство (1920-і рр.) // Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині ХХ століття: Матеріали конференції 6–28 серпня 2008 р., Київ. // <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2003/28.htm>

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ *Жуковський О.І.* Формування спеціальних управлінських структур для обслуговування євреїв Правобережної України на поч. 20-х рр. ХХ ст. // <http://eprints.zu.edu.ua/6597/.../81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9.pdf>

¹⁶ Там само.

¹⁷ *Іванова Т.Ю.* Етнополітика більшовиків та її реалізація на території південних регіонів УРСР в міжвоєнний період // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2012. — Вип. XXXIII. — С. 101–104 // <http://sites.znu.edu.ua/histor...SciWorks/issues/33/ivanova.pdf>

¹⁸ Там само.

¹⁹ Див.: *Плясецький О.В.* Передумови створення Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК (20 р. XX ст.) // Культура народів Причорномор'я. — 2005. — № 62. — С. 88–91.

²⁰ «Громадянське суспільство, як система самостійних та незалежних від держави суспільних інститутів та встановлюваних ними неполітичних відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та їх добровільних об'єднань, характеризується наявністю громадських об'єднань, що співпрацюють з державними інституціями» та «Важливими політичними інститутами громадянського суспільства є групи інтересів — добровільні об'єднання людей, створені для вираження й задоволення їхніх потреб у відносинах з різними політичними інститутами насамперед з державою. Близьким за змістом до поняття "групи інтересів" є більш звичне для нас поняття "громадські організації", до яких відносяться професійні спілки, жіночі, молодіжні, ветеранські, дитячі організації, наукові, технічні, культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні та інші добровільні об'єднання громадян, творчі спілки, земляцтва, фонди тощо». — Див.: *Плясецький О.В.* Громадянське суспільство і державні структури з регулювання національних відносин в Україні у 20–30 рр. XX ст. // lib.ndu.edu.ua/~cguiirbis_64.exe?..

²¹ *Шабельніков В.І.* Формування й організація діяльності системи національного районування у 1920-х роках // Історичні і політологічні дослідження. — 2010. — № 3–4(45–46). — С. 164.

²² Там само. — С. 165.

²³ Там само.

²⁴ Там само. — С. 166.

²⁵ Там само. — С. 168.

²⁶ Там само. — С. 169.

²⁷ *Іванов Є.* Болгарська діаспора півдня України в контексті болгарсько-українських відносин // <http://evgen-ivanov.blog.ru/27559651.html>

²⁸ *Морозова А., Полетун Н.* Документи з історії євреїв в Державному архіві Чернігівської області. — Ніжин, 2003. — С. 17.

²⁹ *Махова О.* Білоруський етнос у національній палітрі півдня України // Наукові праці. — Миколаїв, 2009. — Випуск 108. — Т. 121. — С. 76 // lib.chdu.edu.ua/pdf/.../121-108-13.pdf

³⁰ *Сучкова О.Ю.* Політика радянської влади щодо національних меншин України в міжвоєнний період // <http://www.info-library.com.ua/books-text-10462.html>

³¹ Там само.

³² *Бугай Н.Ф., Мекулов Д.Х.* Народы и власть: «Социалистический эксперимент» (20-е годы). — Майкоп, 1994. — С. 165–166.

³³ *Абдулатипов Р.Г.* Национальный вопрос и государственное устройство России. — М., 2000; *Абдулатипов Р.Г., Болтенкова Л.Ф.* Опыты федерализма. — М., 1994; *Болтенкова Л.Ф.* Интернационализм в действии. — М., 1988; *Болтенкова Л.Ф.* Обеспечение прав национальных меньшинств в СССР составная часть социалистической законности //

Вопросы права и законности в первые годы Советской власти. — М., 1984; *Вдовин А.И.* Российский федерализм и русский вопрос. — М., 2001; *Вдовин А.И., Зорин В.Ю., Никонов А.В.* Русский народ в национальной политике XX век. — М., 1998; *Макарова Г.П.* Наркомат по делам национальностей РСФСР 1917 — 1923 гг. Исторический очерк. — М., 1987; *Песикина Е.И.* Народный комиссариат по делам национальностей и его деятельность в 1917–1918 гг. — М., 1950.

³⁴ *Кайкова О.К.* Национальные районы и сельсоветы в РСФСР: Исторический опыт Советского государства в решении проблем национальных меньшинств в 1920–1941 гг.: Автореф. дис... к. и. н. — М., 2007. — С. 3.

³⁵ *Вдовин А.И.* Русские в XX веке. — М., 2004; *Вдовин А.И., Зорин В.Ю., Никонов А.В.* Русский народ в национальной политике. XX в. — М., 1998.

³⁶ *Аманжолова Д.А., Кулешов С.В.* Историческая судьба «национального нэпа» // Россия нэповская (1921–1929 гг.) — М., 2002. — С. 73–74.

³⁷ *И.В. Сталин, Л.М. Каганович.* Переписка. 1931–1936. — М., 2001; «Совершенно секретно». Лубянка — Сталину о положении в стране (1922–1934). — Т. 1–4. — М., 2001; *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999.

³⁸ *Никутьшина Е.А.* Национальное представительство в местных органах власти автономных республик и областей РСФСР в 1920-е годы: Дис... к. и. н. — М., 2004 — 229 с.

³⁹ *Никутьшина Е.А.* Национальное представительство в местных органах власти автономных республик и областей РСФСР в 1920-е годы // <http://www.dissercat.com/conte...omnykh-respublik-i-oblastei-rg>

⁴⁰ Там само.

⁴¹ *Борисенок Е.* Феномен советской украинизации. 1920–1930 годы. — М., 2006 // <http://books-history-ussr.ru/4...enomen-sovetskoj-ukrainizacii/> Відгуки в суспільно-політичній пресі навіть на цю помірковану суто наукову роботу доволі прикметно відображають гостроту проблеми та її химерне віддзеркалення в російському політикумі. Див. приміром: Дмитрий Якушев. Марксизм и национальный вопрос. Часть 3. Перспективы воссоединения — украинский вопрос // http://rossia3.ru/ideolog/friends/ukr_vopros; его же. О книге Елены Борисенок «Феномен советской украинизации» // <http://left.ru/2006/12/yakushev146.phtml>;

⁴² *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина. — М., 2001. — С. 58.

⁴³ Див.: *Шишкин В.А.* Устои советского федерализма в годы становления единого Союзного государства (1922–1922) // Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений. — М., 1999. — С. 301.

⁴⁴ Див.: *Борисенок Е.* Феномен советской украинизации. 1920–1930 годы // <http://books-history-ussr.ru/4...enomen-sovetskoj-ukrainizacii/>

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Йдеться про червневий пленум ЦК КП(б)У.

⁴⁷ *Борисенок Е.* Феномен советской украинизации. 1920–1930 годы // <http://books-history-ussr.ru/4...enomen-sovetskoj-ukrainizacii/>

⁴⁸ *Красовицкая Т.Ю.* Модернизация России. Национально-культурная политика 20-х годов. — М., 1998.

⁴⁹ *Martin T.* The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. The Wilder House Series in Politics, History, and Culture. — Ithaca and London: Cornell University Press, 2001.

⁵⁰ *Александр Воронович*. Терри Мартин. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923-1939. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2011 // www.strana-oz.ru/.../bolshevizm-i-nacionalnyy-vopros----ot-teorii-k-praktike — Сохраненная копия.

⁵¹ Там само.

⁵² Проблемы теории и практики национальных отношений в СССР в работах западных исследователей (Аналитический обзор) // Зарубежная литература о национальных отношениях в СССР. — М., 1991. — С. 25.

⁵³ Багато про дослідницьку методуку Т. Мартіна говорить таблиця на С. 566, яка має прикметну назву «Піраміда національних рад, 1932–1938 рр.» Попри цілком конкретну назву в таблиці в чарунці «національні території (на 1932 р.) числяться — Радянський Союз (1), федеративна республіка (2), союзна республіка (7), автономна республіка (15), автономна область (16), автономний округ (10), національний район (290), національна сільрада (7 тис.), національний колгосп (10 тис.), особиста національність (147027915). Для 1938 р. відповідні позиції виглядають наступним чином: Радянський Союз (1), федеративна республіка (1), союзна республіка (11), автономна республіка (16), автономна область (8), автономний округ (10), особиста національність (161753175). Залишаючи поза увагою критику кількісних показників національних районів і сільрад, які не підтверджуються жодною доступною нам літературою, зауважимо лише, що включення до таблиці різнорідних і за формою, і за змістом діяльності формувань поряд із суто соціологічними категоріями («особиста національність») виглядає принаймні некоректно.

⁵⁴ *Кадио Ж.* Лаборатория империи: Россия / СССР. 1860–1940 / Пер. с фр. Э. Кустовой. — М., 2010.

⁵⁵ Там само. — С. 5.

⁵⁶ Там само. — С. 160–161.

⁵⁷ Деннингхаус В. В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.). — М., 2011.

⁵⁸ Водночас соціал-демократи наголошували, що вони категорично заперечують запровадження єдиної державної мови як такої, що закріплює привілеї окремих народів. — Див.: *Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия.* — С.-Пб., 1910. — С. 814.

⁵⁹ Макс Урьевич Шац (Шац-Анін) — (22.06.1885, м. Фрідріхштадт (Най Рига) — 10.01.1975, Рига) — політичний, громадський діяч, юрист, науковець — дослідник історії права, культури, автор майже двохсот праць з історії права, суспільного руху, зокрема, єврейського, літературознавства, культури, музики. Активно співробітничав з легальною та нелегальною соціалістичною пресою Латвії, Росії, Німеччини, України тощо. Друкувався під псевдонімами: Авинов, М-Н, Фанетти, М. Анін, М. Аладин, М. Борин, Шин, Янус, Уриель, Нал, М. Най-рин, Дитис, Руткис, Дирут, Осекон, Янус-юніор, Я-С, О-1, Осекон, Осеконцев, Авинов М-Н, Эмша та ін. За виразом поета Л. Озерова — «связист культур». Лауреат премії ім. Х. Житловського за внесок у прогресивну єврейську культуру (Нью-Йорк, 1972 р.).

⁶⁰ Марьяш Рута Максовна. Быль, явь и мечта. Книга об отце / © Copyright Марьяш Рута Максовна (rutol@latnet.lv). Обновлено: 27/01/2010. — С. 23–24.

⁶¹ Там само. — С. 40.

⁶² Там само. — С. 41.

⁶³ Там само. — С. 40.

⁶⁴ Її В. Ленін вважав найвитонченішим і тому — найбільш шкідливим націоналізмом.

⁶⁵ Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX — початок XX століття). — К., 1998. — С. 338.

⁶⁶ Грушевський М. Народностям України // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 103, 104.

⁶⁷ Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття: програмові і довід. м-ли / Упоряд. В.Ф. Шевченко та ін. — К., 1993. — С. 145.

⁶⁸ Франко І.Я. Свобода і автономія // Твори в 50-и томах. — К., 1986. — Т. 45. — С. 443.

⁶⁹ Кармазіна М.С. Назв. праця. — С. 125.

⁷⁰ Див.: Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1993.

⁷¹ Мар'яш Рута Максозна. Быль, явь и мечта. Книга об отце. — С. 76.

⁷² Проникливі спогади про ті дні залишила дружина М. Шац-Аніна, тоді — дев'ятнадцятирічна друкарка канцелярії Київського університету Фаня Розенберг: «В начале ноября 1917 года в огромном зале Маринского дворца Макс Шац-Анин с большим темпераментом выступил в связи с принятой в то время бальфуровской декларацией. После выступления он вышел к своим товарищам — Литвакову, Лещинскому, Кацу. Я была с ними. Стоял ноябрь, но было настолько тепло, что цвела серебристая верба, и букетик вербы был у меня в руках. Шац-Анин посмотрел — на меня ли, на вербу ли — и сказал: "Это что? Ведь теперь не весна?".» — Див.: Мар'яш Рута Максозна. Быль, явь и мечта. Книга об отце. — С. 97.

⁷³ Дорошенко Д. Історія України (1917–1923). — Ужгород: Червона калина, 1932. — Т. 1. Доба Центральної Ради. — С. 270–271.

⁷⁴ Устименко В.М. Єврейські організації і партії в суспільно-політичному житті України за доби Центральної Ради // Проблеми вивчення історії української революції. 1917–1921 рр. — К., 2009. — Вип. 4. — С. 147–182.

⁷⁵ Устименко В.М. Етнополітичний фактор в політиці УНР // Проблеми вивчення історії української революції. 1917–1921 рр. — К., 2010. — Вип. 5. — С. 209–211.

⁷⁶ Петлюра С.В. Статті. — К., 1993. — С. 270.

⁷⁷ Україна і Росія в історичній ретроспективі. — Том 2. Радянський проект для України. — К., 2004. — С. 105.

⁷⁸ Алексеева Г.Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е годы XX века). — М., 2003. — С. 66.

⁷⁹ «Українізація» 1920–30-х років: Передумови, здобутки, уроки. — К., 2003. — С. 19.

⁸⁰ Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду: [Монографія]. — К., 2000. — С. 118.

⁸¹ Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. — К., 1997. — С. 50.

⁸² Орлянський В.С. Євреї України в 20–30-ті роки XX сторіччя: соціально-політичний аспект. — Запоріжжя, 2000. — С. 174.

⁸³ *Философский энциклопедический словарь* / Редкол. С.С. Аверинцев и др. — 2-е изд. — М., 1989. — С. 661.

⁸⁴ Надолішній П.І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики. — К., 1998. — С. 92.

⁸⁵ *Алексеева Г.Д.* Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е годы XX века). — С. 290.

⁸⁶ ЦГАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 100.

⁸⁷ Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. — С. 78.

⁸⁸ *Бухарин Н.* Экономика переходного периода. — М., 1920. — С. 146.

⁸⁹ Маються на увазі нечисленні міські громади грецьких біженців Києва, Харкова, Мелітополя, Катеринослава, що сформувалися на початку 20-х рр. XX ст. Не слід змішувати з Маріупольською, Одеською та Львівською грецькими громадами, які мали давню історію в Україні.

⁹⁰ *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття). — С. 29.

⁹¹ Там само. — С. 14.

⁹² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 117.

⁹³ Там само. — Спр. 16. — Арк. 214.

⁹⁴ Десятый съезд РКП(б). 8–16 марта 1921 г. Стенографический отчет. — М., 1921. — С. 252.

⁹⁵ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 34–35.

⁹⁶ Там само. — С. 280.

⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 133. — Арк. 127–130.

⁹⁸ *Ленін В.І.* — ПСС. — Т. 44. — С. 370.

⁹⁹ Там само. — Т. 42. — С. 165.

¹⁰⁰ Звезда. — 1923. — 22 августа.

¹⁰¹ Звезда. — 1923. — 14 сентября.

¹⁰² Звезда. — 1923. — 4 ноября.

¹⁰³ Звезда. — 1923. — 4 ноября.

¹⁰⁴ Звезда. — 1923. — 23 августа.

¹⁰⁵ Селянин Зорин. По нашему краю // Звезда. — 1923. — 11 сентября.

¹⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1816. — Арк. 46.

¹⁰⁷ У його складі в травні 1918 р. був створений український відділ (згодом — українське представництво). Одним з його завдань була організація «української громадської думки на користь Російської Радянської Федеративної Республіки». (Див.: *Борисенко Е.* Феномен советской украинизации. 1920–1930 годы // <http://books-history-ussr.ru/4...enomen-sovetskoj-ukrainizacii/>) Провідним завданням комісаріату була боротьба з контрреволюцією в усіх її національних проявах, ворожими вважалися всі непідконтрольні більшовикам національні суспільні організації. «Оскільки Ради й центральні установи радянської влади часто погано розбираються в фізіonomії різних національних спілок, установ й верств, то Народний комісаріат у справах національностей є тим органом, що в цьому відношенні повинен надавати Радянській владі суттєву допомогу». Згодом, полишивши надії на входження України до складу РСФРР, керівництво Наркомнацу звузило перелік завдань українського представництва до роботи серед українців, що мешкали як національна меншина поза межами УСРР. Підрозділи відділу були створені в Ярославлі, Тамбові, Калузі, Брянську, Орші, Курську, Петрограді, Самарі та Воронежі. Вони, як свідчать джерела, не лише пильно відстежували настрої місцевих українських громад, а й тримали останні в жорстоких лабетах адміністративного контролю.

¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 132. — Арк. 11.

- ¹⁰⁹ Там само.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 652. — Арк. 7.
- ¹¹¹ Доволі скоро після революції при ЦК РКП(б) були створені бюро національних секцій, завдання яких полягало в поширенні більшовизму, здійсненні радянізації. Участь німців у радянських органах Сибіру не перевищувала 6%. До 1925 р. в Сибірському краю було створено 56 німецьких і 30 змішаних сільрад. В середині 1925 р. заговорили про можливість створення національних районів. «По одну сторону стояли доволі сильні в економічному та організаційному плані менонітські спільноти, які не терпіли втручання у свої справи, а з іншого боку їм суперечили партійні та радянські органи, які прагнули повного контролю за їхнім життям. Й саме створення німецьких національних районів, за задумом властей, повинно було спочатку послабити, а потім і цілковито виключити менонітські організації з громадського життя німецького населення», — таким чином партійні аналітики охарактеризували тогочасну вкрай дратівливу ситуацію. 4 липня 1927 р. ВЦВК ухвалив рішення про створення в Славгородській окрузі німецького району з центром у селі Гальбштадт. Створена згори квазіавтономія мала цілком конкретне завдання — залучити економічні та людські ресурси до соціалістичного будівництва.
- ¹¹² *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні. — С. 22–23.
- ¹¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1520. — Арк. 3.
- ¹¹⁴ Там само. — Арк. 6.
- ¹¹⁵ Там само. — Арк. 9.
- ¹¹⁶ З них 6 працювали безпосередньо в секції, 4 — в редакції латиської газети та експедиціях.
- ¹¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1520. — Арк. 28.
- ¹¹⁸ Там само.
- ¹¹⁹ Там само. — Арк. 37.
- ¹²⁰ Загалом в Україні налічувалося 300 литовців-комуністів. — ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1520. — Арк. 72.
- ¹²¹ Там само. — Арк. 81.
- ¹²² Там само. — Арк. 111.
- ¹²³ Там само. — Арк. 111 зв.
- ¹²⁴ Там само. — Арк. 141.
- ¹²⁵ Там само. — Арк. 152.
- ¹²⁶ Там само. — Арк. 154.
- ¹²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 752. — Арк. 57.
- ¹²⁸ Там само. — Ф. 539. — Оп. 1. — Спр. 612. — Арк. 3.
- ¹²⁹ Там само. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1816. — Арк. 1.
- ¹³⁰ Итоги работы среди национальных меньшинств УССР. — Х., 1927. — С. 17. — Докладніше про створення та діяльність Відділу національних меншостей НКВС див.: *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст. — К., 2002. — С.74–101.
- ¹³¹ До речі, вони були не безпідставними. Так, скажімо, по німецьких і грецьких селах агітація за створення союзів здійснювалася одночасно зі складанням списків бажаючих виїхати з УСРР. — Див.: Державний архів Донецької області (ДАДО) — Ф. 1202. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 109 зв.

- ¹³² Сільськогосподарський союз голландських виходців на Україні (1921–1927 рр.): 36. док-в і мат-в. — К., 2000. — С. 23–24.
- ¹³³ Там само. — С. 24–25.
- ¹³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1816. — Арк. 9.
- ¹³⁵ Там само. — Спр. 652. — Арк. 7.
- ¹³⁶ Там само.
- ¹³⁷ Там само. — Спр. 653. — Арк. 2.
- ¹³⁸ Там само. — Спр. 649. — Арк. 13 зв.
- ¹³⁹ Там само. — Спр. 1819. — Арк. 46.
- ¹⁴⁰ Бюллетень НКВД. — 1923. — № 2. — С. 4.
- ¹⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1819. — Арк. 88 зв., 97.
- ¹⁴² Там само. — Спр. 1816. — Арк. 24.
- ¹⁴³ Там само. — Арк. 46.
- ¹⁴⁴ Там само. — Арк. 112.
- ¹⁴⁵ Працювало 20 осіб.
- ¹⁴⁶ У листі до Наркомнацу РСФРР влітку 1922 р. І. Сударський скаржився, що «в розпорядженні відділу немає жодної літератури з національного питання й національної політики». — ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1816. — Арк. 112.
- ¹⁴⁷ Там само.
- ¹⁴⁸ Там само. — Арк. 34.
- ¹⁴⁹ Там само.
- ¹⁵⁰ Там само. — Спр. 2230. — Арк. 39.
- ¹⁵¹ Там само.
- ¹⁵² Там само. — Арк. 39–41.
- ¹⁵³ Бюллетень Народного Комиссариата Внутренних Дел, 10 ноября 1922 г. — Харьков, 1922. — С. 28.
- ¹⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2252. — Арк. 32; Бюллетень Наркомвнудела. — 1923. — № 10. — 9 марта. — С. 3.
- ¹⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2237. — Арк. 56.
- ¹⁵⁶ Там само. — Арк. 32, 36.
- ¹⁵⁷ Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 72.
- ¹⁵⁸ Складалося переважно з листування з питань реєстрації регіональних спілок допомоги незможним євреям, юридичної допомоги жертвам погромів, скарг єврейських громад на факти антисемітизму оточуючого населення та органів радянської влади, документів про переселенський рух тощо. — ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 90–110.
- ¹⁵⁹ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. — Харьков, 1927. — С. 5–6.
- ¹⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 91.
- ¹⁶¹ Там само.
- ¹⁶² Шалыгин А.А. Реализация советской национальной политики в Саратовском крае в 1920-е годы // Вестник СамГУ. — 2008. — № 5/1 (64). — С. 88.
- ¹⁶³ Там само. — С. 82.
- ¹⁶⁴ Ликвидация Народного комиссариата по делам национальностей // Власть Советов. — 1924. — № 1. — С. 131; СУ. — 1924. — № 38. — Ст. 358.

¹⁶⁵ Цит. за: *Шалыгин А.А.* Реализация советской национальной политики в Саратовском крае в 1920-е годы // Вестник СамГУ. — 2008. — № 5/1 (64). — С. 84.

¹⁶⁶ Там само. — С. 83.

¹⁶⁷ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. док-в і м-в. — К., Наукова думка, 1994. — С. 126–127, 170–171.

¹⁶⁸ Там само. — С. 106.

¹⁶⁹ Там само. — С. 106.

¹⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 2122. — Арк. 2 зв.

¹⁷¹ Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 48.

¹⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1841. — Арк. 8.

¹⁷³ Там само. — Арк. 10–13.

¹⁷⁴ Там само. — Арк. 20.

¹⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 3. — Спр. 156. — Арк. 16.

¹⁷⁶ Там само. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2237. — Арк. 8.

¹⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 48. — Арк. 50 зв.

¹⁷⁸ Там само. — Оп. 7. — Спр. 37. — Арк. 41.

¹⁷⁹ Підраховано за: Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док-ти. і м-ли. Довідник. У 2-х част. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 106.

¹⁸⁰ Цікаво, що в документах партії всіляко насаджувалася думка про те, що «відносна більшість пролетаріату не була українською за своєю мовою». (Національні процеси в Україні: історія і сучасність. — Ч. 2. — С. 132.) Звідси партійні догматики обгрунтовували основне завдання українізації — встановлення правильних взаємин між російськомовним пролетаріатом і національним селянством, російським містом і українським селом. Зважаючи на те, що промисловий пролетаріат становив трохи більше 3,5% населення країни, стає зрозумілою страшна іронія історії, що змусила майже 96% населення країни підлаштовувати власні прагнення і уявлення до інтересів мізерної частки людності в умовах проголошеної демократичності країни.

¹⁸¹ Всесоюзний перепис населення 1926 р. з'ясував, що в 1922 р. частка селян (тобто осіб, для яких праця в одноосібному або колективному сільському господарстві була головним заняттям) дорівнювала 22 004,4 тис. осіб (76,37%). — Див.: Всесоюзная перепись населения 1926 г. УССР. Итоги по республике. — М., 1930. — Т. 28. — С. 55–59.

¹⁸² За даними В. Калініченка в 1926 р. нараховувалося 98 тис. селян-євреїв, які мешкали в 21 з 40 округ республіки. — *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. — Х., 1997. — С. 85–86.

¹⁸³ В якості яскравої ілюстрації див.: «Доклад Зав. болгарской секцией нацмена при Екатеринославском Губисполкоме Попова об обследовании 10 колхозов и товарищества по совместной обработке земли». — ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 10–17.

¹⁸⁴ Соціалістичне будівництво в сільському господарстві: Цифрові матеріали до доповіді В.Я. Чубаря та А.Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК Х скликання. — Харків, 1928. — С. 3.

¹⁸⁵ *Вольф М.М.* Сільське господарство України. — Харків, 1927. — С. 12–13.

¹⁸⁶ Матеріали по обследованию комитетов незаможных селян (по данным обследования в июне 1925 года.) — Харьков, 1925. — С. X.

¹⁸⁷ К вопросу о социалистическом переустройстве сельского хозяйства: Матеріали исследования НК РКИ СССР. — М., Л., 1928. — С. 6.

¹⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 17–18.

¹⁸⁹ Там само. — Арк. 200.

¹⁹⁰ Цит. за: *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні. — С. 31.

¹⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 83.

¹⁹² Слід наголосити, що помилкові й недалекоглядні рішення щодо німців були вищим характерним повсюди на постімперських просторах. У Сибіру — в давніх німецьких колоніях, масове скорочення німецького землекористування створило хронічний осередок конфронтації між громадами (німецькими і слов'янськими) та владою. Меті його ситуативного регулювання було підпорядковане звернення ВЦВК та Раднаркому до робітників, селян, інородчеського населення та трудового козацтва Сибіру, підписане М. Калініним та В. Леніним (опубліковане 16 серпня 1919 р.), яке дозволило додаткове наділення всіх категорій сибірського селянства і козацтва націоналізованою землею, що раніше належала казні, Кабінету, військовому запасу, козакому офіцерству та чиновництву. Обмежувати землекористування господарств, ґрунтованих на особистій справі, заборонялось.

У зверненні Сибревкому «До Сибірського трудового сільського населення» була сформульована програма діяльності влади стосовно товарних господарств: «Треба створити з безкорисних і часто шкідливих для села господарств сільської буржуазії і куркульства школи трудового господарства. Там повинні бути розплідники племінної худоби, склади суспільних машин, розсадники покращеного насіння, школа обробки землі та уходу за нею, кузні, майстерні — все це повинно бути спільним, кооперативним, завжди доступним трудовому господарству.

Це будуть Радянські господарства-школи. Це будуть господарства на товариських артільних началах, створювані цілком добровільно, без усякого примушування та залякування. Це трудові кооперативи. Але кооперативи без багатів та куркулів, які раніше в кооперативах розпоряджалися. Нині будуть розпоряджатися самі трудівники. Будуть робити спільну справу, ставити суспільне господарство».

Створені в той час суспільні господарства мали від 250 десятин землі, 2–6 робітників (головним чином військовополонених) і хороший інвентар. При цьому колишні власники не лише керували своїми господарствами, а й самі працювали в них. У колишніх маєтках були взяті на облік худоба та інвентар, запаси збіжжя. Щодо господарської діяльності колишні власники були вільні, але зобов'язувалися «всі продукти господарства здавати до губпродкому, отримуючи квитанції». Уповноважені вважали, що вони могли перетворитися «за умови легкої комбінації цих господарств [...] на доволі велике і надзвичайно багате радянське господарство поблизу міста».

Землевпорядження в німецьких поселеннях пройшло кілька фаз загострень, згорталося і розгорталося знов. Воно не було завершене аж до 1928 р. Так само не результативними були намагання зрушити німецьке село за допомогою політемігрантів, які «не мали здатності підійти до селян і обмежилися збором статистичних матеріалів». Відрядження інтернаціоналістів неодноразово зривалися, оскільки в селах у відповідь на розверстку вибухнули повстання, а «пропагандисти» вимушено втікали до міст, де знов ставали до звичної караульної служби.

Принципи розверстки німецького селянства не відрізнялися від застосовуваних в Україні. — Селяни-бідняки після її виконання залишалися без хліба. Для того, щоби виконати молочну розверстку, деякі поселення Новинської волості Омського повіту змушені були купувати масло у сусідів. Причому, волосні органи не гребували прямим приниженням колоністів — після виконання розверстки на останніх наклали додаткову, зважаючи на те, що селяни надто легко виконали попередню. П. Вібе навіть кричущий

приклад — Зважаючи на засуху та неврожай, волвиконком дозволив біднякам закупити зерно на аклинському ринку. Однак 400 пудів хліба, які ті виміняли на одяг, були одразу реквізовані.

¹⁹³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 8.

¹⁹⁴ Там само. — Спр. 17. — Арк. 253.

¹⁹⁵ Національні меншини в Україні, 1920–1930-ті роки: Іст.-картогр. атлас / Упоряд.: М.І.Панчук та ін. — К., 1996. — С. 15–35, 42–47, 54–61, 67–78, 85–88, 93–94, 99–101.

¹⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 7. — Спр. 14. — Арк. 199.

¹⁹⁷ Там само. — Ф. 413. — Спр. 17. — Арк. 86–87.

¹⁹⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 671. — Арк. 27.

¹⁹⁹ Там само. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 649. — Арк. 31 зв.

²⁰⁰ ДАДО. — Ф. 1203. — Оп. 1. — Спр. 168. — Арк. 83.

²⁰¹ Розкололася 1920 р.

²⁰² Розпущена 1928 р.

²⁰³ Підпільний установчий з'їзд у Москві оформив 20-тисячну організацію, яка разом з «Гістадрутом» та «Кадими» склала ЄВОСМ. 1926 р. перейменованій на ЄВТОСМ (Єдина всеросійська трудова організація сіоністської молоді).

²⁰⁴ Припинила існування внаслідок масових репресій на початку 30-х рр.

²⁰⁵ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — Вып. 1 / Центр изучения и публикации документов евр. Истории «Храни и помни»; Под общ. ред В.Ю. Васильева. — Винница, 2003. — С. 183.

²⁰⁶ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — С. 165.

²⁰⁷ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 161. — Арк. 3.

²⁰⁸ Там само. — Арк. 5 зв.

²⁰⁹ Там само. — Арк. 6.

²¹⁰ *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташиц В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). — Х., 1990. — С. 188, 198–202.

²¹¹ Правда. — 1925. — 13 січня.

²¹² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 205.

²¹³ Там само. — Арк. 84.

²¹⁴ ДАДО. — Ф. 1202. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 186; Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 996. — Арк. 2–3, 27–29, 31–41; Спр. 998. — Арк. 11–25.

²¹⁵ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Д-ти і мат-ли. Довідник. у 2 ч. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 50.

²¹⁶ Бройдо Г. (1885–1956) — радянський партійний і державний діяч, в 1921–1923 рр. заступник наркома у справах національностей, протягом 20–30-х рр. — ректор Комуністичного університету трудящих Сходу.

²¹⁷ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — С. 134–135.

²¹⁸ Йдеться про повстанський рух, очолений Станіславом Булак-Балаховичем у Білорусії.

14 листопада 1919 р. Булак-Балахович склав прохання про отримання білоруського громадянства та прийняття його військового відділу на службу БНР. У листопаді 1919 р. військові формування під керівництвом С. Булак-Балаховича отримали офіційну назву, як «Окремий відділ військ БНР в Балтії». 26 листопада «Окремий відділ», згідно з договором білоруських дипломатів з урядом Естонії, був прийнятий на тимчасове

утримання Естонії, фінансові витрати — зараховані в якості державної позики БНР. У листопаді-грудні «Окремий відділ» зайняв частину фронту з червоними близько Ізборську, між естонською та латиською арміями. 22 січня 1920 р. «Окремий відділ» юридично включені Радою БНР до білоруської армії. Згідно з угодою урядів Польської Республіки і БНР, у складі польської армії була сформована армія БНР. 23 лютого згідно з договором, укладеним в Ризі, «Окремий відділ» входив до складу польської армії. Відділ налічував 884 офіцери і солдати.

Відділ під командуванням генерала Булак-Балаховича бився на польській стороні від імені білоруського уряду Антона Луцкевича. Паралізуючи тили Червоної Армії, він сприяв польським військам в контрнаступі у вересні 1920 р. Згідно з домовленістю з Пилсудським воював з Радянською Росією і після війни на польсько-радянському фронті в жовтні 1920 р. Восени армія Булак-Балаховича налічувала близько 15 тис. солдатів. 10 листопада 1920 р. його відділи захопили Мозир і готувалися до наступу на Мінськ і Гомель. У Мозирі С. Булак-Балахович прокламував незалежність Білоруської Народної Республіки і оголосив себе «начальником Білоруської Держави», а Білоруський політичний комітет — урядом БНР, відмовляючись таким чином підкорюватися урядам А. Луцкевича у Варшаві і В. Ластовського в Каунасі. Прем'єр-міністром нового уряду став В'ячеслав Адамович. Від імені свого кабінету він видав маніфест до білоруського народу, в якому закликав до подальшої боротьби за незалежність Білорусі спільно з Польщею, проведення аграрної реформи, відчуженням великої земельної власності, скликання національного представництва для визначення державного устрою. Після боїв, що тривали кілька днів, формування Булак-Балаховича під натиском Червоної Армії змушені були відступити на територію Польщі.

²¹⁹ Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. — С. 157.

²²⁰ Там само. — С. 178.

²²¹ *Найман О.Я.* Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925). — К., 1998. — С. 95, 96.

²²² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 100.

²²³ Там само. — Спр. 9. — Арк. 3.

²²⁴ Див. для прикладу «Список заявлений, поступивших от еврейских детей учащихся с просьбой об издании соответствующего декрета, разрешающего свободное изучение и обучение еврейскому /иврит/ языку». — ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 51.

²²⁵ Згідно зі звичаєвим правом, грецькі жінки навіть із найбідніших родин у полі не працювали. Сферою жіночої праці в грецьких селах Маріупольщини вважалася хатня робота та рукоділля.

²²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 23.

²²⁷ Див.: *Данильченко О.П.* Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. — К., 1993; *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст. — К., 2002. — С. 148–150.

²²⁸ *Данильченко О.П.* Назв. праця. — С. 50.

²²⁹ Там само. — С. 47

²³⁰ Малася на увазі адміністративна, культурна й конфесійна автономія маріупольської грецької громади в межах Грецької автономної округи.

²³¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 52.

²³² Згідно з постановою Пленуму ЦК КП(б)У від 6.02.1922 р. про цілі і завдання українізації, рішення загальних зборів, висловлене у постанові пленуму ради або з'їзду

рад, вважалось обов'язковим для запровадження. Думка вчителів при цьому до уваги не бралася. — Див.: Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Д-ти і мат-ли. — Ч. 2. — С. 13.

²³³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 54.

²³⁴ *Шалыгин А.А.* Реализация советской национальной политики в Саратовском крае в 1920-е годы // Вестник СамГУ. — 2008. — № 5/1 (64). — С. 86.

²³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 48. — Арк. 50 зв. — Це рішення згодом схвалив липневий (1924 р.) пленум ЦК КП(б)У. (Див.: Коммунист. — 1924. — 13 июля.)

²³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 72.

²³⁷ Вісти ВУЦВК. — 1924. — 20 квітня; Коммунист. — 1924. — 23 апреля.

²³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 71.

²³⁹ Там само. — Спр. 4. — Арк. 40.

²⁴⁰ Пролетарський путь (Київ). — 1924. — 22 апреля.

²⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 36–37.

²⁴² Там само. — Арк. 36.

²⁴³ Там само. — Спр. 3. — Арк. 70.

²⁴⁴ *Рябошапко Л.* Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000): Монографія. — Львів, 2001. — С. 71.

²⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 32.

²⁴⁶ Там само.

²⁴⁷ Там само. — Арк. 31 зв.

²⁴⁸ Там само. — Спр. 3. — Арк. 51–52.

²⁴⁹ Там само. — Арк. 53–54.

²⁵⁰ Там само. — Арк. 50.

²⁵¹ Там само. — Спр. 4. — Арк. 25.

²⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1520. — Арк. 126.

²⁵³ Там само. — Спр. 1841. — Арк. 20.

²⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 43.

²⁵⁵ Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 1903. — Арк. 56.

²⁵⁶ Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 15.

²⁵⁷ Там само. — Спр. 33. — Арк. 75.

²⁵⁸ Там само. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2237. — Арк. 108.

²⁵⁹ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. док-в і м-в. — К., 1994. — С. 137.

²⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 3773. — Арк. 3–4.

²⁶¹ Національні відносини в Україні у ХХ ст. — С. 137.

²⁶² ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 3773. — Арк. 3–4.

²⁶³ Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 2.

²⁶⁴ Там само. — Спр. 258. — Арк. 29.

²⁶⁵ Там само. — Спр. 4. — Арк. 8.

²⁶⁶ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. — 1924. — № 50. — В. I. — С. 929–930.

²⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 62.

²⁶⁸ Там само. — Спр. 43. — Арк. 83.

²⁶⁹ Населення величезної більшості регіонів України жило в умовах щоденного звичного терору: це підтверджується як масовими архівними джерелами, так і матеріалами преси.

Липневі випуски катеринославської газети «Звезда» присвячені висвітленню так званої «Справи слов'янських “героїв”», за матеріалами якої у повному складі звинувачувалися радянсько-партійний апарат та начальник міліції с. Слов'янка. Слідчі з'ясували, що начальник міліції, користуючись необмеженою владою, за сприяння місцевих властей упродовж року скоїв низку «самых кошмарных и невероятных преступлений» (Звезда. — 1923. — 14 июля.) (йшлося про масові вбивства, зокрема, й сільської вчительки, пиятику, розпусту й насильство). (Наперед зауважимо, що переважна частина з 28 звинувачуваних була амністована, 6 осіб приговорили до ВМП з конфіскацією майна. — Див.: Звезда. — 1923. — 17 июля.)

Захисники обвинувачених, аналізуючи їхню протиправну діяльність, дійшли досить цікавих висновків. Адвокат групи сільрадівців Синайський зауважив, що «большинство преступлений не простая уголовщина [...] это — сплошной самосуд, самосуд некультурных отсталых деревенских людей, выведенных из равновесия гражданской войной». Інший захисник — Ткачук — підсумовував: «Рабочие и крестьянство, малокультурное и неграмотное, сами создавали советский государственный аппарат, учась при этом друг у друга». В поєднанні з «завданнями революційного часу» [читай — політикою воєнного комунізму — *Авт.*], низький культурний рівень трудящих став, на його думку, під основою масових і жорстоких зловживань владою. «Ясно, что проводит эту работу им пришлось со строгостью первого революционного периода. Кто из активных участников нашей пролетарской революции не ошибался в своих революционных действиях? В эту революционную эпоху ошибались целые организации, целые революционные коллективы, а не только отдельные революционеры и что же? Они, крестьяне, малограмотные, самоучки, не выезжавшие из своей Славянки, отделенной на 75 верст от г. Павлограда — только они не должны были ошибаться? Они безусловно ошибались и не один раз, а много раз. И все-таки все возложенные на них революцией задания, как сбор продразверстки, борьба с бандитизмом и выкачка оружия — нужно отдать им справедливость, — они выполнили». — Див.: Звезда. — 1923. — 14 июля.

Матеріали «слов'янської справи» — типової й показової у своїй страшній правді — не лише унаочнюють страхітливі умови існування села, зокрема, національного у постреволуційну епоху, але й ставлення держави до протиправної діяльності місцевої влади, як такої. Впродовж 1920–1923 рр. вона фактично віддала село на відкуп ревкомам та міліції, мало переймаючись інтелектуальним та моральним рівнем останніх, не контролюючи їхні методи діяльності. Для неї мало важило, що в низці місцевостей радянський апарат та міліція перетворилися на банди. Центральна влада була зацікавлена лише в тім, аби місцева вправно збирала розкладку і «боролася» з бандитизмом антирадянським. Але ж заручниками цієї неприхованої змови держави та місцевих «крутеліків» було мирне населення, що існувало в обставинах вмотивованого «бес-предела», а він, що важливо, був явищем пересічним.

298-й випуск «Звезды» започаткував серію репортажів з «Камишевацької справи». Матеріали слідства показали, що з лютого по травень 1922 р. місцева влада на чолі з головою виконкому, старшим міліціонером Волковим, начальником самооборони Найдюновим та секретарем волкомосередку Жиліним без суду та слідства під приводом боротьби з бандитизмом вбила близько 20 осіб. Майно страчених конфісковували та розподіляли між учасниками «спецоперацій» (господарі розстрілювалися вночі «при попытке з бегству»). Ватага бравих сільрадівців та міліціонерів дійшла до того, що

спалила живцем слідчого і ще п'ять ні в чому не винних людей (серед них були діти), аби приховати свої злочини. За матеріалами справи проходили 24 звинувачувані (з яких двоє засуджені до ВМП), 32 свідки. — Див.: Звезда. — 1923. — 18 юлія, 7 августя.

Газетні шпальта з їхніми щоденними повідомленнями рубрики «Події» («Происшествия») відбивають екстраординарну криміногенну ситуацію в містах України з характерними для неї безконтрольністю зберігання та використання зброї, грабунками, вбивствами, проституцією, наркоманією, підпільним ігорним бізнесом. Для ілюстрації наведемо кілька повідомлень тогочасної преси: 30.10. — До лікарні доставлені два селянина с. Мануйлівка, поранені в голову пострілами з гвинтівки; вбитий учитель з с. Миколаївка Кам'янського району (три озброєні бандити з лісу вбили подорожнього та зняли з нього нові чоботи); 31.10 — у Н. Кайдаках пострілом з револьверу вбитий Ф. Сокрута; покінчила самогубством, кинувшись під потяг разом із немовлям, А. Ребристова; 6.11. — на станції Горяїново у дачному потязі пограбований артільник, вбитий його охоронець, забрані 500 тис. руб.; селянин Трегуба став жертвою афериста, який продав йому чотири фальшиві діаманти за 34,5 тис. руб.; 11.11. — убивство на ґрунті ревнощів з револьверу. — Див.: Звезда. — 1923. — 6 ноября, 24 ноября.

Міста України на загал були переповнені самогонними та ігорними кублами, домами розпусти. Вбивчий у своїй документальності репортаж про життя нічного Катеринославу наприкінці листопада 1923 р. опублікувала г. «Звезда». Журналіст вправно відобразив обриси катеринославських «малин»: «[...] Десятки блідих, спитих, переважно добре знайомих облич[...] Трапляються «парочки»[...] Іноді доводиться натрапляти на цілком «відверті» сценки та картинки[...]» Тут же — «барлога уркаганів» — «[...] маленька, неймовірно брудна кімната з запаскудженою, запльованою підлогою[...] Цілими отарами ширяють криси[...] Жодних меблів[...] Немає навіть подоби стільця[...] В одному з кутків скупчений якийсь мотлох, серед якого обривки вірówki, закопчені горята та інші цілком загадкові предмети. Сперте нестерпне повітря примушує уяву перенестись до клітки якихось великих хижаків з зоологічного саду. [...] Двоє чоловіків та жінка, — брудні, розхристані, не роздягаючись, лежать поруч у купі огидного лахміття, що заміняє собою постіль». На узбережжі Дніпра — живуть сотні бездоглядних дітей — ночують у просяному лушинні, яке викидає державна зернопереробна фабрика № 2. Більша частина з них — гастролери з Ростова. — Див.: Звезда. — 1923. — 24 ноября.

²⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 91.

²⁷¹ Там само. — Спр. 43. — Арк. 4.

²⁷² Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. — 1925. — № 29–30. — С. 430–431.

²⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1–2.

²⁷⁴ Там само. — Спр. 40. — Арк. 68 зв.

²⁷⁵ Там само. — Спр. 45. — Арк. 82.

²⁷⁶ Там само. — Спр. 43. — Арк. 15.

²⁷⁷ Там само. — Спр. 53. — Арк. 17.

²⁷⁸ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. — Харьков, 1927. — С.40.

²⁷⁹ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні. — С. 20.

²⁸⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 2–19.

²⁸¹ Там само. — Спр. 20. — Арк. 19.

²⁸² Там само. — Спр. 40. — Арк. 80 зв.

- ²⁸³ Там само. — Спр. 54. — Арк. 1.
- ²⁸⁴ Там само. — Арк. 3.
- ²⁸⁵ Перебуваючи в 1926 р. Зінов'євську, В. Затонський ледве знайшов нацменпрацівника, в розмові з яким з'ясувалося, що останній не знав про існування молдаван.
- ²⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 81.
- ²⁸⁷ Там само. — Спр. 40. — Арк. 36.
- ²⁸⁸ Там само. — Арк. 24–25.
- ²⁸⁹ Цікаво, що лише за жовтень 1925 р. відбулося шість засідань ЦКНМ.
- ²⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 115. — Арк. 10.
- ²⁹¹ Там само. — Спр. 190. — Арк. 10.
- ²⁹² Там само. — Арк. 24.
- ²⁹³ Там само. — Спр. 1. — Арк. 139.
- ²⁹⁴ Там само. — Спр. 81. — Арк. 25.
- ²⁹⁵ Там само. — Спр. 170. — Арк. 32.
- ²⁹⁶ Там само. — Спр. 54. — Арк. 18.
- ²⁹⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 2242. — Арк. 5–7.
- ²⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2019. — Арк. 7–9.
- ²⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 125. — Арк. 72 зв.
- ³⁰⁰ Там само. — Спр. 148. — Арк. 12.
- ³⁰¹ Там само. — Спр. 154. — Арк. 82.
- ³⁰² Там само. — Спр. 40. — Арк. 84.
- ³⁰³ Там само. — Спр. 3. — Арк. 35.
- ³⁰⁴ Там само. — Арк. 36.
- ³⁰⁵ Там само. — Спр. 32. — Арк. 3.
- ³⁰⁶ Там само. — Спр. 156. — Арк. 5.
- ³⁰⁷ Там само. — Спр. 42. — Арк. 5.
- ³⁰⁸ Там само. — Спр. 47. — Арк. 119–121.
- ³⁰⁹ Там само. — Спр. 156. — Арк. 11.
- ³¹⁰ Йшлося про курси підготовки радянських працівників у Преславі.
- ³¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 18.
- ³¹² Там само. — Спр. 156. — Арк. 143.
- ³¹³ Там само. — Спр. 530. — Арк. 43.
- ³¹⁴ Там само. — Арк. 47.
- ³¹⁵ Там само. — Спр. 244. — Арк. 2.
- ³¹⁶ *Глинский А.* Досягнення й хиби в роботі серед національних меншостей. — Харків, 1931; *Глинский А.Б.* Национальные меньшинства на Украине. — Харьков, 1931; *Глинський А.* Перевибори рад серед нацменшостей // Радянська Україна. — 1930. — № 10. — С. 6–9; *Мац Д.* Друга всеукраїнська нарада по роботі серед нацменшостей // Комуніст. — 1930. — 26 листопада; *Мац Д.* Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження) // Вісті ВУЦВК. — 1932. — 12 серпня; *Мац Д.* Ліквідація округ і обслуговування трудящих національних меншостей // Радянська Україна. — 1931. — № 9; *Мац Д.* На вищий щабель // Радянська Україна. — 1933. — № 6. — С. 26–33; *Мац Д.* На високом подъемі: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. — 1935. — № 6 (64). — С. 56–63;

Мац Д. Некоторые статистические итоги обследования еврейского местечка на Правобережной Украине // Революция и национальности. — 1933. — № 4. — С. 77–81; Мац Д. Світло й тіні в роботі серед нацменшостей // Радянська Україна. — 1929. — № 9–10; Мац Д. Спартаковский немецкий район Украины // Революция и национальности. — 1937. — № 1. — С. 69–71; Мац Д., Гитлянський А. Чрезвычайные съезды районов национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. — 1937. — № 1. — С. 88–90; Мац Д., Гитлянський А. Трудящі нацменшості України до Надзвичайного XIV з'їзду Рад УРСР // Радянська Україна. — 1937. — № 1. — С. 69–72.

³¹⁷ Дослівно: «Для наукового вивчення греків на Україні найбільше робить член Кабінету т. Ялі». — Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 485. — Арк. 52.

³¹⁸ Там само. — Спр. 571. — Арк. 69.

³¹⁹ Там само. — Спр. 47. — Арк. 19.

³²⁰ Там само. — Спр. 152. — Арк. 78.

³²¹ Там само. — Арк. 63.

³²² Там само. — Арк. 85.

³²³ Там само. — Спр. 28. — Арк. 103.

³²⁴ Там само. — Спр. 152. — Арк. 62.

³²⁵ Там само. — Спр. 104. — Арк. 135.

³²⁶ Там само. — Спр. 33. — Арк. 118.

³²⁷ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 110.

³²⁸ Там само. — С. 111.

³²⁹ Там само. — С. 114.

³³⁰ Там само. — С. 118.

³³¹ Так, 30 вересня 1926 р. ЦКНМ розглянула інформаційну доповідь Й. Гафтеля про скликану Одеським ОВКом без відому ЦКНМ окружну нараду по нацменроботі. Реакція ЦКНМ була стриманою, але доволі різкою: «Оцінку роботи Народи дати по одержанні матеріалів Народи. Вважати доцільним на округові наради притягати робітників, які зв'язані з роботою серед нацменшостей. Взнявши на увагу досвід Одеської наради, дати округовим бюро нацмен вказівки що до складу Нарад, модусу, порядку денного та інш., зазначивши, що склад Народи, порядок денний та модус і термін повинно надіслати на затвердження ЦКНМ. Указати всім ОБНМ, що всі зміни в складі ОБНМ, а також поширення складу ОБНМ слід з'ясовувати з ЦКНМ». — Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 57 зв.

³³² Там само. — Спр. 153. — Арк. 71.

³³³ Там само. — Спр. 152. — Арк. 127.

³³⁴ Там само. — Арк. 96.

³³⁵ Там само. — Арк. 46.

³³⁶ Там само. — Арк. 36–37.

³³⁷ Там само. — Арк. 38.

³³⁸ Там само. — Арк. 41.

³³⁹ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 40.

³⁴⁰ ЦДАВО Украины. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 253. — Арк. 1.

³⁴¹ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 8.

³⁴² Там само. — С. 25.

³⁴³ Там само. — С. 31.

³⁴⁴ Там само. — С. 31.

³⁴⁵ Там само. — С. 32.

³⁴⁶ Там само. — С. 40.

³⁴⁷ Там само. — С. 41.

³⁴⁸ Там само. — С. 42.

³⁴⁹ Там само. — С. 66.

³⁵⁰ Там само. — С. 66.

³⁵¹ Там само. — С. 42.

³⁵² Там само. — С. 67.

³⁵³ Там само. — С. 16.

³⁵⁴ Там само. — С. 105.

³⁵⁵ Там само. — С. 105.

³⁵⁶ Там само. — С. 106.

³⁵⁷ Там само. — С. 89.

³⁵⁸ Там само. — С. 109.

³⁵⁹ Там само. — С. 142.

³⁶⁰ Всеукраїнська організаційна нарада в жовтні 1926 р. визнала доцільним створення нацменсекцій при міськрадах, проте воно гальмувалося низкою міст України. Від імені Оргінстру ВУЦВКу Шведов відверто визнав, що причиною цього була прихована конфронтація між найчисельнішими етнічними меншинами УСРР. «Ми спостерігаємо саботування з боку численних національностей в роботі національних секцій. І це зрозуміло. Навіщо секція в тій же Одесі, в тому ж Маріуполі, в тому ж Києві, коли в міськраді є 32–39% представників єврейської та російської національності? Вони входять до секції, згодом виходять і говорять, що її треба розпустити, що вона є не життєздатною». — Див.: Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 115.

³⁶¹ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 148.

³⁶² Там само. — С. 148.

³⁶³ Там само. — С. 127.

³⁶⁴ Там само. — С. 162.

³⁶⁵ Там само. — С. 167. — Ухвали Народи були затвержені Президією ВУЦВК 11 травня 1927 р.

³⁶⁶ Ларін Ю. (1882–1932) (справжнє ім'я — Лур'є Іхіл-Міхоел Залманович) — економіст, учасник революційного руху, публіцист, радянський державний і партійний діяч, один з провідних керівників ВРНГ, з 1921 р. — член президії Держплану. Один з авторів проекту переселення євреїв до Криму та Південної України. Член керівництва «Комзету», перший голова ОЗЕТу (1925–1926). До більшовиків пристав 1917 р. Став відомим завдяки дослідженням німецького досвіду воєнно-планового господарювання. Працював у ВРНГ в комітетах і комісіях з керівництва фінансами, націоналізації торгівлі, створення радгоспів тощо. Дійсний член Комакадемії. В роки непу залишався одним із непохитних прибічників «героїчного періоду» громадянської війни і воєнного комунізму.

- ³⁶⁷ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 165.
- ³⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 210. — Арк. 39.
- ³⁶⁹ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 178–179. Див.: Проект Положення про ЦКНМ при ВУЦВКу та місцевих органів у справах національних меншин» // Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 216–220.
- ³⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 290. — Арк. 19.
- ³⁷¹ Там само. — Спр. 243. — Арк. 1.
- ³⁷² Там само. — Спр. 238. — Арк. 18.
- ³⁷³ Там само.
- ³⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2688. — Арк. 76.
- ³⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 26.
- ³⁷⁶ ЦКНМ вже 1 квітня 1926 р. запропонувала оргінстру ВУЦВК внести окружних та районних нацменпрацівників до загальної системи обліку кадрів. — Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 126.
- ³⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 254. — Арк. 30.
- ³⁷⁸ Там само. — Спр. 399. — Арк. 35–36.
- ³⁷⁹ Там само. — Спр. 42. — Арк. 7.
- ³⁸⁰ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 178.
- ³⁸¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 24.
- ³⁸² Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 34.
- ³⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 22.
- ³⁸⁴ Там само. — Спр. 368. — Арк. 19.
- ³⁸⁵ Там само. — Спр. 257. — Арк. 18.
- ³⁸⁶ Там само. — Спр. 369. — Арк. 56.
- ³⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2688. — Арк. 26.
- ³⁸⁸ Там само. — Арк. 32.
- ³⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 368. — Арк. 14.
- ³⁹⁰ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 42.
- ³⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 481. — Арк. 55.
- ³⁹² Там само. — Спр. 582.
- ³⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2688. — Арк. 54–55.
- ³⁹⁴ Там само. — Арк. 57.
- ³⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 152. — Арк. 20.
- ³⁹⁶ Там само. — Арк. 3.
- ³⁹⁷ Там само. — Арк. 12.
- ³⁹⁸ Там само. — Спр. 125. — Арк. 72.
- ³⁹⁹ Там само. — Спр. 453. — Арк. 1.
- ⁴⁰⁰ На той час у радах українських сіл вони становили 11,4%, німецьких — 30%, чеських — 46%, грецьких — 37%, болгарських — 23%. — ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 368. — Арк. 14–16.

- ⁴⁰¹ Там само. — Спр. 368. — Арк. 17.
- ⁴⁰² Засідання ЦКНМ 10 жовтня 1928 р., розглянувши проект плану роботи на 1928/29 рр., ухвалило «загострити питання про колективізацію сільського господарства національних меншин». — Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 414 — Арк. 10.
- ⁴⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 367. — Арк. 6–7.
- ⁴⁰⁴ Там само. — Спр. 481. — Арк. 57.
- ⁴⁰⁵ Там само. — Арк. 55.
- ⁴⁰⁶ Там само.
- ⁴⁰⁷ Там само. — Арк. 56.
- ⁴⁰⁸ Змінився голова, кілька разів змінювалися члени комісії по роботі серед німців, євреїв, поляків. Втратили представництво в ЦКНМ греки.
- ⁴⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 435. — Арк. 7.
- ⁴¹⁰ Там само. — Спр. 481. — Арк. 52. — Питання доповідали голова Маріупольського ОБНМ Богадиця та Саулевич.
- ⁴¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 481. — Арк. 52.
- ⁴¹² Див.: *Глинский А.Б.* Национальные меньшинства на Украине. — Харьков, 1931; *Глинський А.Б.* Досягнення й хиби в роботі серед національних меншостей. — Харків: Видавництво «Пролетар», 1931.
- ⁴¹³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 519. — Арк. 27.
- ⁴¹⁴ Там само. — Спр. 489. — Арк. 2.
- ⁴¹⁵ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. — Москва–Харьков–Минск, 1931. — С. 91.
- ⁴¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 511. — Арк. 184.
- ⁴¹⁷ Там само. — Спр. 510. — Арк. 5.
- ⁴¹⁸ Семен (Шимен) Маркович Диманштейн (1886–1938) — державний і партійний діяч, голова ЦК «Общества по землеустройству евреев трудящихся» (ОЗЕТ), голова Центрального бюро Єврейської секції при ЦК РКП(б), головний редактор ж. «Революция и национальности». Народився в м. Себез Вітебської губ. (нині місто Псковської обл.; за ін. даними — в м. Стара Руса, нині місто Новгород. обл., обидва в РФ) у родині дрібного ремісника-бляхаря. Від 1904 — член РСДРП/ВКП(б). Незабаром став професійним революціонером (псевдо — Максим). 1909 засуджений до 4 років каторги, після відбуття покарання був залишений на довічне поселення у с. Знамянка Якутської губернії. На початку 1914 р. утік за кордон, працював слюсарем та електромонтером у Франції. Після Лютневої революції повернувся до Росії. Після Жовтневого перевороту призначений членом колегії Наркомату праці. З січня 1918 р. працював у Наркоматі в справах національностей РСФРР. Від листопада 1918 р. (під час недовгого існування Литовської, а потім Литовсько-Білоруської РСР) — член їхніх урядів. У травні 1919 р. повернувся до роботи в Наркомнаці РСФРР. Був призначений секретарем Центрального бюро єврейських секцій при ЦК РКП(б). В 1918–1920 рр. — член ВЦВК. 1920–1921 рр. — член Туркестанського бюро ЦК РКП(б), нарком освіти Туркестану. Водночас — повноважний представник РКП(б) у Бухарській НРР. У 1922–1924 рр. працював в УСРР, член ЦК КП(б)У, завідувач відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, член колегії Наркомосу, завідувач Головополітпросвітою. В 1924 р. — заступник голови відділу агітації та пропаганди ЦК ВКП(б). У листопаді 1926 р. на 1-му Всесоюзному з'їзді ОЗЕТ був обраний його головою. В 1930 р. очолив ж. «Революция и национальности» та Інститут національностей при Всеросійському ЦВК. У лютому 1938 р. заарештований.

Страчений 25 серпня того ж року за звинуваченням у приналежності до контрреволюційної терористичної організації. Реабілітований 13 серпня 1955 р.

Праці: Этапы программной разработки национального вопроса. — Мелитополь, 1924.; Памяти М.П. Павловича-Вельтмана // Вестник Коммунистической Академии. — 1927. — № 21. — С. 3–5; 10 лет национальной политики партии и соввласти // НВ. — 1927. — № 19. — С. III–XXII; Очерки революционного движения среди еврейских масс // История революционного движения в отд. очерках. — Т. 3. — М.–Л., 1927; Народное образование национальностей СССР и задачи востоковедения // НВ. — 1929. — № 25. — С. XXXIV–LVIII; Тов. Сталин и национальная политика партии // НВ. — 1930. — № 28. — С. III–VII; К декларации Всесоюзной ассоциации марксистов-востоковедов // НВ. — 1930. — № 29. — С. XVI–XX; Создание Советского Союза и его значение // Революция и национальности. — 1932. — № 12; Борьба ленинизма с люксембургизмом. Национально-колониальный вопрос. — М., 1933; Еврейская автономная область — детище Октябрьской революции. М., 1934 (2-е изд.: М., 1936); Итоги разрешения национального вопроса в СССР/ (под ред. С. Диманштейна). — М., 1936.

⁴¹⁹ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. — С. 7.

⁴²⁰ Там же. — С. 8.

⁴²¹ Там же. — С. 13.

⁴²² Там же. — С. 16.

⁴²³ Там же. — С. 18.

⁴²⁴ Там же. — С. 27.

⁴²⁵ Там же. — С. 88.

⁴²⁶ Там же. — С. 88.

⁴²⁷ Там же. — С. 97.

⁴²⁸ Там же. — С. 28.

⁴²⁹ Там же. — С. 34.

⁴³⁰ Там же. — С. 38.

⁴³¹ Там же. — С. 40–62.

⁴³² Гірчак Євген (1898–1938), радянський публіцист і критик, співробітник кафедри національного питання Українського Інституту Марксизму-Ленінізму, представник так званої «школи Скрипника», член ВУСПП; автор праць «Національне питання та правий ухил» (1929), «Шумськізм і розлам в КПЗУ» (1928), «Хвильовізм» (1929).

⁴³³ За приклад може слугувати наведений самим М. Скрипником випадок. Отримавши, як Наком освіти листа китайською мовою, він змушений був відправити його до Москви на переклад, на переклад — написати відповідь, і відправити її на переклад до білокам'яної. Зрештою, все — для того, аби дотриматися закону про рівноправність мов. — Див.: Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. — С. 81.

⁴³⁴ Там же. — С. 80.

⁴³⁵ Там же. — С. 81.

⁴³⁶ Там же. — С. 109.

⁴³⁷ Там же. — С. 83. — Див.: виступ представника м. Синенльниково Фрідмана.

⁴³⁸ Там же. — С. 155.

⁴³⁹ Там же. — С. 158–160.

⁴⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 488. — Арк.16.

⁴⁴¹ Там само. — Спр. 578. — Арк. 117.

⁴⁴² Там само. — Арк. 123.

⁴⁴³ Там само. — Арк. 169.

⁴⁴⁴ Там само. — Арк. 169.

⁴⁴⁵ Там само. — Арк. 216.

⁴⁴⁶ Там само. — Спр. 485. — Арк. 69.

⁴⁴⁷ Там само. — Арк. 70.

⁴⁴⁸ Там само. — Спр. 511. — Арк. 11-12.

⁴⁴⁹ Там само. — Спр. 434. — Арк. 31; Спр. 559. — Арк. 3.

⁴⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4177. — Арк. 4–5.

⁴⁵¹ Там само. — Арк. 43.

⁴⁵² Там само.

⁴⁵³ Хвиля Андрій Ананійович (справжнє прізвище Олінгер; 1898–1938) — у дорадянську добу — боротьбист, партійний і державний діяч УСРР/УРСР 1920–30-х років, публіцист; довголітній завідувач відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, з 1933 року — заступник народного комісара освіти УСРР. Народився в Бессарабії у неможливі селянській родині. Навчався в Хотинській вищій початковій школі та Полтавському землемірному училищі. Восени 1917 р. вступив до УПСР, приставши до лівої течії (майбутніх боротьбистів). Активний учасник встановлення радянської влади. В червні 1919 р. вийшов з партії боротьбистів і вступив до КП(б)У. Відзначився в боротьбі проти так званого українського націоналізму, був причетний до політичного знищення багатьох діячів української культури за часів П. Постишева. Після самогубства Миколи Скрипника виступив за зміну українського правопису в напрямку зближення української мови з російською. У 1937 р. заарештований, у 1938 р. — розстріляний. Автор праць: «Национальный вопрос на Украине» (1926); «Ясною дорогою. Рік на літ. фронті» (1927); «Під академічним забралам» (1928); «Від ухилу в прірву» (1928); «Трубадури українського фашизму» (1930) та ін.

⁴⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4177. — Арк. 53–54.

⁴⁵⁵ Там само. — Арк. 93.

⁴⁵⁶ Там само. — Арк. 100.

⁴⁵⁷ Там само. — Арк. 126.

⁴⁵⁸ Там само. — Арк. 127.

⁴⁵⁹ Там само. — Арк. 149.

⁴⁶⁰ Там само. — Арк. 170–171.

⁴⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 564. — Арк. 62.

⁴⁶² Там само. — Спр. 530. — Арк. 6.

⁴⁶³ Там само. — Спр. 529. — Арк. 81.

⁴⁶⁴ Там само. — Спр. 568. — Арк. 21.

⁴⁶⁵ Там само. — Спр. 571. — Арк. 69.

⁴⁶⁶ Там само. — Спр. 558. — Арк. 4.

⁴⁶⁷ Див. приміром: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 529. — Арк. 75, 76.

⁴⁶⁸ *Новохатько Л.М.* Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті — середина 30-х рр. ХХ ст.): Дис... д. і. н. — К, 1999. — Арк. 121.

⁴⁶⁹ *Епштейн С.* По єврейських колоніях: Подорожні нотатки голови 1-ї полтавської робітничої делегації для ознайомлення з єврейськими переселенськими колоніями: 3 10 фото-знітками в тексті. — Полтава, 1929. — С. 41.

⁴⁷⁰ Вісті. — 1933. — 22 липня.

⁴⁷¹ Братское сотрудничество народов СССР. 1922–1936 гг. Сб. док. и м-в. — М., 1964. — С. 156.

⁴⁷² Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 2-е. 1930 г. — С. 52.

⁴⁷³ Там же. — С. 52.

⁴⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 485. — Арк. 2.

⁴⁷⁵ Там само. — Спр. 551. — Арк. 23.

⁴⁷⁶ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Зб. док. і м-в. — К., 1992. — С. 310.

⁴⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 551. — Арк. 23.

⁴⁷⁸ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. — С. 311.

⁴⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 551. — Арк. 23.

⁴⁸⁰ *Гитлянский А.* Ленинская национальная политика в действии (Национальные меньшинства на Украине) // Революция и национальности. — 1931. — № 9. — С. 41.

⁴⁸¹ *Осташева Н.В.* Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 — початок 30-х рр. XX ст.): Дис... к. і. н. — Дніпропетровськ, 1996. — Арк. 116.

⁴⁸² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 551. — Арк. 8.

⁴⁸³ Там само. — Арк. 9.

⁴⁸⁴ Там само. — Арк. 10.

⁴⁸⁵ Там само. — Арк. 10–11.

⁴⁸⁶ *Герман А.А.* Немецкая автономия на Волге. 1918–1941. — М., 2007. — С. 252.

⁴⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3265. — Арк. 50.

⁴⁸⁸ Там само. — Спр. 4171. — Арк. 28.

⁴⁸⁹ *Сременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. — К., 1994. — С. 50.

⁴⁹⁰ Не випадково частка колективізованих господарств у 1930–1931 рр., як правило, була меншою за відповідну частку усупільненої рільні. Це означало, що господарі, які на той час вступали до колгоспів, були переважно добре землезабезпеченими. Надзвичайно цікаві приклади намагань німецького селянства «обійти» політику колективізації, підлаштувавши її під власні цілі наведені Н. Осташевою. Вона, зокрема зазначає, що наприкінці 1928 — на початку 1930 рр. у менонітських колоніях помітно посилився рух на створення заможними селянами невеликих (сімейного типу) колгоспів. Таким чином німці намагалися врятуватися від господарського розорення. Втім, влада не мала найменшого бажання закривати очі на їхню «винахідливість». 1929–1930 рр. ці колгоспи були «очищені» від куркулів, а Друга всеукраїнська нарада заохотила подальшу чистку колгоспів та їхніх правлінь. (Див.: *Осташева Н.В.* Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 — початок 30-х рр. XX ст.): Дис... к. і. н. — Дніпропетровськ, 1996. — Арк. 114–115.

⁴⁹¹ *Мац Д.* На високом подьеме: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. — 1935. — № 6 (64). — С. 57.

⁴⁹² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 538. — Арк. 169–170.

⁴⁹³ Ілюстрацією може слугувати один із протоколів позачергового засідання бюро Старокерменчицького РПК від 20/V.31 г. «Слушали: Директива ЦК «О хлебозаготовках» и информация т. Районова о совещании в г. Сталино по этому вопросу [...]».

Пост.: 1. Директиву ЦК принять к безоговорочному исполнению.

2. Контрольные цифры по отдельным сельсоветам утвердить. [...]

5. Признать безусловно возможным выполнение хлебного плана до 10.06.31 г.

6. В однодневный срок установить твердые задания для кулацко-зажиточных хозяйств. Предложить партячейкам это мероприятие осуществить с максимальной быстротой, применив к невыполняющим бедняцко-зажиточным хозяйствам решительные меры репрессивного воздействия.

7. Децентрализованную заготовку прекратить. [...]

9. Установить как правило, при котором вся парторганизация района должна быть привлечена к выполнению плана хлебозаготовок, возложив на каждого члена и кандидата партии конкретные задания и всю полноту ответственности за выполнение личных заданий. Это решение не применять по отношению военных и финансовых работников [...]» — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5167. — Арк. 61.

⁴⁹⁴ В цей час примара голоду нависла й над західними національними районами, зокрема, Пулинським. 9 червня 1932 г. Пулинський РПК ухвалив два принципово важливих для себе рішення: «Организовать закрытый распределитель и столовую для руководящего актива Райцентра, при райотделении ДПУ, выделив такового из общественного распределителя» та «разрешить вопрос в отношении организации общественного питания среди широкого партактива, специалистов и служащих Райцентра». Потурбувавшись про власні шлунки, районні активісти почали складати чорні й червоні списки здатчиків хліба і ухвалювати рішення про припинення постачання продуктів харчування в ті села, що «провинилися». — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6221. — Арк. 32.

⁴⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 583. — Арк. 20, 22.

⁴⁹⁶ Там само. — Спр. 591. — Арк. 59.

⁴⁹⁷ Там само. — Спр. 582. — Арк. 4.

⁴⁹⁸ ЗП України. — 1932. — № 8. — С. 84–85.

⁴⁹⁹ Відділи роботи серед національних меншостей // Вісти ВУЦВК. — 1934. — 2 серпня.

⁵⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6161. — Арк. 10–11.

⁵⁰¹ Там само. — Арк. 14.

⁵⁰² Там само. — Арк. 23–24.

⁵⁰³ Документ увиразнює рівень компетентності нового очільника відомства: на Одещині російських районів не існувало.

⁵⁰⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6213. — Арк. 1–2.

⁵⁰⁵ Там само. — Арк. 8.

⁵⁰⁶ Там само. — Арк. 42–55.

Кіллерог Михайл Маркович (1900–1937). 1930–1931 рр. — завідувач культурно-пропагандистським відділом Закавказького крайового комітету ВКП(б). 1931–1933 рр. — завідувач сектору початкових навчальних закладів і член колегії Наркосмпросу РСФРР. З 1933 р. — завідувач відділу культури та пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У. 1933–1934 рр. — кандидат у члени, 1934–1937 рр. — член ЦК КП(б)У. На час арешту (5 вересня 1936 р.) — начальник управління будинків культури і колгоспних клубів Наркомпросу РСФРР.

- ⁵⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6213. — Арк. 43–49.
- ⁵⁰⁸ Там само. — Арк. 50–52.
- ⁵⁰⁹ Там само. — Арк. 54–55.
- ⁵¹⁰ *Затонський В.П.* 3 питань національної політики на Україні // *Більшовик України.* — 1933. — № 9–10. — С. 116.
- ⁵¹¹ Про це йдеться в слідчій справі Д. Маца. — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 42742 ф.п., Т. IV. — Арк. 13. — Згідно з протоколом допиту від 28.08.1939 р., Д. Мац обіймав посаду завідувача відділу нацмен при ЦВК УРСР з 1934 по серпень 1937 р., коли покинув її за власним бажанням. У вересні 1937 р. був виключений із партії парторганізацією ЦВК УРСР за націоналістичні помилки та в зв'язку з невизначеністю обставин вступу до партії.
- ⁵¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 350. — Арк. 50.
- ⁵¹³ Там само. — Арк. 57.
- ⁵¹⁴ Там само. — Арк. 58.
- ⁵¹⁵ Впродовж року були зняті й віддані під суд 28 правлінь колгоспів з 60.
- ⁵¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 350. — Арк. 60.
- ⁵¹⁷ Там само. — Арк. 55.
- ⁵¹⁸ Там само. — Арк. 48.
- ⁵¹⁹ *Шайдуров В.* Российские немцы: трагедия одного народа // *Бронеход. Репрессии против Российских немцев* // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 6.
- ⁵²⁰ *Сухомлин К.В.* Попередні підсумки чистки парторганізації Одещини // *Більшовик України.* — 1934. — № 2. — С. 64.
- ⁵²¹ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 67312-ФП. — Арк. 48.
- ⁵²² Див.: *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 119–146; *Stroński H.* Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. — Warszawa: Wspólnota Polska, 1998. — 314 s.; *Рубльов О.* Викриття «агентури польського фашизму» в УССР: «Справа «Польської військової організації» 1933–1934 рр. (Мета, механізм фабрикації, наслідки) // *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листоп. 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін.* — К.; Нью-Йорк, 2003. — С. 201–227; *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки // *Історіографічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.* — К., 2003. — Вип. 13: У 2 ч.: Україна–Польща: історія і сучасність: 36. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). — Ч. 1. — С. 275–319.
- ⁵²³ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 67312-ФП. — Арк. 4.
- ⁵²⁴ Там само. — Спр. 375. — Арк. 132.
- ⁵²⁵ *Стронський Г.* Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20–30-і роки. — Тернопіль, 1992. — С. 55–56.
- ⁵²⁶ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 67312-ФП. — Арк. 250–250 зв.
- ⁵²⁷ *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. — С. 149; ГДА СБУ. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 465. — Арк. 92–93.
- ⁵²⁸ *Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р.* Політичні репресії на Вінниччині, 1918–1980-ті роки // *Реабілітовані історією: У 27 т. Вінницька обл.* — Вінниця, 2006. — Кн. 1. — С. 46–47.

⁵²⁹ «Всіх німців на наших військових, напіввійськових та хімічних заводах, на електростанціях та будівництвах, в усіх областях всіх арештувати». — Див.: *Охотин Н., Рогинский А.* Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // <http://www.bronexod.com/forum/lifiversion/index.php?9527.html> — С. 21.

⁵³⁰ Социалистическая победа (Старо-Бешево). — 1939. — 26 грудня.

⁵³¹ *Охотин Н., Рогинский А.* Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. — С. 37.

⁵³² Там само. — С. 25.

⁵³³ Текст наказу та закритого листа див.: 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 15–44.

⁵³⁴ Цит. за: 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 16.

⁵³⁵ Там само. — С. 17.

⁵³⁶ *Васильев В., Кравченко П., Подкур Р.* Політичні репресії на Вінниччині, 1918–1980-ті роки. — С. 54.

⁵³⁷ Див.: «Лабораторія»: Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–38 років на Вінниччині // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 194, 196.

⁵³⁸ Там само. — С. 201.

⁵³⁹ Там само. — С. 211.

⁵⁴⁰ *Жезицький В.Й.* Політичні репресії на Поділлі в 20–30-х роках: загальні тенденції і регіональні особливості: Дис. ... к. і. н. — К., 1997. — С. 143.

⁵⁴¹ *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 146; див. також: *Pietrow N.* Polska operacja NKWD // *Karta: Niezależne pismo historyczne* (Warszawa). — 1993. — Nr. 11. — S. 24–43. — Загальна ж кількість заарештованих в Україні у цей час дорівнювала 267 579 осіб.

⁵⁴² *Охотин Н., Рогинский А.* Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. — С. 34.

⁵⁴³ Там само. — С. 45.

⁵⁴⁴ Там само. — С. 46.

⁵⁴⁵ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 214.

⁵⁴⁶ Там само. — С. 214.

⁵⁴⁷ *Нікольський В.М., Бут О.М., Добров П.В., Шевченко В.О.* Книга пам'яті греків України. Наукове видання. — Донецьк, 2005. — С. 224–226.

⁵⁴⁸ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 216.

⁵⁴⁹ Дружина Афанасія Івановича Дівіджієва — до 1932 р. — члена ЦКНМ при ВУЦВК УСРР, в 1933 р. — заступника редактора болгарської газети «Коллективіст», з 1934 р. — заступника голови «Укрпромліспілки» в м. Київ, з квітня 1937 р. — товарознавця. Заарештований 4 березня 1938 р. Рішенням Трійки при Київському облуправлінні НКВС УСРР від 1 жовтня 1938 р. засуджений до розстрілу. 7 жовтня 1938 р. присуд виконаний.

⁵⁵⁰ Описане майно: піаніно, письмовий стіл, книжкова шафа, диван. — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 36189 ф.п.

⁵⁵¹ Там само. — Арк. 5.

- ⁵⁵² Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — С. 216.
- ⁵⁵³ *Стронський Г.* Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки. — Тернопіль, 1992. — С. 16–17, 47–48.
- ⁵⁵⁴ *Kupczak J.M.* Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939 / Acta Universitatis Wratislaviensis № 1656. Politologia, t. XII. — Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. — S. 32, 49, 63, 105, 148–149, 179, 272, 336.
- ⁵⁵⁵ *Kupczak J.M.* Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. — S. 63.
- ⁵⁵⁶ *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 140–141, 149.
- ⁵⁵⁷ Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. — Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemysłu, 1998. — T. I. — 336 ss.; T. II. 1999. — 248 ss.; T. III. — 2001. — 220 ss.; T. IV / Pod red. S. Stępnia i O. Rublowa. — 2004. — 231 s.: il.
- ⁵⁵⁸ Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. — Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemysłu, 1998. — T. I. — S. 102.
- ⁵⁵⁹ Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. — Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemysłu, 1999. — T. II. — S. 100.
- ⁵⁶⁰ Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. — Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemysłu, 2001. — T. III. — S. 48–50.
- ⁵⁶¹ Program III Międzynarodowej Konferencji Naukowej pt. «Polacy i polityka» z okazji 80-lecia utworzenia i 70-lecia likwidacji polskiego rejonu narodowościowego im. Juliana Marchlewskiego na Żytomierszczyźnie, 7–9 października 2005 r. / Polskie Towarzystwo Naukowe w Żytomierzu; Instytut Przedsiębiorczości i Technologii Współczesnych; Towarzystwo Polaków im. Jana Pawła II w Dowbyszu. — Żytomierz, 2005. — 12 ss.
- ⁵⁶² Програма Міжнародної наукової конференції «Поляки в Україні у XIX–XX ст.: До 80-ї річниці організації й 70-річниці ліквідації Мархлевщини», 28–30 жовт. 2005 р. — Хмельницький, 2005.
- ⁵⁶³ Program III Międzynarodowej Konferencji Naukowej pt. «Polacy i polityka» z okazji 80-lecia utworzenia i 70-lecia likwidacji polskiego rejonu narodowościowego im. Juliana Marchlewskiego na Żytomierszczyźnie, Żytomierz, 7–9 października 2005 r. — Żytomierz, 2005. — S. 8.
- ⁵⁶⁴ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 67312-ФП. — Арк. 248 зв., 250, 255 та ін.
- ⁵⁶⁵ *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 149.
- ⁵⁶⁶ Див.: *Якубова Л.Д.* Діяльність відділу національних меншин НКВС УСРР (1921–1924 рр.) // Укр. іст. журн. — 2006. — № 5. — С. 173–186; *Кудактін О.* Відділ у справах національних меншин (ВНМ) НКВС та його місцеві органи (1921–1924 рр.) // Український історичний збірник — 2008. — К., 2008. — Вип. 11. — С. 213–222.
- ⁵⁶⁷ Докладніше див.: *Якубова Л.* Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 329–365.
- ⁵⁶⁸ *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст.). — К., 1995. — С. 41.
- ⁵⁶⁹ Zjazd Sowietów Ukrainy a ludność pracująca polska // Sierp: Tygodnik popularno-ludowy. — 1925. — 24 maja. — Nr. 20 (124). — S. 2.
- ⁵⁷⁰ *Kupczak J.M.* Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. — S. 149.

- ⁵⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 31.
- ⁵⁷² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 45.
- ⁵⁷³ Там само.
- ⁵⁷⁴ Див.: *Z archiwaliów Ministerstwa Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej. Po 50 latach kolekcja sovieticów wraca z Waszyngtonu / Oprac. J. Jaruzelski. — Cz. 1 // Przegląd Wschodni (Warszawa). — T. I, z. 4. — 1991. — S. 855–856.*
- ⁵⁷⁵ Див., напр.: *Черлюнчакевич Н.А. Национальный состав Советской Украины: Объяснительная записка к этнографической карте УССР / Сост.: зам. народного комиссара внутр. дел Н.А. Черлюнчакевич с участием сотр. НКВД УССР. — Харьков, 1925. — 130 с.; Черлюнчакевич Н. Национальні меншості на Україні // Більшовик України. — 1926. — № 4/5. — С. 106–112.*
- ⁵⁷⁶ *Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки. — Тернопіль, 1992. — С. 16–17, 47–48; ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 824. — Арк. 381–392.*
- ⁵⁷⁷ Див. також: *До питання про польське населення Волиньщини. — Житомир, 1925. — 11 с.*
- ⁵⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 824. — Арк. 381–382.
- ⁵⁷⁹ Див., напр.: *Stroński H. Ukraińcy-katolicy w latach dwudziestych // Więź (Warszawa). — 1993. — Nr 8 (418). — S. 75–85; Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // Pamiętnik Kijowski. — Kijów, 2004. — T. VII: Polacy na Podolu / Pod red. H. Strońskiego. — S. 173–180; та ін.*
- ⁵⁸⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 824. — Арк. 382–383.
- ⁵⁸¹ Там само. — Арк. 392.
- ⁵⁸² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 27.
- ⁵⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 16.
- ⁵⁸⁴ Там само.
- ⁵⁸⁵ Там само. — Арк. 17–18.
- ⁵⁸⁶ Там само. — Арк. 20.
- ⁵⁸⁷ Там само. — Арк. 25.
- ⁵⁸⁸ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 67312-ФП. — Арк. 269.
- ⁵⁸⁹ Див., напр.: *Bondorowski M. Mniejszości narodowe na Ukrainie sowieckiej według ostatniego spisu urzędowego // Sprawy Narodowościowe (Warszawa). — 1928. — Nr. 1. — Styczeń — luty — marzec. — S. 107–112; Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. — Warszawa, 1994. — S. 77.*
- ⁵⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 156. — Арк. 17.
- ⁵⁹¹ Див.: *Костюшко И.И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / Ин-т славяноведения РАН; Отв. ред. А.Ф. Носкова. — М.: Ин-т славяноведения РАН, 2001. — С. 14.*
- ⁵⁹² *Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku. — S. 78; Костюшко И.И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы). — С. 15–16.*
- ⁵⁹³ Див.: *Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г. — С. 24–43, 145–151.*
- ⁵⁹⁴ Там само. — С. 24, 38.
- ⁵⁹⁵ Там само. — С. 25.
- ⁵⁹⁶ Там само. — С. 30.

⁵⁹⁷ Там само. — С. 43.

⁵⁹⁸ Питання «українців-католиків» постало у Російській імперії наприкінці XVIII ст. Після приєднання Правобережної України царат вирішив повернути усі греко-католицькі громади Поділля, Волині й Київщини на російське православ'я. Душпастирі, які відмовилися стати православними, втратили парафії. Останні греко-католицькі громади було ліквідовано за правління Миколи I. На підросійських українських теренах формально ще існувало Кам'янець-Подільське уніатське єпископство, однак зберігалося воно лише на папері. В той же час керівники УГКЦ в Австрійській імперії мали титул митрополита Галицького, архієпископа Львівського, єпископа Кам'янець-Подільського, однак останній титул після 1839 р. мав суто номінальне значення внаслідок повної відсутності греко-католицьких парафій у Правобережній Україні (Див.: *Нестеренко В.* «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // *Pamiętnik Kijowski.* — Т. VII: *Polacy na Podolu.* — S. 173).

У вірних ліквідованої в імперії Романових греко-католицької конфесії залишалося два шляхи: перейти до Російської Православної Церкви (РПЦ) або приєднатися до Римо-Католицької Церкви (РКЦ), толерованої царатом. Більшість віруючих обрала перший шлях, однак й другий варіант аж ніяк не був винятком. Попри урядово-поліцейні утиски, українські селяни нерідко ставали римо-католиками. Ця частина українського етносу, відвідуючи костьоли, де правили ледь не стовідсотково ксьондзи-поляки, засвоювала певні елементи польської культури, польську (насамперед обрядову) мову й поволі втрачала власну етнонаціональну самоідентифікацію.

Західна й вітчизняна соціологія та історіографія подають чимало визначень етносу. Наприклад, знаний англійський дослідник Е. Сміт у відомій праці «Національна ідентичність» визначив такі основні ознаки етносу: групова власна назва, міф про спільних предків, спільна історична пам'ять, один або більше диференційованих елементів спільної культури, зв'язок з конкретним «рідним краєм», відчуття солідарності значної частини населення (Див.: *Сміт Е.* Національна ідентичність / Пер. з англ. — К., 1994. — С. 30). Малоімовірно, аби «українці-католики» відчували солідарність з православними українцями, оскільки проживали релятивно замкненими громадами. Їхня побутова та релігійна культура значно відрізнялася від культури більшості українців. З іншого боку, у побуті вони послуговувалися переважно українською мовою, мали чимало виразних відмінностей від польського етносу. Національна свідомість у цієї частини сільського (переважно) населення визначалася насамперед релігією. Вони називали себе назагал не поляками або українцями, а — «католиками». Фактично йдеться про формування перехідної між українцями та поляками етноконфесійної групи.

Черговим етапом реалізації стратегічного задуму російської імперської влади щодо деполонізації Правобережної України стали 1830–1860-ті рр. Перший етап цієї акції розпочався після поразки польського повстання 1830–1831 рр., другий — після придушення чергової спроби польських патріотичних сил 1863–1864 рр. Після поразки виступу 1830–1831 рр. імперія Романових зосередила свої зусилля на декласуванні дрібної шляхти Правобережної України з метою асиміляції зі спеціальною категорією селян-однодвірців.

Упродовж 1831–1853 рр. до однодвірців й державних селян приєднали 340 тис. декласованих польських шляхтичів українського Правобережжя. Як наголошував найкращий знавець цієї проблематики — директор (з 1994 р.) Центру історії слов'ян у Сорбонні й президент (з 1996 р.) Французької асоціації з розвитку україністичних досліджень Даніель Бовуа: «Йдеться, власне, про винищення цілого суспільства, певного типу цивілізації іншого століття, котра [...] була розчленована лише тому, що була польською. Цих давніх поселенців, які прибули сюди головно в епоху Саксонської

династії в Польщі (початок XVIII ст.) для зміцнення колонізації після козацько-шведських воєн і чий права завжди підтверджувались лише звичаєм, сумнівними паперами та усно, нині було позбавлено останніх ознак польськості російським колоністом [...]. Історії відомо зовсім небагато прикладів такої масштабної ліквідації цілої соціальної групи, яка велася надзвичайно уміло і наполегливо впродовж тридцяти років за допомогою бюрократичної та поліцейської машини. У цьому проявилася віковична сила росіян: не знищуючи фізично, вони можуть вилущити з людини всю її сутність» (Див.: *Сміт Е.* Національна ідентичність / Пер. з англ. — К., 1994. — С. 195–196).

У другій половині XIX ст. чимало колишніх польських шляхтичів, які перетворилися на однодвірців, збіднили й розорилися. Мешкали вони назагал у етнічно строкатих селах, поряд з українськими селянами, мало чим відрізняючись від них як за суспільним статусом, так і матеріальним достатком. Поважна кількість шляхти цілком зукраїнізувалася й відрізнялася від місцевих українців лише конфесійною ознакою — приналежністю до Римо-католицької церкви. На думку В. Нестеренка, вже наприкінці XIX ст. фактично неможливо було відрізнити нащадка колишнього польського шляхтича від онуків греко-католика, що зберіг вірність католицькій вірі. Їх об'єднували спільна релігія, культура, мова, побут й навіть самоназва — «католики» (Див.: *Нестеренко В.* «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // *Pamiętnik Kijowski.* — Т. VII: *Polacy na Podolu.* — S. 174.).

1897 р. в імперії Романових відбувся перший всеросійський перепис населення. У його перебігу етнічну приналежність громадян визначали за мовною ознакою. Отже, було намагання відокремити конфесійні чинники від етнонаціональних й тим самим уникнути поширеного у тогочасному суспільстві стереотипу: католик — отже, поляк. У Подільській губернії, за даними перепису 1897 р., нараховувалося 262 738 католиків. У той же час рідною мовою польську назвали лише 69 156 осіб (26,3%), тобто лише щочетвертий католик. Отже, майже 200 тис. підданих Російської імперії цього регіону належали до «українців-католиків» (Див.: *Саченко С.* Статистические очерки // *Православная Подолия.* — 1906. — № 5/6. — С. 411–412).

До Революції 1905–1907 рр. Російська Православна Церква послуговувалася у імперії Романових статусом державної церкви, органічно вписавшись до сумнозвісної тріади: «Православ'я. Самодержавство. Народність». Натомість права інших релігійних конфесій були суттєво обмежені, а деякі релігійні громади взагалі перебували під заборонаю. Революційні події змусили царя Миколу II підписати 17 квітня 1905 р. указ про віротерпимість. Відповідно до цього юридичного акту, перехід від православ'я до інших християнських конфесій (римо-католицизму, старообрядництва) вже не підлягав кримінальному переслідуванню, як це було раніше. За особами, яких у першій половині XIX ст. силоміць приписали до православних парафій, визнавалося право на повернення до релігії предків. Було заборонено зачиняти римо-католицькі храми й монастирі. Втім указ не передбачав відновлення на території правобережних українських губерній Греко-Католицької Церкви. За її відсутності «українці-католики» продовжували, як і в попередні роки, бути об'єктом гострої боротьби між православними та католицькими священиками. Після указу про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. римо-католицьке духовенство активізувало свою діяльність серед селянства і досягло певних успіхів. Значно почастишали випадки переходу українців до РКЦ. У католиків набагато кращими були організація парафіяльного життя та дисципліна, що приваблювало людей. Додатковий авторитет католицьким парафіям створювала також організація численних релігійних товариств і братств, що займалися харитативною діяльністю.

У 1912 р. для здійснення ефективнішого контролю за діяльністю католицьких громад Поділля губернськими та повітовими органами влади було обстежено націо-

нальний склад їхніх парафій. Прикметно, що лише у Кам'янці-Подільському й Новій Ушиці етнічні поляки становили переважну більшість парафіян костелів. В інших повітах у громадах РКЦ домінували українці. Так, у Вінницькій парафії, 4904 парафіян з 6445 були українцями (76%), Летичівській — 5978 з 6104 (97,9%), Сатанівській — 7372 з 7712 (95,6%) (Див.: *Нестеренко В.* «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // *Pamiętnik Kijowski.* — Т. VII: *Polacy na Podolu.* — S. 176). За даними Подільського губернатора, служба Божа у костелах губернії провадилася передусім польською, часом латинською мовами. Це зайвий раз навертало «українців-католиків» до польської культури, тим більше, що зазвичай церковна початкова освіта була єдиною, яку могли реально здобути селяни.

Під час Першої світової війни та в роки Визвольних змагань й більшовицької інтервенції в Україні питання про «українців-католиків» відсунулося у затінок бурхливих політичних та воєнних подій. Воно на повний голос залунало в 1920-ті роки, коли розпочалася більшовицька політика «коренізації». Слід зауважити, що у перші роки советського режиму вплив Римо-католицької церкви на населення Поділля значно зріс. Сприяло цьому й падіння авторитету РПЦ серед населення регіону внаслідок численних розколів. У той же час Католицька Церква продовжувала зберігати єдність, зуміла зберегти монолітність та довіру з боку парафіян.

Це спричинило зростання кількості «українців-католиків» у Подільській губернії. За офіційними даними, станом на листопад 1924 р. у Подільській губернії нараховувалося понад 302 тис. католиків. З них лише 87 тис. (28,8%) вважали себе етнічними поляками, решта — понад дві третини — були українцями (Див.: Державний архів Вінницької обл. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 1674. — Арк. 13 (далі — ДАВО)). Останні звично перебували під сильним впливом римо-католицького духовенства, вимагали організації та відкриття для себе й своїх дітей польських рад, шкіл, клубів, культурницьких осередків. Серед советського й партійного апарату губернії не було виразно-однозначної політичної лінії у питанні щодо «українців-католиків». Пересічний представник більшовицької адміністрації у регіоні був виходцем із маргінальних суспільних верств, з вкрай низьким освітнім цензом, часто — зайдою з Росії чи східних, русифікованих областей України, отже, вкрай погано орієнтувався у складних переплетіннях етноконфесійної й мовно-релігійної ситуації на Поділлі.

Так, у липні 1924 р. президія Кам'янець-Подільського окрвиконкому ухвалила рішення поділити всіх «українців-католиків» на дві групи: на нащадків польської шляхти та етнічних українців — «залишків уніатів». Відтак, пропонувалося для першої категорії віруючих відкрити польські школи, бібліотеки, клуби, якщо цього «вимагатимуть обставини», для другої — провадити усю політичну та культурно-просвітницьку роботу винятково українською мовою, обмежившись перед цим попередньою «роз'яснювальною роботою» (Див.: Державний архів Хмельницької обл. — Ф. П-5. — Оп. 1. — Спр. 1016. — Арк. 71 (далі — ДАХО)). Провести у життя дане рішення було дуже важко. Навряд чи хто з компартійно-радянських працівників та функціонерів спромігся би піднімати архівні матеріали кількасотрічної давності у пошуках відповіді на питання, ким були предки «українців-католиків».

Діаметрально протилежну позицію з цього питання зайняло керівництво Польського бюро та відділи Наркомосу УСРР. 18 січня 1924 р. Подільський губернський відділ народної освіти ухвалив постанову щодо організації на місцях польських навчальних закладів для всіх «українців-католиків» (як для спадкоємців польської «шляхти», так і для нащадків українських греко-католиків). Це рішення підтримали й польські вчительські конференції. Ухвалюючи його, керівники місцевих освітян нама-

галися протиставити «українців-католиків» «автентичним» полякам, розколоти їхню конфесійну єдність та зменшити вплив на них католицького духовенства. Так, завідувач Подільського губвідділу народної освіти Шекера, обґрунтовуючи рішення 18 січня 1924 р., неоднозначно висловився, що лише «використовуючи польські радянські школи, можна розширити комуністичний вплив на «українців-католиків» (Див.: ДАХО. — Ф. П-5. — Оп. 1. — Спр. 1016. — Арк. 15).

Однак таке рішення суперечило офіційній політиці місцевих виконкомів, окружних та районних комітетів РКП(б) — КП(б)У, які категорично відмовлялися створювати нові польські навчальні заклади й, навпаки, навіть закривали ті школи, які вже діяли. Контroversійне питання стало предметом докладного вивчення й бурхливих дискусій. 1 листопада 1924 р. у Вінниці відбулося спеціальне спільне засідання польського бюро (далі — польбюро) Подільського губкому КП(б)У, представників ЦК КП(б)У та НКО УСРР. Вступну промову на засіданні виголосив голова регіонального Польбюро Яків Гольд. Доповідач зазначив, що у багатьох районах губернії місцеві райвиконкоми зловживають поняттям «українці-католики», застосовують його до етнічних поляків й закривають польські школи (наприклад, у Дунаєвецькому районі). Керівник Подільського губвиконкому Слинько навіть безапеляційно стверджував, що на Поділлі «поляків немає, а є лише українці-католики, яких необхідно негайно українізувати». Питання, за словами Я. Гольда, ще більше загострилося після того, як окружні партійні комітети ухвалили переглянути мережу польських шкіл й почали масово та необґрунтовано закривати польські школи, де навчалися діти «українців-католиків».

На ці заходи влади українське католицьке населення відповіло тим, що відмовилося відправляти власних дітей до українських шкіл, надаючи натомість перевагу нелегальному навчанню у ксьондзів (Див.: ДАВО. — Ф. П.-1. — Оп. 1. — Спр. 1674. — Арк. 11–12). У виступі члена польбюро Втуліха проводилася така думка: мовляв, політична доцільність вимагає, аби не допустити утворення підпільних польських шкіл, де б викладалися релігійні предмети й посилювався вплив ксьондзів, краще організувати для «українців-католиків» советські польські школи. Він запропонував запровадити за офіційними польськими школами жорсткий контроль й через них виховувати дітей у комуністичному дусі. Проте більшість присутніх висловлювалися проти таких поглядів. Наприклад, промовець Лейнанд визнав, що січневий обіжник 1924 р. про відкриття польських шкіл був помилковим. Його підтримали й інші промовці. Оскільки до спільного рішення члени комісії так і не дійшли, було ухвалено передати це питання на вирішення центру.

Спеціальна комісія НКВС УСРР за участю заступника голови ЦКНМ при ВУЦВК й керівника «польської роботи» ЦКНМ Яна Саулевича, надіслана у листопаді 1925 р. з Харкова на Поділля, ретельно перевірила стан роботи з «українцями-католиками» у Кам'янець-Подільській, Проскурівській, Могилів-Подільській округах й відзначила, що чимало членів райвиконкомів Подільського регіону плутали релігійні й національно-етнічні поняття, зараховуючи, приміром, усіх католиків до українців, повністю ігноруючи при цьому ступінь етнічної самосвідомості осіб цієї етноконфесійної категорії (Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 95–96).

Заслухавши звіт комісії, 25 січня 1926 р. Польбюро ЦК КП(б)У визнало, що питання «українців-католиків» на Поділлі є надзвичайно складним, оскільки місцеві органи влади назагал безпідставно обвинувачують керівників польбюро у насильницькій колонізації українського населення. Відтак, фактично було дано дозвіл на організацію для «українців-католиків» нових польських шкіл.

Питання про «українців-католиків» було у центрі уваги 4-ї Всеукраїнської конференції ЦК Польського бюро (червень 1926 р.). У звітній доповіді зауважувалося,

що «українці-католики» — це асимільовані українці з низькою або розмитою само-свідомістю, які визначали власну етнічну приналежність за релігійною ознакою. Такою проголошувалася офіційна точка зору більшовицької адміністрації. Цікаво, що вона певною мірою збігалася з позицією царської влади. Компартійному чиновництву пропонувалося позбутися адміністрування у роботі з «українцями-католиками», наполегливо проводити роз'яснювальну роботу, спрямовану на відновлення їхньої само-ідентифікації. Місцевим компартійним і советським функціонерам й працівникам народної освіти директивно пропонувалося лише у виняткових випадках відкривати польські школи для дітей «українців-католиків», а саме: коли цього наполегливо вимагатиме місцеве населення (Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 96).

Як показали подальші події, питання «українців-католиків» на Поділлі так і не було остаточно розв'язано, хоча й втратило гостроту, притаманну періоду 1924–1926 рр. Після організації розгалуженої мережі польських рад, шкіл, культурно-освітніх закладів та установ хвиля скарг та прохань громадян поступово вщухла. Діти «українців-католиків» вивчали польську мову і літературу у советських навчальних закладах, де їм прищеплювали відданість марксизму-ленінізму-сталінізму й піддавали потужній та систематичній безбожницькій обробці. Відтак значна частина нової генерації з родин «українців-католиків» Поділля зростала індивідуально до етноконфесійних традицій й самоідентифікації власних батьків. Це і було стратегічною метою влади.

⁵⁹⁹ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 146.

⁶⁰⁰ Там само.

⁶⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 368. — Арк. 14–16.

⁶⁰² Там само. — Арк. 17.

⁶⁰³ Докладніше див., напр.: *Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи / Передмова, упорядкув., додатки, покажчики Н.С. Рубльової // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2003. — № 2 (21). — С. 3–507.*

⁶⁰⁴ *Беляев В.* Автобіографія (и немножко — исповедь), 10 февр. 1977 г. // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 780. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 3.

⁶⁰⁵ Про нього докладніше див.: *Ковалець Н.С.* Євген Перкович: силует римсько-католицького священика на тлі державного атеїзму // *Укр. іст. журн.* — 1996. — № 6. — С. 101–114.

⁶⁰⁶ Див.: *Заява прокурівського ксьондза Є. Перковича про зречення від духовного сану і релігії, 3 січня 1927 р. / Публ. Н.С. Рубльової // Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2003. — № 2 (21). — С. 123–126.*

⁶⁰⁷ *Ковалець Н.С.* Євген Перкович: силует римсько-католицького священика на тлі державного атеїзму // *Укр. іст. журн.* — 1996. — № 6. — С. 106–107.

⁶⁰⁸ Цит. за: *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. — Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1999. — Т. II. — С. 99.*

Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917–1939 / Pod red. S. Stępnia. — Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 1999. — Т. II. — С. 99.

⁶⁰⁹ *Saulewicz J.* Wstęp // *Sprawozdanie Marchlewskiego Rejonowego Komitetu Wykonawczego Rad za 1927–1928 r. — Marchlewsk, 1929. — S. I–VII.*

- ⁶¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 123. — Арк. 119.
- ⁶¹¹ Там само. — Спр. 146. — Арк. 123–124.
- ⁶¹² Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / Wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski. — Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. — S. 255.
- ⁶¹³ Ibidem. — S. 411.
- ⁶¹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 67312-ФП. — Арк. 48.
- ⁶¹⁵ Див., напр.: *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 119–146; *Stroński H.* Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. — Warszawa: Wspólnota Polska, 1998. — 314 s.; *Рубльов О.* Викриття «агентури польського фашизму» в УССР: «Справа «Польської військової організації» 1933–1934 рр. (Мета, механізм фабрикації, наслідки) // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листоп. 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В.А. Смолій та ін. — К.; Нью-Йорк, 2003. — С. 201–227; *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки // Історіографічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К., 2003. — Вип. 13: У 2 ч.: Україна–Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П.М. Калениченка (1923–1983). — Ч. 1. — С. 275–319.
- ⁶¹⁶ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 67312-ФП. — Арк. 4.
- ⁶¹⁷ Там само. — Арк. 2.
- ⁶¹⁸ Там само. — Арк. 21–22.
- ⁶¹⁹ Там само. — Арк. 23–24.
- ⁶²⁰ Там само. — Арк. 24.
- ⁶²¹ Там само. — Арк. 26–27.
- ⁶²² Там само. — Спр. 68505-ФП. — Т. 5. — Арк. 793–794.
- ⁶²³ *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. — С. 300.
- ⁶²⁴ Там само. — С. 300–301.
- ⁶²⁵ Про хід переселення з Мархлевського району у 1935 р. докладніше див.: *Стронський Г.* Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки. — С. 52–55; *Stroński H.* Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. — S. 131–139.
- ⁶²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 396. — Арк. 166–167.
- ⁶²⁷ Там само. — Спр. 375. — Арк. 132.
- ⁶²⁸ *Стронський Г.* Злет і падіння. — С. 55–56.
- ⁶²⁹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 67312-ФП. — Арк. 250–250 зв.
- ⁶³⁰ Там само. — Арк. 249.
- ⁶³¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 278. — Арк. 85.
- ⁶³² Там само. — Арк. 92–93.
- ⁶³³ Там само. — Арк. 99.
- ⁶³⁴ Там само. — Арк. 100–101.
- ⁶³⁵ Там само. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 68505-ФП. — Т. 5. — Арк. 843–844.
- ⁶³⁶ Там само. — Арк. 844.
- ⁶³⁷ Там само. — Арк. 846.

⁶³⁸ *Ковалець Н.С.* Євген Перкович: силует римсько-католицького священика на тлі державного атеїзму // Укр. іст. журн. — 1996. — № 6. — С. 107.

⁶³⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 278. — Арк. 85–101.

⁶⁴⁰ Про нього див. докладніше: *Золотарьов В., Парфьоненко В.* «...Один із активніших працівників ЧК–ГПУ»: Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2003. — № 1 (20). — С. 355–402; *Золотарьов В.А.* Юхим Фомич Кривець // Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди / Упоряд. О.А. Ємельянов; Вступ. ст. С.А. Кокіна. — Харків, 2007. — С. 104–183.

⁶⁴¹ ГДА СБ України, м. Чернігів. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. П-15385. — Арк. 135–141.

⁶⁴² Там само. — Арк. 139–140.

⁶⁴³ Там само. — Арк. 140 зв.

⁶⁴⁴ Там само. — Арк. 171.

⁶⁴⁵ Там само. — Арк. 51–52.

⁶⁴⁶ Текст наказу та закритого листа див.: З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 15–44.

⁶⁴⁷ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2 (4/5). — С. 16.

⁶⁴⁸ Там само. — С. 17.

⁶⁴⁹ *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. — С. 304.

⁶⁵⁰ Див.: *Кульчицький С.* Перші депортації польського населення УСРР у світлі сталінської національної політики // Депортації українців та поляків: кінець 1939 — початок 50-х рр. (До 50-річчя операції «Вісла») / Упоряд. Ю. Сливка. — Львів, 1998. — С. 17.

⁶⁵¹ *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. — С. 149; ГДА СБ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 465. — Арк. 92–93.

⁶⁵² ГДА СБ України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 60780-ФП. — Арк. 196–197; Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи / Передмова, упорядкув., додатки, покажчики Н.С. Рубльової // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2003. — № 2 (21). — С. 396–397.

⁶⁵³ Див.: Биківнянські жертви, або як працювала «Вища двійка» на Київщині: Док. та матеріали / Автор-уклад. А.І. Амонс; С.І. Білокінь, передм., О.С. Кавуненко, передм. — К., 2007. — С. 316.

⁶⁵⁴ ГДА СБ України, м. Чернігів. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. П-15385. — Арк. 213–214.

⁶⁵⁵ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 67312-ФП. — Арк. 337–338.

⁶⁵⁶ Греки Харківщини: Збірник історико-біографічних статей / О.О.Узбек (ред.); Харківське міське товариство греків «Геліос». — Х., 2003. — С. 159–164.

⁶⁵⁷ Згідно з матеріалами слідчої справи — родини крупного куркуля. — ГДА СБ України, м. Харків. — Ф. Р-6452. — Оп. 2. — Спр. 2832.

⁶⁵⁸ *Ялі С.* Греки в УСРР. — Х., 1931. — С. 45–46.

⁶⁵⁹ Левкопулос Іван Федорович (1889–1938) — грецький емігрант. Заарештований 15 грудня 1937 р. як організатор «Грецької контрреволюційної повстанської шпигунської організації». Розстріляний.

- ⁶⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 112.
- ⁶⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2130. — Арк. 127.
- ⁶⁶² ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 5. — Спр. 823. — Арк. 13.
- ⁶⁶³ Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 145–146; Спр. 100. — Арк. 87–88.
- ⁶⁶⁴ Наша Правда. — 1925. — 12 августа.
- ⁶⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 43.
- ⁶⁶⁶ До неї увійшли: від ЦК КП(б)У та Наркомпросу М. Янсон, від ЦКНМ — С. Ялі, від Маріупольського ОВКу — П. Богадиця. — Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 43.
- ⁶⁶⁷ 28 липня 1925 р. при Маріупольському виконкомі булла організована греко-татарсько-турецька підкомісія, до якої увійшли Ялі, Ягмур, Біла, Богадиця, Папакиця, Трандафілов, Пернакій, Купра, Хаджінов, Камбуров, Псалті, Пітонов, Костоманов та ін. (Наша Правда. — 1925. — 28 июля.)
- ⁶⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 8970. — Арк. 1.
- ⁶⁶⁹ Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 190. — Арк. 10.
- ⁶⁷⁰ Там само. — Арк. 24.
- ⁶⁷¹ Там само. — Спр. 115. — Арк. 10.
- ⁶⁷² Там само. — Спр. 284, 232, 322.
- ⁶⁷³ Там само. — Спр. 95. — Арк. 19.
- ⁶⁷⁴ Там само. — Спр. 152. — Арк. 121.
- ⁶⁷⁵ Там само. — Спр. 154. — Арк. 17–24.
- ⁶⁷⁶ Там само. — Арк. 87.
- ⁶⁷⁷ Там само. — Спр. 152. — Арк. 90.
- ⁶⁷⁸ Там само. — Спр. 322. — Арк. 18.
- ⁶⁷⁹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 232. — Арк. 9.
- ⁶⁸⁰ Там само. — Спр. 284. — Арк. 27.
- ⁶⁸¹ Там само. — Спр. 284. — Арк. 33–34.
- ⁶⁸² Там само. — Спр. 104. — Арк. 109.
- ⁶⁸³ Там само. — Арк. 201.
- ⁶⁸⁴ Там само. — Спр. 53. — Арк. 93–95.
- ⁶⁸⁵ Там само. — Арк. 110.
- ⁶⁸⁶ Там само. — Арк. 120.
- ⁶⁸⁷ Тут і далі в статті буде використовуватись словосполучення «реформа новогрецької мови», яке суперечить погляду авторів (адже мову, як цілісний культурний феномен, реформувати неможливо), проте красномовно свідчить про рівень культурологічних уявлень 20–30-х рр. ХХ ст.
- ⁶⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 104.
- ⁶⁸⁹ Там само. — Арк. 104.
- ⁶⁹⁰ Там само. — Спр. 354. — Арк. 141.
- ⁶⁹¹ Там само. — Спр. 190. — Арк. 82.
- ⁶⁹² Впродовж другої половини 20-х — початку 30-х рр. вийшли друком наступні публікації С. Ялі: *Итоги I Всесоюзного греческого культосвещения // Приазовский пролетарий.* — 1926. — 1 июня; *Об условиях возрождения греческой народности // Наша Правда.* — 1925. — 17 сентября; *До історії грецької колонізації на Україні.* (В зв'язку з

150-ми роковинами переселення греків з Криму на Озівське узбережжя) // Краєзнавство. — 1928. — Ч. 6–10. — С. 57–68; К вопросу о вырождении мариупольских греков // Наша правда. — 1925. — 17 августа; Краєзнавство та національні меншості на Україні // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 19 червня; Про роботу серед греків України // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 8 січня; Російські ради на Україні й завдання до поживлення їхньої роботи // Радянська Україна. — 1927. — № 9. — С. 62–67; У нас і в Греції (До проблеми грецької мови) // Вісті ВУЦВК. Культура і побут. — 1928. — 9 червня; Про грецький відділ Маріупільського музею краєзнавства // Краєзнавство. — 1928. — № 2–3. — С. 53–55; Грецький відділ виставки нацменшостей на IV сесії ВУЦВК // Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 75–76; Російські ради на Україні й завдання до поживлення їхньої роботи // Радянська Україна // 1927. — № 9. — С. 62–67; Участь греків у революційнім русі на Україні (схема вивчення революційного руху) // Краєзнавство. — 1928. — № 2–3. — С. 5–8 та ін.

⁶⁹³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 163. — Арк. 18–19.

⁶⁹⁴ Там само. — Спр. 343. — Арк. 30.

⁶⁹⁵ Так у протоколі. Йдеться про запроваджені у навчання в еллінських групах буквар та читанку Ростовського грецького видавництва «Неа Зої». Неспроможність «фахових» нацменпрацівників адекватно відобразити в протоколі назву видавництва доволі красномовно свідчить про рівень їхньої компетентності.

⁶⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 283. — Арк. 61–62.

⁶⁹⁷ Там само. — Спр. 351. — Арк. 140.

⁶⁹⁸ Там само. — Спр. 152. — Арк. 80.

⁶⁹⁹ Див. статті С.Г. Ялі: Ітоги 1-го Всесоюзного греческого культсовещания // Приазовский Пролетарий. — 1926. — 1 июня; Об условиях национального возрождения греческой народности // Наша Правда. — 1925 г. — 17 сентября.

⁷⁰⁰ Ялі С. Краєзнавство та національні меншості на Україні // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 19 червня.

⁷⁰¹ Ялі С. Об условиях национального возрождения греческой народности // Наша Правда. — 1925 г. — 17 сентября.

⁷⁰² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 243. — Арк. 10–11.

⁷⁰³ Там само. — Спр. 374. — Арк. 40.

⁷⁰⁴ Там само. — Арк. 120.

⁷⁰⁵ Там само. — Арк. 121.

⁷⁰⁶ Там само. — Спр. 152. — Арк. 10.

⁷⁰⁷ Там само. — Спр. 241. — Арк. 22.

⁷⁰⁸ Там само. — Спр. 372. — Арк. 113.

⁷⁰⁹ Там само. — Спр. 495. — Арк. 24.

⁷¹⁰ Він, зокрема, особисто дякував ЦКНМ за рекомендацію в експедицію 1928 р. і висловив готовність брати участь в наступних експедиціях ВУНАС на постійній основі. — ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 369. — Арк. 151.

⁷¹¹ У 1928 р. перетворений на Державний інститут мовленневої культури.

⁷¹² «Дослідження живої говірки греків Маріупольщини та Сталінщини на місці через складання діалектичних записів та збирання відповідних матеріальних пам'яток мови, зокрема мови періоду буйного розвитку соціалістичного будівництва після Жовтневої революції». Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 283. — Арк. 50.

⁷¹³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 5159. — Арк. 3, 21, 22, 85.

⁷¹⁴ Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 64.

⁷¹⁵ Там само. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 5159. — Арк. 20.

- ⁷¹⁶ Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 283. — Арк. 8.
- ⁷¹⁷ Там само. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 5159. — Арк. 31.
- ⁷¹⁸ Там само. — Арк. 32.
- ⁷¹⁹ Там само. — Арк. 8.
- ⁷²⁰ Там само. — Арк. 14.
- ⁷²¹ Там само. — Арк. 51–52.
- ⁷²² Там само. — Спр. 5156. — Арк. 25.
- ⁷²³ Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 397. — Арк. 31–32.
- ⁷²⁴ Там само. — Спр. 420. — Арк. 41.
- ⁷²⁵ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — С. 92.
- ⁷²⁶ ДАДО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 1002. — Арк. 46.
- ⁷²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 461. — Арк. 43.
- ⁷²⁸ Там само. — Арк. 12.
- ⁷²⁹ Там само. — Спр. 555. — Арк. 31.
- ⁷³⁰ Там само. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 814. — Арк. 42–43.
- ⁷³¹ До цього на території України використовувалися підручники, видані в Ростові-на-Дону, які в силу розбіжностей між мовами понтійських і приазовських греків були неприйнятними для грецької діаспори України.
- ⁷³² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 450. — Арк. 4–11.
- ⁷³³ Там само. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 8970. — Арк. 1.
- ⁷³⁴ *Кольцов М.* ВУЦИК и овцы // Правда. — 1929. — 12 февраля.
- ⁷³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 246. — Арк. 43.
- ⁷³⁶ Комунист. — 1929. — 20 квітня; Наша Правда. — 1929. — 24 квітня.
- ⁷³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 495. — Арк. 24.
- ⁷³⁸ Там само. — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 266. — Арк. 111.
- ⁷³⁹ Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 529. — Арк. 82.
- ⁷⁴⁰ Там само. — Спр. 530. — Арк. 13, 22, 34.
- ⁷⁴¹ Там само. — Спр. 557. — Арк. 325.
- ⁷⁴² Там само. — Арк. 320–330.
- ⁷⁴³ Там само. — Спр. 561. — Арк. 31.
- ⁷⁴⁴ Там само. — Арк. 31–33.
- ⁷⁴⁵ Там само. — Арк. 34–35.
- ⁷⁴⁶ Там само. — Арк. 37–46, 85–92.
- ⁷⁴⁷ Там само. — Арк. 86.
- ⁷⁴⁸ Там само. — Арк. 88.
- ⁷⁴⁹ Там само. — Спр. 592. — Арк. 61.
- ⁷⁵⁰ Там само. — Спр. 564. — Арк. 35–38.
- ⁷⁵¹ Там само. — Арк. 38.
- ⁷⁵² Там само. — Спр. 582. — Арк. 1.
- ⁷⁵³ Там само. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 8970. — Арк. 3.
- ⁷⁵⁴ Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 598. — Арк. 4–10.
- ⁷⁵⁵ Там само. — Арк. 32.

- ⁷⁵⁶ ГДА СБ України, м. Харків. — Ф. Р.-6452. — Оп. 2. — Спр. 2832. — Арк. 7.
- ⁷⁵⁷ Див. Протокол допиту Саулевича Якова Домініковича від 15 лютого 1935 р.
- ⁷⁵⁸ Двозначний запис наприкінці сорокасторінкового протоколу мав засвідчувати його автентичність: «Записано з моїх слів вірно й мені прочитано, у чому й розписуюсь. С. Ялі». — ГДА СБ України, м. Харків. — Ф. Р.-6452. — Оп. 2. — Спр. 2832. — Арк. 95.
- ⁷⁵⁹ ГДА СБ України, м. Харків. — Ф. Р.-6452. — Оп. 2. — Спр. 2832. — Арк. 91.
- ⁷⁶⁰ До останньої віднесли студентів Максимова, Афенді, Гаджі, Лаго та Занді, оскільки вони свого часу займалися в стрілецькому гуртку при Балканському клубі. — ГДА СБ України, м. Харків. — Ф. Р.-6452. — Оп. 2. — Спр. 2832. — Арк. 81.
- ⁷⁶¹ ГДА СБ України, м. Харків. — Ф. Р. -6452. — Оп. 2. — Спр. 2832. — Арк. 92–93.
- ⁷⁶² Там само. — Арк. 95.
- ⁷⁶³ Там само. — Арк. 201–202.
- ⁷⁶⁴ В матеріалах справи фігурують декілька назв грецької мови: «котаревуса», «диматика» — ГДА СБ України, м. Харків. — Ф. Р.-6452. — Оп. 2. — Спр. 2832. — Арк. 60, «катерсус» (літературна мова найбільш реакційних кіл Греції) — Там само. — Арк. 136.
- ⁷⁶⁵ Там само. — Арк. 135–137.
- ⁷⁶⁶ Там само. — Арк. 145–146.
- ⁷⁶⁷ Там само. — Арк. 146–147.
- ⁷⁶⁸ Протокол № 40 засідання Народного комісару внутрішніх справ СРСР та Прокурора СРСР щодо матеріалів на осіб, які звинувачуються в шпигунській та диверсійній діяльності на користь іноземних держав, надані НКВС Української СРР. Доля С. Ялі була вирішена під № 48 — розстріляти — за ст. 54-1 «а» та 54-11. — ГДА СБ України, м. Харків. — Ф. Р.-6452. — Оп. 2. — Спр. 2832. — Арк. 204.
- ⁷⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 90. — На нараді 26 травня Саввов виголошував доповідь про стан та перспективи культроботи серед греків Північно-Кавказького краю.
- ⁷⁷⁰ ГДА СБ України, м. Харків. — Ф. Р.-6452. — Оп. 2. — Спр. 2832. — Арк. 98.
- ⁷⁷¹ Там само. — Арк. 97.
- ⁷⁷² Там само. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 0-16074. — Арк. 7–8, 317–320.
- ⁷⁷³ Там само. — Ф. Р.-6452. — Оп. 2. — Спр. 2832. — Арк. 270 зв.
- ⁷⁷⁴ Йдеться, певне, про книгу С. Ялі.
- ⁷⁷⁵ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 42742 Ф.П. — Т. 1. — Арк. 267–268.
- ⁷⁷⁶ Там само. — Арк. 2.
- ⁷⁷⁷ Там само. — Арк. 4–5.
- ⁷⁷⁸ В штатному розкладі Наркомосу фігурує як завідувач ебюро Раднацмену. — Див.: ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 616. — Арк. 9.
- ⁷⁷⁹ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 42742 Ф.П. — Т. IV. — Арк. 12–13.
- ⁷⁸⁰ Там само. — Арк. 122–123.
- ⁷⁸¹ Там само. — Т. 1. — Арк. 6.
- ⁷⁸² Там само. — Арк. 19.
- ⁷⁸³ Там само. — Арк. 65–68.
- ⁷⁸⁴ Так само єврей, так само член великої єврейської родини, сумно звісної енкаведистської династії, яка відіграла значну роль у Великому терорі кінця 30-х рр. — Див.: *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: справочник / Под ред. Н.Г. Охотина и А.Б. Рогинского. — М.: Звенья, 1999. — 502 с.

- ⁷⁸⁵ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 42742 Ф.П. — Т. 1. — Арк. 9.
- ⁷⁸⁶ Там само. — Т. 1. — Арк. 108.
- ⁷⁸⁷ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 42742 ф.п. — Арк. 147.
- ⁷⁸⁸ Там само. — Арк. 154.
- ⁷⁸⁹ Там само. — Арк. 156. — Засуджений до ВМП 7 лютого 1938 р.
- ⁷⁹⁰ Там само. — Арк. 126.
- ⁷⁹¹ Там само. — Т. IV. — Арк. 5.
- ⁷⁹² Врешті був засуджений до 10 років тюремного утримання з наступною поразкою в правах строком на 5 років з конфіскацією особистого майна.
- ⁷⁹³ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 42742 Ф.П. — Т. IV. — Арк. 152–154.
- ⁷⁹⁴ Там само. — Т. IV. — Арк. 144–150. — Обидва слідчі, візи яких стояли під обвинувальним висновком, були євреями — Ківман та Цигельман.
- ⁷⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 42742 ф.п. — Арк. 2.
- ⁷⁹⁶ Акт обшуку, складений начальником Сквирського РОМТ гв. підполковником Костоневим, контапував, що майна у арештованого, як такого, немає. Під час обшуку були виявлені: паспорт № 608927, виданий Сквирським РОВД Київської області 9.07.1947 р.; облигації державних займів на відновлення народного господарства на загальну суму 2 100 крб., довідка про відбуття ув'язнення, профспілковий білет, трудова книжка, 2 фото, 3 листа, автобіографія та довідка райфінвідділу. — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 42742 ф.п. — Арк. 9, 12.
- ⁷⁹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 42742 ф.п. — Арк. 7.
- ⁷⁹⁸ Там само. — Арк. 6.
- ⁷⁹⁹ Там само. — Арк. 15 зв.
- ⁸⁰⁰ Там само. — Арк. 16.
- ⁸⁰¹ Старший брат — Йосип Мойсейович — розстріляний німцями в 1941 р. — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 42742 ф.п. — Арк. 28.
- ⁸⁰² ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 42742 ф.п. — Арк. 17.
- ⁸⁰³ Там само. — Арк. 18–19.
- ⁸⁰⁴ Там само. — Арк. 23.
- ⁸⁰⁵ Меламед Борис Мойсейович — 3.02.1898 р.н., м. Маляти Віленської губернії (Литва), директор Одеського Державного Університету, професор, завідувач Кафедри діалектичного матеріалізму. Освіта — вища, філософський факультет Берлінського університету (1924 р.). Арешт санкціонований 23 лютого 1938 р. З 22.02.1938 р. утримувався в Київській тюрмі.
- ⁸⁰⁶ Басейн Лев Аронович — 1894 р.н., в 1912–1920 рр. — бундівець, в 1920–1937 рр. — член ВКП(б). Освіта — початкова. На момент арешту — бухгалтер-ревізор Облконтори «Заротскот», м. Київ. Визнав себе агентом литовської розвідки.
- ⁸⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 42742 ф.п. — Арк. 34.
- ⁸⁰⁸ Там само. — Арк. 52.
- ⁸⁰⁹ Там само. — Арк. 55.
- ⁸¹⁰ Там само. — Арк. 56–57.
- ⁸¹¹ Там само. — Арк. 68.
- ⁸¹² Там само. — Арк. 69.
- ⁸¹³ Там само. — Арк. 100.
- ⁸¹⁴ Там само. — Арк. 103.

- ⁸¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 43.
- ⁸¹⁶ Там само. — Спр. 46. — Арк. 57.
- ⁸¹⁷ Там само. — Спр. 170. — Арк. 48.
- ⁸¹⁸ Національні меншини в Україні, 1920–1930-ті роки: Іст.-картогр. атлас. — С. 41, 43.
- ⁸¹⁹ *Санов І.* Вірним шляхом (Підсумки організації першого в СРСР єврейського адміністративно-територіального району) // Радянська Україна. — 1928. — № 7–8. — С. 89–95.
- ⁸²⁰ <http://lvovo.korsun.org/Hist/history.html>
- ⁸²¹ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 49232 ф.п. — Т. I. — Арк. 32.
- ⁸²² Кіпер Мотл (1896, Черняхів Житомирського повіту Волинської губернії — 1938), громадський діяч, партійний функціонер, публіцист. З 1912 р. член Бунду. Після революції — голова Волинського губкому. В 1921–1924 рр. — нарком у справах національностей Білорусії. З 1924 р. — секретар євсекції ЦК КП(б)У. Автор книг: «О єврейском вопросе в Сов. Союзе и о сионистских «победах» (1926), «Биробиджан» (1928), «Антисемитизм и еврейский национализм» (1929) та ін. Репресований у 1936 р.
- ⁸²³ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 49232 ф.п. — Т. I. — Арк. 36.
- ⁸²⁴ Там само. — Арк. 39.
- ⁸²⁵ Там само. — Арк. 12.
- ⁸²⁶ Там само. — Арк. 61–62.
- ⁸²⁷ Там само. — Арк. 24.
- ⁸²⁸ Там само. — Арк. 139.
- ⁸²⁹ Там само. — Арк. 128–129.
- ⁸³⁰ Там само. — Арк. 130.
- ⁸³¹ Там само. — Арк. 120.
- ⁸³² Вона згодом перебралася до Челябінська.
- ⁸³³ Встреча 90 лет спустя. Эдуард Докс // Еврейский обозреватель. Еврейская Украина. 9/12. Сентябрь 2001 г. (Еврейский Обозреватель — obozrevatel@jewukr.org © 2001 Еврейская Конфедерация Украины — www.jewukr.org)
- ⁸³⁴ До кола її обов'язків входило відстеження поточної інформації в листуванні з національними адміністративно-територіальними одиницями та ОБНМ та підготовка оглядових матеріалів для засідань ЦКНМ. Як ми неодноразово зазначали вище, саме таких спеціалістів катастрофічно не вистачало установі впродовж усього часу її діяльності.
- ⁸³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 36444 ф.п. — Арк. 2.
- ⁸³⁶ Там само. — Арк. 9.
- ⁸³⁷ Там само. — Арк. 10.
- ⁸³⁸ Там само. — Арк. 14.
- ⁸³⁹ Там само. — Арк. 16.
- ⁸⁴⁰ Там само. — Арк. 26.
- ⁸⁴¹ *Доценко В.* Всеукраїнське товариство по земле облаштуванню єврейських трудящих у переселенні єврейського населення Правобережної України на південь України та Крим в другій половині 20-х років XX століття // dspace.nbuv.gov.ua/.../2-Doce...
- ⁸⁴² З рос. «Общество ремесленного труда» (початкова назва «Общество ремесленного и земледельческого труда среди евреев России», загальноприйнята абревіатура — ОРТ) — філантропічно-просвітницька організація, що прагла вирішити єврейське

питання шляхом притягнення євреїв до виробничої праці. Заснована в 1880 р. у Петербурзі, в 1921 р. стала всесвітньою організацією.

Всеросійський (згодом — Всесоюзний) ОРТ формально вважався філією Всесвітнього, однак був не громадською організацією, а державною структурою. В 1930 р. був об'єднаний з Товариством по землі влаштуванню євреїв (ОЗЕТ). В 1938 р. діяльність Всесвітнього ОРТ була заборонена. Відновив свою діяльність у 1990 р.

⁸⁴³ *Марьяш Рута Максовна*. Быль, явь и мечта. Книга об отце / © Copyright Марьяш Рута Максовна (rutol@latnet.lv). Обновлено: 27/01/2010.

⁸⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 74.

⁸⁴⁵ Там само. — Арк. 76.

⁸⁴⁶ Там само. — Спр. 44. — Арк. 49–50. — Для порівняння: для аналогічних курсів, що ЦКНМ планувала провести в січні — лютому 1926 р., з розрахунку на 50 курсантів до кошторису були внесені 5 225 руб. — ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 18.

⁸⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 50.

⁸⁴⁸ Там само. — Арк. 53.

⁸⁴⁹ Там само. — Спр. 158. — Арк. 15–21.

⁸⁵⁰ Там само. — Арк. 19.

⁸⁵¹ Там само. — Арк. 21.

⁸⁵² *Духан И.М.* Участиего на Серафим Мицев в държавното строителство на Украина (1924–1929 г.) // <http://www.anamnesis.info/cli...%D0%94%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%BD>

⁸⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 3635 Ф.П. — Арк. 10.

⁸⁵⁴ Там само. — Арк. 287–288.

⁸⁵⁵ База данных о жертвах репрессий Харьковской обл. (Украина) // lists.memo.ru/d33/f412.htm

⁸⁵⁶ Израиль Зайдман. Первые двадцать лет (главы из неопубликованной книги) // <http://www.rubezh.eu/Zeitung/2008/07/07.htm>

⁸⁵⁷ Див: Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), Москва. — Ф. 272. — О. 1: Еврейская социал-демократическая (с 1923 г. — коммунистическая) рабочая партия (Поалей-Цион), 1917–1928 гг. <http://www.idc.nl/ead/dsc.php?...01=all&faid=298rusfaid.xml>

⁸⁵⁸ Третья Конференция Евсекции (Москва, 4–11 июля 1920г.) // <http://www.zezam.org/publications/27/1>

⁸⁵⁹ www.rujen.ru/index.php?title=Категория..until...

⁸⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 54.

⁸⁶¹ *Сударский И.* Мелкобуржуазная стихия в еврейской среде // Бюллетень НКВД УССР. — 1923. — № 1. — С. 55–56.

⁸⁶² Останнього НКВС звинувачував у протегуванні єврейського села при розподілі коштів, надісланих «Джойнтом», непідконтрольності радянським органам. І. Сударський в 1923 р. докладав, що «политика, проводима сейчас агрономом Любарским от имени «Джойнта» и ЕКО в еврейских колониях, безусловно, опасная и грозит крайне неблагоприятными осложнениями». Зважаючи на негативні наслідки діяльності, він вимагав «отстранить гр-на Любарского от всякого руководства работой в районе еврейских земледельческих колоний». — Див.: ЦДАВО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2240. — Арк. 51–52.

⁸⁶³ Див. зокрема: *Михаэль Бейзер*. Самуил Ефимович Любарский. Портрет замдиректора «Агро-Джойнта» // <http://pluto.huji.ac.il/~beizer/files/Lubarsky-JDC.pdf>

⁸⁶⁴ *Костырченко Геннадий*. Тайная политика Сталина // http://krotov.info/libr_min/11_k/os/tyrchenko_3.html

⁸⁶⁵ Там само.

⁸⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 19.

⁸⁶⁷ Там само. — Арк. 24.

⁸⁶⁸ Там само. — Спр. 155. — Арк. 2.

⁸⁶⁹ Цит. за: *Костырченко Геннадий*. Тайная политика Сталина // http://krotov.info/libr_min/11_k/os/tyrchenko_3.html

⁸⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 101.

⁸⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 382. — Арк. 24.

⁸⁷² Там само. — Ф. 263. — Спр. 49541. — Арк. 6. — У майновій справі названа інша адреса: вул. Саксаганського 65, кв. 16.

⁸⁷³ Там само. — Т. 1. — Арк. 7.

⁸⁷⁴ Там само. — Арк. 8.

⁸⁷⁵ Там само. — Арк. 11.

⁸⁷⁶ Там само. — Арк. 6, 11–12.

⁸⁷⁷ Там само. — Арк. 29–50.

⁸⁷⁸ Там само. — Арк. 16.

⁸⁷⁹ Там само. — Арк. 17–28.

⁸⁸⁰ Там само. — Т. 2. — Арк. 3. — Опис майна сім'ї Урбах, що мешкала в м. Києві по вул. Саксаганського № 65, кв. 16 в 1937 г., включав: «пианино, зеркальный шифоньер красного дерева, буфет, трюфель, книжный шкаф, стол обеденный, стол письменный, стулья дубовые 6 шт., кровать никелированная с матрацем пружинным, кровать на сетке, ковры два размером 2x1,5 и 2x3, одеяла верблюжьи 2 шт., одеяло ватное одно, подушки пуховые 3 шт., книги (большая совет энциклопедия, Малая сов. Энциклопедия, собрание сочинений В.И. Ленина, собрание сочинений М. Горького, собрание сочинений Л.Н. Толстого, Лермонтова, Пушкина и др. художественная литература), простыни льняные — 8 шт., скатерти — 3 шт., пальто дамское два (осеннее и летнее), кожа на пальто, пальто мужское, одеяла тканевые — четыре шт., кухонная посуда и разная домашняя утварь, постельные вещи, белье, патефон, кушетка дермантин». Додатково в майновій справі перелічувалися «столик ломберный, пальто дамское летнее бостонское р. 54, пальто мужское, зимнее, драп-моль с котиковым воротником, р. 54, кожа хром на пальто, воротник “под котик” на пальто, абажур шелковый». — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 49541. — Т. 2. — Арк. 60.

До речі, вражала й оцінка майна, що підлягала відшкодуванню родині після реабілітації Л.З. Урбаха. В акті Київського міськфінвідділу разом з Урбахом проходять кілька осіб, прикметними є й суми відшкодувань: Усенко Григорій Петрович — 72.20 руб.; Белоусов Абрам Семенович — 735.00; Бабад Марк Львович — 2 320.00; Урбах Литман Зельманович — 10 224.50; Якубович Олексій Йосипович — 3 297.71; Федченко Никифор Прокопович — 525 руб. — Див.: ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 49541. — Т. 2. — Арк. 68.

⁸⁸¹ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 49541. — Т. 1. — Арк. 64.

⁸⁸² Там само. — Арк. 69.

⁸⁸³ Там само. — Арк. 75.

- ⁸⁸⁴ Там само. — Арк. 105.
- ⁸⁸⁵ Там само. — Арк. 1.
- ⁸⁸⁶ Там само. — Спр. 36189 ф.п. — Арк. 7.
- ⁸⁸⁷ Згодом були здані у Фінвідділ УНКВС по Київській області. — ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 36189 ф.п. — Арк. 8.
- ⁸⁸⁸ Там само. — Арк. 5.
- ⁸⁸⁹ Там само. — Арк. 34.
- ⁸⁹⁰ Там само. — Арк. 38.
- ⁸⁹¹ Там само. — Арк. 39.
- ⁸⁹² Там само. — Арк. 43.
- ⁸⁹³ Там само. — Арк. 47–48.
- ⁸⁹⁴ Там само. — Арк. 56–58.
- ⁸⁹⁵ Болгарський політемігрант, педагог, на час арешту — доцент болгарського сектору Одеського педінституту.
- ⁸⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Спр. 36189 ф.п. — Арк. 110.
- ⁸⁹⁷ Там само. — Арк. 20.
- ⁸⁹⁸ Там само. — Арк. 159.
- ⁸⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Опр. 152. — Арк. 143.
- ⁹⁰⁰ Там само. — Спр. 1. — Арк. 20.
- ⁹⁰¹ Там само. — Спр. 520. — Арк. 50–51.
- ⁹⁰² *Коссиор С.В.* Итоги и ближайшие задачи проведения национальной политики на Украине: Докл. на объед. Пленуме ЦК и ЦКК КП(б)У, 20 ноября 1933 г. — Х.: Партиздат, 1933; *Мац Д.* Некоторые статистические итоги обследования еврейского местечка на Правобережной Украине // Революция и национальности. — 1933. — № 4. — С. 77–81.
- ⁹⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 520. — Арк. 51.
- ⁹⁰⁴ Цит. за: *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 314.
- ⁹⁰⁵ *Борисенок Е.* Феномен советской украинизации. 1920–1930 годы. — С. 40.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абасъев	95
Абрам Л.	305, 306, 307, 317, 318
Абдулатипов Р.Г.	12, 346
Аверинцев С.С.	349
Агурський М.	327
Агурський С.	327
Адамович В.	356
Аджаров	336, 337
Алексис	276
Александрова	297
Алексеева (Алексеева) Г.Д.	48, 349, 350
Альський М.	327
Альшер	167
Альтшулер	99, 100, 137, 138, 305, 317
Аманжолова Д.А.	347
Амонс А.І.	379
Ангер	142
Антонюк О.В.	5, 6, 345
Ареф`ев М.	127
Арш	328
Афенді	383
Ахмедзян	194
Ашла С.	297
Бабад М.Л.	388
Бабель І.	302
Балева	293
Балджи Г.	297
Балицький В.	218, 253, 258, 262
Бандуровський	280
Бар`яхтар	295

Бассейн Л.А.	306, 309, 310, 384
Бауер О.	28
Беганський Б.	260
Безпалько П.	311
Бейзер М.	387
Беляєв В.	377
Берія Л.П.	312
Беленькій	305, 306
Белоусов А.С.	388
Біла	380
Білокінь С.І.	379
Бінсток М.	319
Бітнер Й.	176, 179, 294
Бовуа Д.	374
Боганиця П.	176, 297, 297, 362, 380
Боген Б.	88
Богущкий	274
Богушевський	255
Болтенкова Л.Ф.	12, 346
Бондарець	192
Бондарчук П.	44
Борисьонок (Борисенок) О.	15, 17, 347, 350, 388
Бородавко І.М.	302, 318
Бочаков	137
Браїловський Л.Ц.	316
Брегман І.	323
Бренер С.	253
Бривман	317
Бройдо Г.	121, 355
Бруцкус Б.	327
Бубнов С.	29
Бугай Н.Ф.	12, 346
Буганов	114, 137
Булак-Балахович С.	355, 356
Бурканд	152
Бут О.М.	370
Бухарін М.	57, 350
Буценко П.	4, 98, 101, 114, 147, 159, 160, 161, 165, 168, 169, 172, 173, 174

Бучаков	151
Вайнштейн	305, 310, 317
Василенко М.	4, 176, 180, 181, 182, 183, 185, 187, 193, 256
Васильев В.Ю.	355, 370
Вдовін (Вдовин) А.И.	12, 346, 347
Верменич Я.	44
Винниченко В.	41
Вишинський А.Я.	223, 230, 234, 259, 265, 266, 335
Вишневський К.-Т.	255, 266
Вібе (Вибе) П.	354
Вівельблат Б.Б.	304
Вінер	306
Власов	132, 136, 137
Волков (міліціонер)	358
Вольгуні К.	218
Вольф М.М.	353
Воронович О.	18, 348
Гавриленко В.	284, 297, 299
Гаврилін	170
Гаджі	297, 383
Гай М.	258
Гамалов	277
Гаргала М.	297
Гафаров	295
Гафтель (Гафтел) Й.	88, 110, 131, 132, 136, 137, 138, 144, 150, 151, 154, 155, 159, 167, 171, 270, 361
Гебгард (Гебгардт) Й.	137
Георгієв	153
Герман А.А.	367
Гершенбейн	183
Генов Г.	326
Гітлянський (Прозументер) А.С.	155, 179, 184, 197, 302, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 361, 367
Гітлянський С.А.	319
Гірчак Є.	181, 186, 365
Гітлер А.	221, 226

Гітлянський (Прозументер) А.С.	224
Глезер	333
Глинський А.Б.	155, 178, 179, 181, 186, 187, 195, 200, 291, 302, 317, 360, 362
Глінберг Б.	318
Говзман	266
Гольд Я.	376
Гольдеман С.	41
Гольцгофер М.	218
Голья	101
Гомес	231
Гонтар А.	345
Горький М.	387
Гохман	176
Гохштедер	75, 76
Григор'єв	181
Гриневич Л.	44
Громицький	132, 214
Грундін	262
Грушевський М.С.	32, 52, 349
Гулько С.	180, 187, 306, 316, 317
Гутман Б.	323
Даскалов О.	336, 337
Даниленко В.	44
Данильченко О.П.	356
Денікін А.	43
Деннінгхаус (Деннингхаус) В.	24, 25, 348
Державін М.С.	298
Джеломенов	295
Джигіль Ф.	297
Дзюбенко Н.	268
Диманштейн С.М.	24, 181, 182, 327, 328, 329, 331, 364, 365
Димитріу А.	289, 295, 295
Димитров Г.М.	336
Дихан І.М.	326, 386
Дівіджієв А.І.	176, 178, 179, 195, 197, 223, 234, 235, 291, 293, 317, 326, 334, 335, 336, 337, 338, 370
Дівіджієва О.	235, 335, 336

Дік І.	137
Діль А.	202
Добров П.В.	370
Докс Э.	385
Домбаль	187
Домбровський	257
Доненко	172
Донцов Д.	32, 33, 251, 349
Дорошенко Д.	39, 349
Досов А.	24
Доценко В.	386
Драгоманов М.	32
Дробота	266
Дубов	130
Епік	331
Епштейн С.	367
Епштейн Ш.	329
Євтух В.	56
Єжов М.	223, 226, 228, 230, 264, 265, 266
Єльцин Б.М.	18
Ємельянов О.А.	379
Єременко Т.І.	367
Єрмощенко В.	79, 82
Єфремов С.	36
Жезицький В.Й.	229, 370
Железко	325
Жерделі В.	289
Жуковський О.І.	7, 8, 345
Зайдман І.	386
Зайончковська	205
Занді	383
Зантін	290
Заремба-Скшинський К.	240,
Заславські В.	21,
Затонський В.	62, 162, 165, 216, 217, 360, 369

Захаров	286
Зельдін	332,
Зільберфарб М.	36, 37
Зінгер Л.	322
Зозуляк	291
Золотарьов В.	379
Зорин (Селянин)	350
Зорін	130, 131
Зорін (Зорин) В.Ю.	346, 347
Іванов	126, 185
Іванов Є.	10, 346
Іванова Т.Ю.	8, 346
Іванчич К.	218
Іджилов С.Д.	326
Ільїн	333
Іоффе З.	320
Іоффе М.Д.	320
Іскров	336
Кавуненко О.С.	379
Каганов	305
Каганович Л.М.	347
Кадіо (Кадио) Ж.	23, 348
Кайкова О.К.	12, 13, 347
Калениченко П.М.	369, 378
Калиновський А.	260
Калінін (Калинин) М.	354
Калініченко В.В.	106, 107, 353
Камбуров	380
Каменєв Л.	16, 64
Каноніди	276
Кантор Я.	151, 155, 173, 305, 310, 321, 322, 330
Кармазіна М.С.	31, 349
Карпеко О.	193
Каршо-Седлевський Я.	251
Каттель	305,
Кафталъ	164
Кац	349

Квасневський С.	265
Квірінг Е.Й.	122
Квітко Л.	316
Кельнер	335
Кеніг	249
Кирилюк	274
Ківман	384
Кіллерог (Горелік) М.	213, 214, 302, 305, 310, 368
Кімельблат Б.	323
Кіпер М.	195, 305, 306, 309, 310, 315, 317, 385
Кіров	222
Клау	337
Кльоц	214
Кобилянський К.	229
Ковалевський А.П.	299
Коваленко	297
Ковалець Н.С.	377, 378
Ковальчук О.	44
Козловський	111
Кокін С.А.	379
Коларов В.П.	336
Колев	298, 326
Кольцов М.	290, 291, 382
Копанський Л.М.	265
Коранді І.	288, 297
Корнев	266
Косіор (Коссиор) С.В.	213, 256, 388
Коссе В.	297
Костан (Гаргала-Кавалевська) К.	297, 299
Костирченко (Костырченко) Г.В.	16, 347, 387
Костоманов	380
Костюшко І.І.	372
Коцюбинський Ю.	305, 310
Кравцов	195
Кравченко Б.	120,
Кравченко П.	370
Красний П.	42, 306, 318
Красовицька (Красовицкая) Т.Ю.	347
Кривець Ю.	262, 379

Криницький-Бампі А.	327
Крупник С.А.	229
Крутько	183
Крушинський	218
Кудактін О.	371
Кузьменко	196
Кулешов С.В.	347
Кульчицький С.В.	43, 379
Купра	380
Купчак Я.	236
Курніцький П.	251
Кустова Э.	348
Кутспов	299,
Куусінен О.	226
Лавриненко В.	284
Лаго Г.	297, 383
Лаговський Ф.	219
Лазоверт С.	166, 173, 244, 249, 266, 270, 298, 337
Ламскін	318
Лаптьов	263
Ларін (Ларин) Ю.	168, 362
Ластовський В.	356
Лацький В.	36
Лебедь Д.	71, 92,
Левицький	138
Левік	310
Левін	151, 155, 158, 159, 201, 313, 322, 323
Левітан М.	270, 303, 305, 306, 306, 310, 328, 329
Левкопулос І.	269, 278, 285, 289, 297, 300, 380
Лейнанд	376
Ленін (Ленин) В.І.	31, 44, 48, 51, 64, 65, 68, 94, 105, 323, 340, 344, 347, 349, 350, 354, 387, 388
Леплевський	266
Лермонтов Ю.	387
Лебедева В.	268
Лео Л.	297, 297, 300
Литваков М.	136, 305, 306, 317, 327
Лібенберг	305, 310

Ліко Н.	197
Лілак	73
Лімберг	335
Лобанов М.	151, 159, 168
Лоран	218
Лукаш	211
Лур'є Н.	306
Луцкевич А.	356
Лучинський Л.	191
Любарський С.	329, 387
Любченко П.	306, 315
Мавров	336
Мазур П.	267
Май С.	260
Маймескулов Л.Н.	355
Макарова Г.П.	12, 347
Макрояніс	300
Максимов	383
Максимов А.	297
Максимов Г.	297
Малчев Б.	173, 337
Мандельсберг	329
Манчев	298
Манцев В.	83, 101
Маргуліс Г.	322
Марков Д.	337
Мартенс	217
Маркітан	172
Маркіш Г.П.	320
Маркє К.	48
Мартін Т. (Terry Martin)	18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 347, 348
Мартініс	114
Мар'ясін	306
Мар'яш Р.М.	348, 349, 386
Масненко В.	44
Махно Н.	59, 268
Махова О.	10, 346

Мац Д.	155, 156, 176, 179, 182, 197, 223, 236, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 360, 361, 368, 369, 388
Меєрзон	318
Мекулов Д.Х.	346
Меламед	194
Меламед Б.М.	306, 307, 309, 384
Мельник Н.І.	9
Мережин А.	24, 122, 305, 317, 328, 329
Мерк Г.	219
Мерклін	310
Миронов	192
Мишковський Л.	173, 291, 316, 317, 318
Міленко С.	270
Міхновський М.	32
Міхоелс С.	316
Міцев М.	327
Міцев С.	137, 138, 144, 151, 153, 154, 155, 158, 159, 223, 236, 323, 324, 325, 326, 327, 337
Міцкевич М.	36
Моїсидіс Н.	289
Морозова А.	10, 346
Москаленко	306
Мостовий	263
Мюллер	194
Нагорна Л.	45
Надолішній П.І.	47, 349
Найдьонов	358
Найман О.Я.	356
Налімов М.	256
Нестеренко В.	373, 374, 375
Нєнов І.	337
Никонов А.В.	347
Ніколаєва	297
Нікольський	305
Нікольський В.М.	370
Ніконов А.В.	347

Нікульшина (Никкульшина) К.А.	14, 347
Новаковський	328, 329
Новохатько Л.М.	367
Носков А.Ф.	372
О	
Одинець М.	36
Ойлевич	131
Олдаковський Є.	257, 258, 260, 262, 263
Ольгердович Володимир (князь)	301
Орлянський В.С.	6, 7, 345, 349
Оршанський	328, 329
Осташева Н.В.	367
Островський З.	323
Офенді	297
Охотін (Охотин) Н.	226, 370, 384
Ошерович І.	306
П	
Пак І.	71, 72
Панадіяді Д.	284, 297
Панчук М.І.	355
Папакиця	380
Парфьоненко В.	379
Перванов (Парванов) Д.	137, 324
Перкович Є.	249, 261, 261, 262, 377
Пернакій І.	145, 146, 272, 273, 274, 380
Песикіна (Песикіна) Е.И.	12, 347
Петлюра С.В.	42, 349
Петренко Гр.	242
Петров Н.В.	384
Петровський Г.	79, 130, 137, 168, 317
Петрушка	142
Петрушевич Є.	40
Пілсудський Ю.	259, 261
Піотрович Ю.	172, 197
Пітонов	380
Планівський	176, 178
Планінський К.С.	326, 334, 336, 337
Плясецький О.В.	8, 346
Подкур Р.	370

Познанський	330
Полетун Н.	10, 346
Полігур	187, 255
Понадіаді Д.	299
Понятенко П.	35
Попов	164, 165, 318
Попов Н.	213
Попова Н.	289
Постишев П.	18, 212, 213, 216, 256, 315, 366
Псалті	380
Пушкін О.С.	387
Рабінович	317, 333
Радков	333
Радлов	317
Районов	368
Рафес М.	328, 329
Ревуцький А.	42
Рейхель	130
Рогінський (Рогинский)А.	226, 370, 384
Рогожин А.И.	355
Розвадовський	214
Розенберг Ф.	349
Романов Микола II	34
Романчук	318
Рейхман Л.	231
Ренер К.	28
Рихлік Є.	156
Рукман Д.	315
фон-Рібентроп Й.	226
Ребрисова А.	359
Репринцев В.	236, 237, 369, 370, 371, 378
Рубльова Н.С.	377
Рубльов О.С.	236, 237, 369, 370, 371, 378, 379
Рудницький В.	36
Рябошапко Л.	357
Саввов	300, 383
Савицький	214

Савранський	266
Сапов І.	385
Сапунов	326
Сарбаш	288
Саркіц	279
Саулевич Я.	4, 23, 62, 134, 136, 137, 138, 144, 151, 154, 158, 159, 162, 163, 166, 167, 172, 173, 176, 178, 214, 222, 223, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 254, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 270, 284, 297, 298, 230, 362, 376, 378, 383
Семковський С.	305
Сігал Я.	317, 318
Сінаєв	332
Синайський (адвокат)	358
Сінтаюр Ф.	69, 71
Сиклицький М.О.	229
Скарбек (Скарбек-Шацький) Б.	214, 255, 257, 266
Скоркін К.В. (Скоркин)	384
Скоропадський П.	40, 59
Скрипник М.	52, 71, 79, 80, 81, 104, 137, 169, 186, 187, 212, 283, 285, 296, 365, 366
Сливка Ю.	379
Слинько	376
Сльозкін Ю.	18
Сміт Е.	373, 374
Смолій В.А.	369, 378
Смоляр Р.А.	311
Совинська	214
Совцов	131, 132, 134, 136, 137, 150
Соколов І.	283, 284, 297, 299
Сокрут Ф.	359
Солісто	304
Спиридонов Д.	284, 299
Спічка	332
Сталін (Сталин) Й.	52, 77, 94, 145, 199, 216, 226, 264, 344, 347
Сташис В.В.	355
Степень Ст.	237
Стоянов І.	337

Стріонов І.	232, 233, 235
Стронський Г.	236, 369, 371, 372, 378
Сударський І.	71, 81, 82, 83, 85, 86, 88, 99, 101, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 142, 144, 150, 158, 239, 305, 306, 310, 316, 317, 327, 328, 329, 330, 331, 352, 387
Султан-Заде	231
Суні Р.	18
Сухомлин К.В.	222, 369
Сучкова О.Ю.	10, 11, 346
Тадуров	185
Тазбаш А.	279, 287
Татарська О.	266
Таллер Ф.	218
Тверський (рабин)	302
Тверський (член КНМ)	313
Тверський Д. (цадик-чудотворець)	302
Теодор	187, 255, 313
Теренова Л.	289
Терещенко	211
Тетерев Е.	289
Ткаченко Б.Д.	320
Ткачук (адвокат)	358
Толстой Л.Н.	387
Тотай	205
Трандафілов	380
Трегуба	359
Троцький Л.Б.	93, 282
Тухачевський М.	64, 233
Тюлькін	312
Уборевич	234
Узбек О.О.	266, 380
Урбах Л.З.	150, 167, 223, 236, 331, 332, 333, 334, 387, 388
Усенко Г.П.	388
Устименко В.М.	349
Федченко Н.П.	388

Фельдман Б.	306
Фефер І.	316
Філенко	266
Франко І.Я.	32, 349
Фрумкіна М. (Естер)	136, 305, 317, 327
Фрідман	365
Фуклев М.	298, 337
Хаджінов	380
Хаджінов В.	295, 297
Хасай	278
Хвиля А.	194, 302, 317, 366
Хмельницький Б.	32
Хреанський М.	142
Хрущов М.	203
Хуберман	305
Худобинко	205
Хургін І.	36
Цанков	326
Цесля	165, 166
Цигельман	384
Челпан К.	297
Чемеринський	305
Чемериський	328, 329
Черлончакевич М.	240, 372
Черноіванов Б.	300
Ческіс	329
Чирко Б.В.	4, 5, 90, 345, 350, 351, 353, 359, 371
Чубар В.Я.	353
Чумак В.	44
Шабанов	192
Шабельников В.І.	8, 9, 346
Шайдуров СВ.	369
Шалигін (Шалыгин) А.	94, 96, 129, 352, 353, 357
Шаповал М.	61, 62
Шаховець І.М.	327

Шац (Шац-Анін) М.У.	29, 30, 31, 35, 322, 323, 348, 349
Шварц	110
Шварцбург	332
Шведов	173, 362
Шевченко В.О.	370
Шевченко В.Ф.	349
Шейнін Л.Р.	259
Шекера	376
Шемелевський М.Й.	262, 263, 265, 266
Шимеліович Ю.	327
Ширгін	223
Ширін Л.	229
Шишкін (Шишкин) В.А.	16, 347
Шліхтер А.Г.	353
Шмуклер	205
Шнітман Г.	320
Шнітман П.	320
Шпигель	332
Шпрех	305
Штіф Д.	306
Щербина	317
Шульгін О.	32, 36
Щумський О.	52
Юр'єв	297
Юр'єв О.	235
Юрковецький	318
Ягмур	380
Ялі С.Г.	146, 151, 154, 155, 156, 159, 170, 173, 175, 178, 197, 223, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 317, 327, 380, 381, 383
Ялі Ф.Г.	297, 300
Якір Й.	234
Якубова Л.Д.	351, 356, 371
Якубович О.Й.	388

Якушев Д.	347
Ямпольський (рабин)	302
Янковський	214
Ян Сан	72
Янсен	114
Янсон М.	270, 380
Ясенський Б.	186, 187
Ясюнас Томаш	74
Bondorowski M.	372
Eberhardt P.	372
Kurczak J. M.	371, 372
Martin Terry	<i>Див.: Мартін Т.</i>
Saulewicz J.	<i>Див.: Саулевич Я.</i>
Stroński H.	<i>Див.: Стронський Г.</i>

Наукове видання

**ОЛЕКСАНДР РУБЛЬОВ
ЛАРИСА ЯКУБОВА**

**ОРГАНИ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ
В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ:
УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД**

Комп'ютерна верстка і оригінал-макет *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 03.07.2014 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 32,99. Обл.-вид. арк. 22,84.
Наклад 300 прим. Зам. 14. 2014.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.